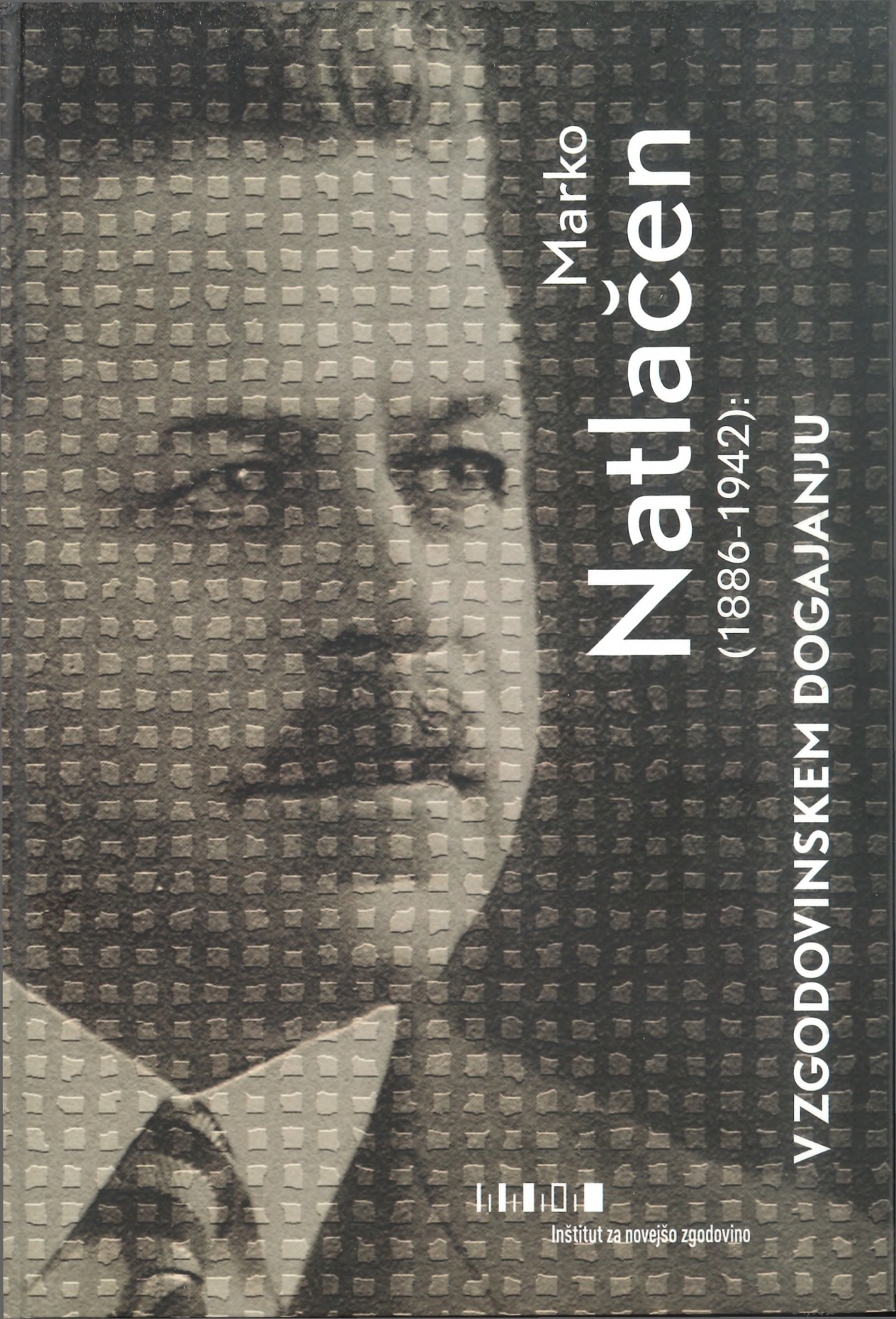

A black and white portrait of Marko Natlačan, a man with a beard and mustache, wearing a suit and tie. The portrait is set against a background of a repeating square pattern.

Marko Natlačan

(1886-1942):

V ZGODOVINSKEM DOGAJANJU

Inštitut za novejšo zgodovino

MARKO NATLAČEN
(1886–1942)
v zgodovinskem dogajanju

Uredil
ZDENKO ČEPIČ

Ljubljana 2012

Marko Natlačen (1886-1942) : v zgodovinskem dogajanju

© Inštitut za novejšo zgodovino

Urednik: dr. Zdenko Čepič

Recenzenta: dr. Tone Kregar
dr. Mojca Šorn

Jezikovno pregledal: Tine Logar

Oblikovanje naslovnice: Barbara Bogataj Kokalj

Prelom: Uroš Čuden, Medit, d.o.o.

Založnik: Inštitut za novejšo zgodovino

Zanj: dr. Damijan Guštin

Tisk: Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929Natlačen M.(082)
94(497.4)"1918/1942"(082)

MARKO Natlačen : 1886-1942 : v zgodovinskem dogajanju / uredil Zdenko Čepič. - Ljubljana :
Inštitut za novejšo zgodovino, 2012

ISBN 978-961-6386-35-7
1. Čepič, Zdenko
262422784

2012, Inštitut za novejšo zgodovino. Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljane, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov, bodisi s fotokopiranjem, tiskanjem, snemanje ali shranitvijo in objavo v elektronski obliki.

KAZALO

Zdenko Čepič Začetne misli	5
Mirko Kovač Življenjska pot dr. Marka Natlačena	15
Jurij Perovšek Idejnopolitični profil in delovanje do leta 1929	35
Jure Gašparič Delovanje v tridesetih letih	55
Miroslav Stiplovšek Vodilni funkcionar samouprave Ljubljanske oblasti (1927–1929) in Dravske banovine (1935–1941)	67
Vida Deželak Barič Ban Natlačen in komunisti pred drugo svetovno vojno	89
Mitja Sunčič Gospodarsko življenje v času banovanja Natlačena	117
Dunja Dobaja Socialna in zdravstvena problematika v obdobju Ljubljanske oblasti in Dravske banovine	137
Željko Oset Prosvetne razmere v obdobju banovanja Natlačena	157
Bojan Godeša Natlačenovo delovanje od aprila do septembra 1941	173
Jera Vodušek Starič Britanci, jugoslovanska vlada v begunstvu in Marko Natlačen	187
Boris Mlakar Odnos slovenskega partizanskega gibanja do Marka Natlačena	207
Stane Okoliš Uboj Marka Natlačena in streljanje talcev v Ljubljani	219

Savin Jogan

**Pravni vidiki delovanja in ravnanja Marka Natlačena
med okupacijo 259**

Dr. Marko Natlačen in the Historical Context (Summary) 287

Viri in literatura 299

Kazalo osebnih imen 307

Avtorji 315

Zdenko Čepič

Začetne misli

Dr. Marko Natlačen (24. april 1886, Manče–13 oktober 1942, Ljubljana)

Začetne misli

Zgodovinopisje, veda, ki s svojo metodo ohranja spomin na preteklost in ga dejansko tudi oblikuje, ima tudi nalogo, da osebam, ki so oblikovale in izvajale oziroma so v preteklosti vplivale na dogajanje in procese, politične in tudi družbene, najde in odmeri mesto. To velja tudi ali celo v prvi vrsti za politike, torej tiste, ki so imeli (imajo) določen vpliv na oblikovanje življenja sodržavljanov in rojakov, na izvajanje tistega, kar se imenuje politika. Med temi je nedvomno tudi dr. Marko Natlačen (1886-1942), ki se je v slovensko zgodovino obdobja med svetovnima vojnama zapisal kot politik, ki je imel določeno vlogo in določen vpliv na oblikovanje in na izvajanje politike. Bolj na izvajanje kot na oblikovanje. Zlasti to velja za čas druge polovice tridesetih let 20. stoletja, ko je bil Natlačen ban Dravske banovine, tistega večjega dela Slovenije, ki je pripadal jugoslovanski državi, in s tem najvišji predstavnik jugoslovanske države in njene oblasti v Sloveniji. V veliki meri je tako vplival na oblikovanje življenja svojih rojakov, ki jim je »vladal«.

Še bolj je znan iz časa, ko je Kraljevina Jugoslavija z napadom sil Trojnega pakta doživela svoj konec, pri katerem je imel svojo vlogo, ki jo je zgodovinopisje opredelilo kot kolaboracija z okupatorjem. To dejstvo je bilo razlog, da so vse njegovo politično delovanje, to pa je bilo v vsem obdobju prve jugoslovanske države, natančneje od začetka prve svetovne vojne, ocenjevali predvsem kot bolj negativno. Zaradi svoje nasilne smrti oktobra 1942 je za ene postal politični in ideološki mučenik, simbol komunističnega medvojnega t. i. revolucionarnega nasilja, za druge pa tisti, ki ga je doletela glede na njegovo delovanje v času okupacije, tj. kolaboracijo, zaslužena kazen. Ocene življenja zlasti pa delovanja dr. Marka Natlačenega kot politika so pač odvisne od političnega in svetovnonazorskega stališča ocenjevalca. Kot je kontroverzno ocenjevanje Marka Natlačenega v zgodovinskem dogajanju, je bil tudi sam v mnogih pogledih kontroverzen.

O njem, njegovi politični vlogi in njegovih dejanjih so do zdaj dajali sodbo predvsem tisti, ki so v njem videli pomembnega predstavnika politične sile, ki je bila tudi zaradi ali predvsem zaradi Marka Natlačenega in njegovega takratnega ravnanja, bila označena kot sodelavka z okupatorjem. Bila je pač na nasprotni strani kot narodnoosvobodilno gibanje, ki je iz vojne izšlo kot zmagovalec in je na osnovi tega vzpostavilo svojo oblast. Za več kot štiri desetletja. V tem času v domovini ni bila mogoča za Marka Natlačenega drugačna ocena kot negativna. Njegovi ideološki in politični pristaši, večinoma celo znanci ali kar prijatelji v emigraciji so ga seveda zagovarjali, pri čemer pa jim je kot pglavitni argument za celotno njegovo politično vlogo služila predvsem njegova nasilna smrt. Predvsem zato naj bi bil pglavitni protikomunistični borec in s tem naj bi si prislužil tudi oznako demokrata. Dejstvo protikomunizma jim je bilo pomembnejše od tega, kar je kot politik, predvsem kot ban, storil. Zlasti pa glede tega, kako je ravnal ob

napadu na državo katere politični predstavnik je bil in nje okupaciji. Dejstvo, da so ga ubili pripadniki osvobodilnega gibanja, ki ga je vodila komunistična stranka, je postalo vodilo ocenjevanja njegovega celotnega političnega delovanja. To pa je bilo veliko širše in je obsegalo celotno obdobje med svetovnimima vojnama. Dr. Marko Natlačen namreč ni bil le kolaboracionist na eni strani ali eden vodilnih protikomunistov na drugi, pač glede na svetovnonazorske razlike. Ker se ga predstavlja glede na te razlike, si zato si zasluži, da dobi v slovenski zgodovini svoje mesto brez, ali vsaj s čim manjšim deležem ideološko političnega predznaka. Enega ali drugega. To je osnovni namen pričujoče knjige več avtorjev, ki so se v svojem raziskovalnem delu srečevali tudi z delom Marka Natlačena.

Pred leti, ob 120 letnici Natlačenovega rojstva, je v javnosti dvignila nekoliko prahu namera postavitve doprsnega kipa Marka Natlačena pred njegovo rojstno hišo v vasi Manče na Vipavskem, ki naj bi bil odkrit prav na dan obletnice njegove smrti (doprsni kip Draga Tršarja na str. 16). Pobudnik in organizator tega dogodka ing. Mirko Kovač je zaradi nasprotovanja spoznal, da gre za osebo, ki je ocenjevana politično pa tudi zgodovinopisno skrajno nasprotno, je zato predlagal organizacijo znanstvenega srečanja, na katerem bi zgodovinarji dali svojo oceno o delovanju in delu Marka Natlačena in to ne le v času vojne, ampak v vsem obdobju, ko je politično deloval. Tako je nastala pobuda zgodovinarjem za preučitev Marka Natlačena v zgodovinskem dogajanju, za nekakšno revizijo ne le njegovega življenja in dela, ampak tudi tega, kar in kako je bilo o njem napisano do sedaj. Inštitut za novejšo zgodovino je v ta namen organiziral sredi decembra 2010 manjši znanstveni sestanek. Vsebinsko in organizacijsko je bil pri tem najbolj prizadeven dr. Boris Mlakar, zgodovinar, znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino, ki se v Sloveniji nedvomno najdalj raziskovalno in najbolj poglobljeno posveča kolaboraciji in protirevoluciji, torej tistima pojavoma, v katerih je mogoče najti Marka Natlačena v času druge svetovne vojne pri nas. Poglavitne ugotovitve referentov s tega znanstvenega srečanja so osnova pričujoče knjige.

Namen te knjige je prikazati dr. Marka Natlačena v času in prostoru, v katerem je živel in deloval kot politik, kako so različne okoliščine vplivale nanj in kakšen je bil njegov vpliv nanje, kakšno je bilo njegovo mesto v slovenski zgodovini in kakšna je njegova vloga v njej. Zato je v naslovu knjige, ki govori o življenju in delu dr. Marka Natlačena, izpostavljeno zgodovinsko dogajanje. Verjamemo ali vsaj upamo, da bo s tem v slovenski politični zgodovini dobil Marko Natlačen mesto, ki mu pripada glede na njegovo celotno politično delovanje. Pri tem ne gre za nekakšno (politično) rehabilitacijo, ampak za tisto, kar radi v zgodovinopisju označujemo kot zgodovinska revizija. Ta pa ni le enostavna obrnitev političnega pola ali osti, da postane tisto, kar je bilo do sedaj negativno, avtomatično pozitivno, ampak na osnovi dejstev, tudi in zlasti novih, odslikati drugačno podobo od tiste, ki je bila do sedaj. S tem, da bi le nekritično obarvali Natlačena v zgodovini drugače, kot je bil do sedaj, da bi iz nekakšnega zanikanja prešli v nekritično slavljenje, zgodovinarji ne bi opravili svoje osnovne naloge, torej na osnovi do-

segljivih dejstev, zlasti pisnih ostalin, ki jih hranijo arhivi, podati čim bolj verodostojno podobo preteklosti.

Dr. Marko Natlačen sicer v slovenski zgodovini oziroma v slovenskem zgodovinopisju ni neznana oseba. Težko je naštetati vsa zgodovinopisna dela, knjige in članke, v katerih se pojavlja kot predvojni politik, predvsem pa kot tisti, ki je nastopal v eni glavnih vlog v prvem obdobju prve svetovne vojne pri nas. Ni zgodovinske študije ali prikaza obdobja druge svetovne vojne, ki ne bi omenil Natlačen v tem času. Glede na vse, kar je o njem zapisano, pa še nima povsem izrisane podobe. Pozornost ni bila osredotočena posebej nanj in je nastopal bolj v »epizodni vlogi«. Za čas, ko je politično deloval kot najvišji predstavnik jugoslovanske države v tistem delu Slovenije, ki je pripadal tej državi, je sicer že mnogo napisanega, vendar bolj s stališča politike, kakršno je imela takratna vodilna in vladajoča politična stranka, kateri je pripadal tudi Natlačen, sicer »skrita« v vsejugoslovanski, režimski stranki Jugoslovanski radikalni zajednici, Slovenska ljudska stranka. Bolj ali manj se za ta zgodovinski čas vrti okoli dr. Antona Korošca, ki je bil alfa in omega ne le politike stranke, ampak celotne slovenske politike, tudi v času, ko je bil v politični nemilosti. Korošec je bil tisti, ki je tudi Marka Natlačen postavil za najvišjega državnega upravnika in izvršitelja strankine politike v Sloveniji oziroma Dravski banovini. »Nekronani kralj Slovenije« Korošec je bil do Natlačen dokaj kritičen in je v njem videl predvsem vrhunskega uradnika in ne toliko vrhunskega politika. Glede tega se ni niti zelo zmotil in to potrjujejo nove ugotovitve zgodovinopisja. Ko je bil Natlačen zaradi spleta okoliščin postavljen v vlogo politika, ko je moral sam odločati, se njegove odločitve in dejanja niso pokazale za dobra. To na osnovi zgodovinskih dejstev in »dokaznega materiala« ugotavlja tudi zgodovinopisje. Čas, ko je Natlačen postal bolj ali manj samostojni politik, pa je še bolj kot čas njegovega uradnikovanja v drugi polovici tridesetih let, glede na njegovo vlogo in dejanja, zgodovinopisno opisan in ocenjen.

Marko Natlačen je svojo politično pot v okviru Slovenske ljudske stranke začel že pred prvo svetovno vojno. Bil je med govorniki ob vojni napovedi Avstro-Ogrske Srbiji konec julija 1914 in njegov nastop je bil avstrijsko patriotičen. Po prvi svetovni vojni se je počasi in sigurno vzpenjal po strankarski politični lestvi in sredi dvajsetih let dobil dokaj pomembne politične funkcije. Leta 1926 je postal podnačelnik, tj. podpredsednik SLS, voditelj katoliške telovadne organizacije Orel in v letih 1927 do 1929 predsednik oblastne skupščine Ljubljanske oblasti, »parlamenta« upravne enote jugoslovanske države, ki je imela določeno avtonomijo. V tridesetih letih je bil v prvi polovici zaradi poudarjenega avtonomističnega stališča kot ga je imela takrat opozicijska SLS in ga je izrazila konec leta 1932 v t. i. punktacijah, v katerih je zahtevala združitev Slovencev iz vseh držav, v katerih so bili, v »eno samo politično zajednico«, ter da »si mora slovenski narod v Jugoslovanski državi priboriti tak samostojen položaj, ki bo neprestano služil kot privlačna sila za vse ostale dele naroda, živeče v drugih državah«, kot tudi drugi voditelji SLS, konfiniran za 21 mesecev, v drugi polovici tega desetle-

tja pa je bil ban Dravske banovine, prvi človek Slovenije v jugoslovanski državi. Za bana ga je, ko se je odločil, da s stranko vstopi v vlado, predlagal Korošec. Kot ban od septembra 1935 je do začetka druge svetovne vojne pri nas zastopal predvsem strankine interese in dokaj uspešno vodil avtonomno upravno politiko v Dravski banovini na področju sociale, zdravstva, pa tudi prosvete. Ta je bila za stranko še posebej pomembna. To njegovo delovanje ali vsaj njegov vpliv na te dejavnosti je prikazan v knjigi.

Dr. Marko Natlačen je bil v obdobju med svetovnima vojnama vsekakor pomemben slovenski politik. Bil je sicer glede na vlogo in pomen Antona Korošca v slovenski in jugoslovanski politiki v tem času nekoliko v ozadju, vendar je imel dovolj pomembnih funkcij, da ga je treba šteti med tiste, ki so politiko Slovenske ljudske stranke oblikovali in predvsem izvajali.

V prvih mesecih okupacije leta 1941 pa je bil vsekakor eden od glavnih igralcev na slovenski strani, kar ugotavlja tudi slovensko zgodovinoписje. Te ocene zgodovinoписja glede vloge in delovanja Natlačena v tem času v resnici niti niso tako napačne, kot so zgodovinoписju sicer očitali tisti, ki so Natlačena nekritično slavili in njegovo politično delovanje ter sodelovanje z okupatorjem želeli predstavljati kot nujno in v skladu z mednarodnim vojnim in nevtralnim pravom, tj. tako imenovanimi haaškimi konvencijami iz leta 1907. Res je, Natlačen je bil žrtev t. i. revolucionarnega terorja, vendar lahko to pojasnjuje njegovo smrt, nikakor pa ne njegovega političnega stališča in odnosa do okupatorjev, pa tudi do jugoslovanske države v času, ko je brezpogojno sodeloval z okupatorjem in se v skladu s svojim prepričanjem zahvaljeval italijanskemu okupatorju za priključitev dela »njegove« Slovenije k italijanski državi. Očitno ga pri tem nista vodila misel na prihodnost in vedenje, da so njegovi strankarski tovariši člani jugoslovanske vlade v begunstvu. Ta pa je še vedno predstavljala jugoslovansko državo, ki je bila formalno v vojnem stanju s tistimi, s katerimi je v domovini Natlačen sodeloval. Kot politik in predvsem kot pravnik je zanemarljivo dejstvo, da je njegova kolaboracija tudi v nasprotju z jugoslovanskim kazenskim zakonikom. V knjigi je posebna pozornost posvečena pravnim vidikom glede na mednarodno vojno in nevtralno pravo, ki naj bi dovoljevalo kolaboracijo, kakršno je izvajal Natlačen, in glede na jugoslovansko zakonodajo, tj. zakonodajo države, katere predstavnik je bil in je kot tak predal civilno oblast okupatorskemu civilnemu komisarju..

Dr. Marko Natlačen je resda v slovenskem zgodovinskem spominu naslikan nekoliko bolj v temnih barvah. Med spomini njegovih sodobnikov izpred vojne nanj so tudi takšni, ki se nanašajo na rmanje njegovega priimka Natlačen z lačen, kot npr. napis, ki je (naj bi bil, kajti materialnega dokaza razen spomina pričevalca ni) bil postavljen nekje na Dolenjskem ob banovem obisku: "Bodi pozdravljen ban naš Marko, naj ti sije sonce žarko! Vseh dobrot si ti natlačen te pozdravlja narod lačen!" Spomini na banovanje Natlačena so pač različni. Bil je politik, ki je imel pristaše in nasprotnike. Spomini nanj pa so kontroverzni kot je še danes ocenjevanje političnega delovanja Marka Natlačena.

Očitano mu je bilo marsikaj negativnega (marsikaj je navedeno tudi v »ob-

vestilu« tistih, ki so ga dali ubiti, o njegovi smrti in razlogih zanjo), npr., da je bil on tisti, ki si je konec julija 1914 ob vojni napovedi Avstro-ogrske monarhije proti Srbiji v Ljubljani izmislil vzklik »Srbe na vrbe«. To naj bi bilo njegovo prvo javno politično dejanje, za katerega pa je zdaj dokazano, da ni bil on tisti, ki si je ta bojni vzklik izmislil. Tako je ovržena ena od točk »obtožnice« proti njemu. Težko, kar nemogoče, pa je ovreči obtožbo o njegovi kolaboraciji na začetku druge svetovne vojne pri nas. Vprašanje, zakaj je kolaboriral, namreč tista trditve, da zato, ker je v skladu s haaškim dogovorom pomagal pri urejanju življenja prebivalstva, ne vzdrži tehtne analize, kajti kolaboriral je predvsem takrat, ko je postal »zasebnik« in ni več predstavljal oblasti. Zakaj je še naprej izvajal strankino politiko glede slovenske »državnosti«, ko pa je moral vedeti (in je vedel), da se je stališče stranke glede na to, da sta njena ministra odšla z vlado v begunstvo pod zaščito Britancev, spremenilo. SLS je sprejemalo kontinuiteto jugoslovanske države, Natlačen pa je sprejemal okupatorsko stališče, da je ta država izničena. In to je potrjeval s sodelovanjem, za katerega ni bilo pravne osnove ali nuje, ampak njegova osebna odločitev. Kontroverzen je v tem času namreč njegov odnos do okupatorja in do jugoslovanske države. Njegov osebni motiv, ki ga je vodil v sodelovanje z okupatorjem, bo najbrž ostal nepojasnen. Kakšen je bil njegov namen? Ali sredstvo osebnega vzpona ali sredstvo »nacionalne osamosvojitve« in vzpostavitev nekakšne slovenske državnosti. Pod pokroviteljstvom okupatorja. Odgovorov je bilo sicer že danih mnogo, ki pa težko vzdržijo resne argumente. Ko je oblast, ki jo je imel v imenu jugoslovanske države, kapitulacija njene vojske je začela veljati tisti dan, predal, je nastopal le še kot zasebnik, sicer kot politik, predstavnik politične stranke, ki pa je imela svoje ljudi v jugoslovanski vladi v emigraciji. Sodelovanje z okupatorjem je bila njegova osebna odločitev. Spoznanje, da je v opreki s stališčem glede prihodnosti jugoslovanske države, kot so jo videli njegovi politični tovariši v vladi, in tudi želja, da ostane v politiki, ga je več mesecev kasneje pripeljala do tega, da je spremenil stališče do slovenske »države« samostojnosti v okviru nacistično-fašističnega novega reda in jugoslovanske prihodnosti Slovenije. To je bil najbrž tisti vzrok, ki ga je vodil k odločitvi, da formalno prekine sodelovanje z okupatorjem v Konzultu Ljubljanske pokrajine.

S tem se je končalo prvo obdobje politične dejavnosti Marka Natlačenega v času druge svetovne vojne pri nas. Za to obdobje dobrih petih mesecev je značilna kolaboriranje z namenom doseči v »novem redu«, ki ga je prinesla okupacija, boljše glede slovenske »državnosti« kot si jo je zamišljal takrat Natlačen. Za takšno sodelovanje z okupatorjem je bila predvidena kazen po kazenskem zakonu Kraljevine Jugoslavije, saj je šlo za kaznovo dejanje zoper obstoj države in njeno ureditev. Drugo obdobje nekoliko večje Natlačenove politične dejavnosti, čeprav je bil dejaven ves čas, vendar bolj iz ozadja in manj izpostavljeno, pa se je začelo nekaj dni manj kot leto dni od njegovega izstopa iz Konzulte in njegove »pasivnosti«. Bilo je drugo obdobje njegove kolaboracije, ki pa je bila na drugi osnovi in zaradi drugih razlogov. Bolj političnih in bolj ideoloških kot je

bila njegova kolaboracija v prvem obdobju. To politično dejavnost z namenom kolaborirati z okupatorjem proti osvobodilnemu gibanju so dejansko sprožili italijanski okupatorji, ki so si želeli ob že dejanskem, vojaškem sodelovanju tudi bolj poudarjeno politično podporo slovenskih politikov. Za to se je Natlačen in njegovi strankarski somišljeniki, v nasprotju s politiki liberalnega tabora, zavzel. Pristal je na kolaboracijo kakršno so pričakovali od slovenskih politikov Italijani, da bi formalizirali državljansko vojno. Vojaško sodelovanje vaških straž oziroma Prostovoljne protikomunistične milice Italijanom namreč politično ni bilo dovolj. Želeli so odkrito kolaboracijo slovenskih politikov, ki bi na eni strani koristila njim, na drugi pa tudi domačim nasprotnikom osvobodilnega gibanja, saj bi ti vodili boj proti temu z vojaško pomočjo okupatorja. To pa je bil tako razlog kot tudi povod za odločitev za smrt Marka Natlačena. Doletela ga je mesec dni po odkritem političnem »aktiviranju« na strani okupatorja.

Pogled na celotno politično delovanje dr. Marka Natlačena je sicer podrejeno dogajanju ob začetku druge svetovne vojne pri nas in pojasnjevanju (tudi opravičevanju), zakaj je ravnal tako kot je. Druga stvar, ki je povezana z njim in ga označuje, pa je njegova smrt. Kako je bil usmrčen, kdo je bil storilec in kdo je temu dal to nalogo, je znano, vendar pa še vedno ni odgovora, zakaj so se odločili, da ga usmrtijo prav takrat in ob zavedanju, da bo to imelo posledice. Ali je na odločitev, da se Natlačen ubije ne glede na negativne posledice, ki jih je bilo glede na italijansko talsko politiko treba pričakovati, botrovala njegova angažiranost glede vzpostavitve oborožene, vojaške kolaboracije, ki jo je zagovarjal kot nujnost in je takrat že potekala? A če bi jo potrdili še slovenski politiki, npr. Natlačen kot predstavnik predvojne oblasti, bi dobila za okupatorja še večjo težo. Prav formalizacija vojaškega sodelovanja s pristankom slovenskih politikov vseh strankarskih taborov, med temi je bil kot bivši ban in najvišji predstavnik Slovenske ljudske stranke v domovini Natlačen najbolj izpostavljen (glede na že takrat vedeno tudi med najbolj zagretimi), je pomenila formalno državljansko vojno. Vojno med dvema političnima taboroma, ki bi se borila za isti cilj. Za oblast po vojni! Za obnovitev oziroma ohranitev oblasti ali za spremembo oblasti. Vendar tudi to povsem verodostojno ne pojasnjuje, zakaj so se odločili, kdaj so se odločili in kdo je pravzaprav odločil, da se nekdanjega bana, kolaboracionista tudi v očeh Britancev, usmrti. Okoliščine smrti, pa tudi posledice, kot so prikazane v knjigi, tega ne pojasnjujejo. »Krvoločnost« ali krvoželjnost komunistov ni (ne bi smelo biti) za zgodovinopisje dovolj prepričljiv razlog. Razlag je mnogo in mnoge se med seboj tudi izključujejo.

S knjigo o Marku Natlačenu v zgodovinskem dogajanju želimo to osebnost slovenskega političnega življenja predstaviti čim bolj celovito, brez pretiranih »ideoloških« predznakov. Namen ni prikazati ga predvsem kot žrtev komunistov, do katerih je imel sicer izrazito negativno, odklonilno, če ne kar sovražno stališče, predvsem pa ni namen to izrabiti za obračunavanje s komunizmom. To enostavno ni naloga zgodovinopisja! Knjiga zato ni niti obračun z Natlačenom niti obračun s komunisti. Čeprav so bili v resnici politični nasprotniki, če ne kar

sovražniki, ni bistven pri Natlačenu in njegovemu političnemu delovanju odnos do komunizma in komunistov. To je bila sicer ena od stalnic v njegovem političnem stališču, ni pa tista, ki ga poglavitno označuje. Njegov odnos do okupatorja, tj. kolaboracija, ki v tem njegovem primeru v začetnem obdobju vojne ni imela razrednega razloga, kar je bil sicer razlog kasnejše kolaboracije, tiste od sredine leta 1942 in do jugoslovanske države, ki jo je zaradi odnosa z okupatorjem zanimal, je tisto, kar je bolj kot odnos do komunizma označilo Natlačena v slovenski zgodovini. Natlačenov negativni odnos do komunizma, kar poudarjajo njegovi nekritični zagovorniki in politični častilci kot bistveno za njegovo politično držo, je dejansko predvsem sredstvo zanje. Za uporabo Marka Natlačena v politične namene. Če se zdi komu Natlačenov odnos do komunizma in slovenskih komunistov njegova osebna in politična vrлина, pa to ne more veljati za njegov odnos do okupatorja v prvem obdobju vojne, od začetka okupacije pa do sredine septembra 1941. Šlo je namreč za kolaboracijo, pa naj se najde še toliko opravičujočih razlogov za politično sodelovanje z okupatorjem. Nikakor pa niso bili razlog za to kolaboracijo komunisti.

Marka Natlačena s svojim delovanjem v čas druge svetovne vojne pooseblja vse tri pojavne oblike, ki so zaznamovale drugo svetovno vojno pri nas, okupacijo, kolaboracijo in odpor s socialno vsebino, tj. revolucija v obliki spreminjanja politične oblasti. Z okupacijo, ki je bila dejansko počelo zla, ki so ga doživeli Slovenci med drugo svetovno vojno in je pogojevala druga dva pojava, kolaboracijo z okupatorjem in odpor proti njemu (in kolaboraciji), se je hitro sprijaznil in skušal s kolaboracijo doseči politični uspeh zase in svojo stranko, odporu pa je nasprotoval predvsem iz ideoloških razlogov, kajti organizirali in vodili so ga komunisti. Vsekakor je deloval kot politik.

Natlačen je bil sredstvo za politično in ideološko obračunavanje med Slovenci že v času vojne, pa tudi po vojni. Tudi sedaj naj bo to delo, v katerem vrsta zgodovinarjev obravnava Marka Natlačena in njegov čas, predvsem zgodovinski oris dr. Marka Natlačena in ocena njegovega delovanja v slovenski politiki, in to kljub temu, da na vsa vprašanja, ki se pojavljajo glede te zgodovinske kontroverzne osebnosti, še niso dani vsi odgovori ali ti niso dokončni. Je pa to delo vrnitev Marka Natlačena prek zgodovinopisja v zgodovino. Namen tega dela tako ni pagniričen, ampak je kritično, tj. analitično na način znanstvenega zgodovinopisja prikazati čas, v katerem je živel Marko Natlačen, predvsem pa kako je s svojim delom vplival nanj in ga (so)oblikoval.

Avtorji, večina je raziskovalcev Inštituta za novejšo zgodovino, in založnik upamo, da smo v uspeli s tem mozaikom o življenju in delu Marka Natlačena tega približali tistim, ki jih zanima novejša zgodovina in njene osebnosti.

Dr. Anton Korošec in dr. Marko Natlačen

Mirko Kovač

Življenjska pot dr. Marka Natlačena

Kip dr. Marka Natlačena, avtor Drago Tršar, 2007

Življenjska pot dr. Marka Natlačena

Ob napadu na Kraljevino Jugoslavijo je skupaj s še drugimi predstavniki legalnih političnih strank na območju Dravske banovine 6. aprila 1941 ustanovil Narodni svet za Slovenijo, katerega cilj je bil, da bi se s čim manj žrtvami oblikovalo slovensko avtonomno ozemlje pod nadzorom enega samega okupatorja. V prvih dneh okupacije se je Natlačen trudil, da bi stvari potekale brez nepotrebnega prelivanja krvi, in je na primer komuniste, ki so bili v zaporih, ukazal izpustiti. Ko so Italijani formalno priključili okupirano slovensko ozemlje Kraljevini Italiji, so kot posvetovalno telo ustanovili Sosvet (Konzulto), katerega član je bil Natlačen do 18. septembra 1941, ko je zaradi represalij okupatorja nad civilnim prebivalstvom iz njega protestno izstopil. Skupaj z drugim člani sosveta je šel junija 1941 predstaviti težak položaj Slovencev papežu, hkrati pa so se morali sestati tudi z Mussolinijem, kateremu so predali lojalnostno izjavo, ki je bila objavljena tudi v ljubljanskih časnikih.

Več kot leto dni po tem, ko je Natlačen pretrgal stike z okupatorjem, ga je ustrelil izkušen likvidator Varnostno obveščevalne službe Osvobodilne fronte Franc Stadler - Pepe. Povzeti so nekateri odzivi na likvidacijo v tedanjem tisku in dnevniški zapis Edvarda Kocbeka ob samem dogodku. Iz sosledja dogodkov in pojasnil organizatorjev likvidacije je očitno, da Marko Natlačen 13. 10. 1942 ni bil likvidiran zaradi očitanih mu stikov z okupatorjem, ki so bili omejeni na njegovo funkcijo v prvih petih mesecih okupacije, ampak kot politični nasprotnik v državljanski vojni.

Domači kraj

Rod Marka Natlačena izvira iz zgornje Vipavske doline iz vasi Manče, ki leži okoli 4 kilometre jugovzhodno od Vipave. Konec devetnajstega stoletja je vas Manče sodila v občino Lože. V tem času je celotna občina Lože (vasi Manče – 29 hiš in Lože – 54 hiš) štela 452 prebivalcev, od tega 123 za šolo godnih otrok. Lokalna šolska občina je bila sestavljena iz občin Goče in Lože. Goče so v tistem času imele 105 hiš s 667 prebivalci. Šolska občina je sodila v Vipavsko dekanijo, upravno v Postojnsko okrajno glavarstvo in deželo Kranjsko.¹

Manče in Lože pripadajo župniji Goče. Goče so idilična vas na slemenu enega izmed vzhodnih vipavskih gričev (279 m), ob vznožju katerega ležijo Manče. Skozi Manče se vije cesta med vzhodno Vipavsko dolino in Krasom. Jedro Goč

¹ Postojnsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski opis. Spisali in izdali učitelji v okraju. V Postojni 1889, str. 161.

Goče.

7.6 km od Vipavskega trga na južno-zahodni višini do 300 m visokega holmovja se dviguje sredi vinogradov in sadonosnega drevja mična vas Goče. Leži na 279 m visokem griči, ter ima v svojem podnožji proti severo-vzhodni strani se razprostirajočo divno Vipavsko dolino. Kraj šteje 667 prebivalcev in 105 hiš. Šolska občina obstoji iz dveh politično samostalnih občin: Goče in Lože. Občina Ložka se loči v vas Lože s 54 hišami in v vas Manče z 29 hišami. Vasi štejeta 452 prebivalcev. Za šolo godnih otrok je 123.

Tù se govori čista slovensščina, izvzemši nekaj iz laščine, nekaj iz nemščine povzetih izrazov.

Ljudstvo se bavi v prvi vrsti z vinarstvom in poljedelstvom, v drugi vrsti z živino- in svilorejo.

Zemljišča občine Goče merijo:

8	ha,	39	a,	85	m ²	je	senožeti,
121	"	7	"	61	"	"	vinogradov,
161	"	15	"	20	"	"	pašnikov,
21	"	97	"	8	"	"	gozdov,
52	"	43	"	9	"	"	njiv s trtami,
76	"	49	"	17	"	"	pašnikov z lesom,
2	"	10	"	44	"	"	stavišč,
8	"	7	"	20	"	"	nerodovitne zemlje.

Občina Lože pa ima:

8	ha,	75	a,	40	m ²	njiv,
71	"	74	"	38	"	senožeti,
—	"	61	"	64	"	malih vrtov,
—	"	16	"	44	"	velikih vrtov,
82	"	5	"	60	"	vinogradov,
96	"	1	"	4	"	pašnikov,
1	"	80	"	48	"	gozda,
96	"	40	"	32	"	njiv s trto,
8	"	57	"	62	"	pašnikov z lesom,
2	"	30	"	33	"	stavišč,
9	"	53	"	2	"	nerodovitne zemlje.

Vina se največ pridelava; izmed poljskih pridelkov pa krompirja, repe, zelja, fižola, ječmena, reži. A tudi sadjarstvo se vedno bolj razvija.

Ljudstvo ostaja doma. Kedar glavni pridelek, vino, obrodi in je vinska kupčija znatna, je materijalno stanje ljudstva povoljno. Obrtnije, razven najpotrebnejših rokodelcev, ni.

„Oplesno“, hribski studenec, po cevéh v srenjski vodnjak napeljan, daje občanom zdrave pitne vode, drugi vrelec na meji, „Šumljak“, teče proti zahodu, tretji „v Skalcih“ ima zelo bistro vodico ter teče proti severo-vzhodu; potok „Malikovnik“ se izteka v „Močilnik“ in ta v „Vipavo“, katera izliva vse Vipavsko vodovje v „Sočo“ in ta zopet v jadransko morje. Na južni strani vasi ugledamo bajer, „Kal“ imenovan, v pomorski visočini 234 m.

Gočam pripada deloma i 469 m visoki hrib Jasen.

Glavna zemeljska zvrst Goškega ozemlja je lapor (soldan), kamen-apnenek, deloma ilovina, tū „karlovina“ imenovana. Podnebje je milo.

Skladna cesta vodi skozi Branico v Trst; občinska pota pa drže iz Vipavske doline po „Raztegenici“ na Goče. Od imenovane skladne ceste se zavije nova cesta pri belem križi mimo „Kala“ na Goče, a potem naprej na Erzelj.

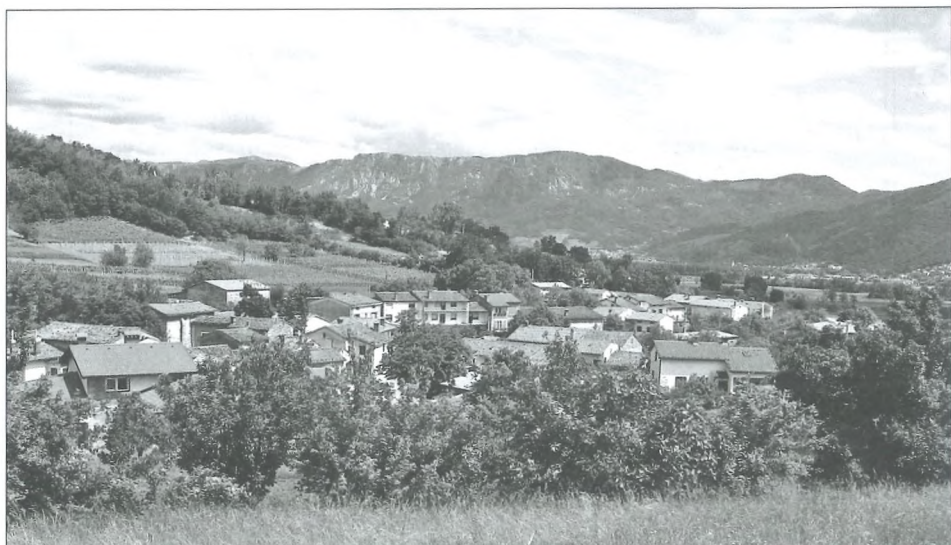
Šolska občina pripada dekaniji in sodnji Vipavski.

Cerkev sv. Andreja je glavna, ona pri Materi Božji na Oboluncu pa podružnica. Kapelica, Kristusovemu trpljenju posvečena, je na pokopališči.

V občini Lože stoji grad Lož (Leutenberg), nekedanja posest l. 1753 porojenega, 1810 umrlega poslanika v Petrogradu (1780) in na Nizozemskem (1790), grofa Ljudevita Cobenzl-a, katerega slika je še danes v Ložkem gradu razobešena. Tam se vidijo tudi slikarski umotvori iz Nizozemske, Ruske in Danske. To je zapuščina imenovanega slovečega poslanika.

Grad Lož so posedali že za časa Valvazorja grofi Kobencelji, ki pa niso radi obilnih poslov in prostranih posesti vedno v njem bivali. Na Vipavskem so imeli grofovi Kobencelji razven Ložkih kmetov i prostrana posestva na Ustiji; dalje je bil v njihovi posesti Štanjolski grad; v Ribniški dolini grada Breg in Ribnica itd.

Zapis iz knjige Postojinsko okrajno glavarstvo. Zemljepisni in zgodovinski opis. V Postojini 1889

Manče danes (Foto Mirko Kovač)

z župnijsko cerkvijo sv. Andreja še vedno ohranja svojo prvotno podobo, kar ji daje poseben čar. Prebivalstvo župnije je bilo kmečko, ukvarjalo se je predvsem s poljedelstvom, sadjarstvom in vinarstvom.²

Marko Natlačen se je rodil očetu Petru (1834–1911) in materi Jožefi (1833–1907), rojeni Rener, na velikonočno soboto, 24. aprila 1886, in še isti dan ga je krstil Goški župnik Janez Hladnik. Kot je razvidno iz krstnih knjig goške župnije, je rod Natlačenov domoval na isti domačiji (Manče 22) vsaj štiri generacije. Petru in Jožefi se je v letih od 1875 do 1894 rodilo devet otrok, od katerih so trije umrli v ranih otroških letih, eden v najstniških in Edvard (1876–1911) pri petintridesetih letih starosti. Na domačiji je ostal najstarejši sin Janez (1875–1964), tretji sin Peter (1878–1935) je postal duhovnik, Marko (1886–1942) se je rodil kot šesti otrok, štiri leta starejša od njega je bila še sestra Marija (1882–1946).³

Po pripovedovanju najstarejšega brata Janeza so bili Natlačenovi zelo siromašna družina in ne držijo nekatere navedbe v življenjepisih Marka Natlačena, da je bil njegov oče premožen kmet.⁴ To potrjuje tudi podatek iz evidence študentov s Kranjske na Dunajski univerzi, kjer je kot poklic očeta naveden »gostač«.⁵ Šele leta 1870 je bila z lokalno zemljiško reformo Natlačenovim in drugim Mančanom

² Prav tam, str. 162.

³ Arhiv župnije Goče.

⁴ Iz rokopisa spominov Ivanke Rehar (1934), hčerke Ivane, po pripovedovanju njenega starega očeta Janeza Natlačena (1875–1964). Drugi vir je Vida Jamšek (1921), hčerka Janeza Natlačena, ki živi na rodnem domu Natlačenovih.

⁵ Alojz Cindrič: Študenti s Kranjske na Dunajski univerzi. Ljubljana 2009 (dalje Cindrič, Študenti s Kranjske), str. 543.

dodeljena gmajna v souporabo za pašo, Natlačenovi pa so na Nanosu pridobili še dve manjši parceli gozda. Po podatkih iz zemljiške knjige posest Petra Natlačena iz Manč 22 ni presegala niti pol hektarja.⁶ Leta 1907 je bil narejen prepis kmetije na najstarejšega Markovega brata Janeza, ki se je naslednje leto poročil. Po pripovedovanju Janezove hčere Vide se je slednji predvsem posvetil obdelovanju zemlje, oče Peter pa se držal doma in skrbel za živino.

Otroci v Mančah so bili več lačni kot siti. Včasih so si pomagali tako, da so šli k bogatima kmečkima družinama na Goče prosit za kakšen kuhan krompir ali repo, ki so jo dekle kuhale za prašiče. Čevljev ni bilo. Hodili so bosí tudi pozimi. Čevlje so si delali iz starih cunj ali pa so iz koruznega lubja spletli kite po obrisu noge in jih povezali s platnom. Čez dan so morali otroci pomagati staršem pri raznih opravilih na polju in kmetiji. Spali so na senu, če pa je bilo več otrok, so fantje spali na seniku, dekleta pa v izbi na posteljah z lubjem ali slamo. Prvi otrok je moral že v rani mladosti z živino na pašo, ko je odrasel, pa prijeti za težja dela in pašo prepustiti mlajšim.⁷ Da je imel tudi Marko Natlačen osebne izkušnje s paše, lahko sklepamo po njegovem doživetem opisu pastirskega življenja v prispevku v glasilu Alojzijevejšča Domače vaje leta 1903.

Prva šolska leta

O šolanju Marka Natlačena do tretjega razreda klasične državne gimnazije v Ljubljani (1901/02) ni natančnih podatkov. O šolanju lahko sklepamo po običajih glede šolanja otrok iz Manč v tistem času in iz nekoliko bolj podrobnih podatkov o šolanju starejšega brata Petra. Otroci z Manč so po navadi prvič prestopili šolski prag v Goški enorazrednici, ki je bila sredi vasi. Redna šola na Gočah je začela leta 1851. Največ zaslug za postavitev šole je imel vipavski dekan Jurij Grabrijan. V času šolanja Marka Natlačena je v šoli učil učitelj Franjo Mrcina. Po pripovedovanju vaščanov je bil za tiste čase dober učitelj, vendar zelo strog. Otroci so pisali na tablice. Bolj nadarjeni otroci iz okoliških vasi so po nekaj razredih šolanja v domači enorazrednici nadaljevali osnovno šolanje v štirirazrednici Vipavi. Tam je bil Marko član Marijine družbe za fante, katere duhovni vodja je bil v letih 1897–1899 takratni vipavski kaplan in poznejši škof v Skopju Janez Gnidovec.⁸

Markov brat Peter je celotno gimnazijsko šolanje z maturo vred opravil na državni klasični gimnaziji v Gorici, kjer je bil vpisan kot Peter Natlačen »aus Manče (Krain)«. Lahko sklepamo, da je njegov osem let mlajši brat Marko šel po isti poti in je prva dva razreda gimnazije prav tako končal v Gorici. V arhivu italijanske državne knjižnice v Gorici so le podatki o Petrovem šolanju, glede Marka pa obstoja samo pričevanje njegovega starejšega brata Janeza, da je bratoma nosil

⁶ Zemljiška knjiga Občine Ajdovščina.

⁷ Rokopis spominov Ivanke Rehar.

⁸ Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1945, str. 49–50.

hrano in perilo v Gorico. Če je šel Marko v šolo v Gorico z namenom, da bi postal duhovnik, je bival v knezo-nadškofijskem deškem semenišču Andreanum, ki je delovalo od leta 1857, ali pa v frančiškanski interni gimnaziji na Kostanjevici pri Gorici.

V klasični gimnaziji v Ljubljani

V gimnaziji v Ljubljani je bil Marko Natlačen vseskozi dober učenec in je maturiral z odliko. Med šolanjem v Ljubljani je bival v Alojzijevišču.⁹ Marko Natlačen je pogosto objavljial v zavodskem glasilu Domače vaje. Uporabljal je psevdonima Podgrižnik (Griže se imenuje pobočje med Mančami in Gočami) in Mančan. Prvič zasledimo njegove prispevke v četrtem letniku (1902/03). Urednik ga pohvali kot obetavnega pisca, Natlačen pa objavlja predvsem osebnoizpovedne prispevke in opise vaškega in kmečkega življenja iz svojega rojstnega kraja. Nekaj prispevkov je izrazito religioznih, kar je bilo v tistem času značilno za dijake, ki so se nameravali posvetiti duhovniškemu poklicu. Spremembo je opaziti v sedmem letniku gimnazije (1905/06), ko večina prispevkov Mančana v Domačih vajah obravnava socialno tematiko ter razkorak med bogatimi in revnimi.

Kot starejšega sogojenca v Alojzijevišču omenja Marka Natlačena France Koblar. Spominja se ga po pokončni drži in samozavestnem koraku. Natlačen je bil dober pevec, a slabši v matematiki, kar mu je kvarilo odliko.¹⁰ V katalogu Alojzijevišča, ki ga hrani arhiv ljubljanske škofije, so podatki o ocenah Marka Natlačena od tretjega do sedmega letnika, ki potrjujejo Koblarjeve navedbe o slabših ocenah pri matematiki. V katalogu je tudi zabeleženo, da Natlačen v osmi gimnaziji ni več bival v Alojzijevišču.¹¹

Študij prava na Dunaju

Marko Natlačen se je že v gimnaziji udeleževal v dijaških organizacijah. Kot abiturient je 11. avgusta leta 1907 prvič prišel v stik s takratnim poslancem za

⁹ Alojzijevišče, ustanova je imela ime po svetniku Alojziju Gonzagu (1568–1591), zavetniku mladine, je bil vzgojni zavod, dijaško semenišče, ki ga je leta 1846 ustanovil škof Alojzij Wolf na Poljanski cesti v Ljubljani. Goriško Alojzijevišče je ustanovil leta 1891 tamkajšnji nadškof Alojzij Zorn. Alojzijevišče je omogočalo dijakom iz revnih družin študij na gimnaziji.

¹⁰ France Koblar (1889–1975), slovenski literarni kritik in zgodovinar, v »Mojem obračunu – iz zapuščine Franceta Koblarja«, ki ga je objavila Nova revija, št. 209, str. 164–170. Dr. Koblar je spomine na dr. Marka Natlačena napisal 14. maja 1945. Čeprav nista bila sošolca, sta bila skupaj v Alojzijevišču in pozneje na univerzi na Dunaju. Dr. France Koblar in dr. Marko Natlačen sta bila nazorsko povsem usklajena. Koblar piše v »Zori« 1913/1914 »Katolicizem in literatura«, str. 36: »Mi moramo pokazati, da obsežemo celo življenje, da katolicizem ni inferioren del življenja, temveč je edino pravo življenje, namreč k naši narodni literaturi spada tudi vera, ki je pravi slovenski literat ne more prezreti, pa tudi ne zaničevati, ker takrat se je izneveril narodu.«

¹¹ Nadškofijski arhiv Ljubljana, škofijski arhiv, Katalog Alojzijevišča.

mariborski okraj, dr. Antonom Koroščem, na sestanku slovanskih, hrvaških in slovenskih abiturientov v Ljutomeru. V letih od 1907 do 1912 je študiral pravo na dunajski univerzi.¹² V času študija na Dunaju je izgubil starše, leta 1907 mu je umrla mama in leta 1911 oče. Vida Jamšek, hčerka Janeza Natlačena, se iz pripovedovanja svojega očeta spominja, da so s prodajo pridelkov v Trstu podpirali Markovo šolanje na Dunaju tudi iz domačije v Mančah. Za finančni prispevek k doktoratu naj bi bilo tako treba prodati 56 hl vina.¹³ V tem času so stroški za dosego pravnega doktorata znašali 480 kron. Od šolskega leta 1909/10 dalje je Marko Natlačen kot dober študent prejemal Knafljevo štipendijo.¹⁴ Ostal je aktiven v organizacijah in društvih (nekaj časa je bil predsednik Slovenske dijaške zveze 1908–1910). Bil je član in predsednik akademskega društva Danica.¹⁵

Med daničarji je pripadal struji prvakov, ki jih je Ernest Tomec obtoževal, da svojega nazora niso dovolj utrdili in da so premalo načelni katoličani. Sošolec, ki je nekaj časa študiral z Natlačenom na Dunaju, se takole spominja Natlačena v akademskih bojih. Med akademiki niso redki hudi boji, tudi če so člani istega akademskega društva. Ker je Natlačen v prvem letniku svojega študija na univerzi veljal za »prvaka«, so ga kot svojega pridno krtačili in ostro ocenjevali. Pa je nato sam rekel: »Tudi ta stvar je koristna in potrebna. S tem se v človeku ubije egoistična beštja.«¹⁶

Natlačen je objavljajl tudi v visokošolski reviji Zora. Navezoval je stike z akademiki drugih narodnosti. Tako je prirejal skupne izlete s poznejšim predsednikom češko-slovaškega senata, dr. Hrubanom, in tedanjim predsednikom kluba čeških katoliških akademikov na Dunaju, dr. Stojanom. Vzdrževal je stike z dr. Janezom Ev. Krekom in dr. Antonom Koroščem ter jima poročal o življenju v akademskih vrstah.

¹² Cindrič, Študenti s Kranjske, str. 543.

¹³ Iz rokopisa spominov Ivanke Rehar (1934), hčerke Ivane, po pripovedovanju njenega starega očeta Janeza Natlačena (1875–1964). Drugi vir je Vida Jamšek (1921), hčerka Janeza Natlačena, ki živi na rodnem domu Natlačenovih.

¹⁴ Knafljevo štipendijo je podeljeval akademski senat dunajske univerze in je veljala za prestižno. Finančna sredstva za štipendije je Knafljeva ustanova pridobivala iz najemnine za hišo, ki jo je zapustil duhovnik Luka Knafelj v prvem dunajskem okraju na Seilerstätte 2. Tako je ustanova v študijskem letu 1909/10 iz najemnin pridobila 14000 kron, približno 8000 kron pa obresti. O štipendistih Knafljeve ustanove gl. Peter Vodopivec: Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove. Ljubljana 1971.

¹⁵ Danica je rezultat politične diferenciacije, ki je zajela Slovence v začetku devetdesetih let 19. stoletja. Vplivala je tudi na slovenske študente, ki so študirali na univerzah na Dunaju, v Gradcu in Pragi. Akademsko društvo Slovenija je bilo po temeljni usmeritvi laično. Razmere so se spremenile v začetku, ko je na pobudo dr. Antona Mahničja iz katoliških vrst prišla zahteva po ostrejši nazorski in politični usmeritvi. Nekaj katoliško mislečih študentov je izstopilo iz društva Slovenija in ustanovilo katoliško društvo Danica. Geslo Danice je bilo »Vse za vero, dom, cesarja!«, ki so ga čez nekaj let spremenili v »Na delo, krščanstvo«. Društvo je od prvega leta po ustanovitvi izdajalo revijo Zora, ki je izhajala vse do leta 1921.

¹⁶ Slovenec, 24. 10. 1942, str. 3, Trnje v vencu.

Kot študent je vzdrževal stike z domačim krajem. Tako je imel 4. septembra 1910 v šolski sobi na Gočah predavanje o Bosni.¹⁷

Med slovenskimi študenti na Dunaju je veljal za zelo marljivega in gospodarnega in bil kot tak tudi tarča draženja in dovtipov.¹⁸

Po promociji leta 1912 je Natlačen še eno leto ostal na Dunaju in je pri tamkajšnjem deželnem sodišču opravil obvezno enoletno prakso za odvetniške pravnike.

S predavanja mladim študentom prava v šolskem letu 1911/12 lahko razberemo resen in zavzet odnos Marka Natlačena do študija prava. Svaril jih je pred zapravljanjem časa po kavarnah in jih opozarjal na slab vpliv večnih študentov (starih bajt). Bil je zaskrbljen nad premajhno ambicioznostjo in slabim ucnim uspehom slovenskih študentov na Dunaju in je s tem v zvezi apeliral: »... če hočemo kdaj priti do svojega znanstvenega središča univerze, moramo – in to velja posebno našemu dijaštvu – drugače pričeti«. V zaključku predavanja lahko razberemo tudi njegov pravniški moto: »... prav svet vladati bo mogel samo jurist, ki je na svojem mestu dober človek po svojem srcu in dober jurist po svojem duhu, polovičarstvo pa povsod samo napoto dela in je vsem v izpodtiko in zasmeh in nesrečo«.¹⁹

Družinsko življenje

Marko Natlačen se je razmeroma zgodaj oženil (21. novembra 1912) z Vido Kos, ki je umrla leta 1914 kmalu po porodu drugega otroka – hčerke, ki je umrla leto zatem. Njegov najstarejši sin iz prvega zakona, Stanko, je postal duhovnik. Vojna ga je zajela v Franciji, umaknil se je v Veliko Britanijo in se tam pridružil kot kurat golističnemu odporiškem gibanju. Po drugi svetovni vojni je živel v Avstraliji.²⁰

Šestega julija 1916 se je Marko Natlačen drugič poročil z Antonijo Vilfan iz premožne družine iz Črnuč pri Ljubljani (gostilna Rogovile). Ob poroki je mama neveste mladoporočencema kupila hišo v Ljubljani na Poljanah, kjer je družina Natlačen živela do konca vojne.²¹ Leta 1917 in 1918 sta se zakoncema rodila si-

¹⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Okrajno glavarstvo Postojna (AS 136), okrajni šolski svet Postojna, fasc. 154.

¹⁸ France Koblar: Moj obračun – iz zapuščine Franceta Koblarja. V: Nova revija, 1999, št. 209, str. 168 (dalje Koblar, Moj obračun – iz zapuščine).

¹⁹ Zora: glasilo-narodnega dijaštva (uredil Stanko Majcen). V Ljubljani, 1911/1912.

²⁰ Stanko Natlačen-Malec (1913, Ljubljana–2004, Brisbane, Avstralija). Teologijo je študiral v Parizu in bil 1937 posvečen v duhovnika. Njegovo udejstvovanje na raznih svetovnih bojiščih mu je prineslo več pomembnih odlikovanj, med njimi tudi priznanje »Ordre de la Liberation« Njegovo ime je vklesano na spominski plošči pri vhodu v »Musée de l'Ordre de la Liberation v Les invalides« v Parizu. Po vojni je zapustil duhovništvo. Delal je pri Rdečem križu pri Mednarodni organizaciji za begunce v francoski coni Nemčije in Avstrije. Nato se je preselil v Avstralijo, se poročil, a ostal brez otrok.

²¹ Hišo na Ciril-Metodovi ulici 18 je kupila gospa Neža Vilfanova svoji hčerki Antoniji za doto iz zapuščine škofa Starihe. Škof Stariha je bil misijonar v Severni Ameriki, predvsem med

nova Vladimir Marko in Bogumil Peter, ki sta leta 1919 umrla za špansko gripo. Nato so se rodili še štirje otroci Marija (1919–1983), Marko²² (1921–2005), Anton (1930) in Milena Neža (1931). Družinsko idilo je 26. januarja 1933 presekala 21-mesečna konfinacija v Bilečo, Gacko in Sarajevo.

Samo aretacijo je Natlačen opisal prijatelju, ki ga je pričakal na železniški postaji v Mostarju: »Pred dvema dnevoma sem se bil zvečer s Korošcem vrnil s Sv. Jošta. V Ljubljani so me po povratku že ponoči povabili na policijo in mi povedali, da sem konfiniran v Bilečo in da se bom odpeljal s prvim vlakom. Ni mi bilo dovoljeno, da bi se šel domov poslovit ... Okoli polnoči so me odvedli na kolodvor. Tam sem našel v enakem položaju kakor sebe dr. Kulovca.«²³

Po pripovedovanju sina Toneta²⁴ je bila konfinacija težko breme za Natlačeno-vo soprogo. Tudi šolski uspehi otrok so začeli pešati. Nadalje se Tone spominja:²⁵

»Nisem imel še treh let, ko je bil oče odpeljan v konfinacijo. O tem dogodku imam samo meglen vtis. Prav dobro pa se spominjam dneva, ko je šla mama peš na Brezje prosit Marijo, da bi se kmalu oče vrnil domov.

Oče je bil mož reda in dela. Šest dni na teden je vstajal ob isti uri. Zajtrkoval je sam v jedilnici (tri dni star kruh, ker so mu nagajali žolčni kamni), nato pisarna, opoldne kosilo doma z družino, nikdar mesa in ne vina, da bi imel čisto glavo za delo, deset minut smrčanja na divanu, a spet nazaj v pisarno. Večerjal je z družino, tokrat s cvičkom iz soda v kleti. Po večerji je igral tarok z nami otroki.

priseljenci, ki so takrat prihajali v velikem številu v ZDA. Zaradi slabega zdravja je leta 1909 odstopil, se vrnil v rodno Slovenijo in se je upokojil; v tej hiši in tudi umrl.

²² Marko Natlačen ml. (1921–2005) je maturiral leta 1940 na klasični gimnaziji v Ljubljani. Po začetku partizanskih likvidacij se je umaknil v Italijo in se je vračal domov le za polaganje izpitov. Ob razpadu Italije se je umaknil v Švico in tam dobil od jugoslovanske kraljeve ambasade štipendijo. Po končanem študiju se je zaposlil pri mednarodnem vojaškem sodišču v Nürnbergu kot raziskovalni analitik za balkansko območje, po končanih procesih pa je delal v mednarodni begunski organizaciji (IRO). Leta 1949 se je preselil v Kanado v Montreal, kjer je delal v oddelku administracije pogodb pri letalski družbi Canadair. Po poslovnih zvezah je prišel v stik s podobnim podjetjem ZDA in se preselil v Boston, kjer je tudi umrl.

²³ Slovenec, 24. 10. 1942.

²⁴ Anton (Tone) Natlačen (1930, Ljubljana) je obiskoval osnovno šolo in prvih pet razredov gimnazije v Ljubljani. 4. maja 1945 se je sam s preostalimi begunci umaknil v Avstrijo. Šolanje je nadaljeval v Lienzu in leta 1948 maturiral ter še isto leto je dobil dovoljenje, da se preseli v Kanado. V začetku se je preživljal kot delavec na kmetiji. Na pobudo brata Marka se je 1952 zaposlil v proizvajalcu letal Canadair. Za izobraževanje je obiskoval večerne tečaje na univerzi McGill. Postopoma je prevzemal vse bolj odgovorne funkcije, med drugim je vodil tudi velik program proizvodnje novega lovskega letala za kanadsko letalstvo. Bil je direktor proizvodnje kontrole in industrijskega inženiringa. Upokojil se je na funkciji podpredsednika družbe za področje podpore proizvodnji. Poročil se je s Francozinjo Suzanne, s katero imata sina in hčer. Tonetovi mami Antoniji je pot v ZDA omogočil dr. Miha Krek. Tam si je kmalu našla delo v skladišču trgovine Woolworth. Po upokojitvi jo je Tone vzel k sebi, kjer je živela 14 let in tudi v njegovi družini umrla. Tonetovi sestri Marija z družino in Neža sta prišli tudi v Montreal. Neža je delala eno leto kot služkinja.

²⁵ Pismo Toneta Natlačena Mirku Kovaču.

Ob nedeljah in praznikih je oče šel največkrat k deveti maši v stolnico. Kadar ni bilo šolske maše in preden sem postal ministrant pri jezuitih, sem šel večkrat z njim. Popoldne pa so bili to dnevi sprehodov. Večkrat so se nam pridružili dr. Slavič²⁶ ali pa profesor Lukman²⁷. Oče je imel osebno geslo »Boga se boj in ljubi narod svoj«, po katerem je uravnaval svoje življenje.« To geslo je moj oče zapisal tudi v mojo prvo spominsko knjigo.

Zaposlitve in politična kariera

Po končanem študiju na Dunaju se je leta 1912 dr. Marko Natlačen za stalno vrnil v Ljubljano. Poklicno pot je začel kot koncipient pri prvaku SLS in odvetniku dr. Ivanu Šušteršiču.²⁸ Pozneje je bil odvetniški pripravnik pri dr. Vladislavu Peganu, prav tako enem od vodilnih mož SLS.^{29 30}

Leta 1919 je odprl svojo odvetniško pisarno v Ljubljani. Kot odvetnik je vodil veliko zadev za Slovensko ljudsko stranko.

Dvajseta leta 20. stoletja so bila Marku Natlačenu naklonjena. Njegova aktivnost v dijaških in študentskih organizacijah in osebna karizma sta bili dobra podlaga za začetek politične kariere v Slovenski ljudski stranki.

Natlačenovo vključevanje v javno življenje lepo ponazarja njegovo aktivno sodelovanje na katoliških shodih leta 1913 in 1923. Na slednjem je imel odmeven govor. Med drugim je govoril »o kongregacijah in inteligenci«. Poudaril je, da za izobražence ni dovolj le shajanje v kongregacijah (takratnih katoliških organizacijah). »Akademična inteligenca želi in potrebuje še druge hrane. Potrebuje znanstvenih predavanj verske vsebine in vseh panog bogoznastva, da se ve orientirati v tem kaosu sveta. S takimi predavanji se bo takoj jeseni začelo; da bi se katoliška inteligenca tudi primerno odzvala!« Zavzel se je še, da se na škofijskem posestvu na Goričanah zgradi Dom duhovnih vaj.³¹

V letih 1925–1927 je bil Natlačen predsednik Orla. Leta 1926 je postal podpredsednik SLS. Leta 1927 je bil v logaškem okraju izvoljen v skupščino ljubljanske oblasti in postal predsednik oblastnega odbora.

²⁶ Dr. Matija Slavič (1877–1958), teolog, rektor ljubljanske univerze 1932/33, 1939–1941, je bil znanstveni slovenski publicist in narodno obrambni delavec. Od leta 1920 je predaval biblične vede na Teološki fakulteti v Ljubljani.

²⁷ Dr. Franc Lukman (1880–1958), teolog, prevajalec spisov cerkvenih očetov Ciprijana, Hieronima, Janeza Krizostoma in Avgušтина. Večkrat je bil dekan Teološke fakultete, 1926/27 tudi rektor Ljubljanske univerze. Od leta 1940 dopisni član SAZU.

²⁸ Benjamina Fajdiga: Dr. Marko Natlačen, ban dravske banovine, diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 1994 (dalje Fajdiga, Dr. Marko Natlačen).

²⁹ Dr. Vladislav Pegan (1878–1955) je bil rojen v Vipavi; od leta 1908 odvetnik v Ljubljani. Med letoma 1908 in 1918 je bil deželni odbornik, član izvršilnega odbora SLS, pristaš dr. Ivana Šušteršiča, čeprav osebni prijatelj Janeza E. Kreka.

³⁰ Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1945, str. 49–50.

³¹ Slovenec, 28. 8. 1923.

Prvo leto šestojanuarske diktature je bil od januarja do novembra komisar istega odbora, nato pa je delal v kulturnih organizacijah in bil med letoma 1931 in 1933 predsednik katoliškega akademskega starešinstva.

Pol leta po vrnitvi iz konfinacije je bil 11. septembra 1935 imenovan za bana Dravske banovine.

V konfliktu s komunistično ideologijo

Propaganda po drugi svetovni vojni in režimsko zgodovinopisje sta sistematično zamolčevala vse vidike Natlačenove zgodovinske osebnosti in izpostavljala le stike z okupatorjem.

Kot vsi meščanski politiki na okupiranem kontinentu je imel Marko Natlačen ob začetku druge svetovne vojne izjemno kočljivo nalogo. Kot predstavnik formalne oblasti je moral v korist sodržavljanov opravljati zastopniško in posredniško vlogo v odnosih z okupatorjem. Kot je razvidno iz njegovega poročila o dogodkih med 6. aprilom in 14. junijem 1941,³² se je naloge lotil z vso resnostjo, a hkrati tudi z zadržanostjo, ki jo zahteva kočljivi položaj naroda pod okupacijo.

Ko je uvidel, da s svojim posredovanjem pri italijanskem okupatorju ne more doseči ničesar, je odstopil z vseh funkcij in se umaknil v zasebnost. Čeprav zasebnik, brez javnih funkcij je še vedno veljal za eno od političnih avtoritet meščanske Slovenije in bil kot tak ovira za prihajajoči revolucionarni red.

Menim, da je bil vzrok za Natlačenovo likvidacijo predvsem njegov konflikt s komunistično ideologijo in da so slovenski komunisti v Natlačenu videli predvsem političnega nasprotnika, ki ga je treba odstraniti.

Med predvojnimi katoliškimi politiki Natlačen ni slovel po skrajnih nazorih. Kot človek razumne vere je bil do drugače mislečih korekten. Dr. France Koblar v svojem Obračunu pove: »Ko je stopil v politiko, je bil cel mož, umirjen delavec in širokosrčen – saj so mu omejeni strankarji šteli v veliki greh in ga dolžili, da podpira »liberalce«. Ni bil zamerljiv, čeprav je kdo na njegov račun kakšno pikro rekel.«³³

Bolj brezkompromisen pa je bil do komunistov. Na začetku leta 1928 je na primer obiskal škofa Jegliča in ga opozoril na prodiranje boljševizma³⁴ v vrste

³² ARS, Osebna zbirka Izidorja Cankarja (AS 1660), fasc. 9/IX. Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 117–147. Ponovni natis iz istega vira pa v knjigi: Mirko Kovač: Ban dr. Marko Natlačen ob stodvajsetletnici rojstva. Ljubljana 2006.

³³ Koblar, Moj obračun – iz zapuščine, str. 168.

³⁴ Danes se zdi govor o boljševizmu kot pripovedka o nečem, kar se je dogajalo v daljnih ruskih stepah, a Metod Mikuž v Pregledu zgodovine NOB, knjiga II. Ljubljana 1962, str. 147, navaja, da je bila Komunistična partija Slovenije zgrajena in vodena po organizacijskih in političnih načelih boljševizma. Tudi Bojan Godeša v članku Priprave na revolucijo ali NOB?. V: Sodobnost, 1991, št. 8-9, navaja da je bila leta 1941 KPS le podružnica KPJ, ta pa le sekcija Komunistične internacionale.

mladine JSZ (Krekova mladina) in na primer zahteval, naj iz Akademskega Orla izključenega Draga Ulage ne štipendirajo več na fizikalni šoli v Berlinu (Škof Jeglič je štipendijo dodelil Ulagi iz lastnega žepa).³⁵

Med letoma 1929 in 1930 je bila partijska organizacija skoraj povsem razbita, a že v letih 1931/32 je ponovno oživela. V tridesetih letih se je KPS okrepila ter pridobila na svojo stran nekatere intelektualce, predvsem mladino, krščanske socialiste in del sokolov.³⁶

Glede na širitev komunizma na srednjih šolah in fakultetah je ban dr. Marko Natlačen 12. februarja 1940 stopil pred banski svet z odmevnim in preroškim govorom. V uvodu navaja ugodne razmere za tako početje:

»V drugi polovici lanskega leta se je komunistična akcija okrepila, in sicer po izbruhu vojne zlasti po sklenitvi zveze med Nemčijo in Rusijo in razdelitvi Poljske, ko so se boljševiki pojavili na Karpatih. Značilno za podkrepljeno komunistično delovanje pri nas je dejstvo, da se komunisti več ne skrivajo v tajnih društvih in tajnem tisku, temveč da nastopajo v formalnem oziru na povsem zakonit način.«

V nadaljevanju med drugim pravi: »Ni čudno, da se je komunistično gibanje, primerno idealizirano, razpaslo celo že med srednješolsko mladino. Imamo dokaze, ki jih je dala preiskava v večjem številu naših srednješolskih mest, da so srednješolci naravnost stopili v službo predstavnikov kominterne, delajo po njihovih navodilih, lovijo pristaše, korespondirajo z enakomislečimi in s takimi, ki ne kažejo dovolj odpora, razširjajo ilegalno propagandno literaturo ali urejujejo in razširjajo lastne propagandne liste in lističe, ki si često nadevajo obleko nacionalnih aspiracij, da bi ostali maskirani.«

Svoj govor končuje: »Moj klic velja preko vas, gospodje, člani banskega sveta, vsem slojem naroda: Pazite kaj se godi v družinah, v društvih, v javnosti, v šoli in v uradih, v industrijskih delavnicah in podzemeljskih rovih, da vas nekoč ne preseneti svet, ki mu bo krščanstvo samo še tarča za pijane dovtype, ruševine več stoletne narodne kulture pa temelj, na katerega bo postavil svoje brezdušno materialistično carstvo. Moj klic velja posebej še vsem poklicnim vzgojiteljem mladine, to je vsemu našemu nižjemu in višjemu učiteljstvu: Najdragocenejše, kar imamo, je izročeno vaši skrbi. Čez deset let bo slovenski svet tak, kakršnega vi danes polagate v mlade duše. Gorje vam, če se izkaže, da njiv niste pleli, ali da ste celo sejali ljuliko!«³⁷

Okupacija Slovenije

Dr. Marko Natlačen je bil Komunistični partiji Slovenije (KPS) očitno v napoto. Tri dni pred napadom sil osi na Jugoslavijo je CK KPS izdal letak, v katerem

³⁵ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. I. Ljubljana 1962 (dalje Mikuž, Pregled zgodovine NOB, 1), str. 109, 134 in 183.

³⁶ Prav tam, str. 83/1, 96.

³⁷ Slovenec, 14. 2. 1940.

je zahteval, da zaprejo Natlačena in njemu podobne, ter sklenejo pakt o medsebojni pomoči s Sovjetsko zvezo, čeprav je le-ta v tistem času imela sklenjen pakt o nenapadanju s Hitlerjevo Nemčijo.³⁸

Ob nemškem, italijanskem in madžarskem napadu na Kraljevino Jugoslavijo je skupaj s še drugimi predstavniki legalnih političnih strank na območju Dravske banovine 6. aprila 1941 ustanovil Narodni svet za Slovenijo, katerega cilj je bil, da bi se s čim manj žrtvami oblikovalo slovensko avtonomno ozemlje pod nadzorom enega samega okupatorja. V prvih dneh okupacije se je trudil, da bi stvari potekale brez nepotrebnega prelivanja krvi in je na primer komuniste, ki so bili v zaporih, ukazal izpustiti. Narodni svet je deloval le do 17. aprila 1941, ko je izvrševanje oblasti prevzel italijanski komisar.

Ko so Italijani okupirano slovensko ozemlje formalno priključili Kraljevini Italiji, so kot posvetovalno telo predvideli tudi Sosvet (Konzulto), ki je bil le posvetovalno telo z namenom sodelovanja pri urejanju življenja prebivalstva, kot je skrb za prehrano, ureditev cen, začetek javnih cestnih del, renoviranje stavb ljubljanske bolnišnice in univerze, pospešitev turizma in tujskega prometa. Na prvi seji Sosveta 3. junija, preden so njegovi člani šli v Rim, je komisar Grazioli ugotovil lojalnost prebivalstva okupacijskim oblastem. Z druge seje Sosveta 26. junija je malo znanega, tretja seja 3. julija je bila nepomembna, na četrti seji 5. novembra pa Natlačena ni bilo več.³⁹

Marko Natlačen je iz Sosveta zaradi represalij (streljanja talcev) okupatorja izstopil 18. septembra 1941.⁴⁰

Pogled na okupacijo Slovenije in politične razmere v prvi polovici leta 1941 ter svoje delovanje v dogodkih med 6. aprilom in 14. junijem 1941 je Marko Natlačen podal v poročilu.⁴¹ Od vsega tam navedenega Natlačenovega delovanja mu VOS očita samo sodelovanje in izstop iz Sosveta. Kot kažejo viri, je Natlačen sodeloval na vseh treh sejah Sosveta in razen same udeležbe na sejah ni znanega nič takega, kar bi ga kompromitiralo kot sodelavca okupacijske oblasti.

Likvidacija dr. Marka Natlačena

KPS je avgusta 1941 organizirala Varnostno obveščevalno službo (VOS). Namen VOS je bil predvsem v tem, da je branil revolucijo in likvidiral tiste Slovence, ki so bili že pred vojno znani kot nasprotniki komunizma. Začele so se likvidacije in samo v Ljubljani je pod streli VOS do Natlačenove likvidacije padlo 49 Ljubljančanov.⁴²

³⁸ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, 1, str. 48, 62.

³⁹ Prav tam, str. 303, 304.

⁴⁰ Gl. op. 32.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Mikuž, Pregled zgodovine NOB, 1, str. 205–206.

Na jesen 1941 je VOS začel zasledovati tudi dr. Marka Natlačena. V začetku novembra, ko je bil na sprehodu, mu je neznanec blizu Žal izročil pismo z napovedjo likvidacije.⁴³

Dr. Marko Natlačen se ni več čutil varnega, zato je bil v glavnem doma. Njegov sin Tone se spominja: »Ves tisti čas sem v naši hiši videl Italijane samo enkrat, ko so izvedli racijo v naši ulici in preiskali vsako hišo. V Italijo je šel samo enkrat, to je ob priliki potovanja v Rim k papežu in Mussoliniju. Oče je bil prvi, ki je prosil, da gre v Rim, da bi papež kakor tudi Mussolini posredovala pri Nemcih naj prenehajo s strašnim početjem na Gorenjskem in Štajerskem. Z Nemci ni imel absolutno nobene zveze od Celja naprej.

Za post leta 1942 je škof Rožman napisal pastirsko pismo »o ljubezni presvete- ga Srca Jezusovega«: nekaj tednov za tem je dal pobudo, naj se mu vse slovenske družine posvete in mu postavijo svoj družinski prestol. Tako se je tudi naša družina posvetila Srcu Jezusovem. Obred je opravil pater Kopatin in kip Srca Jezusa je bil postavljen na posebno stojalo v jedilnici.

V času pred smrtjo je bil oče precej poglobljen v branje knjige, ki jo je mislim izdal v tistem času dr. Franc Lukman. Bila so to razmišljanja sv. Avgušтина.

Na jutro umora, ki je bil lep sončen dan, je po zajtrku šel oče na vrt, narezal nekaj vrtnic in jih prinesel v vazo pri kipu Srca Jezusovega. Potem je šel v prvo nadstropje, v spalnico, da se obrije in bil tam, ko je morilec, preoblečen v duhovnika, prišel. Mama, ki je morilcu odprla vrata in ga peljala v jedilnico, je poklicala očeta, da pride doli, ker ima obisk kaplana iz Trebnjega.

Nekaj dni pred umorom je bil pri nas jezuit, pater Kopatin, očetov rojak, in je rekel da se bo trinajstega na obletnico prikazovanja v Fatimi nekaj velikega dogodilo. Očeta smo izgubili, prihranjeno pa mu je bilo mučenje, ki bi ga prizadelo v naslednjih letih. Bi končal v Dachauvu, bi bežal in bil vrnjen ali pa v najboljšem slučaju živel v tujini odtrgan od ljubljene Slovenije?⁴⁴

Marka Natlačena je 13. oktobra 1942 ustrelil Franc Stadler - Pepe, pozneje razglašen za narodnega heroja. VOS se je za likvidacijo Natlačena odločil septembra 1942. Skupino za opazovanje je sestavljalo več agentov. Med njimi Nuša Pirjevec, Jože Rojc - Lado in Lidija Dermastia. Edo Brajnik - Štefan, je dal ukaz, da se likvidacija izvrši.⁴⁵

V zapisu pogovora o pripravi na likvidacijo, ki ga hranijo v t.i. arhivu VOS, Franc Stadler obširno pripoveduje o sami izvedbi likvidacije. Edvard Kardelj je na sam dan likvidacije prišel v Ljubljano preoblečen v železničarja. Po likvidaciji je Borisu Kidriču in Francu Leskošku napisal pismo, v katerem izraža, da je bil nad dogodkom »prav pošteno razveseljen« ter da naj bi delo (likvidacijo) opravil

⁴³ Ivan Ahčin: Dr. Marko Natlačen ob deseti obletnici smrti. V: Svobodna Slovenija, 16. 10. 1952. Dr. Ivan Ahčin (1897–1960), teolog in glavni urednik Slovenca in viden pripadnik SLS.

⁴⁴ Pismo Toneta Natlačena Mirku Kovaču.

⁴⁵ »Razgovor o pripravi in akciji na Natlačen dr. Marka 13-12-1942«. Arhiv VOS (ARS, AS 1931, te 1499), ponatisnjen v Zaveza, št. 3, str. 95–102.

novinec. Očitno Kardelj o podrobnostih likvidacije ni bil obveščen, saj je bil Stalder že izkušen operativec VOS.⁴⁶

Odmevi na likvidacijo dr. Marka Natlačena

Že drugi dan je večina slovenskih časopisov priobčila daljše članke o umoru dr. Marka Natlačena. 15. oktobra 1942 je liberalno Jutro objavilo zapis: »Podli umor dr. Natlačena je izbil sodu dno. Komunističnega divjanja med Slovenci mora biti enkrat za vselej konec! Nobenega opravičila in nobenega licemerstva ne more biti za nikogar, da se ne bi pridružil borbi proti njemu in za njegovo iztrebljenje med nami.«

24. oktobra 1942 je Slovenski poročevalec, glasilo OF, objavil na treh straneh komunike VOS OF o »justifikaciji voditelja bele garde«: »V torek, 13. X. 1942 ob 9 uri zjutraj je organ Varnostne službe OF justificiral na njegovem domu advokata dr. Marka Natlačena, bivšega bana Dravske banovine in dosedanjega vrhovnega vodja bele garde Slovenije.

Obveščevalna služba OF je ugotovila naslednje protislovensko zločinsko dejavnost, ki jo je vršil dr. Marko Natlačen v zadnjem času proti osvobodilni borbi slovenskega naroda:

1. Po tem, ko je sprejel članstvo v sosvetu Ljubljanske pokrajine in konec lanskega leta (v resnici 18. septembra; op. avt.) iz njega izstopil, je dr. Natlačen v letošnjem maju in juniju ponovno navezal tesne stike z vidnimi predstavniki okupatorskih oblasti vseh vrst. /.../«

V nadaljevanju VOS našteva italijanske in nemške oficirje, ki naj bi jih Natlačen sprejemal v svoji vili. O teh stikih pa ne obstajajo nikakršna pričevanja in ni logično, po kaj in zakaj naj bi le-ti k Natlačenu sploh hodili. Še posebej neverjetno je, da bi k Natlačenu hodili nemški oficirji, saj so po zabeležki RSHA (Reichsicherheitshauptamt), ki jo hrani arhiv MNZ, Nemci sumili Natlačena sabotaže oziroma bojkota oblasti.⁴⁷

Jedro očitkov VOS pa niso stiki z okupatorjem, očitki so usmerjeni pred vsem na to, da je na svojem domu sprejemal Slovence, ki so jih komunisti imeli za organizatorje bele garde.

Tisti, ki opravičujejo likvidacijo Natlačena ali pa mu jemljejo pravico do častnega spomina v narodovi zavesti, se lahko naslonijo le na tri očitke:

- članstvo v Narodnem svetu od 6. do 17. aprila 1941 ter v tej vlogi poskus posredovanja pri Nemcih, da bi bili Slovenci okupirani s strani samo enega okupatorja,
- članstvo v Sosvetu od 3. junija do 18. septembra 1941 ter
- izjava lojalnosti Mussoliniju, ki so jo dali člani Sosveta 8. 6. 1941 na obisku v Rimu.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Fajdiga, Dr. Marko Natlačen.

Po tedaj veljavnem vojnem pravu okupator ne bi smel spreminjati zakonodaje okupirane države, niti s silo zahtevati lojalnosti okupiranega prebivalstva okupatorju. Italijani so se v začetku okupacije tega vsaj delno držali, Nemcem pa kaj takega ni prišlo niti na misel. Cilj obiska v Rimu je bil predvsem ohranitev za prebivalstvo znosnejšega okupacijskega režima.

S stališča revolucionarnega prava, ki ga je uvajala OF, delovanje Natlačena v prvih petih mesecih okupacije ni bil največji zločin. Največji zločin je bil, da je bil potencialni vodja bele garde, kot je bela garda umevana v boljševiškem načinu razmišljanja.

Zakaj je bil dr. Marko Natlačen likvidiran, nam pove Edvard Kocbek v svojih razmišljanjih v *Tovarišiji*:⁴⁸

»13 oktober. »V prvih nočnih urah je kurir iz Ljubljane prinesel vest, da so naši danes likvidirali Natlačena. Novica nas je iznenadila, priznati moram, da nas je vse prizadela. Mene ni prizadela kot moralna nepravilnost, temveč kot politična nejasnost. /.../ Prepričan pa sem, da je naše ljubljansko predstavništvo vsestransko premislilo svojo odločitev in pravilno izbralo trenutek za to kazen. /.../

Natlačenova likvidacija je vsekakor zaključek prve faze boja proti domačim nasprotnikom. Z njim je padel tisti predstavnik klerikalne stranke, okrog katerega so se zbirali vsi njeni pravoverni pristaši. Duhovščina je izgubila tistega klerikalnega veljaka, ki je bil pripravljen do skrajnosti varovati njene koristi. Lahko rečemo, da v klerikalnem taboru zdaj ni več človeka, okrog katerega bi se mogla bela garda enotno zbrati. Dana je torej možnost medsebojnih trenj med njenimi manjšimi voditelji. Londonski vladi je odpadel tisti zastopnik, na katerega bi se mogla uradno obračati. In nazadnje je okupator izgubil tistega med slovenskimi kolaboranti, ki bi mu mogel narediti največ uslug. Novica je sprožila intenzivne razgovore, ki so trajali vso noč do jutra.«

Naslednji dan Kocbek še zapiše v dnevnik:

»V Natlačenovi likvidaciji doživljam zakonito porajanje novega prava, revolucionarnega prava in občutka za novo pravico, ki se bo razodela v tej zgodovinski dobi. Ta tragična smrt pomeni z drugimi likvidacijami vred zgodovinski prelom. Ta prelom obstoji v tem, da likvidacija pomeni ne le pravično kazen za izdajalsko sodelovanje, temveč pomeni tudi silovito javljanje novega prava in nove pravice /.../.«⁴⁹

V zadnjem letu življenja dr. Marka Natlačena se je na Slovenskem razplamtela revolucija po boljševiškem vzoru. Komunike VOS o likvidaciji končuje svoj sestavek z besedami: »Njegova smrt je rešila nešteto slovenskih življenj, kajti padel je eden glavnih organizatorjev državljanske vojne med Slovenci v korist okupatorjev.« Kot je pokazala zgodovina, se je z Natlačenovo smrtjo začela prava bratomorna vojna in Natlačen je bil ena prvih žrtev revolucije.

⁴⁸ Edvard Kocbek: *Izbrano Delo I.* Ljubljana 1972, str. 264–267.

⁴⁹ Ironija zgodovine je, da so na temelju tega porajajočega se revolucionarnega prava po koncu vojne dodelili za bivanje vilo Natlačenovih na Poljanah bratu Edvardu Kocbeku, Jožetu.

Slovenska revolucionarna oblast je januarja 1946 oskrunila grob Natlačenove družine, izkopala posmrtno ostanke Marka, prve žene Vide in otrok Vladimira in Bogumila. Kam so posmrtno ostanke odložili, ni znano.

Iz skromnih razmer na vrh slovenske politike in žrtev komunistične revolucije

Izhajajoč iz siromašne kmečke družine je Marko Natlačen s svojo nadarjenostjo, redoljubnostjo in delavnostjo dosegel blestečo poklicno in politično kariero.

Po končanem študiju prava na dunajski univerzi se je posvetil odvetništvu in politiki. V obdobju šestletnega banovanja se je izkazal kot učinkovit in uspešen politični voditelj. Zlasti na gospodarskem področju.

Benamina Fajdiga v svoji diplomski nalogi pravi:⁵⁰

»Napredek v gospodarstvu in tehniki je vedno hotel videti utemeljen v narodni kulturi. Ljubezen do slovenske knjige in podobe mu je bila globoka srčna potreba. Že kot oblastni predsednik je pomagal do življenja Narodni galeriji ter prišel na pomoč tudi Moderni galeriji, ki naj bi postala pravi hram nove, porajajoče se slovenske umetnosti. Zavzemal se je za ustanovitev likovne akademije, podpiral izdajanje umetniških zbornikov kakor Groharja in Jakopiča. Bil je prvi ban, ki je razpisal nagradna tekmovanja za likovne umetnike ter dal pobudo za ustanovitev slovenskega zgodovinskega slikanja, ki naj važne dogodke naše zgodovine popularizira v svobodni likovni podobi. Zavzel se je za Društvo znanosti in umetnosti, ki je bila predhodnik Akademije. Spravljjal je v red slovensko univerzo ter ji skupaj z dr. Korošcem postavil trdne temelje. Njun velik spomenik je tudi univerzitetna knjižnica.«

Vse zasluge Marka Natlačena so bile načrtno izrivane iz slovenske narodne zavesti. Bolj kot s skrutitvijo družinskega groba Natlačenovih jim je to uspelo s povojno propagando. Čas je, da se Marku Natlačenu pravično odmeri mesto v slovenskem narodnem spominu in zgodovini.

⁵⁰ Fajdiga, Dr. Marko Natlačen.

Božja previdnost nam je poslala strašno preskušnjo. Danes nas je nena-
doma, zadet od morilčevih krogel, zapustil naš preljubi očka, gospod

dr. Marko Natlačen

Ponižno molimo Gospoda nad življenjem in smrtjo: »Zgôdi se Tvoja volja
kakor v nebesih tako na zemlji.«

Pogreb preljubega očka bo v petek, dne 16. oktobra ob 16. uri od mo-
lilnice na Žalah na pekopališče pri Sv. Križu.

Slovesna sv. maša za pokoj njegove duše se bo opravila v soboto, dne
17. oktobra ob sedmih zjutraj v stolnici sv. Nikolaja.

Spominjajte se pokojnika v molitvi!

V Ljubljani, dne 13. oktobra 1942.

Nija, žena; Stanko, Iča, Marko, Tone, Nežica, otroci.
Heribert Kren, zet; Neža Vilfan, tašča - in ostalo sorodstvo.

Slovenec, 15. 10. 1941

Jurij Perovšek

***Idejnopolitični profil in delovanje
do leta 1929***

Marko Natlačen, predsednik Jugoslovanske Orlovske zveze (1925–1927)

Idejnopolitični profil in delovanje do leta 1929

Tako kot za druge vodilne slovenske politične stranke je tudi za Slovensko ljudsko stranko (SLS), najmočnejšo moderno politično organizacijo na Slovenskem v času do druge svetovne vojne, značilno, da se zgodovinski spomin večinoma ustavlja pri njenih najvidnejših predstavnikih, medtem ko se izvajalcem njenih strateških idejnih in političnih usmeritev posveča manjšo pozornost. Ti so se namreč prek svoje dejavnosti, v kateri so pokazali politično delavnost, ideološko zanesljivost in sposobnost uporabljanja svojega strokovnega znanja, prav tako kot njihovi strankarski voditelji uveljavili v družbenem in političnem prostoru in pustili svoj pečat v slovenski novejši zgodovini. To velja tudi za dr. Marka Natlačena, ki ga je zaupanje vodstva SLS pripeljalo v strankin vrh ter do najvišjih predstavniških in politično upravnih funkcij na Slovenskem v času med svetovnima vojnoma. In čeprav je bil Natlačen izrazit politični praktik, je bil prepoznaven tudi po svojih, sicer predvidljivih, ideoloških in načelnih političnih stališčih, ki dopolnjujejo njegovo podobo enega od vidnejših predstavnikov SLS v prvi jugoslovanski državi. V našem prispevku se bomo osredotočili na ta vidik Natlačenove osebnosti, zajeli pa bomo obdobje od njegovega prvega vidnejšega javnega nastopa leta 1907 do opravljanja prve visoke družbene in javne politične funkcije na Slovenskem – predsedovanja oblastni skupščini ljubljanske oblasti in njenemu izvršilnemu organu, ljubljanskemu oblastnemu odboru, ki ju je vodil od leta 1927 do uvedbe kraljeve diktature leta 1929.

Natlačen je v svojem idejnem in političnem oblikovanju dosledno sledil svoji katoliški nazorski opredelitvi. To je napovedal že kot predsednik pripravljalnega odbora letnega sestanka slovenskih katoliških maturantov 10. in 11. avgusta 1907 v Ljutomeru, ko je v svojem pozdravnem govoru zbrane udeležence nagovoril z besedami, »da je ideja krščanska, narodna in demokratična, za katero se hočemo ogrevati in pripravljati, da jo v življenju udejstvimo in sicer: v osebi sami, v družini in v družbi«. ¹ Pozneje je kot predsednik katoliško usmerjene Slovenske dijaške zveze (SDZ), ki jo je vodil v letih 1908–1910, svoj idejni in narodnopolitični ideal strnil v dveh vodilnih načelih: katoliški veri in slovenskem jeziku. Poudaril je tudi pomen konkretnega dela za uresničenje teh načel. »Vsaka ljubezen do kake ideje,« je opozarjal, »pa mora najti zunanjega izraza v dejanju, v delu za idejo. Naš ideal mora biti močen, zdrav, samostojen slov. narod s krščansko kulturo.« Zavzel se je tudi za splošni napredek slovenskega ljudstva, ki je porok njegove narodne emancipacije v avstrijski državi. ² V tem smislu je od hranilnice

¹ Slovenec, 17. 8. 1907, Abiturentski sestanek.

² Slovenec, 11. 7. 1910, Naš 10. julij.

in posojilnice v Vipavi ter njenih odbornikov leta 1909 tudi zbral denarna sredstva za potrebe narodnoobrambnega dela.³

Največji pomen v delu za narod in katoliško idejo je Natlačen videl v prizadevanju za kulturno prebuditev širokih ljudskih plasti. V vseh svojih javnih nastopih in delovanju se je zavzemal za njihov izobrazbeni dvig, ki naj bi ga dosegli z vzpostavitvijo sistematično zasnovane mreže ljudskih knjižnic. »V vsaki fari naj se ustanovi knjižnica!« je bilo njegovo vodilo.⁴ In »ako prečita ena fara v enem letu 2000 knjig, ne more ostati brez sledu za izobrazbo in napredek«, je dejal 31. avgusta 1909 na občnem zboru Slovenske dijaške zveze v veliki Unionovi dvorani v Ljubljani.⁵ Lahko rečemo, da je bila v prizadevanju za ustanavljanje novih knjižnic po Slovenskem Slovenska dijaška zveza uspešna. Od 13 knjižnic, ki so v tistem času delovale v njenem okrilju, so pod Natlačenovim vodstvom ustanovili tri nove (na Dolenjskem in v Beli krajini), snovali knjižnico v Lescah, zagotovili nove knjige za knjižnico v Št. Ilju na Koroškem, večje število knjig pa so poslali še v Pliberk. Nove knjižnice so bile dobro obiskane, število izposojenih izvodov je po večkrat preseгло število knjižničnega fonda.⁶ V tem smislu je SDZ delovala »iz ljudstva za ljudstvo«, kot je njeno poslanstvo označil Natlačen v zahvali ljubljanskemu knezoškofu Antonu Bonaventuri Jegliču za govor, s katerim je pozdravil udeležence njenega občnega zbora leta 1909 v Ljubljani.⁷

Natlačen je v času svojega vodenja SDZ seveda opredelil tudi njeno poslanstvo na področju idejnega in političnega boja. Opozoril je, da slovensko dijaštvo pripada dvema idejnopolitičnima taboroma – katoliškonarodnemu in svobodomiselnemu (liberalnemu). Za liberalce je poudaril, da »so proti vsemu, kar je katoliškega. Njih bojno orožje je obrekovanje in opravljanje. Predvsem so se vrgli na mladi naraščaj. Z zvijačo in lepimi besedami si hočejo pridobiti mlada, neizkušena srca.« Pri tem je mislil zlasti na delovanje liberalnega narodno radikalnega dijaštva in pisanje njihovega glasila Omladina. Le-to je imel za »porednega paglavca, ki zmerja in izzivlja, če ga hočemo pa prijeti, jo udari v beg«.⁸ *Malum necessarium*, nujno zlo SDZ, je zato ideološko delo med mlajšim dijaštvom. SDZ bi ga opustila le v primeru, če bi se svoji agitaciji med dijaštvom odpovedala nasprotna stran, če bi torej bila »vzgoja mladine na srednjih šolah taka, kot jo zahteva zakon, namreč verskonravna«. Dokler temu ni tako, »pa je naša dolžnost, da paraliziramo vpliv nasprotnega dijaštva in brezverskih profesorjev«. Ob tem mora SDZ skrbeti še za podrobno delo med ljudstvom in študij njegovih

³ Slovenec, 17. 9. 1909, Darovi. Za narodno obrambo. – Pripominjam, da je Natlačen, tudi kasneje ko je opravljal samostojni odvetniški poklic, daroval svoja denarna sredstva za potrebe narodnoobrambnega dela. (Slovenec, 15. 9. 1923, Ljubljanske novice. *Jugoslovanski Matici*; 4. 12. 1924, Darovi).

⁴ Slovenec, 24. 8. 1908, Občni zbor »Slovenske dijaške zveze« v Gorici.

⁵ Slovenec, 1. 9. 1909, Zborovanja slovenskega katol.-narodnega dijaštva.

⁶ Prav tam.

⁷ Slovenec, 31. 8. 1909, Današnji shod katoliško-narodnega dijaštva v veliki dvorani »Uniona«.

⁸ Slovenec, 21. 8. 1909, Vstajenja dan ribniškega dijaštva.

kulturnih in gospodarskih potreb,⁹ njeno delovanje pa naj podpirajo tudi katoliški denarni zavodi. »Naj bi naše posojilnice ne zaostajale za liberalnimi!« je poudaril Natlačen, ko je junija 1909 v pozivu za gmotno pomoč SDZ opozoril, da je »radikalna ‚Omladina‘ /.../ izkazala prejšnji mesec velike vsote, ki jih je dobila njihova ‚Prosveta‘ od raznih posojilnic in zasebnikov».¹⁰ Natlačen je v tem času pokazal tudi nasprotno odnos do socialne demokracije. Razberemo ga lahko iz njegovega svarila cerkvenim oblastem na nemškem Štajerskem, da si »naši rojaki v Gradcu« zaman želijo »poslušati božjo besedo v svojem materinem jeziku, in se potapljaajo v socialno demokracijo, ker nimajo niti te edine obrambe».¹¹ Poleg idejnih in političnih vprašanj je Natlačen v času vodenja SDZ obravnaval tudi socialno vprašanje, v katerem je glavni problem videl v položaju kmečkega stanu.¹² Iz tega obdobja je treba opozoriti še na njegove energične zahteve za enakopravnost slovenskih študentov z nemškimi na avstrijskih univerzah in za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani.¹³

Med družbenimi in političnimi vprašanji, v katerih se je opredelil v času do prve svetovne vojne, je Natlačen največ pozornosti namenil organizaciji katoliškega izobraževalnega dela. O tem je posebej govoril na slovensko-hrvaškem katoliškem shodu, zbranem od 23. do 27. avgusta 1913 v Ljubljani.¹⁴ Omenimo naj, da je imel Natlačen pri izvedbi IV. katoliškega shoda opaznejšo vlogo. Bil je član odseka za sestavo delovnega programa in resolucij zbora ter član komisije, ki je pripravila sprejem njegovih udeležencev.¹⁵

Natlačen je na shodu sodeloval v delu Odseka za krščansko izobrazbo, kjer je poročal o delovanju in ciljih katoliških izobraževalnih društev. Kritično je opozo-

⁹ Slovenec, 1. 9. 1909, Zborovanja slovenskega katol.-narodnega dijaštva.

¹⁰ Slovenec, 12. 6. 1909, Podpore S. D. Z.

¹¹ Slovenec, 17. 4. 1909, Delo Südmarke v Št. Ilju.

¹² Slovenec, 8. 5. 1908, Dnevne novice. *Občni zbor vipavske zveze k. s. nepolitičnih društev*. – Kar zadeva Natlačenov odnos do socialnega vprašanja, velja opozoriti, da je pogosto, zlasti po opravljenem študiju prava na Dunaju, 13. 11. 1912 (Slovenec, 13. 11. 1912, Dnevne novice. *Promocija*), daroval za katoliški Ljudski sklad. (Slovenec, 23. 3. 1912, Darovi. *Za Ljudski sklad*; 10. 7. 1912, Dnevne novice. *Za »Ljudski sklad« so darovali v mesecu juniju sledeči gg.*; 27. 12. 1912, Dnevne novice. *V »Ljudski sklad«*; 23. 1. 1913, Dnevne novice. *Za Ljudski sklad*; 26. 2. 1913, Darovi. *Za ljudski sklad*; 18. 4. 1913, Darovi. *Za »Ljudski sklad«*; 19. 7. 1913, Dnevne novice. *Za ljudski sklad*; 11. 8. 1913, Dnevne novice. *Za Ljudski sklad*; 30. 10. 1913, Dnevne novice. *Darovi za ljudski sklad*; 9. 3. 1914, Prispevki za »Ljudski sklad«; 15. 4. 1914, Darovi. *Darovi za ljudski sklad za mesec marec*; 22. 5. 1914, Prispevki za Ljudski sklad) Daroval je tudi za balkanski odsek Apostolstva sv. Cirila in Metoda, koroške Slovence in IV. katoliški shod. (Slovenec, 18. 11. 1912, Darovi. *Darovi za balkanski odsek »Apostolstva sv. Cirila in Metoda«*; 4. 1. 1913, Koroški Slovenci. *Za božičnico slovenski Koroški*; 18. 4. 1913, Darovi za katoliški shod).

¹³ Slovenec, 1. 1909, Za slovensko vseučilišče v Ljubljani; 3. 9. 1910, Občni zbor »Slovenske dijaške zveze«.

¹⁴ Slovensko-hrvaški katoliški shod je bil četrti katoliški shod na Slovenskem.

¹⁵ Slovensko-hrvaški katoliški shod v Ljubljani 1913. Katoliška Bukvarna, Ljubljana 1913, str. 7, 22.

ril na nedejavnost precejšnjega števila društev, ki jih je treba »vzbuditi in poživiti k čvrstemu delu«. To se lahko doseže prek dela posameznih društvenih odsekov, da bodo društva »vzgojila samostojne mladeniče in može, ki bodo postali sposobni voditelji, jedro organizacije, ki bodo po svojem duhu in po svojem srcu, po svoji inteligenci in značajnosti sposobni voditelji svojega kraja. Po teh se bo masa ljudstva ravnala, od njih si pustila svetovati in se voditi in njim bo ljudstvo najlažje zaupalo. Le par takih mož v vsako našo občino, v vsako našo faro, vsako vas, mož, zvestih in trdnih v krščanskih načelih in izobraženih v vseh javnih in gospodarskih vprašanjih – pa se nam za bodočnost ni treba bati. Sami dobri krščanski gospodarji bodo najboljše vplivali na svojo okolico.«¹⁶

Natlačen je predlagal ustanavljanje pevskih, dramskih, tiskovnih, abstinencijskih, izseljenskih, gospodarskih in gospodinjstevskih društvenih odsekov.¹⁷ V svojem poročilu je posebno pozornost namenil tiskovnim odsekom, saj je »največja sila v javnem življenju /.../ danes *tisk*«. Razmere na tem področju je zadovoljivo ocenil in ob tem opozoril na »naše nemške sosede. Dasi morda dober, krščanskomisleč Nemec, se vendar kar ne more otresti vpliva židovske žurnalistike – čitanje židovskega žurnala smatra vendarle za najpotrebnejšo vsakdanjo hrano, ki jo mora tako vestno in točno uživati vsak dan kakor kosilo ali večerjo.« Na Slovenskem je v tem pogledu precej boljše, »vendar bi bilo lahko še mnogo boljše. Poglejmo naše liberalce na deželi pa tudi v mestu!« je opozoril. »Koliko najdemo pravih načelnih liberalcev? Veliko večino med njimi tvorijo ljudje, ki so vsako nedeljo pri maši, opravljajo velikonočno spoved, molijo celo zvečer z družino rožni venec ali so celo vsak teden pri mizi Gospodovi – volijo pa liberalno. Ti ljudje so žrtev brezverskega časopisja, in naravnost čudež se mi zdi, da ostanejo vendarle verni, dasičitajo dan na dan napade na Cerkev, na duhovščino, napade na dogme, celo na najsvetejše skrivnosti svete vere. Tu se vidi najjasnejše resnica, da je vernost milost božja.«¹⁸

Na podlagi gornjega opozorila je Natlačen poudaril dolžnost katoliške izobraževalne organizacije, da vodi »boj, neizprosni boj proti slabemu časopisju in proti slabemu tisku sploh. Na mesto slabega časopisja povsod naše liste – to naj bo naloga *tiskovnega odseka* v vsakem našem društvu. Vsako leto ob Novem letu naj napravi odsek poseben načrt, kako izpodriniti iz javnih lokalov in iz poštenih družin slabo časopisje in kako vpeljati v vsako hišo in vse javne lokale naše liste. Delo naj se med člane razdeli, vsak naj sprejme svojo nalogo. S tem store naši ljudje veliko misijonsko delo, in le eno leto naj gredo vsa naša društva na to delo z energijo in po načrtu, pa bo storila naša organizacija velik korak na potu vzgoje našega ljudstva. Nemški socialni demokrati imajo gotove nedelje v letu, ko je dolžnost vsakega pristaša, da pridobiva novih naročnikov za njihovo časopisje. Uspehi so vsako leto ogromni. Zakaj bi mi zaostajali v boju za dobro stvar, če

¹⁶ Prav tam, str. 93.

¹⁷ Prav tam, str. 93–96.

¹⁸ Prav tam, str. 94.

žrtvuje nasprotnik toliko za slabo!« In še eno napotilo je Natlačen namenil delovanju tiskovnih odsekov: »Naj ne bo hiše brez dobrega časopisa!«¹⁹

Natlačen je spregovoril tudi o vprašanju, kako naj bi delovala posamezna društva, če ne bi imela možnosti ustanoviti vseh predlaganih odsekov. V tem primeru »naj se vsaj nekaj stori: vrše naj se redni sestanki s prostimi razgovori o tekočih važnejših javnih vprašanjih. Društveni voditelj ali kdo drugi, ki je za to sposoben, naj zbere snov, ki bo člane zanimala in jo potem razgovora obdela. Razgovarja naj se o političnih vprašanjih in svetovnih dogodkih, ki so ravno aktualni.« Predlagal je tudi vzpostavitev nadzora nad delovanjem društev. To delo naj bi v vsakem dekanatu prevzeli dekanjski odbori, ki bi vsaj enkrat letno pregledali njihovo delovanje. Vez med dekanjskimi odbori in vodstvom izobraževalnih društev naj bi predstavljali dekanjski referenti, ki bi vodstvo točno in redno obveščali o stanju društev z njihovega območja, hkrati pa bi bili v stalnem stiku s člani dekanjskega odbora. »Na ta način bo mogoče iz centra skrbeti za to, da bodo vsa društva dosegala svojo nalogo in pa tudi za to, da bo naša društvena organizacija kolikor mogoče enotna in koncentrirana. Ta institucija (dekanjski referenti – op. av.) bo imela tudi še zlasti to nalogo, da potem zaupnikov sestavi in izpopolnjuje natančen kataster ljudstva tudi po političnem naziranju, kar pa spada v poseben poslovnik, ki ga tu ne morem natančneje razkrivati.« Na podlagi Natlačenovega poročila je Odsek sprejel posebno resolucijo, v kateri so bili zajeti vsi njegovi predlogi.²⁰

V času do prve svetovne vojne oziroma ob njenem začetku se je Natlačen opredelil tudi glede vprašanja avstrijske patriotske države Slovencev. Po vojni napovedi, ki jo je Avstro-Ogrska izrekla Kraljevini Srbiji 28. julija 1914, je Natlačen iz množice, ki se je zvečer istega dne zbrala pred deželnim dvorcem (poslopje današnje Univerze) v Ljubljani, spregovoril takole: »Imamo vojsko! Sedmo leto že nam grozi in rožlja s sabljo naš sosed tam doli na južnovzhodni meji naše prostrane domovine. Kakor gleda mogočni lev na malo nagajivo miško, je zrla mogočna viteška Avstrija na tega svojega pritlikavega soseda. Toda med tem viteškim vedenjem Avstrije je postajal pritlikavi sosed močnejši in že prirojena mu predrznost, ošabnost in požrešnost je čudovito rastla, tako da smo prišli že resno v nevarnost, da nam odtrga lep del našega ozemlja. Hudodelski umor dne 28. junija je vrgel v to velesrbsko početje čudovito luč, ki je mahoma odkrila vso resnost in nevarnost položaja. Da varuje svojo zakonito lastnino, da zagotovi sama sebi in svojim ljudstvom mir, ki je predpogoj blagostanja in vsakega napredka, je morala (Avstrija – op. av.) poseči po najskrajnejšem, ker dobra beseda ni več pomagala, morala poseči po orožju. – Imamo vojsko! Velike in težke bodo žrtve, ki jih bo moralo doprinesti na skupni žrtvenik naše skupne domovine naše ljudstvo; toda slovensko ljudstvo bo te žrtve rade volje doprineslo, ker vé, da kaj velikega ni mogoče doseči brez velikih žrtev. – Šest stoletij je naš slovenski narod že pod žezlom preslavne habsburške dinastije. Šest stoletij je ohranil zvesto svojo zvesto-

¹⁹ Prav tam, str. 94–95.

²⁰ Prav tam, str. 96–97.

bo habsburškim vladarjem. Nima ga madeža slovenska trobojnica! V zavesti, da je naša bodočnost edinole v Avstriji, v mnogonarodni velevlasti mogoča, ostane slovenski narod tudi v težki tej uri zvest tradicijam svojih dedov: zvest svojemu cesarju in zvest Avstriji. Dokazali bomo vnovič, da je prav govoril Koseski, ko je rekel: Hrib se omaje in hrast – zvestoba Slovenca ne mine. – Živela Avstrija!«²¹ Po poročilu Slovenca je »govornika /.../ ljudstvo burno aklamiralo, klicalo je: Proč s Srbijo! Živela vojska! Živela Avstrija! in druge domoljubne klice.«²²

Govor, ki ga je imel 28. julija 1914, je Natlačenu pozneje (pred volitvami v ljubljansko oblastno skupščino 23. januarja 1927) očitalo liberalno Jutro,²³ zato mu je Slovenec odgovoril, da je istega dne poleg Natlačena podobno govoril tudi ljubljanski župan in prvak liberalne Narodno napredne stranke (NNS), dr. Ivan Tavčar.²⁴ Naj spomnimo, da je Tavčar v svojem govoru na balkonu ljubljanskega magistrata, 28. julija 1914, prav tako kot Natlačen, če ne še bolj poudarjeno, izražal avstrijsko patriotično čustvo, le da ga ni usmeril v govorniški obračun s Kraljevino Srbijo.²⁵ Govor 28. junija 1914 so Natlačenu njegovi tovariši iz dijaških let zamerili,²⁶ politično pa mu je škodil tudi v Kraljevini Jugoslaviji. Zaradi njega naj leta 1929 ne bi bil imenovan za bana Dravske banovine.²⁷ Do tega je prišlo šele leta 1935. Natlačenu se je včasih pripisovalo (oziroma se mu še) tudi avtorstvo znane protisrbske hujskaške pesmi Bojni grom, ki jo je objavil Slovenec 27. julija 1914.²⁸ Po navedbi Franceta Koblarja pa je njen avtor pesnik Franjo Neubauer.²⁹

²¹ Slovenec, 29. 7. 1914, Ljubljana manifestira.

²² Prav tam.

²³ Jutro, 6. 1. 1927, Iz volilnega boja.

²⁴ Slovenec, 12. 1. 1927, Beležke. *Demokratska logika*.

²⁵ Slovenski narod, 29. 7. 1914, Patriotske manifestacije v Ljubljani.

²⁶ Ana Koblar - Horetzky: Iz zapuščine Franceta Koblarja. V: Nova revija, 1999, št. 209, str. 169. Kot je leta 1971 France Koblar povedal Janku Pleterskem, je bil Natlačen tisti čas »koncipijent pri dr. Ivanu Šušteršiču in verjetno je tudi govoril po Šušteršičevem naročilu«. (Janko Pleterski: Zapis pogovora s predsednikom Slovenske matice profesorjem Francetom Koblarjem dne 28. septembra 1971. V: Glasnik Slovenske matice, 1990, št. 1–2 (dalje Pleterski, Zapis pogovora s Francetom Koblarjem), str. 21. O tem gl. tudi Marijan Marolt: Dr. Marko Natlačen : dvajset let po smrti ljudskega bana. V: Zbornik Koledar svobodne Slovenije. Buenos Aires 1962 (dalje Marolt, Natlačen), str. 147)

²⁷ Pleterski, Zapis pogovora s Francetom Koblarjem, str. 21.

²⁸ Prav tam; Momčilo Zečević: Prošlost i vreme : iz istorije Jugoslavije. Beograd 2003, str. 236. – Besedilo omenjene pesmi se glasi: »Krvava pesem do nebes / upije; / Kri Ferdinandova je vmes, / Zofije. // Zvali ste nas dolgo dni / na klanje ... / Iz dolge vstali smo noči / in spanja. // S kanoni vas pozdravimo / vi Srbi; / dom hladen vam postavimo / ob vrbi ... // V imenu božjem pride k vam / armada / pogledat, kaj se / sveti tam / z Belgráda. // Očistimo vam sveti križ / od práha, / za nas je bojni grom in piš / brez stráha. // Nožnicam meč izderemo / bliskávi, / da préstol vam operemo / krvavi. // Z zeleno vas odenemo / odejo: / na veke vam zaklenemo / vso mejo. // Pravično stare plačamo / dolgove; / zmagalci spet se vračamo / v domove.« (Slovenec, 27. 7. 1914, Bojni grom)

²⁹ Pleterski, Zapis pogovora s Francetom Koblarjem, str. 21. – O Franju Neubauerju gl. Kr. (France Koblar): Neubauer Franjo. V: Slovenski biografski leksikon, 6. Ljubljana 1935 (dalje SBL, 6), str. 200.

Glede znanega pogromaškega vzklika »Srbe na vrbe!«, ki je po vsej verjetnosti izšel iz omenjene pesmi in naj bi ga Natlačen izrekel na manifestacijskem shodu 28. julija 1914 pred deželnim dvorcem v Ljubljani, pa o tem tedanji poslanec NNS v dunajskem parlamentu in v kranjskem deželnem zboru, dr. Vladimir Ravnihar, v svojih spominih piše takole: »Dne 28. julija 1914. sem prejel kot deželni poslanec dopis, ki pravi: ‚danes zvečer bo vojaški mirozov (zvočni znak za počitek – op. av.) in patriotična manifestacija pred deželnim dvorcem pred deveto uro. Vabim Vas, da se udeležite manifestacije na balkonu deželnega dvorca‘. Podpisan je deželni odbornik dr. Lampe. Kakšna je bila manifestacija, so obširno poročali časopisi. Pojavili so se govorniki iz ‚ljudstva‘ in eden izmed govornikov, stoječ na kandelabru pred deželnim dvorcem, je razbil rečenico ‚Srbe na vrbe‘. Reklo se je, da je bil to – dr. Marko Natlačen.«³⁰

Natlačen se je v Slovenski ljudski stranki začel uveljavljati po prvi svetovni vojni. Med vojno javno ni deloval, leta 1916 je bil izvoljen le za odbornika Slovenskega glasbenega društva Ljubljana.³¹ Njegovo ime se je v zvezi s političnim dogajanjem na Slovenskem v javnosti znova pojavilo šele neposredno pred razpadom Avstro-Ogrske, ko je bil 28. oktobra 1918 kot predstavnik katoliške telesnovzgojne organizacije Orel izvoljen v vodstvo Narodne Obrane.³² Omenjeno polvojaško organizacijo je ustanovil Narodni svet za slovenske dežele in Istro (Narodni svet), da bi ob predvidenem umiku avstro-ogrske armade z italijanskega bojišča čez slovensko ozemlje, pa tudi za vzdrževanje javnega reda in miru v obdobju oblikovanja nacionalne državne oblasti, zagotovil ohranitev ustaljenih razmer na Slovenskem.³³ Narodna Obrana je delovala do 14. novembra 1918,

³⁰ Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimira Ravniharja. Ljubljana 1997, str. 99.

³¹ Slovenec, 14. 1. 1916, Občni zbor slovenskega glasbenega društva »Ljubljana« dne 4. jan. 1916. – Natlačen se je v glasbenem društvu Ljubljana vidno izpostavil neposredno po vojni, ko je bilo pozimi 1918/1919 pri velikem delu članov društva opaziti težnje po združitvi z liberalnim pevskim društvom Slavec, s čimer bi prešel v tuje roke tudi dragoceni društveni inventar. Glede na to so po večmesečnem oklevanju nekateri člani glasbenega društva Ljubljana, predvsem po Natlačenuvi zaslugi dosegli, da se je društvo marca 1919 na svojem občnem zboru razšlo, inventar pa je prešel v last Slovenske krščansko-socialne zveze (SKSZ). Takoj po razpustu glasbenega društva Ljubljana se je le-to konstituiralo kot pevski odsek SKSZ, leta 1920 pa je nekdanja Ljubljana ustanovila Pevsko zvezo koz podzvezo SKSZ. V Pevski zvezi so se nato zlagoma začeli zbirati tudi podeželski katoliški pevski zbori (Fran Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, str. 324).

³² Slovenec, 29. 10. 1918, Narodna bramba. Gl. Slovenec, 31. 10. 1918, Ljubljanske novice. »Osrednji odbor narodne obrane v Ljubljani«.

³³ Damijan Guštin: Oborožene sile Države SHS. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 193.

ko jo je sporazumno z Narodnim svetom razpustila Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani.³⁴

V prvih letih po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) se je Natlačen posvetil svojemu odvetniškemu poklicu. Nastopil je v vrsti odmevnih sodnih obravnav, o katerih je podrobno poročalo glasilo SLS Slovenec.³⁵ Med njimi naj opozorimo na tožbo znanega mladoliberalnega gospodarstvenika dr. Milka Brezigarja proti odgovornemu uredniku Slovenca Mihaelu Moškercu. Brezigar ga je tožil zaradi Slovencevega pisanja, da je med prvo svetovno vojno kot uradnik vojnega Žitnega zavoda na Dunaju nezakonito prekupčeval z nakaznicami za moko.³⁶ Tožba se je končala s poravnavo, na podlagi katere je moral Brezigar plačati vse stroške sodne obravnave, to je stroške za svojega pravnega zastopnika, za Moškerčevega zastopnika Natlačena, stroške porotnikov in vse druge stroške.³⁷

³⁴ Uradni list Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani, št. 7, 15. 11. 1918, Razglas Narodne vlade; Slovenski narod, 14. 11. 1918, Razpust narodnih straž.

³⁵ Slovenec, 24. 6. 1919, Izpred porote. *Vlom pri Josipu Eberle in pri Giontiniju pred poroto*; 24. 2. 1920, Izpred porote. *Ukraden avtomobil*; 6. 9. 1920, Ljubljanska porota; 31. 10. 1920, Sodišče in policija. *Vehovec contra Carli*; 5. 2. 1921, Politične novice. *Popravkar Ribnikar*; 16. 4. 1921, Sokolski škandal pred sodiščem; 7. 5. 1921, »Šleva« pred vzklicnim sodiščem; 18. 5. 1921, Izpred sodišča. *Pesek proti časnikarjem*; 7. 6. 1921, Ljubljanska porota; 27. 10. 1921, Dnevne novice. *Bivši starosta radovljiškega Sokola, dr. Mirko Triller pred sodiščem*; 10. 12. 1921, Ponočni shod dr. Mirka Trillerja pred sodiščem; 15. 12. 1921, Izpred sodišča; 24. 2. 1922, Dr. Oblak obsojen; 11. 3. 1922, Ljubljanska porota. *Tiskovna zadeva*; 6. 5. 1922, Dnevne novice. *Tudi junaštvo!*; 25. 10. 1922, Dnevne novice. »Razmere v vojski.«; 20. 12. 1922, Samostojnemu poslancu Majcnu pred sodiščem dokazana denunciacija; 21. 2. 1923, Justica. *Tožba dr. Vošnjaka proti »Slovincu«*; 8. 3. 1923, Dnevne novice. »Slovenec« proti predsedniku »Kmetijske družbe«; 21. 3. 1923, Gustav Pirc toži; 29. 3. 1923, Bivši samostojni poslanec Majcen tudi pred okrožnim sodiščem ožigosan kot denuncijant; 7. 6. 1923, Ljubljanska porota; 8. 6. 1923, Ljubljanska porota; 19. 7. 1923, Dnevne novice. *Ponovna razprava v zadevi g. dr. Bogomila Vošnjaka*; 22. 8. 1923, Razmere v oddelku za socialno politiko; 5. 1. 1924, Ljubljanske novice. *Kaj je konfidentstvo?*; 7. 5. 1924, Dnevne novice. *Resnicoljubnost g. Ažmana*; prav tam, Izpred sodišča. *Tiskovne pravde*; 6. 8. 1924, Izpred sodišča. *Ata »Narod« pred sodiščem*; 24. 8. 1924, Ljubljanske novice. *Jesensko zasedanje ljubljanske porote*; 2. 9. 1924, Ljubljanske novice. *Porotno zasedanje*; 7. 11. 1924, Ljubljanske novice. *Orjuna ca. Radešček*. – V drugi polovici dvajsetih let, razen v enem primeru (Slovenec, 3. 3. 1926, Žužemberk. *Izredno dolga pravda*), poročil o Natlačenovem sodelovanju v sodnih obravnavah ne najdemo več, kar lahko povezujemo z visokimi funkcijami, ki jih je v tem času prevzel v slovenskem javnem življenju.

³⁶ Slovenec, 27. 11. 1920, Molčé kot grob. (Slovenec je o Brezigarjevem medvojnem ravnanju v dunajskem Žitnem zavodu pisal tudi 24. in 26. 11. 1920. – Slovenec, 24. 11. 1920, Milo za drago; 26. 11. 1920, Resnica o dr. Brezigarju) O liberalnem odzivu na Slovenceve trditve gl. Jutro, 25. 11. 1920, Obtožba proti drju Brezigarju; Slovenski narod, 25. 11. 1920, Politične vesti. *Klerikalci in dr. Brezigar*; 26. 11. 1920, Politične vesti. *Gonja proti drju M. Brezigarju*.

³⁷ Slovenec, 4. 9. 1921, Ljubljanska porota. *Afera dr. Brezigarja pred porotnim sodiščem*. – O sodni obravnavi t. i. afere Brezigar podrobneje v Slovenec, 3. 9. 1921, Ljubljanske novice. *O dr. Brezigarjevi tožbi*; 4. 9. 1921, Ljubljanske novice. *Tekom porotne razprave*; 6., 7. in 8. 9. 1921, dr. M. Natlačen: *Afera dr. Milko Brezigarja pred sodiščem*; Jutro, 4. 9. 1921, Kako smo rušili

Ob odvetniški dejavnosti se je Natlačen udeleževal tudi v družbenem življenju. Leta 1920 je postal podpredsednik katoliške narodnoobrambne organizacije Slovenska straža in odbornik Katoliške lige,³⁸ začel pa se je uveljavljati tudi v SLS. Za ljubljanske občinske volitve, 3. decembra 1922, ga je stranka uvrstila med namestnike kandidatov Zveze delovnega ljudstva za ljubljanski občinski svet,³⁹ pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine SHS, 18. marca 1923, pa je začel nastopati na strankinih predvolilnih shodih.⁴⁰ V drugi polovici istega leta – 5. novembra 1923 – so ga na zboru zaupnikov SLS v Ljubljani izvolili še v načelstvo in izvršilni odbor SLS.⁴¹ Leta 1923 je nastopil tudi na V. katoliškem shodu, 25. do 28. avgusta v Ljubljani, na katerem pa ni imel opaznejše vloge, kot jo je imel na shodu desetletje pred tem. Na V. katoliškem shodu je na zborovanju Marijinih družb govoril o kongregacijah in inteligenci. Povedal je, »da za inteligenco ne more zadostovati kongregacija z navadnimi shodi in govori. Akademikna inteligenca želi in potrebuje še drugačne hrane. Potrebuje znanstvenih predavanj verske vsebine iz vseh panog bogoznanstva, da se ve orientirati v tem kaosu sveta.« Govoril je tudi o pomenu duhovnih vaj za inteligenco, za katere bo posebej zagotovljeno, ko bo na škofijskem posestvu na Goričanah zgrajen Dom duhovnih vaj.⁴² Natlačen je decembra 1923 kot predstavnik Slovenske Straže postal še član akcijskega odbora vseh slovenskih političnih strank ter dobrodelnih in narodnoobrambnih društev, oblikovan za podporo slovenskim rudarjem v Vestfaliji, za katere je sam daroval 50 Din.⁴³

Po letu 1923 je Natlačen postal eden od opaznejših predstavnikov SLS v slovenskem javnem življenju. Nastopal je na njenih predvolilnih shodih, in sicer pred občinskimi volitvami jeseni 1924,⁴⁴ volitvami v Narodno skupščino, 8. februarja 1925,⁴⁵ volitvami v oblastno skupščino ljubljanske oblasti, januarja

Avstrijo; 6. 9. 1921, Domače vesti. *V našem poročilu o procesu Brezigar contra Moškerc*; 9. 9. 1921, Politične beleške. *Dve potrebni ugotovitvi*.

³⁸ Slovenec, 6. 2. 1920, Dnevne novice. *Velika skupščina Slovenske Straže*; 4. 4. 1920, Dnevne novice. *Katoliška liga*. – Kot odbornik Slovenske straže – to je postal že leta 1910 – je Natlačen leta 1920 zbiral tudi denarna sredstva za njeno delovanje. (Anka Vidovič - Miklavčič: Društvo Slovenska straža. V: *Studia Historica Slovenica*, 2004, št. 2–3, str. 442; Slovenec, 28. 7. 1920, Za »Slovensko Stražo«)

³⁹ Slovenec, 26. 11. in 2. 12. 1922, Kandidatje Zveze delovnega ljudstva. – O Zvezi delovnega ljudstva gl. Janko Prunk: *Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971–1972*, št. 1–2, str. 199–228.

⁴⁰ Slovenec, 21. 2. 1923, Volivni shodi SLS. Št. Jurje pri Grosupljem; 27. 2. 1923, Volivni shodi SLS; 6. 3. 1923, Slovenska armada na pohodu; 13. 3. 1923, Shodi ljudske armade.

⁴¹ Slovenec, 6. 11. 1923, Zbor zaupnikov SLS.

⁴² Peti katoliški shod v Ljubljani 1923. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1924, str. 364.

⁴³ Slovenec, 1. 12. 1923, Slovenci!; 15. 5. 1924, Darovi. *Dinarski dan in drugi prejemki za vestfalske Slovence*.

⁴⁴ Slovenec, 11. 6. 1924, Politične vesti. *Shodi SLS*.

⁴⁵ Slovenec, 30. 1. 1925, Dopisi. *Iz Boh. Bistrice*; 4. 2. 1925, Volivno gibanje; 25. 4. 1925, Izpred sodišča. *Odmev iz volivne dobe*.

1927,⁴⁶ in volitvami v Narodno skupščino 11. septembra 1927,⁴⁷ ter na drugih političnih srečanjih zaupnikov SLS po Sloveniji.⁴⁸ Govoril je tudi na krajevnih evharističnih shodih.⁴⁹ Na volilnem shodu SLS za volitve v ljubljansko oblastno skupščino, ki je bil 2. januarja 1927 v Žireh, je nastopil skupaj s strankinim načelnikom dr. Antonom Korošcem,⁵⁰ na shodu v Rakeku, 16. januarja 1927, pa so ga celo napadli pripadniki tedaj že razpuščene Orjune, a so ga njegovi privrženci ubranili pred napadalci.⁵¹ Poleg tega je bil na zboru zaupnikov SLS, 11. decembra 1924 v Celju, izbran za namestnika strankinega kandidata ing. Dušana Serneca v volilnem okraju Logatec in Radovljica za volitve v Narodno skupščino 8. februarja 1925,⁵² na volitvah v ljubljansko oblastno skupščino leta 1927 pa je bil nosilec liste SLS v volilnem okraju Logatec⁵³ in bil izvoljen v skupščino.⁵⁴ Obenem se je nadalje uveljavljal v javnem življenju. Leta 1924 je predsedoval drugemu, nedeljskemu dnevu I. marijanskega kongresa, ki se je zbral od 6. do 8. septembra 1924 v Ljubljani,⁵⁵ v letih 1925–1927 pa je bil predsednik Jugoslovanske Orlovске zveze.⁵⁶

Prelomnica v Natlačenovem vzponu v SLS je bilo leto 1926, ko so ga na strankinem zboru zaupnikov, 14. novembra 1926 v Celju, izvolili za prvega podnačelnika SLS. Po izvolitvi se je zbranim zaupnikom zahvalil z naslednjimi besedami: »Zaupniki! Zahvaljujem se vam za izvolitev, za izkazano zaupanje in visoko čast, ki ste mi jo podelili. Hočem se vam oddolžiti z delom. Moje delo bo veljalo or-

⁴⁶ Slovenec, 4. 1. 1927, Volivni boj za oblastne skupščine; 11. 1. 1927, Pred veliko zmago slovenske ljudske misli; 18. 1. 1927, Velik shod SLS na Rakeku; 21. 1. 1927, Odločna Notranjska.

⁴⁷ Slovenec, 8. 9. 1927, Jesenice. *Jesenice v taboru SLS.*

⁴⁸ Slovenec, 29. 4. 1924, Zborovanja SLS; 7. 10. 1925, Shodi SLS; 13. 4. 1926, Shodi SLS; 11. 5. 1926, Shodi SLS; 12. 8. 1927, Katoliški shod v Cerknici; 17. 7. 1928, Slovesna zaobljuba slovenskega naroda v Žalcu; 18. 12. 1928, Shodi SLS. *Kranj.*

⁴⁹ Slovenec, 27. 5. 1928, Kaj je novega. *Evharistični shod*; 13. 9. 1928, Evharistični shod v Krškem. – Kot lahko sklepamo iz Slovencevega poročila o evharističnem shodu v Krškem, je Natlačen ob teh priložnostih predvsem poudarjal pomen in potrebo avtoritete (Slovenec, 13. 9. 1928, Evharistični shod v Krškem).

⁵⁰ Slovenec, 4. 1. 1927, Volivni boj za oblastne skupščine.

⁵¹ Slovenec, 18. 1. 1927, Velik shod SLS na Rakeku.

⁵² Slovenec, 12. 12. 1924, Zbor zaupnikov SLS; Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 22. 1. 1925, Kandidati za narodne poslance : B. kandidatne liste za sodni okrožji Ljubljana in Novo mesto. – Pripominjam, da je bil Dušan Sernec izvoljen v Narodno skupščino Kraljevine SHS. (Prav tam, 19. 2. 1925, Poročilo na podstavi člena 83. zakona o volitvah narodnih poslancev za narodno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o izidu volitev, izvršenih dne 8. februarja 1925).

⁵³ Slovenec, 22. 12. 1926, Kandidatne liste.

⁵⁴ Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000 (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929), str. 107.

⁵⁵ Slovenec, 9. 9. 1924, Slavnostni dnevi I. Marijanskega kongresa.

⁵⁶ Pir. (Avgust Pirjevec): Natlačen Marko. V: SBL, 6, str. 193. O Jugoslovanski Orlovski zvezi gl. Drago Stepišnik: Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem. Ljubljana 1968, str. 185.

ganizaciji stranke in vzgoji strankinega naraščaja. Tema dvema točkama hočem posvetiti predvsem vse svoje moči, da bo naša armada usovršena (izpopolnjena – op. J. P.), organizirana in vsak trenutek pripravljena za napad. Ko se vam zahvaljujem, vas prosim vse brez izjeme, da me v tem stremljenju podpirate. Narodu in naši narodni državi bo veljalo naše politično delo.«⁵⁷ Natlačen je z izvolitvijo na podnačelniško mesto dejansko postal prvi mož stranke v Sloveniji, saj se je načelnik SLS, Anton Korošec, v glavnem zadrževal v Beogradu.⁵⁸ Ob tem je bil sredi dvajsetih let s Korošcem in vidnim krščanskosocialnim politikom ter tedanjim poslancem SLS v Narodni skupščini, dr. Andrejem Gosarjem, izvoljen tudi v skupni odbor Češke ljudske stranke, Slovanške ljudske stranke in SLS, ki naj bi pripravil skupno zborovanje slovanskih krščanskih demokracij.⁵⁹

Natlačen se je kot podnačelnik SLS posvetil predvsem njenemu praktičnemu političnemu delovanju, medtem ko idejnih in programsko političnih vprašanj ni obravnaval. Omenjene problematike se je dotaknil le v pogovoru z dopisnikom zagrebškega lista *Novosti* maja 1927, ko je zavrnil trditve predstavnika delavskega krila v SLS, dr. Ivana Stanovnika, da stranko obvladujeta duhovščina in klerikalizem. Natlačenov odgovor je bil: »SLS je po svojem ustroju in zgodovini tako demokratična, da je komaj kaka stranka v naši državi demokratičnejša. V njej lahko pride vsak posameznik kakor tudi vsak stan do veljave. Kdor je sposoben in kdor več dela, ta ima večji vpliv. Socialni, gospodarski in kulturni program SLS je osnovan na načelih krščanstva. Slovenska inteligenca je bila v času, ko je šla SLS med narod, po veliki večini svobodomiselnostno orientirana. Zato je naravno, da se je v prvi dobi posebno duhovščina postavila v ospredje v SLS, ker je ta duhovščina tvorila pretežno večino javnih delavcev stranke. Ali kakor je rastlo število katoliško orientiranega izobraženstva, tako je duhovništvo stopalo v stranki v ozadje in na čast duhovščini je treba ugotoviti, da dosledno kaže tendenco, da laična inteligenca prevzame v stranki vodilno mesto. Kako naj bi bilo tudi drugače mogoče? Danes more govoriti o samovladi duhovščine in o klerikalizmu v SLS samo tisti, ki razmer ne pozna, ali pa hoče te razmere iz izvestnih razlogov netočno naslikati.«⁶⁰

⁵⁷ Slovenec, 16. 11. 1926, Zbor zaupnikov slovenske ljudske stranke.

⁵⁸ Odnos med Korošcem in Natlačenom je politični delavec SLS, vrhniški advokat Marijan Marolt, po drugi svetovni vojni opisal takole: »O dr. Natlačenu je vladalo mnenje, da je pač najposlušnejši mlajši sodelavec dr. Korošča, ki se trudi, da voditelja in učitelja v vsem posnema in hoče pač njegov način vladanja v Beogradu tudi v malem na Slovenskem uveljaviti. To smo mi mladi tako videli, da smo rekli, da posnema Natlačen Korošča celo v zasebnem obnašanju, v svoji ljubeznivi zafrkljivosti, ki se pa učencu ne posreči vedno tako kot učitelju. Brez dvoma je naloga političnega voditelja tudi v tem, da mlajše sodelavce vodi, popravlja in vzgaja. Korošec je to delal pri tistih, ki jih je imel pri sebi in pri onih, ki so ostajali v domovini, v Sloveniji, pri teh navadno bolj od daleč in od teh je Natlačen učitelja najbolj opazoval in ga posnemal, le ne tako diskretno, ampak bolj naravnost in na sličen način uravnaval tudi svoje sodelavce. Kar je tako popravil, za vse mu moramo biti hvaležni.« (Marolt, Natlačen, str. 147)

⁵⁹ Slovenec, 12. 10. 1926, Za zvezo katoliških slovanskih parlamentarcev.

⁶⁰ Slovenec, 20. 5. 1927, Razmere v Slovenski ljudski stranki. – O tedanjem socialnem, gospodarskem in kulturnem programu SLS gl. Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in

Dobre tri mesece po prevzemu prvega podnačelniškega mesta v stranki je Natlačen postal tudi eden od štirih najvišjih predstavnikov civilne oblasti na Slovenskem. Predstavljali so jo velika župana ljubljanske in mariborske oblasti, to je upravno-ozemeljskih enot, na kateri je bila tedaj skladno s centralistično vidovdansko ustavo razdeljena Slovenija,⁶¹ in predsednika oblastnih skupščin ter oblastnih odborov obeh oblasti. Ljubljanska oblastna skupščina je Natlačena izvolila za svojega predsednika na svoji konstitutivni seji 23. februarja 1927, ljubljanski oblastni odbor pa ga je za svojega predsednika izvolil na konstitutivni seji 25. februarja 1927.⁶² Natlačen si je v času vodenja ljubljanske oblastne skupščine in oblastnega odbora skupaj s predsednikom mariborske oblastne skupščine in oblastnega odbora dr. Josipom Leskovarjem, ki je prav tako prihajal iz vrst SLS, uspešno prizadeval, da so v Sloveniji čim bolj samostojno reševali vrsto pomembnih vprašanj njenega razvoja. Največje uspehe so dosegli na gospodarskem področju – pri javnih gradnjah in spodbujanju razvoja agrarnih panog. Pomemben dosežek je bila tudi ureditev zdravstva v povezavi z reševanjem socialne problematike. Izboljšali so še razmere na področju prosvete in kulture.⁶³ Ob tem je Natlačen poudarjal strankino temeljno narodnopolitično zahtevo v jugoslovanski državi – uresničenje narodne samoodločbe in vzpostavitev upravno enotne avtonomne Slovenije z lastnim parlamentom in vlado.⁶⁴ Te zahteve je hkrati z izražanjem privrženosti kralju Aleksandru Karađorđeviću in jugoslovanski domovini posebej poudaril na otvoritvenem zasedanju ljubljanske oblastne skupščine 23. fe-

zduženj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Programi političnih strank), dok. št. 14, str. 65–69, dok. št. 15, str. 70, dok. št. 16, str. 71–74, dok. št. 17, str. 75–76, dok. št. 19, str. 81, dok. št. 20, str. 82–86. O opredelitvi vloge duhovščine v SLS gl. Politični katekizem ali kaj mora vsak državljani vedeti o politiki? Ljubljana 1920, str. 60–62.

⁶¹ Ljubljanska oblast je obsegala naslednje območje: mesto Ljubljana, politične okraje Črnomelj, Kamnik (razen občin Motnik, Trojane in Špitalič) Kočevje, Kranj (s koroško občino Jezersko), Krško, Litija, Ljubljana-okolica, Logatec, Novo mesto in Radovljica, sodna okraja Brežice in Sevnica (občini Veliki Kamen in Mrčna sela), sodni okraj Laško (razen občine Sv. Rupert) in Kastav. Mariborska oblast pa je obsegala naslednje območje: mesta Celje, Maribor in Ptuj, politične okraje Ljutomer, Maribor, Prevalje, Ptuj in Slovenj Gradec, sodne okraje Kozje (razen občin Veliki Kamen in Mrčna sela), Celje, Vransko, Gornji Grad in Šmarje, občino Sv. Rupert (iz sodnega okraja Laško) ter občine Motnik, Trojane in Špitalič (iz političnega okraja Kamnik), Prekmurje in Medjimurje. – Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 49, 15. 5. 1922, 134., Uredba o razdelitvi države na oblasti.

⁶² Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929, str. 126, 135, 137.

⁶³ Prav tam, str. 148–474. O delovanju ljubljanske in deloma tudi mariborske oblastne skupščine in oblastnega odbora v letih 1927–1929 gl. tudi Marko Natlačen: Oblastne samouprave v Sloveniji. V: Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928, str. 339–357.

⁶⁴ O oblikovanju avtonomističnega narodnopolitičnega programa SLS v Kraljevini SHS gl. Jurij Perovšek: Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922–1923). V: Zgodovinski časopis, 1984, št. 1–2, str. 5–27; isti, Programi političnih strank, dok. št. 18, str. 77–80, dok. št. 20, str. 82–86.

bruarja 1927 in ponovil v govoru, ki ga je imel 29. oktobra 1928 na slavnostni seji ljubljanske skupščine ob deseti obletnici slovenske samoodločbe in razpada avstrijske oblasti.⁶⁵

Na seji ljubljanske oblastne skupščine 29. oktobra 1928, ki so se je udeležili tudi člani mariborskega oblastnega odbora,⁶⁶ je Natlačen enega od glavnih poudarkov v svojem govoru namenil tudi težki slovenski zgodovinski izkušnji in narodnoemancipacijskim naporom v avstrijski dobi. »Danes obhajamo deseto obletnico onega dne,« je nagovoril zbrane udeležence seje, »ki je prinesel našemu narodu osvobojenje, ki je uresničil naš tisočletni sen, ko smo postali Slovenci po tisočdvesto letni sužnosti svobodni. Današnji praznik je zato praznik naše narodne svobode, praznik našega narodnega vstajenja. Tisočdvesto let so naši ljudje živeli in umirali kot tlačani tujcev, ponižani in zaničevani. Od kralja Sama preko svojih starih županov in velmož, preko panonskih knezov, ki so Slovincem poklicali južna brata Cirila in Metoda, preko svobodno ustoličenih koroških vojvod, preko celjskih grofov, ki so bili zasanjali misel jugoslovanske države, preko vseh časov je naš narod mislil na svobodo; morda samo polzavestno, vendar le je žive-la v naših ljudeh vera v svobodo in čeprav v trpljenju, solzah in bolesti!« – »Uso-da nam je naklonila *izredno važno ozemlje* [,] postavila nas je kakor mogočno ozidje med veliki nemški narod in Jadransko morje, določila nam je ozemlje, na katero leže trije narodi: Nemci, Madjari in Italijani. V boju zoper vse tri sosede je preživel naš narod težke dni, vendar je zlasti na jugozapadu branil z občudo-vanja vredno vztrajnostjo in dosti uspešno vsako ped svoje zemlje do skrajnih mej svoje moči. Bolj kakor na jugozapadu so bile ogrožene naše narodne meje na severu, odkoder je številčno in gospodarsko neprimerno močnejši naš sosed s pomočjo vsega uradnega aparata, šol in ponemčevalnih organizacij zabijal v naše narodno telo klin za klinom, hoteč prodreti do Jadrana in si tako odpreti na široko pot v daljni svet.« – »Bili so časi, ko so se s strahom v srcu povpraševali najboljši in najidealnejši naši možje, bo li naš narod mogel trajno vzdržati strašen pritisk neprijatelja, ki se je zavedal, da je naš mali narod na potu njegovemu svetovnemu imperiju.« – »Dogodki v prvih letih svetovne vojne, ko je že sama slovenska be-seda ali slovenska pesem pomenila veleizdajo, ko je bilo že skoro sklenjeno, da mora slovenska beseda tudi iz zadnjega državnega in samoupravnega urada ter dati povsod mesto nemškemu državnemu jeziku, je izgledalo, da je slovenski na-rod končnoveljavno zapisan smrti. Toda čim hujše je bilo preganjanje in trpljenje slovenskega naroda, bolj se je jačila v narodu misel na narodno svobodo; čeravno spočetka le na tihem in skrivoma, je končno narasla v velesilo, ki je v boju za majniško deklaracijo odjeknila med celim slovenskim narodom tako glasno, da ni bilo več sile, ki bi jo mogla zadušiti.«⁶⁷

⁶⁵ Slovenec, 24. 2. 1927, Otvoritev oblastnih skupščin; 30. 10. 1928, Za zedinjeno Slovenijo.

⁶⁶ O udeležbi članov mariborskega oblastnega odbora na slavnostni seji ljubljanske oblastne skupščine, 29. 10. 1928, gl. Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1917–1929, str. 261–262, 264.

⁶⁷ Slovenec, 30. 10. 1928, Za zedinjeno Slovenijo.

»Mnogo se govori in piše te dni o deklaracijskem gibanju o osvobojenju in o prvih časih naše narodne svobode,« je nadaljeval Natlačen. »Ne bi hotel, da s tega mesta vse to ponavljam, dasi je prav in koristno že radi nas samih, da se ozremo od časa do časa nazaj v življenje in trpljenje našega tedaj še podložnega naroda, da vidimo sadove, ki nam jih je prinesla narodna svoboda in da jih moremo tudi prav oceniti.« – »Najboljši slovenski sodnik, ki ni hotel zatajiti svojega materinega jezika, je le izjemoma prispel v svoji karijeri do nadsvetniškega mesta – vsa višja mesta so bila rezervirana za pripadnike vladajočih.« – »V politični službi za sinove slovenske matere skoroda sploh ni bilo mesta; bila je to izključna domena pripadnikov vladajoče narodnosti, predvsem nemškega plemstva.« – »Žalostna je bila slika našega šolstva. Res, da smo s svojo čudovito vztrajnostjo od časa do časa na šolskem polju napredovali s tem, da smo si tekom let vendarle priborili tudi v šolstvu nekaj narodnih pravic; vendar so bile to le drobtinice, ki nam jih je delil naš močnejši sosed kot posebno milost, dasiravno so nam šle po božji in državni postavi.« – »Še ob prevratu je bila edina ljubljanska realka popolnoma nemška, na ljubljanskih gimnazijah se je moral slovenski dijak že v tretji šoli učiti grškega jezika izključno v nemščini, dočim je slišati na višji gimnaziji slovensko besedo samo še pri pouku slovenščine, ki sta ji bili tedensko odmerjeni po dve uri.« – »Edina popolna slovenska gimnazija je bila do vojnega prevrata v knezoškofjskem zavodu sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano. /.../ Ustanovil in vzdrževal pa jo je izključno ob svojih sredstvih in prostovoljnih doneskih naroda ljubljanski knezoškof dr. Jeglič /.../, ki je moral isto tako ob svojih sredstvih poskrbeti tudi za vse učne knjige v slovenskem jeziku.« – »Ponemčevanje v državnih uradih je segalo tako daleč, da uradništvo v uradnih zadevah med seboj pod disciplinsko kaznijo ni smelo občevati v slovenskem jeziku. Ko je najstarejši sodnik pri okrajnem sodišču v Ljubljani čestital svojemu službenemu predstojniku, ki je bil tudi sin slovenske matere, v slovenskem jeziku, je bil radi tega strogo zavržen in pozvan k redu.« – »Zato ni čuda, da je narod tako globoko doumel veliki pomen osvobojenja in s tako radostjo in enodušnostjo pozdravil dan, ki mu je prinesel svobodo in ravnopravnost. Veliki naši pevci so oznanjali ta dan odrešenja, svobode in moči in ljubezni. In res: mržnja in sovraštvo, ki je prej ločilo narod v več taborov, je tedaj izginilo in narod se je pokazal vrednega svojih buditeljev.« – »Spomin na one lepe dni, ko se je narod v najlepši slogi veselil tako dolgo in tako težko pričakovane svobode, budi v nas *hvaležnost* do vseh onih naših prednikov, ki so nam skozi dobo več kot tisočletne sužnosti in odvisnosti ohranili našo lepo domovino in jezik materinski, (do) *Vodnika*, prvega našega pesnika, ki je zapel veselo pesem o Iliriji in novem zarodu, *Prešerna*, prvaka pevcev, ki je vedno prorokoval, da vremena bodo Kranjcem se zjasnila, nepozabnega Evangelista *Kreka* /.../, ki je prvi imel pogum, v dobi najhujše diktature zahtevati javno politično zedinjenje vseh Slovencev, Srbov in Hrvatov, neposrednega voditelja našega naroda v zlato zarjo, dr. Korošca /.../, ki je tvegajoč svoje življenje, neustrašeno z gorko besedo bodril narod in ga, hodeč od kraja do kraja po vsej slovenski domovini, vnemal za idejo majniške deklaracije, [in] dr. *Jegliča*, vla-

dike ljubljanskega, ki je v dneh boja za majniško deklaracijo tako srečno združil razprte brate v borbi za neodvisno Jugoslavijo.«⁶⁸

V svojih nastopih, ki jih je imel 28. in 29. oktobra 1928, je Natlačen spomnil tudi na težak narodni položaj Slovencev v Italiji in Avstriji.⁶⁹ O njem je na slavnostni seji ljubljanske oblastne skupščine, 29. oktobra 1928, zelo prizadeto spregovoril takole: »Toda radost, ki nas navdaja, ko praznujemo desetletnico narodnega osvobojenja, ni popolna. Pogled proti jugozapadu in severu nam moti naše veselje.« – »Pred desetimi leti je praznoval praznik svojega osvobojenja in vstajenja ves slovenski narod od sinje Adrije gori do Gospe Svete, toda ni ostal ves ta narod trajno deležen svobode. Velik del, ena tretjina njegova je morala kmalu doživeti bridko razočaranje, ki sta mu ga prinesla koroški plebiscit in Rapallo. Odtrgali so pol milijona naših bratov od živega narodnega telesa, katerega sestavni del so po svoji krvi in svojem jeziku.« – »Morda se mi bo zamerilo, da govorim s tega mesta o teh stvareh in da se vmešavam s tega mesta v stvari, ki se tičejo druge države, toda vedite: za del našega naroda, za življenski obstanek dobre tretjine našega naroda gre in tu ne moremo biti brezbrizni. /.../ Brezčastni heloti bi bili, če bi molčali in mirno gledali, kako se s hladnim prezirom temeljnih načel civilizacije, kulture, človečanstva in krščanske pravičnosti brutalno in nasilno zatira naš narod.« – »Dejstvo je, da se je položaj Slovencev zlasti v Primorju izza časa našega narodnega osvobojenja v vsakem pogledu neizmerno poslabšal in da se iz dne v dan še stalno poostruje. Zdi se, kakor da se je predvojno trpljenje vsega našega naroda s stotero in tisočero mero preneslo na naše brate, ki jim je zarja svobode tako hitro ugasnila.« – »Uničeno je tam preko že skoraj vse, kar je bilo slovenskega!« – »Naše nekdanje tako cvetoče šolstvo je popolnoma zatrto. Stotisoč slovenskih otrok danes v šoli ne čuje več slovenske besede, kjer se vrši ves pouk od prvega razreda dalje v italijanskem jeziku.« – »Vsako prosvetno delo je oblastno prepovedano. Vsa slovenska društva – nad 300 jih je bilo – so razpuščena. Naši slovenski fantje, naša slovenska dekleta se ne smejo udeleževati na prosvetnem polju, kakor je to postalo v naš največji ponos že slovensko izročilo. Še več! Še celo shajanje je onemogočeno. Le še v spominu je prostora za telovadne nastope, koncerte, gledališke predstave. Ni dolgo tega, kar so bili fantje in dekleta pred sodiščem obsojeni na zapor od 6–12 mesecev, ker so peli na cesti slovenske pesmi.« – »Zadružni zvezi v Trstu in Gorici so si proti vsakemu pravu prisvojili naši nasprotniki. Po teh dveh gospodarskih ustanovah naj bi prišli do naših posojilnic in drugih zadrug, da bi tem lažje zaslužili naše ljudi. In vendar so vse te ustanove naše, duševna in materijelna last našega naroda, ker jih je ustvaril duh našega Kreka in njegovih soborcev.« – »Avtonomijo naših še celo pod Avstrijo svobodnih občin so že davno ubili in pokopali. Našega slovenskega duhovnika so pognali iz šole; zadnjo slovensko besedo je slišal slovenski otrok iz njegovih ust, a tudi verski pouk v slovenskem jeziku je politično nevaren.« – »In vendar je pri-

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ Slovenec, 30. 10. 1928, Praznik osvoboditve slov. naroda; prav tam, Za zedinjeno Slovenijo.

šel tujec z belo zastavo miroljubnosti v slovensko solnčno Primorje, kamor je prejel kljub svoji številčni premoči zaman skušal prodreti s svojo vojaško silo.« – »Ne pride mi na misel, da bi omalovaževal visoko in staro kulturo italijanskega naroda. Občudujemo nesmrtna dela njegovih velikih genijev, na katera zre ves svet s spoštovanjem in občudovanjem. Toda način, kako se ravna tamkaj s slovensko narodno manjšino, nima in ne more imeti s kulturo italijanskega naroda nič skupnega, saj se našemu človeku odrekajo najprimitivnejše narodne pravice, saj se teptajo temeljna načela človečanstva in krščanske pravičnosti v imenu 2000 letne kulture.« – »Naš narod je miroljuben in še nikdar ni drugemu narodu skrivil lasu. Želi si miru in prijateljstva z vsemi sosedi, zavedajoč se strašnega gorja, ki ga prinaša vsaka vojna. To pa ga vendar ne more odvrniti od tega, da ne bi v imenu civilizacije, v imenu človečanstva in končno v imenu krščanske pravičnosti pred vsem svetom protestiral zoper nezaslišane krivice, ki jih mora trpeti del našega naroda, zoper nasilje, ki ponižuje vsako kulturo in ki kriči do neba.« – »Naj nihče ne smatra teh mojih besed kot grožnjo; je le klic trpečega, ki svojega trpljenja ne more več tiho prenašati.«⁷⁰

Natlačenove občutene besede so se lepo navezovala na njegovo zagotovilo, da sonarodnjakov v Italiji in na Koroškem »nismo pozabili in da jih ne bomo pozabili nikdar«.⁷¹ Omenjeno zagotovilo je izrekel dan pred sejo ljubljanske oblastne skupščine – na manifestacijskem zborovanju ob proslavi desete obletnice narodne osvoboditve, ki je bila 28. oktobra 1928 v Unionovi dvorani v Ljubljani. Natlačen je tega dne v Unionu govoril dvakrat. Dopoldne, na manifestacijskem zborovanju, ki ga je tudi vodil, in popoldne, ob slovesni otvoritvi ljubljanske radio postaje. V svojem popoldanskem govoru je najprej spomnil na čas pred desetimi leti, ko so »hoteli naši neprijatelji ponižati slovensko besedo v jezik, ki ga govore le še hlapci in dekle, slovenski narod pa prikazati kot narod degenerirancev – brez olike in izobrazbe«. Nato pa je pozdravil trenutek, ko lahko slovenska beseda prek radijskih valov sega čez državne meje in zaobjame vse Slovence. Obenem je poudaril, da je slovenska beseda v slovenskem delu Kraljevine SHS doživela »zmagoslaven pohod: /.../ popolnoma (se je) uveljavila v vseh uradih, samoupravnih in državnih, v vseh šolah, osnovnih in srednjih; povzdignjena je bila celo na vseučiliški kateder«.⁷² In z otvoritvijo radio postaje v Ljubljani je doživela »svoj največji triumf, ko gre – enakovredna največjim svetovnim je-

⁷⁰ Slovenec, 30. 10. 1928, Za zedinjeno Slovenijo.

⁷¹ Prav tam, Praznik osvoboditve slov. naroda. – Na tem mestu opozorjamo, da je Natlačen slaba dva meseca kasneje kot predsednik ljubljanskega oblastnega odbora pozdravil člane Kluba primorskih Slovencev, ki so ga le-ti ustanovili 20. 12. 1928. Ob tej priložnosti je poudaril, da smo na »novoustanovljeno društvo /.../ zaman čakali že dolgih 10 let« (Slovenec, 22. 12. 1928, Sestanek »Kluba primorskih Slovencev«).

⁷² Slovenec, 30. 10. 1928, Slovesna otvoritev ljublj. radio-postaje. – Natlačen si je prizadeval za uveljavitev slovenske besede tudi v jugoslovanskem prostoru. Tako je na proslavi srbske Narodne radikalne stranke, 8. 12. 1928 v Nišu, govoril v slovenskem jeziku. (Slovenec, 10. 12. 1928, Slovenski politiki v Nišu).

zikom – svojo pot daleč preko mej, ki jih je dala našemu narodu tuja krivična roka.«⁷³ V svojih nastopih 28. oktobra 1928 v Unionu je Natlačen spomnil tudi na jugoslovansko državo. Klical je jugoslovanskemu kralju, državi in jugoslovanski kraljevski vladi.⁷⁴

Ob ključnih vprašanjih slovenske narodne politike dvajsetih let – ta so nato živela tudi v desetletju zatem – je Natlačen v letu 1928 poudaril še svoja tedanja temeljna nazorska in idejnopolična vodila: krščansko prepričanje in odločno protiliberalno stališče, medtem ko se o marksistih in v tem okviru o komunistih javno ni opredeljeval. Svojo krščansko vero je posebej poudaril ob posvetitvi zvonov v cerkvi Matere božje, 15. avgusta 1928 na Šmarni gori. V govoru, ki ga je imel ob tej priložnosti, je opozoril, da so »romanja k številnim Marijinim cerkvicam /.../ odraz narodne duševnosti. /.../ Te cerkvice so nepobitna priča religioznosti slov. naroda, so dokument naše narodne, z vero prepojene kulture. Cerkve so pa tudi že same po sebi zunanji nagib, da človek vse svoje življenje uravnava po zapovedih božjih, da vse hotenje in nehanje podreja božji volji. One so tihi klicarji, ki nas navajajo k poštenemu krščanskemu življenju. Kako brž bi človek ob morečih vsakdanjih skrbih, naporih in bojih pozabil na Boga in njegove zapovedi, ako bi gledal namesto v nebo kipečih cerkvenih stolpov samo kadeče se dimnike, namesto belih cerkva samo tovarne in slišal namesto prijaznega vabila zvonov le šum in ropot tovarniških strojev. Zares cerkve po Slovenskem so vir našega vedno novega religioznega čuvstvovanja in udejstvovanja, nanje, kot priče naše religioznosti sme in mora biti iz globine svojega srca sleherni Slovenec ponosen.«⁷⁵

Svoje protiliberalno stališče pa je Natlačen izrekel 16. julija 1928 v Žalcu na velikem shodu, pripravljenem v počastitev šestdesetletnice žalskega tabora (tabor je bil 6. septembra 1868). Takrat se je odzval na znano karikaturu stankinega načelnika Korošca, ki jo je Jutro objavilo 6. julija 1928. Karikatura je bila objavljena v času hude politične krize, nastale po streljih v Narodni skupščini 20. junija 1928. Kot vemo, je tega dne poslanec velikosrbske Narodne radikalne stranke Puniša Račić streljal na poslance opozicijske in federalistične Hrvaške kmečke stranke, dva med njimi ubil in ranil njenega predsednika, hrvaškega narodnega voditelja Stjepana Radića; ta je pozneje (8. avgusta 1928) zaradi dobljenih ran umrl. Ker je bil tedaj Korošec minister za notranje zadeve, je karikatura opozarjala na vprašanje njegove politične odgovornosti za zločin v Narodni skupščini. Korošca je prikazovala oblečenega v okrvavljeno obredno duhovniško oblačilo, z žandarsko kapo na glavi in z dvignjeno krvavo gumijevko v desnici nad sklonjeno Kristusovo podobo. Pod sliko je bil podnapis: »Sin božji je trpel za druge in

⁷³ Slovenec, 30. 10. 1928, Slovesna otvoritev ljublj. radio-postaje.

⁷⁴ Prav tam, Praznik osvoboditve slov. naroda; prav tam, Slovesna otvoritev ljublj. radio-postaje.

⁷⁵ Slovenec, 17. 8. 1928, Slovesnost posvečevanja zvonov na Šmarni gori.

krvavel pod trnjevo krono. To je bilo v Judeji. V Jugoslaviji pa drugi trpe zaradi namestnika božjega, ki krvavi od policijskega pendreka.»⁷⁶

Natlačen je odločno nastopil proti objavi neprimerne karikature Antona Korošca in liberalizem obsodil na podlagi ostre kritike njegovega političnega tiska. Opozarjal je, da »širi strup in blato po slovenskih hišah«, in poudaril, »da je naša dolžnost, da kar najostreje obsodimo časopisje, ki blati in žali našega voditelja in s tem ves slovenski narod. /.../ Ne smemo danes narazen brez sklepa,« je zaklical, »da bomo šli proti temu strupu in blatu v neizprosni boj. /.../ Ne bomo mirovali prej, dokler ne zatremo vsak v svojem krogu tega strupenega časopisja. Vsak, ki podpira to časopisje je soodgovoren za nezaslišana sramotjenja slovenskega imena. Z združenimi močmi moramo s tem časopisjem obračunati.« Kot je poročal Slovenec, je »govoru dr. Natlačena /.../ sledilo gromovito odobravanje, na račun liberalnega časopisja pa je deževalo najkrepkejših obsodb«.⁷⁷

Z navedkom iz Natlačenovega govora v Žalcu zaokrožujemo prikaz njegovega idejnopoličnega profila in dejavnosti do leta 1929 oziroma uvedbe osebne diktature kralja Aleksandra 6. januarja istega leta.⁷⁸ Natlačen se je v obdobju do leta 1929 v slovenskem javnem življenju dokazal kot prepričan katoličan in prepoznavno protiliberalno usmerjen javni in politični delavec. V času pred prvo svetovno vojno je tudi pokazal, da mu nista blizu marksistični politični tabor oziroma njegova predstavica socialnodemokratska stranka. Dokazal je tudi svojo privrženost avstrijski državi in njenemu vladarju, enako kot je nato nedvoumno podpiral jugoslovansko državo in njenega kralja. Ob tem pa je vseskozi dosledno izražal slovensko narodnoemancipacijsko stališče. Natlačen, ki je imel očitno sposobnost za podrobno politično in upravno delo, se je v drugi polovici dvajsetih let kot eden od najvidnejših predstavnikov SLS in predsednik ljubljanske oblastne skupščine ter njenega oblastnega odbora opazno uveljavil v slovenskem družbenem in političnem življenju. To je bila tudi podlaga njegove vidne vloge pri reševanju pomembnih vprašanj nadaljnjega političnega in gospodarskosocialnega razvoja na Slovenskem.

⁷⁶ Jutro, 6. 7. 1928, str. 3.

⁷⁷ Slovenec, 17. 7. 1928, Slovesna zaobljuba slovenskega naroda v Žalcu.

⁷⁸ Natlačen je enemu od ukrepov diktature – prepovedi tedanjih političnih strank – celo javno nasprotoval z izjavo, da je Slovenska ljudska stranka »predstavnik slovenskega državnega življenja«, to je slovenskega konstitutivnega dela jugoslovanske države. (Slovenec, 16. 1. 1929, Soglasje vseh komponent potrebno).

Jure Gašparič

Delovanje v tridesetih letih

Dr. Marko Natlačen in dr. Anton Korošec leta 1935

Delovanje v tridesetih letih

Ob uveljavitvi diktature kralja Aleksandra Karađorđevića 6. januarja 1929, ki je nedvomno pomenila odločno cezuro v političnem življenju države, je bil dr. Marko Natlačen izoblikovan in prepoznaven politik Slovenske ljudske stranke (SLS). Njegov temeljni idejno-politični profil se je zrcalil v tem, da je od novembra 1926 zasedal visoko podnačelniško mesto SLS,¹ njegova politična prepoznavnost pa je temeljila v že precej dolgi politični karieri in zlasti v njegovi tedaj aktualni vlogi v ljubljanski samoupravi. V negotove čase, ki so sledili šestemu januarju, je torej vstopil kot izpostavljen politik na izpostavljeni funkciji in tako se gotovo velja vprašati, kakšni sta bili njegova teža in vloga v zadnjem desetletju jugoslovanske države in v kolikšni meri lahko skozi njegovo politično misel in delovanje dodatno interpretiramo politični parket in še bolj politično zaodrije (to je vsekakor bilo ključno) tistega časa. Ne nazadnje more interpretacija njegovega tedanjega delovanja tudi pripomoči k razumevanju njegovega delovanja po letu 1941 in njegove usode leta 1942.

V prvih dneh po šestem januarju, ko se je še ugibalo, kakšna bo konkretna usoda strank (do konca meseca so bile nato vse razpuščene), je bila Natlačenova stranka pred težavno in kontradiktorno dilemo, s kakršno se je sicer soočila že večkrat. Kaj storiti? Kako ravnati? Diktaturo je seveda politično oportuno pozdravila (kakor ne nazadnje vsi pomembni politični dejavniki), vprašanje je bilo, ali v njeni vladi tudi aktivno sodelovati. Njen načelnik dr. Korošec se je – tudi na Aleksandrovo željo – odločil za vstop v vlado, četudi je bil nato edini vodja kake stranke, ki je zasedal ministrski fotelj.² Koroščeva (in obenem strankina) poteza je že kmalu obrodila konkretne politične sadove, ki so upravičevali njeno navidezno kontroverznost.

Po Zakonu o spremembi zakona o oblastnih samoupravah in občinah so bile takoj v začetku diktature razpuščene oblastne skupščine s svojimi izvršnimi organi – oblastnimi odbori – vred. S tem dejanjem je bila SLS precej prizadeta, saj je skozi oblastne samoupravne organe, kjer je gospodovala, lahko udeležena svoje misli o kulturnem, gospodarskem in političnem razvoju Slovenije. Skladno z

¹ Slovenec, 16. 11. 1926, Zbor zaupnikov slovenske ljudske stranke.

² Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007 (dalje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo), str. 58, 65, 72–73, 83–84.

novo zakonodajo so posle oblastnih skupščin in oblastnih odborov prevzeli imenovani oblastni komisarji.³ Prav to, za SLS tragično dejstvo pa se je kmalu prelevilo v kar najbolj pozitivno stvarnost. V mariborski in ljubljanski oblasti je bila namreč vloga komisarjev zaupana dr. Josipu Leskovarju in dr. Marku Natlačenu,⁴ dotedanjima predsednikoma oblastnih samoupravnih organov in vidnima članoma SLS. Tako sta bili kljub formalni ukinitvi obeh oblastnih samouprav omogočeni kontinuiteta v njunem delovanju in hkrati tudi kontinuiteta v monopolu SLS na oblastni ravni.⁵

Natlačen je tako obdržal vajeti ljubljanske oblasti, hkrati pa je ohranil tudi mesto v ožjem vodstvu formalno prepovedane stranke SLS, ki je kljub razpustitvi obstajala in delovala naprej. Za SLS se konec januarja 1929 na »terenu« ni nič bistveno spremenilo. Stranka je samo »spremenila svoje bivališče. Odšla je namreč v podzemlje /.../. Strankin ustroj se je hitro in srečno spremenil v podtalno organizacijo. Stranka je organizirala mrežo strankinih zaupnikov do zadnje gorske vasi.«⁶

Zahtevno delo, povezano z organizacijo SLS v novih razmerah, je v prvih letih diktature najbrž vodilo zadnje legalno izvoljeno vodstvo (leta 1926), avgusta 1931 pa je bilo oblikovano novo vodstvo, ki se ga je prijelo ime štirinajsterica; njegov član je bil tudi Natlačen.⁷ Novi organ – štirinajsterico, ki se je tajno sestajala v stanovanju Franca Gabrovška v ljubljanskem Unionu – je po poročanju Ivana Ahčina dejansko sestavljala petnajsterica politikov: nekdanji mariborski poslanec Ivan Vesenjaj, bivši predsednik mariborske oblastne skupščine Josip Leskovar, štajerska duhovnika Marko Kranjc in Anton Cestnik, nekdanji ljubljanski poslanci Tone Sušnik, Fran Kulovec in Franc Kremžar, ravnatelj Zadružne zveze Franc Gabrovšek, odvetnik in novinar Juro Adlešič, uradnik Anton Milavec, nekdanji podpredsednik SLS Marko Natlačen, nekdanji tajnik stranke Jože Košiček, bivši poslanec Ivan Česnik, glavni urednik Slovenca Ivan Ahčin ter vzhajajoča politična zvezda Miha Krek. Morda se zdi nenavadno, da med navedenimi ni Antona Korošca, ki je seveda ostal prvak bivše SLS, a je tedaj živel v Beogradu in se zato ni mogel udeleževati sestankov štirinajsterice.⁸

³ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 5/1929, Zakon o izpremembi zakonov o občinah in oblastnih samoupravah; Slovenec, 6. 1. 1929 (druga posebna izdaja), Novi zakoni.

⁴ Slovenec, 15. 1. 1929, Slovenska oblastna komisarja imenovana.

⁵ Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000, str. 300–301.

⁶ Domoljub (vestnik Slovenske ljudske stranke, Washington), št. 4, avgust 1954.

⁷ Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str 78.

⁸ Bojan Godeša, Ervin Dolenc: Izgubljeni spomin na Antona Korošca : iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana 1999, str. 77–78.

Medtem ko je SLS pragmatično vztrajala v Aleksandrovi vladi, je kralj v skladu z načrtano smerjo državne politike oktobra 1929 zakoličil povsem novo podobo države tako na upravni kot na simbolni ravni. Uradno ime države je od tedaj naprej bilo Kraljevina Jugoslavija, s čimer je uradna unitaristična politika navzven prekrila večnacionalno srž državne skupnosti, novi upravni ustroj pa je bil utemeljen na devetih t. i. banovinah, ki naj bi razbremenile centralno upravo in poenostavile administracijo. Slovensko ozemlje je tedaj bilo upravno združeno v Dravski banovini, vendar pri tem velja poudariti, da le na simbolni ravni. Lastna slovenska samouprava namreč ni bila predvidena. Na čelu vsake banovine je bil ban, ki ga je s svojim ukazom na predlog notranjega ministra in v soglasju s predsednikom vlade imenoval kralj. Kot tak je torej ban predstavljal kraljevsko vlado v banovini in hkrati opravljal najvišjo politično in splošno upravno oblast. Uredbodajnih ali celo zakonodajnih kompetenc ni imel.⁹

Upošteva je dejstvo, da je bil v času upravnega preoblikovanja države Korošec član vlade in da so poleg tega bile meje Dravske banovine za zagovornike integralnega jugoslovanstva zarisane vsaj sumljivo, če že ne sporno, bi mogli pričakovati, da bo tudi prvi ban Dravske banovine prihajal iz vrst SLS; da bo ban po možnosti član štirinajsterice in nekdo, ki se bo na posel spoznal. Pričakovali bi lahko, da bo ban postal Natlačen. A v bansko palačo končno ni vstopil Natlačen, tudi noben drug član štirinajsterice ne, marveč Dušan Serbec, politik, ki ga sicer moremo uvrstiti v »kvoto« SLS, a je bil prej stranki »blizu« kot njen goreč pristaš. Po poročanju odpravnika poslov na češkoslovaškem poslanstvu v Beogradu dr. Leva Vokača s konca leta 1929 naj bi bil Korošec sila nezadovoljen s tem, da je ban poslal »skrajni levičar klerikalne stranke« Serbec.¹⁰ Domnevamo lahko, da bi mu Natlačen bolj ustrežal. Čemu torej ni zasedel mesta bana? Zdi se, da bodisi zato, ker je vendarle prihajal iz jedra SLS in bi bilo njegovo imenovanje kaplja čez deklarirani unitaristično-centralistični rob, bodisi zato, ker je imel politično omadeževano preteklost.¹¹ Ob izbruhu prve svetovne vojne, ko je bil koncipient v Šušteršičevi odvetniški pisarni, je kot t. i. ljubljanski »kandelaberski govornik« imel nekaj avstrijskih patriotskih govorov, ki jih je prevevalo ostro protisrbstvo¹² (»pritlikavemu sosedu« na južnovzhodni meji domovine je očital »prirojeno

⁹ Miroslav Stiplovšek: Banski svet Dravske banovine 1930–1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine. Ljubljana 2006, str. 40; Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 75–77.

¹⁰ Archiv Ministerstva zahraničných věcí, Politické zprávy (AMZV – PZ) – Belehrad, poročilo z dne 8. 12. 1929.

¹¹ Prim. Janko Pleterski: Zapis pogovora s predsednikom Slovenske matice profesorjem France-
tom Koblarjem dne 28. septembra 1971. V: Glasnik Slovenske matice 1990, št. 1–2.

¹² Slovenec, 29. 7. 1914.

ošabnost, predrznost in požrešnost«), poleg tega pa se mu pripisuje tudi avtorstvo znane protisrbske pesmice *Bojni grom*¹³ (avtor naj bi sicer bil F. Neubauer), ki je rodila še bolj znano in še danes aktualno krilatico »Srbe na vrbe«.¹⁴

Natlačen tako jeseni 1929 ni uspel zasesti mesta bana. Vnovična možnost naj bi se nato pojavila naslednjo jesen, septembra 1930, ko je Sernec odhajal namesto Korošca v beograjsko vlado in spotoma predlagal še, naj ga v Ljubljani nadomesti Natlačen,¹⁵ a je bila – če je sploh verjetna – še manj realna. Bivša SLS se je takrat že opazno oddaljila od Aleksandrovega režima in postopoma prešla v trdo in odločno opozicijo.

Natlačen je v napornih opozicijskih časih opravljal dve vrsti političnih nalog. Kot član ožjega vodstva je bil nekakšen operativni častnik, obenem pa je kot odvetnik skušal oskrbeti pravno varstvo politično obtoženim simpatizerjem nekdanje SLS. Tako je bil med drugim vodja osrednjega odbora za proslavo Koroščeve šestdesetletnice, častitljivega političnega dogodka, ki je izzvenel kot prvovrstna manifestacija.¹⁶ V času strogega režima novega bana Draga Marušiča tovrstno dogajanje seveda ni bilo preprosto in tudi ni moglo ostati brez posledic. Najprej je bilo treba celotno slovesnost dobro organizirati, nato pa še poskrbeti za usodo udeležencev. Številne pristaše bivše SLS, ki so se udeležili osrednje prireditve v ljubljanskem Unionu, so namreč pričakali ljubljanski stražniki. Z gumijevkami v rokah so »razganjali« množico, pri tem »tolkli vsevprek po ljudeh«, če pa se je kdo skušal ubraniti in je udaril stražnika, so ga še ovadili zaradi nasilnega oviranja državnega uslužbenca pri izvrševanju službenega posla. Slednje je doletelo ljubljanske študente Franca Casarja, Antona Pukšiča in Frana Bajca. Pukšiču je obtožnica celo očitala, da se je udeležil Koroščevih demonstracij »očividno z namenom, da se bo pretepal«. Zagovor vseh treh obtoženih je prevzel odvetnik Marko Natlačen in bil v predstavitvi svojih argumentov uspešnejši od državnega tožilca. Sodišče je v dveh primerih odločilo, da sta študenta sicer kriva, ker sta udarila stražnika, vendar se ju oprosti vsake kazni. Po mnenju sodišča sta bila k dejanju izzvana s »protizakonitim in nepravilnim poslovanjem policijskega stražnika«. V tretjem primeru pa je sodišče obtoženca v celoti oprostilo in mu tako verjelo, da sploh ni udaril stražnika. Neodvisnost jugoslovanskega sodstva je po-

¹³ Prav tam, 27. 7. 1914.

¹⁴ Napis se je poleti 2010 pojavil na vhodu v Split, ravno v času Davisovega pokala, ko sta se spopadali reprezentanci Hrvaške in Srbije.

¹⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije (AS 1931), Obveščevalne službe do leta 1945, ZA-600-2, Seznam bivših vidnejših politikov.

¹⁶ Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 140–149.

leti 1932 še prestala preizkušnjo, prav tako je preizkušnjo prestala Natlačenova takrat že pregovorna odvetniška spretnost.¹⁷

Sklepamo lahko, da je Natlačen gotovo bil sposoben odvetnik in sposoben ter vesten politični organizator, prav tako je bil nesporen privrženec svoje stranke, vprašljivo pa ostaja, v kolikšni meri je politično taktiko SLS sam usmerjal, v kolikšni meri je bil (so)ustvarjalec politike. Ob snovanju velikih taktičnih potez, osmišljanju političnih platform in iskanju prodornih političnih rešitev v prvi polovici tridesetih let ga namreč ni zaslediti. Visoka politika je sicer bila prepuščena skoraj izključno Korošcu, a vendarle je vseskozi znotraj stranke mogoče opaziti neko raznolikost mnenj in pogledov. Natlačenovega med njimi ni najti, mož v glavnem nastopa na izvršni ravni.

Toda temu navkljub je januarja 1933, po objavi punktacij, ostrega programskega dokumenta nekdanje SLS,¹⁸ začel plačevati politični davek režimu. Šestindvajsetega januarja 1933 so policijski agenti na podlagi odločb banske uprave najprej aretirali Marka Natlačena, Antona Ogrizka in Frana Kulovca ter jih odvedli v konfinacijo, dva dni pozneje pa tudi Antona Korošca. Četudi Natlačen ni imel pomembne programske vloge, je vendarle bil viden politik nekdanje SLS in kot eden njenih simbolov primeren za politično kaznovanje. V konfinaciji je ostal do oktobra 1934, ko so se je politično življenje v državi spet razgibalo – po eni strani zaradi Aleksandrove zakulisne politične kombinatorike, katere pomemben del je bil Korošec, po drugi strani pa tudi (navidezni paradoks) zaradi atentata na kralja.¹⁹

Po atentatu je politične spremembe občutila vsa četverica konfiniranih politikov iz vrst bivše SLS. Korošec je na svojo pest poslal sožalne brzojavke in odšel na pogrebne slovesnosti, drugim trem pa je režim to možnost pozneje neuradno ponudil sam. Toda ponudbo je sprejel le Ogrizek, Kulovec in Natlačen v Beograd ni bilo. Zdi se, da je zlasti Kulovec s tem iskal še dodatno naklonjenost pri nekdanji HSS, nedvomno prvi hrvaški stranki. Z držo konfiniranega opozicionalca, ki želi tesno politično sodelovanje s Hrvati, je bil pri hrvaških politikih tudi

¹⁷ Prim. Marijan Marolt: Dr. Marko Natlačen : dvajset let po smrti ljudskega bana. V: Zbornik Svobodne Slovenije 1962 (dalje Marolt, Dr. Marko Natlačen), str. 148.

¹⁸ Ob robu aktualne historiografske debate o pomenu t. i. punktacij oz. Slovenske deklaracije samo dodajam, da je geneza omenjenega dokumenta še zmerom zavita v tančico skrivnosti. Njegov nastanek je bil prej ko slej rezultat verižne reakcije, sprožene v drugih opozicijskih centrih, in ne daljšega zorenja. Kam in kako je SLS z njim merila, ostaja skrivnostno. Nekatere točke so izpeljanke dolgo prisotnih lajtmotivov slovenske politike in skrivajo daljnosežne cilje, jednatost dokumenta v danem časovnem trenutku pa po drugi strani odkriva njegov bolj taktično-politični značaj – željo po utrjevanju političnih pozicij doma. Kot enega protagonistov snovanja punktacij se je v drugi polovici tridesetih let omenjalo Marka Natlačena, a se to ne zdi verjetno. Ne nazadnje so mu avtorstvo očitali liberalci.

¹⁹ Podrobneje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 178–180, 212–234.

dejansko priljubljen. Poleg tega pa naj bi imel še »velik vpliv v stranki, predvsem pri mlajših«. Korošec je bil po oceni hrvaškega politika Juraja Šuteja njegovo popolno nasprotje – nepriljubljen mož, ki bi šel »v vsako vlado«. ²⁰ Če se je torej Korošču in Ogrizku obdobje konfinacije de facto končalo z odhodom na pogreb v Beograd, se je njunima političnima tovarišema de facto in de iure le nekaj dni pozneje. Pristojne oblasti so namreč 21. oktobra 1934 izdale odlok, »po katerem se prejšnji ukrepi prekličejo in se g. dr. Korošču dopušča popolno svobodno kretanje. Isto velja tudi za gg. dr. Frana Kulovca, dr. Marka Natlačena in dr. Antona Ogrizka.« ²¹

Natlačenova vez s Kulovcem, ki se je nakazovala jeseni 1934, pa ni bila sad trenutnega premisleka, temveč je imela trdnejši in trajnejši značaj. V pomladnih mesecih leta 1935, v času pred padcem tedanjega režima, ko so se v političnem življenju že skorajda javno obudili vsi politično-kulturni vzorci iz dvajsetih let, sta začela Kulovec in Natlačen skupaj igrati svojo politično igro. Povod zanjo je bila odločitev bivše SLS, da se ne udeleži volitev petega maja 1935.

Odločitev vrha bivše SLS o volilni abstinenci tedaj ni bila sprejeta enoglasno in brez težav. Vodstvo nekdanje stranke se je ob tem vprašanju zapletlo v ostre spore, ki so odločno razjedali njeno enotnost. Kljub Koroščevi nesporni avtoriteti sta se mu po robu postavili dve struji. Na eni strani skupina okrog Andreja Gosarja in Ivana Vesenjaka, na drugi pa skupina okrog Marka Natlačena in Frana Kulovca. ²² Obe sta želeli izkoristiti politični trenutek in se udeležiti volitev, prva »po sigurnejši poti«, na listi predsednika vlade Jevtića, druga pa po ostri in načelni opozicijski poti, na listi Vladka Mačka. Liberalno Jutro je razprtije v katoliških krogih privoščljivo komentiralo, da »klerikalci ne vedo kam« in da »nasprotstva med klerikalnimi voditelji in njihova pogajanja na vse strani seveda prinašajo seboj opasnost, da eni in drugi obsedijo med dvema oziroma več stoli. ‚Politika‘ poudarja, da klerikalni pristaši nikakor ne vzdržijo več v abstinenci in pritiskajo na svoje prvake, da se odločijo za pozitivno pot.« ²³

Bivši stranki je grozilo nevarno krhanje. Po mnenju dopisnika graškega lista Tagespost se je tedaj zdelo, da obstaja resna nevarnost cepitve stranke. ²⁴ Poleg tega naj bi akcija Kulovca in Natlačena, ki sta se v Zagrebu pogajala o kandidaturi na Mačkovi listi, potekala v soglasju z »ostalimi klerikalci«, nezadovoljnimi s Koroščevo taktiko. ²⁵ Nedvomno napeti in razburkani odnosi v bivši SLS, ki so že oznanjali razkol, pa so se tedaj kljub vsemu otoplili. Zdi se, da znotrajstrankarska opozicija ni želela tvegati preveč in razbiti organizacije. Pogledi so se znova poenotili, Koroščev vpliv je prevladal. Večina članov vodstva se je opredelila za

²⁰ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Arhiv dr. Ante Trumbića, razno 1933–1938, beležka o pogovoru s Šutejem dne 14. 11. 1934.

²¹ Jutro, 22. 10. 1934, Dr. Korošec izpuščen.

²² Tagespost, 12. 3. 1935, Spaltung der Slowenischen Volkspartei.

²³ Jutro, 20. 2. 1935, Postavljanje kandidatov je v polnem teku.

²⁴ Tagespost, 12. 3. 1935, Spaltung der Slowenischen Volkspartei.

²⁵ Prav tam, 13. 2. 1935, Die Taktik der Slowenisch-klerikalen.

njegovo abstinenčno politiko, zaradi česar sta od svoje pobude odstopila tudi Natlačen in Kulovec. Nekdanja SLS je abstinirala, čeprav velja dodati, da se je kljub vsem naporom vodstva nekaj njenih nekdanjih članov le odločilo za udeležbo na volitvah.²⁶

Splošno nezadovoljstvo s šestojanuarskim režimom je poleti 1935 končno pripeljalo na oblast novo vsedržavno stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ), katere del je tvorila tudi prepovedana SLS.²⁷ Anton Korošec se je znova zavihtel v ministrski fotelj in postal eden ključnih ljudi novega režima. Politično življenje v Dravski banovini je nato bilo vse do izbruha druge svetovne vojne primat nekdanje SLS. Njeno vodstvo se je nemudoma lotilo sistematičnega prevzema oblasti. Notranji minister Korošec je tako septembra 1935 poskrbel, da je novi ban Dravske banovine postal Marko Natlačen,²⁸ pomočnik bana pa njegov nekdanji sekretar Stanko Majcen.²⁹ S pospešeno dinamiko se je odvijal tudi naskok na druge uradniške funkcije in sreska načelstva, hkrati s tem pa seveda ni izostalo vneto delo na organizaciji nove stranke JRZ, formalno odobrene 27. avgusta.³⁰

Ponovna vrnitev nekdanje SLS na oblast je razumljivo pomenila pomemben premik znotraj njenih vrst. Natlačen je avgusta v Komendi celo govoril, kako se je »sen kresne noči /.../ izpolnil, odtod naše sproščenje, da spet svobodno dihamo /.../«. ³¹ Toda na tako opevano veselje, ki so ga izražali veljaki bivše SLS, je velikokrat legla senca ostrega očitka, dvom, da je »najbolj slovenska stranka« zatajila slovenstvo in podlegla jugoslovanstvu. Vstop v vlado, ki je temeljila na Aleksandrovi septembrski ustavi, je dejansko pomenil odklon od programskih smernic nekdanje SLS, začrtanih na silvestrovo 1932. Javna izvijanja in pojasnjevanja, kako temu le ni povsem tako, so s pomočjo »raznih znanstveno in pravno nevzdržnih skovank« le potrjevala »zadrego« pristašev stranke.³²

Stopanje bivše SLS po novi politični poti je tako bilo hitro in učinkovito, a vsaj v začetku ni potekalo v popolnem znotrajstrankarskem soglasju. Nad oportunistično stopitvijo v loncu JRZ vsi njeni pristaši niso bili navdušeni, saj so želeli ohraniti svojo samostojno strankarsko organizacijo. Med Koroščevimi nasprotni-

²⁶ Domoljub, 20. 10. 1937, O naših slovenskih poslancih.

²⁷ Organizacijsko in idejno bazo nove stranke so tvorile tri predšestojanuarske stranke – srbska Narodna radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka in Jugoslovanska muslimanska organizacija.

²⁸ Slovenec, 12. 9. 1935, Dr. Marko Natlačen – naš novi ban.

²⁹ Prav tam, 24. 9. 1935, Podban dr. Majcen.

³⁰ Prav tam, 28. 8. 1935, JRZ odobrena.

³¹ Prav tam, 12. 8. 1935, Kako pojmujeemo jugoslovanski narod in jugoslovansko edinstvo.

³² Janko Prunk: Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU. Ljubljana 1995, str. 140.

ki sta se tedaj znova pojavila trda opozicionalca, Kulovec in Natlačen, ob njiju pa tudi štajerska skupina, ki se »razven ožjega kroga znanih oportunistov« nikakor ni ogrevala za »radikalno tezo«. V vodilnih mariborskih krogih so bili mnenja, da je kombinacija zgrešena, ljudstvu nesimpatična, in nanjo gledali kot na »neko ,kranjsko zadevo‘«. ³³ Vodja nekdanje SLS se je tako spet soočil z očitno vse bolj pogostimi notranjimi nasprotovanji, a jih je s svojo avtoriteto še enkrat uspešno zgladil. Štajerci niso povzročali problemov, Kulovcu in Natlačenu pa je v zameno za njuno soglasje namenil »važno vlogo«. ³⁴ Prvi je postal tajnik slovenskega dela stranke, drugi pa, kakor smo že omenili, novi ban Dravske banovine.

Slovenija je v tistih mesecih postala izključna domena Koroščevih tovarišev. Nova politična organizacija je delovala »preko obnovljenih političnih edinic bivše SLS« ³⁵ in pod njenim patronatom, pomembne funkcije so zasedali samo njeni ljudje. Na pogovore in delitev oblasti s svojimi sicer maloštevilnimi, a vendar uradnimi »koalicijskimi« partnerji, slovenskimi radikali, njeno vodstvo ni bilo pripravljeno. Člani bivše Narodne radikalne stranke iz Slovenije so ostali praznih rok. V svojem razočaranju so o tem obširno pisali predsedniku stranke (JRZ) in vlade Milanu Stojadinoviću in poudarjali, da se »vseh drugih ljudi ne upošteva«, ³⁶ ban Natlačen naj bi jih, kljub jasnim navodilom iz Beograda, povsem ignoriral. ³⁷

Marko Natlačen je položaj bana nato zasedal vso drugo polovico tridesetih let, do napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo. Tako je gotovo bil prvi politik Dravske banovine, v navednicah bi lahko zapisali, kako je bil »predsednik enočlanske vlade« s formalno ozkimi, a neformalno, zaradi Koroščevega sodelovanja v vladi in njegovega političnega vpliva (ne nazadnje je bil Korošec eden ključnih igralcev pri strmoglavljenju tedanjega ministrskega predsednika Milana Stojadinovića), precej širokimi pristojnostmi. Kakor je – po besedah češkoslovaškega diplomata Josefa Körbela (očeta M. Albright) – prostodušno priznal zunanje-politični urednik Slovenca Alojzij Kuhar konec leta 1937: »Imamo svojo avtonomijo, kot smo si želeli, popolnoma obvladamo slovensko administracijo, v njej ne najdete nobenega Srba, in tukaj delamo, kar hočemo. Zaenkrat nam ni uspelo le to, da bi v Slovenijo vrnili toliko denarja, kolikor ga pošiljamo v Beograd. Zavedamo se, da nas Stojadinović ne mara, ampak v vladi ostajamo, saj nam to prinaša užitek.« ³⁸ Torej – po Kuharju – »mi«, pristaši bivše SLS, tukaj »delamo, kar hočemo«. In ključni izvajalec te politike je bil seveda ban Natlačen. Slednje je ne nazadnje poudaril tudi prvak liberalcev Albert Kramer, ko je v proračun-

³³ Jutro, 15. 8. 1935, Nezadovoljstvo v vrstah štajerskih pristašev bivše SLS.

³⁴ Prav tam, 28. 7. 1935, Obnova radikalne stranke.

³⁵ Prav tam, 7. 8. 1935, Okrog Radikalne zajednice.

³⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), Zbirka Milana Stojadinovića, fond 37, fasc. 58/369.

³⁷ Prav tam, fasc. 62/379.

³⁸ AMZV – PZ – Belehrad, poročilo z dne 10. 12. 1937.

ski razpravi v Senatu marca 1937 dejal, kako je »Slovenija danes nekaj *«corpus separatum»*, nekaj pašaluk, ne toliko notranjega ministra, kolikor bana dr. Natlačen«. Nizal je številne kulturnobojniške poteze bivše SLS, omenjal menjave uradništva, prestavljanje učiteljstva, kritiziral socialno politiko. Notranji minister Korošec je očitke zavrnil le z arogantnim: »Larifari, vse je larifari!« V času proračunske razprave je v Senatu sedel tudi napadani ban Natlačen (pravice govoriti sicer ni imel) in si pozorno beležil razpravo. Ko je to opazil Kramerjev politični tovariš Ivan Pucelj, je takoj opozoril govornika: »Pazite, dr. Natlačen je tu! Vse zapisuje, da bi potem dajal navodila!«³⁹

Četudi je bil Natlačen idejno-politično bolj »Kulovčev« človek, moremo vendarle trditi, da je po letu 1935 izvajal tisto strankarsko politiko, ki jo je posebljal Korošec. Menda ga je celo posnemal tako v načinu vladanja kot v zasebnem obnašanju in sploh slovel kot Korošev »najposlušnejši mlajši sodelavec«. ⁴⁰ Politično je sledil razglašani smeri slovenske JRZ, ⁴¹ kar pa lahko sklepamo le na podlagi šibkega števila njegovih političnih govorov iz tega obdobja in še šibkejši zastopanosti v zaodni politični kombinatoriki. V javnosti je poudarjal, da je treba služiti trem idealom: veri v Boga, ljubezni do naroda in ljubezni do države, druge »stranpoti« je kot goreč pristaš SLS seveda zavračal; povsem jasno je, da je mednje sodila tudi »družabna bolezen komunizma«. ⁴²

Natlačen se je v prvi vrsti posvečal banovini in njenim vsakodnevnim tegobam, hkrati pa je redno – ob številnih priložnostih – nastopal kot njen predstavnik. Po letu 1935 se je veliko pojavljal v medijih, zlasti v Slovencu, kjer je bil skorajda vsenavzoč, a vesti o njem so bile notičarske: Ban je bil sprejet v avdienco, ban je sprejemal, ban je bil pokrovitelj sadnega sejma v Mariboru, mudil se je po opravkih v Beogradu, z gospo soprogo je zasadil lopato ... A ob tem je kot sposoben uradnik uredil veliko stvari, pri čemer velja še posebej izpostaviti področje kulture, katerega velik ljubitelj in poznavalec je bil. ⁴³ Poleg tega je odobril tehtne naložbe, opravil številna inšpekcijska potovanja, vodil seje banskega sveta, sestavljal – v glavnem zahvaljujoč ponovni gospodarski konjunkturi – ambiciozne in vse višje proračune, uspešno posredoval v socialnem dialogu (denimo ob veliki tekstilni stavki jeseni 1936). ⁴⁴

³⁹ Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije, 13. redna seja, 22. 3. 1937, dostopno na: <http://www.sistory.si/>; Korekten slovenski izvleček je v: Slovenec, 24. 3. 1937, Proračun pred senatom.

⁴⁰ Marolt, Dr. Marko Natlačen, str. 147.

⁴¹ Jurij Perovšek: »V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009, str. 173–179.

⁴² Gl. Slovenec, 9. 9. 1938, Lep prosvetni tabor v gornji Savinjski dolini; prav tam, 17. 2. 1940, Naša boleča točka; Stenografski zapisnik zasedanja Banskega sveta z dne 17. 2. 1941.

⁴³ Marolt, Dr. Marko Natlačen, str. 150; prim. pismo Cirila Kosmača ministru Kreku septembra 1941, v katerem pravi, da je za njegovo študijsko pot v Pariz leta 1938 prispeval tudi ban iz banovinskega fonda. – AJ – 103-158/574.

⁴⁴ Slovenec od poletja 1935 do pomladi 1941.

Če trdimo, da je bil nesporno (kljub notranji opoziciji) prvi mož nekdanje SLS Korošec, je bil takoj za njim Kulovec. Natlačen je sicer sodil v njun ožji krog, a zdi se, da ni bil ustvarjalec politike, ni bil človek, ki bi koval politični koncept. Natlačen je bil v prvi vrsti sposoben izvršni organ, toda po letu 1941, po smrti Korošca in Kulovca in eksilu Mihe Kreka, edini vidni politik iz vrst režima, iz vrst nekdanje SLS, ki je bil v Ljubljani. Hkrati s tem pa je, zaradi svoje visoke banske funkcije, gotovo simboliziral bivši režim. Ni sicer bil njegov tvorec in oblikovalec, bil je le izvrševalec, član stranke, ki je vestno, učinkovito in predano opravil svoje delo.

Miroslav Stiplovšek

***Vodilni funkcionar samouprave
Ljubljanske oblasti (1927–1929)
in Dravske banovine (1935–1941)***

Poslanci skupščine Ljubljanske oblasti na dan prvega zasedanja 23. februarja 1927; na sredini predsednik dr. Marko Natlačen

Banski svet Dravske banovine leta 1937; na sredini ban dr. Marko Natlačen

Vodilni funkcionar samouprave Ljubljanske oblasti (1927–1929) in Dravske banovine (1935–1941)

Politični vzpon dr. Marka Natlačena z njegovo izvolitvijo za prvega podnačelnika Slovenske ljudske stranke (SLS) na celjskem zboru strankinih zaupnikov 14. novembra 1926 je sovpadal s prelomnico v »taktiki in načinu« za udejanjenje njenega avtonomističnega programa, ko se je odločila, da bo opustila svojo dolgoletno opozicijsko politiko in boj za revizijo centralističnih določil vidovdanske ustave ter da bo kot vladna stranka uveljavila svojo oblastno prevlado v Sloveniji na področju oblastne samouprave in obče uprave. Posebej je poudarila, da si bo prizadevala za povečanje pristojnosti ljubljanske in mariborske oblastne samouprave, da bosta lahko uspešno delovali za izboljšanje slabih gospodarsko-socialnih razmer v Sloveniji, prek njega pa naj bi vodila pot do zakonodajne avtonomije.¹

Pomembna Natlačenova vloga pri začetkih delovanja slovenskih oblastnih samouprav

Po prevzemu funkcije namestnika načelnika stranke dr. Antona Korošca se začenja skoraj triletno obdobje Natlačenove pomembne vloge tudi v slovenskem oblastnem življenju. Od 23. februarja 1927 do šestojanuarske kraljeve diktature leta 1929 je bil predsednik ljubljanske oblastne skupščine in njenega izvršilnega odbora, po njej pa je do predaje poslov banu Dravske banovine 15. novembra 1929 opravljal še naloge komisarja samouprave Ljubljanske oblasti. Glede na to, da je v tem obdobju Korošec usmerjal predvsem politiko Jugoslovanskega kluba v Narodni skupščini, težišče njegovega dela pa je bilo v osrednji vladi, v kateri je bil od februarja 1928 najprej minister za notranje zadeve, v drugi polovici leta njen predsednik, sodeloval pa je tudi v prvi vladi po uvedbi diktature, skratka aktiven je bil predvsem v t. i. »visoki politiki«, je imel osrednjo vlogo pri vodenju načelstva SLS v Ljubljani oziroma v t. i. »domači politiki« Natlačen. Njegova posebna naloga je bila udejanjenje pragmatične strankine politike prek usmerjanja in usklajevanja delovanja obeh slovenskih oblastnih samouprav, skupaj s Korošcem in Jugoslovanskim klubom pa si je prizadeval

¹ Slovenec, 16. 11. 1926; Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000 (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929), str. 75–78.

za razširitev njunih pristojnosti oziroma za udejanjenje nekaterih vidikov avtonomije Slovenije.²

Kampanja za volitve oblastnih poslancev je v Sloveniji potekala zlasti v ostrih spopadih med SLS in liberalnim političnim taborom. Bivši orjunaši so kot eksponenti Samostojne demokratske stranke (SDS) celo poskušali razbiti Natlačenov shod v logaškem volilnem okraju,³ kjer je uspešno kandidiral. S številnimi shodi in članki se je v volilni boj vključil tudi Korošec, ki se je zavedal pomembnosti zmage SLS na oblastnih volitvah tudi za okrepitev njenega vpliva v pogajanjih za vstop v vlado. SLS je na januarskih volitvah leta 1927 z avtonomističnim programom dobila v ljubljanski oblastni skupščini z izvolitvijo njenih 40 poslancev več kot tričetrtinsko večino, v mariborski oblastni skupščini pa je bila s prav toliko poslanci njena absolutna večina skoraj 70-%. V obeh oblastnih skupščinah so bili jedro opozicije poslanci SDS, strankarski pluralizem pa kaže podatek, da je bilo v ljubljanski oblastni skupščini zastopanih kar sedem političnih subjektov.⁴

Po tako prepričljivi zmagi je načelstvo SLS v Ljubljani pod Natlačenovim vodstvom razpravljalo o organiziranosti ljubljanske in mariborske oblastne samouprave ter o nujnih pogojih za začetek njenega delovanja. Neposredno pred prvima skupščinskima sejama je Natlačen sklical v Celju zborovanje osemdesetih oblastnih poslancev SLS in jih seznanil s sklepom načelstva, da bosta v obeh skupščinah njuna predsednika vodila tudi petčlanski oblastni odbor. Poslanska kluba SLS, oblikovana po parlamentarnem zgledu, sta dobila za temeljno nalogo, da varujeta »enotnost poslovanja in dela samouprav v Sloveniji«. Zato naj izvolita skupni eksekutivni organ obeh klubov za posvetovanja o tistih samoupravnih zadevah, za katere zakon dopušča, da jih urejata oblastni skupščini enotno. Po ugotovitvi, da je po tedanji zakonodaji »uspešno poslovanje slovenskih skupščin sploh nemogoče«, so dobili oblastni poslanci SLS nalogo, da najprej zahtevajo od Narodne skupščine pooblastilo za spreminjanje nekdanje deželne zakonodaje, prav tako pa od države tudi brezpogojno vrnitev deželnega premoženja in nekdanjih deželnih davščin, kar je gmotni temelj za začetek delovanja oblastnih samouprav.⁵

Za začetek delovanja oblastnih skupščin je bila pomembna tudi sprememba njihovega začasnega poslovnika, ki je sledila vstopu treh predstavnikov SLS v vlado 1. februarja 1927.⁶ Minister za notranje zadeve je v njem določilo o volitvah oblastnih odborov po proporcionalnem načelu, s katerim bi bila tudi opozicija zastopana v njem, nadomestil z novim členom, da ta izvršilni organ volijo s tajnim glasovanjem na prvi skupščinski seji. Največja opozicijska stranka SDS

² Miroslav Stiplovšek: Anton Korošec in prizadevanja Slovenske ljudske stranke za uresničenje narodne avtonomije. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2006, št. 2–3, str. 124–132.

³ Slovenec, 18. 1. 1927.

⁴ Prav tam, 24. 1. 1927, Triumf Slovenske ljudske stranke; 1927–1929; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 106–113.

⁵ Slovenec, 23. 2. 1927, Centralizem in samouprava.

⁶ Dr. Fran Kulovec je postal minister za kmetijstvo, ing. Dušan Sernec za javna dela in dr. Andrej Gosar za socialno politiko.

se je na ta nedemokratični odvzem možnosti za izvolitev njenega predstavnika v oblastni odbor burno odzvala z ugotovitvijo, da je bil poglaviti pogoj SLS za vstop v vlado izročitev oblastnih samouprav v njeno »popolno eksploatacijo«.⁷

Na otvoritvenih sejah ljubljanske in mariborske oblastne skupščine 23. februarja 1927 je SLS novo poslovniško določilo v polni meri izkoristila in njeni poslanci so z absolutno večino vse funkcionarje skupščinskega predsedstva izvolili iz svojih vrst. Natlačen je po prevzemu funkcije predsednika ljubljanske oblastne skupščine poudaril, da se ta upravičeno smatra »za naravno in pravno naslednico« kranjskega deželnega zbora s pomembno razliko v njuni demokratični sestavi z odpravo vseh stanovskih privilegijev ter izvolitvijo oblastnih poslancev na temelju splošne in enake volilne pravice. Glede na nasledstvo je ljubljanska oblastna samouprava upravičena tudi do lastništva premoženja nekdanje Kranjske. S prevzemom zakonsko določenih gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih zadev bo oblastna samouprava razbremenila državo, ki ji je zato dolžna dodeliti sredstva za njihovo izvajanje brez novih obremenitev davkoplačevalcev. Ob tem je poudaril, da vodi uspešna pot k ozdravitvi težkih razmer v Sloveniji, za kar si bo prizadevala oblastna samouprava, predvsem prek udejanjenja temeljnega programskega cilja: »Zedinjena Slovenija s široko zakonodajno samoupravo«. Zakon o oblastni samoupravi pa odreja oblastnim skupščinam »zakonodajno moč« in jih postavlja pod nadzor velikih županov. Zato se je treba boriti za razširitev kompetenc oblastnih samouprav, za združitev vsega ozemlja, kjer prebiva slovenski narod, v eno enoto in za pravico zakonskega urejanja samoupravnih zadev. Ob tem je posebej poudaril, da ta prizadevanja ne vodijo »kakršni separatistični ali protidržavni nagibi«, temveč je nasprotno njihov cilj »napredek, ugled in moč države«. Natlačen je torej zahteval, »da dobi slovenski narod v tej državi svoje pravo«, v skladu z novo strankino pragmatično politiko omilil s poudarkom, da so taka prizadevanja dejansko v korist krepitve države.

Te Natlačenove programske cilje je v svoji deklaraciji poudaril tudi klub SLS, ki je oblastnih samoupravah videl »nekak začetek in prvi korak« na poti do končnega ideala stranke, ki »je in ostane zakonodajna samouprava zedinjene Slovenije«, pri čemer si bo kar najbolj prizadeval njihov sedANJI »tesni delokrog« izrabiti za izboljšanje gospodarsko-socialnih razmer v Sloveniji. Izrazil je prepričanje, da se bodo tudi drugi politični subjekti pridružili boju, »da čimprej zakonitim putem dobimo tako ustavo in tako zakonodajno samoupravo, ki bo ljudstvu res koristila, moč države pa ojačila«. Tudi vse opozicijske stranke so izrazile pripravljenost za konstruktivno sodelovanje v oblastnih samoupravah in se opredelile za skupno reševanje vseh zadev, pomembnih za celotno jugoslovansko Slovenijo, pri čemer je predstavnik SDS posebej poudaril, da je za reševanje politične in državnopravne problematike pristojna le Narodna skupščina v Beogradu.

⁷ Uradni list (dalje UL) ljubljanske in mariborske oblasti, 10. 2. 1927; Jutro, 10. 2. 1927, Uredba klerikalnega absolutizma in teorija v oblastne samouprave; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 115–117.

Toda tem programskim izjavam za skupno delo je ob volitvah oblastnih odborov sledil oster spopad med večino in opozicijo. Natlačen je zavrnil predlog prvaka SDS dr. Alberta Kramerja, da bi imela opozicija svojega predstavnika v oblastnem odboru. Na njegov očitek, da SLS tako izrablja svojo večino, pa je odgovoril, da je tako doslej ravnala tudi liberalna stranka, npr. v ljubljanskem mestnem svetu. Tudi v mariborski oblastni skupščini so kljub protestom opozicije na vse vodilne funkcije izvolili le privrženca SLS, za predsednika oblastne skupščine in odbora pa dr. Josipa Leskovarja.⁸ SLS je tako v celoti prevzela vodenje samouprav ljubljanske in mariborske oblasti.

Toda SLS je nato še s poslovnikoma ljubljanske in mariborske oblastne skupščine »okrepila svoj dominantni položaj in hkrati okrnila vlogo že itak številčno šibke opozicije«. Ljubljanska oblastna skupščina je zavrnila kar okoli sto opozicijskih predlogov za spremembo predloga stalnega poslovnika. Dejavnost opozicije sta omejevali zlasti določili, da mora nujni predlog za prednostno skupščinsko obravnavo predlagati skupina najmanj 15 poslancev, vse opozicijske politične stranke pa so jih imele le 12, in da večina lahko sredi razprave izglasuje prehod na nadaljnjo točko dnevnega reda. Predstavniki opozicije so taka izjemna pooblastila predsedniku, da onemogoči njihovo razpravo, obsodili z ugotovitvijo, da se z njimi parlamentarizem spreminja v »strankarsko diktaturo«. Konec februarja 1927 je kralj kot nagrado za vstop SLS v vlado za velika župana Ljubljanske in Mariborske oblasti imenoval njena privrženca (dr. Frana Vodopivca in dr. Frana Schaubacha), medtem ko sta bila dotlej na čelu občne uprave privrženca SDS. Tako je SLS dosegla oblastno prevlado v Sloveniji ne le na področju samouprave, temveč tudi v občini oziroma splošni upravi.⁹ Natlačen je na seji oblastne skupščine poudaril velike pristojnosti velikega župana nad delovanjem oblastne samouprave in se zavzel za njeno sodelovanje z njim, ta pa mu je v odgovoru zagotovil, da si bo prizadeval za uspešno skupno delovanje državne občne uprave in samouprave.¹⁰ Ker je SLS prek vodilnih funkcionarjev iz svojih vrst obvladovala Ljubljansko in Mariborsko oblast, je tako presegla tudi upravno razdelitev Slovenije.

Natlačen je vladi posredoval amandmaje k Finančnemu zakonu za leto 1927/28 glede prevzema deželne imovine, spreminjanja deželnih zakonov in pre-

⁸ ARS, fond ljubljanskega oblastnega odbora (AS 92), fasc. 35, Stenografski zapisnik 1. seje ljubljanske oblastne skupščine 23. 2. 1927; prav tam, fond mariborskega oblastnega odbora (AS 93), fasc. 11, Stenografski zapisnik 1. seje mariborske oblastne skupščine 23. 2. 1927.

⁹ ARS, AS 92, fasc. 34, Zapisnik 3. in 4. seje ljubljanske oblastne skupščine 28. 2. 1927; Poslovnik ljubljanske oblastne skupščine, sklenjen v skupščinski seji 28. februarja 1927. Ljubljana 1927; Miroslav Stiplovšek: Problemi demokracije v delovanju slovenskih oblastnih skupščin 1927–1929 in banskega sveta Dravske banovine 1931–1941. V: Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov s simpozija 7. in 8. decembra 2006. Ljubljana 2007, str. 106–107.

¹⁰ Slovenec, 20. 4. 1927.

nosa pristojnosti od države na oblastne samouprave skupaj z ustreznimi viri dohodkov. Za njihovo pozitivno rešitev je posredoval na ministrstvih ter imel pogovore s Korošcem in ministri SLS v Beogradu.¹¹ Sprejetje Natlačenovih predlogov v proračunski razpravi konec marca 1927 v Narodni skupščini pomeni »popolni uspeh« njegovih in tudi Leskovarjevih prizadevanj ter »ogromen uspeh SLS v vladi«, s čimer je »vrnila slovenskemu narodu zopet začetek prave samouprave, ki so jo pokopali bivši centralistični režimi«. ¹² Ta in še nekatera druga uspešna posredovanja SLS na gospodarskem področju je hrvaško časopisje komentiralo z ugotovitvijo, »da dobiva Slovenija polagoma posebno pozicijo v državi« ¹³ in da postajata slovenski oblastni samoupravi »nekaka država v državi«. ¹⁴ Natlačen je poudaril, da je bila s Finančnim zakonom za leto 1927/28 »ustvarjena osnova in možnost za uspešno delovanje slovenskih oblastnih samouprav. Od 1. aprila 1927 sta oblastna odbora Ljubljanske in Mariborske oblasti v hitrem tempu pritegnila nase s strani državnih oblasti eno kompetenco za drugo ...«. Velika župana sta jima predala nadzorne funkcije nad občinami, za gmotno okrepitev samouprav pa je bila posebej pomembna izročitev deželnega premoženja. ¹⁵ Ljubljanski oblastni odbor je prevzel tudi nadzor nad okrajnimi cestnimi odbori, ki so razpolagali z znatnimi finančnimi sredstvi. Oba oblastna odbora sta začela organizirati tudi svoje urade za izvajanje samoupravnih nalog. ¹⁶

Na Natlačenovo pobudo in pod njegovim predsedstvom pa sta se aprila in maja 1927 sestala na treh skupnih sejah, na katerih so se oblastni odborniki dogovarjali o zadevah, ki jih bodo urejali enotno, pri čemer so posebno pozornost posvetili »enaki uredbodaji«. ¹⁷ Sodelovala sta tudi pri oblikovanju prvih proračunov. Na prošnjo mariborskega oblastnega odbora mu je Natlačen poslal predlog prvega ljubljanskega oblastnega proračuna. ¹⁸

Toda velik optimizem po sprejetju Finančnega zakona je bil le kratkotrajen, kajti nova vlada, ki jo je sredi aprila na neparlamentarni način oblikoval radikalec Veljko Vukičević in iz nje izločil predstavnike SLS, se je odločila za odložitev uveljavitve zakonskega določila o prenosu nekaterih državnih pristojnosti z do-

¹¹ ARS, AS 92, fasc. 34, Zapisnik 2. in 3. seje ljubljanskega oblastnega odbora 25. 2. in 2. 3. 1927; Slovenec, 11. 3. 1927.

¹² Slovenec, 31. 3. 1927.

¹³ Prav tam, 10. 4. 1927.

¹⁴ Prav tam, 3. 5. 1927.

¹⁵ Ljubljanski oblastni odbor je prevzel lastništvo nad nekaj javnimi stavbami v Ljubljani (Deželni dvorec, Narodni muzej, Opera) ter več zdravstvenimi zavodi in posestmi, najpomembnejša gospodarska pridobitev pa so bile Kranjske deželne elektrarne.

¹⁶ Dr. Marko Natlačen: Oblastna samouprava v Sloveniji. V: Slovenci v desetletju 19181–1921 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928 (dalje Natlačen, Oblastna samouprava v Sloveniji), str. 341–342.

¹⁷ ARS, AS 93, fasc. 12, Zapisniki 1., 2. in 3. skupne seje mariborskega in ljubljanskega oblastnega odbora 3. 4., 1. 5. in 26. 5. 1927. Zapisniki so v fondu mariborskega oblastnega odbora, ker so bile skupne seje v Celju in v Rogaški Slatini.

¹⁸ ARS, AS 92, fasc. 1, spis št. 137 z dne 1. 4. 1927.

tacijami na oblastne samouprave. Ta odločitev centralističnih sil v novi vladi je imela tudi za posledico, da minister za finance ni potrdil predlogov ljubljanske oblastne skupščine za zagotovitev ustreznih gmotnih pogojev za delovanje oblastne samouprave.

Na julijskih sejah ljubljanske oblastne skupščine je bila proračunska razprava zelo burna, ker so opozicijski poslanci upravičeno kritizirali, da je predlog prvega proračuna nerealen. Natlačen jih je utišal z uporabo poslovnškega določila o prehodu na nadaljnjo točko dnevnega reda, zaradi česar so za krajši čas celo zapustili sejo, skratka, pokazal je, da bo skupščinske seje vodil s »trdo roko«. Tudi podpora velikega župana in Natlačeno posredovanje v Beogradu za zagotovitev zadostnih financ za učinkovito opravljanje nalog ljubljanske oblastne samouprave nista bila uspešna. Minister za finance je prvi ljubljanski oblastni proračun potrdil le v višini petine sredstev glede na skupščinski predlog, ker za njegovo realizacijo država ni dala sredstev iz osrednjega proračuna. Zato je ljubljanska samouprava lahko v naslednjih mesecih izvajala le minimalni program, enako kot mariborska oblastna samouprava, ki ji je minister prav tako občutno zmanjšal prvi proračun.¹⁹ Natlačen je osebno vodil akcijo za preoblikovanje Kranjske hranilnice v oblastni denarni zavod, ki naj bi z ugodnimi krediti pomagal ljubljanski oblasti, okrajem in občinam ter javnim korporacijam pri izvajanju javnih del. Oblastna skupščina je na julijskem zasedanju ta predlog in sklep o najetju posojila za napredek elektrifikacije sprejela ob protestu opozicije, da bo vodstvo denarnega zavoda imenoval oblastni odbor, torej iz privržencev SLS.²⁰ Toda minister za finance tudi teh dveh pomembnih sklepov za gospodarski napredek ni odobril. Natlačen zato ni sklical novih sej oblastne skupščine oziroma je predčasno končal I. zasedanje, da bi preprečil opozicijske očitke o njenem brezplodnem delovanju in o nemoči SLS pri posredovanjih v Beogradu. Te je predstavnik SDS Kramer poudaril tudi ob dejstvu, da minister za notranje zadeve ni dovolil udeležiti sklepa obeh oblastnih odborov o prvi skupni seji ljubljanske in mariborske oblastne skupščine v Celju za enotno reševanje vseslovenskih zadev, s katero bi SLS dejansko pokazala uveljavljanje združene Slovenije.²¹

Ta dejstva so pokazala, da iz opozicije ni mogoče ustrezno skrbeti za uspešno delovanje slovenskih oblastnih samouprav, kar je bil prav gotovo tudi pomemben dejavnik, da je načelnik SLS Korošec julija 1927 sklenil s predsednikom vlade Vukičevićem blejski sporazum o vstopu SLS v vlado po septembrskih parlamentarnih volitvah za ceno priznanja državne ureditve po vidovdanski ustavi. S tem je stranka krenila po poti nenačelne dvojne politike, ko je v centralistično-unitarističnih vladah molčala o svojem avtonomističnem programu, v Sloveniji pa ga je deklarativno poudarjala in si prizadevala zlasti prek razširitve pristojnosti oblastnih samouprav uveljaviti nekatere njegove vidike, pri čemer je imel pomembno

¹⁹ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 158–163, 168–169.

²⁰ Slovenec, 8. 7. in 22. 7. 1927.

²¹ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 174–175.

vlogo zlasti Natlačen. Že pred parlamentarnimi volitvami je vlada nagradila SLS za njeno režimsko opredelitev. Ministrstvo za zdravstvo je slovenskima oblastnima samoupravama izročilo upravljanje bolnišnic in terenske zdravstvene službe ter nekaterih dobrodelnih ustanov skupaj s sredstvi, ki jih je za njihovo izvajanje določal državni proračun. Tako sta prvi v državi prevzeli pristojnosti na področju zdravstva. Ta uspeh je SLS izrabila tudi v predvolilni kampanji. Z vstopom predstavnika SLS Gosarja po njeni absolutni zmagi na volitvah septembra 1927 v vlado²² se začenja tudi obdobje uspešnega delovanja slovenskih oblastnih samouprav.

Ljubljanska oblastna samouprava, najuspešnejša v državi

Konec septembra 1927 je bila v Beogradu na finančnem ministrstvu konferenca predsednikov vseh oblastnih odborov, na kateri so razpravljali o prenosu pristojnosti in njihovem financiranju na oblastne samouprave v skladu s Finančnim zakonom za leto 1927/28. Nanjo sta prišla Natlačen in Leskovar s podrobnim predlogom vseh dejavnosti in ustanov, ki jih slovenski samoupravi hočeta prevzeti od ministrstev. V prizadevanjih za razširitev delovnega področja oblastnih samouprav je bil najbolj dejaven Natlačen, ki je zahteval, da skupaj z ustreznimi dohodki država prenese nanje glede na predloge ministrstev več pristojnosti zlasti na kmetijskem in socialnem področju ter v strokovnem šolstvu. Edino slovenska predstavnika sta na konferenci podala celovit program za prenos pristojnosti na oblastne samouprave, Natlačen pa je posebej poudaril ugotovitev, da se je na njej pokazala neustreznost tedanjih številnih oblasti, ki so premajhne za izvajanje gospodarskih in drugih nalog, kar samo utemeljuje pravilnost prizadevanj za združitev Ljubljanske in Mariborske oblasti oziroma za združeno Slovenijo.²³ Konferenci je 17. novembra 1927 sledila vladna Uredba o prenosu poslov na oblastne samouprave. V njej so bile podrobno določene dejavnosti, ki so prešle z dotedanjega upravljanja ministrstev za gradnje, kmetijstvo, trgovino in industrijo, zdravstvo in socialno politiko na posamezne oblastne samouprave, ter določena sredstva iz državnega proračuna za njihovo izvajanje. Poudarimo naj, da sta med vsemi dobili največ pristojnosti slovenski oblastni samoupravi,²⁴ kar je rezultat prizadevanj funkcionarjev SLS v Ljubljani in Beogradu. Šele po izidu vladne uredbe so lahko oblastni odbori začeli sestavljati predloge realnih oblastnih proračunov, kar pa je bila zahtevna naloga zato, ker za prenesene dejavnosti ni bilo zagotovljenih zadostnih finančnih sredstev. To je veljalo tudi za obe slovenski oblastni samoupravi.

²² Prav tam, str. 173, 183–185; Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941. Ljubljana 1968, str. 357–358, 364; Slovenska novejša zgodovina: od programa zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 301–304 (avtor Jurij Perovšek); Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 174, 185–186.

²³ Slovenec, 30. 9. in 3. 10. 1927.

²⁴ UL Ljubljanske in mariborske oblasti, 13. 12. 1927; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 201–204.

Pred začetkom II. zasedanja oblastnih skupščin novembra 1927 je bila seja ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora v Rogaški Slatini, na kateri so razpravljali o ustanovitvi in načinu delovanja paritetnega skupnega uredbodajnega odbora, Natlačen pa je predlagal tudi izdajo skupnega uradnega glasila in lista Samouprava. Sklenili so tudi, da bo ljubljanski oblastni odbor poslal mariborskemu načrte novih uredb,²⁵ kar je postala praksa tudi pozneje. Ti sklepi so bili pomembni za enotno uredbodajno dejavnost obeh slovenskih oblasti, ljubljanska oblastna skupščina pa jih je sprejela na 1. seji II. zasedanja.²⁶ Slovenec je ustanovitev skupnega uredbodajnega odbora Ljubljanske in Mariborske oblasti poudaril kot novo manifestacijo »za zedinjeno samoupravno Slovenijo«.²⁷

Po izidu vladne uredbe sta ljubljanski in mariborski oblastni odbor začela sestavljati predloga uravnoteženih proračunov, ki naj bi izboljšala gmotno osnovo za vse prevzete dejavnosti in ustanove v primerjavi z njihovim položajem v okviru državne uprave. To je pomenilo zaradi prenizkih državnih dotacij iskanje novih davčnih virov. Na decembrskih proračunskih skupščinskih sejah sta predloga oblastnih odborov za dohodke visokih oblastnih proračunov doživela hudo kritiko opozicije. Ta je na seji ljubljanske oblastne skupščine poudarila, da je Natlačen ob začetku njenega delovanja zagotovil, da ne bo prišlo do nove obdavčitve slovenskih davkoplačevalcev za izvajanje samoupravnih dejavnosti, SLS so očitali, da za prevzete obveznosti ni uspela zagotoviti od vlade zadostnih sredstev, posebej pa so kritizirali tudi številne splošne, premalo natančno razdeljene postavke, kar bo omogočalo oblastnemu odboru razdeljevanje »dispozicijskih fondov« po lastni presoji, torej tudi po strankarskih interesih.

Minister za finance je pri potrjevanju skupščinskega predloga ljubljanskega oblastnega proračuna za leto 1928 dohodke sicer delno zmanjšal, ker so bile v njem državne dotacije previsoko ocenjene, toda z 48 milijoni din je bil realno med vsemi 33 oblastnimi proračuni v državi najvišji,²⁸ mariborski pa je bil le za dobro desetino nižji od ljubljanskega. S sprejetjem realnih uravnoteženih proračunov sta slovenski oblastni skupščini opravili najpomembnejšo nalogo v svojem dotedanjem delovanju, z njima sta lahko poskrbeli za precej uspešno izvajanje samoupravnih pristojnosti, ob dejstvu, da je morala SLS prelomiti obljubo o novi obremenitvi slovenskih davkoplačevalcev, pa naj dodamo, da so njeni predstavniki v Beogradu uspeli doseči za Slovenijo višje državne dotacije kot nekdanji libe-

²⁵ ARS, AS 93, fasc. 12, Zapisnik skupne seje ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora 23. 10. 1927.

²⁶ ARS, AS 92, fasc. 31, Stenografski zapisnik 1. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 5. 11. 1927.

²⁷ Slovenec, 6. 11. 1927, Zlati dokument.

²⁸ V primerjavi z ljubljanskim oblastnim proračunom je bil zagrebški za leto 1928 nekoliko višji (55,5 milijona din), pri čemer pa je treba upoštevati dejstvo, da je imela Zagrebška oblast nad 800.000 prebivalcev, Ljubljanska pa le 537.000; Mira Kolar-Dimitrijević: Financijski proračuni Zagrebačke oblasti za 1927., 1928. i 1929 godinu. V: Acta historico – oeconomica, Zagreb 1994, str. 89.

ralni režim.²⁹ Z izglasovanjem prvih realnih proračunov se je začelo izpolnjevati pričakovanje, da bosta slovenski oblastni samoupravi v svojem delovanju »vsaj deloma« uresničevali slovenski avtonomistični program.³⁰ Na decembrskem zasedanju pa sta ljubljanska in mariborska oblastna skupščina enotno odločno protestirali proti nameravani okrnitvi slovenske univerze z novim državnim proračunom, s čimer sta na najboljši način potrdili načelno usmeritev o skupnem nastopanju za doseg temeljnih narodnopolitičnih ciljev. Natlačen in Leskovar sta pri predsedniku vlade uspešno posredovala za ohranitev slovenske univerze.³¹ Začetek II. zasedanja pomeni torej prelomnico v delovanju slovenskih oblastnih samouprav, po zagotovitvi gmočnih sredstev zanje, pa je bilo treba čim prej z uredbami na novo urediti pravni položaj in organiziranost prevzetih dejavnosti in ustanov.

Te naloge so se oblastni poslanci lotili na sejah marca 1928. Glede na dejstvo, da so pravni strokovnjaki v Ljubljani oblikovali več osnutkov uredb, ki naj bi jih v enakih besedilih sprejeli obe oblastni skupščini, je mariborski oblastni odbor predlagal skupno zasedanje obeh oblastnih skupščin, ki bi »združeni predstavljali nekako skupščino Slovenije«, s čimer bi tudi manifestirali za »enotnost Slovenije«.³² Toda ljubljanski oblastni odbor je pod Natlačenovim predsedstvom realno presodil, da bi s skupno sejo spravili v hudo zadrego notranjega ministra in načelnika SLS Korošca, ki bi jo moral tako kot njegov predhodnik zavrniti. Zato je ob poudarku svoje opredeljenosti »za zedinjeno Slovenijo« ugotovil, da zaostrene politične razmere po septembrskih parlamentarnih volitvah v državi niso primerne za tako manifestacijo,³³ ki bi bila dejansko provokacija za opozicijsko Kmečko-demokratsko koalicijo (KDK, – sestavljeno iz Hrvaške seljačke stranke, SDS in Slovenske kmetijske stranke). Tako sta obe oblastni skupščini na ločenih sejah opravili pomembno uredbodajno delo s sprejetjem številnih uredb s področja zdravstva, kmetijstva in javnih del. Vse so bile objavljene v skupnem glasilu in uradnem listu Samouprava, ki je začel izhajati januarja 1928 v Ljubljani z Natlačenovim uvodnikom o njegovi pomembnosti za napredek delovanja vseh samoupravnih organov v Sloveniji.

Natlačen je na začetku marčnega zasedanja posebej poudaril velika prizadevanja oblastnega odbora v Beogradu za potrditev takšnega proračuna, ki bo omogočal uspešno izvajanje vseh prenesenih poslov od države ter organizacijo in kadrovske okrepitve samoupravnega urada, da bo lahko izvajal številne nove naloge. Za okrepitev finančne moči ljubljanske oblastne samouprave pa je bilo posebej pomembno preoblikovanje Kranjske deželne hranilnice v oblastni denarni zavod

²⁹ ARS, AS 92, fasc. 31, Stenografska zapisnika 3. in 4. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 19. in 20. 12. 1927; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 208–225.

³⁰ Slovenec, 21. 12. 1927.

³¹ Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 204–208.

³² ARS, AS 93, fasc. 4, Dopis mariborskega oblastnega odbora 8. 3. 1928; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 453.

³³ ARS, AS 92, fasc. 34, Zapisnik 53. seje ljubljanskega oblastnega odbora 12. 3. 1928.

januarja 1928, ki ga je vlada dovolila po dolgotrajnih Natlačenovih prizadevanjih in ob podpori ministra Korošca. Ta je po posredovanju pri ministru za finance dosegel tudi delno zvišanje državne dotacije za nekatere dejavnosti ljubljanske in mariborske oblastne samouprave.³⁴ Vsi ti dosežki so pomenili ob realnem proračunu še dodatno izboljšanje gnotne osnove za delovanje oblastne samouprave, pri novih uredbah pa se je v razpravi pokazalo, da bi bila nujna razširitev pristojnosti tudi na spreminjanje nekaterih uredb Narodne in Deželne vlade za Slovenijo v poprevertatnem obdobju, da bi jih tako kot nekdanjo deželno zakonodajo prilagodili novim razmeram in potrebam oblastne samouprave.

Tudi pri drugi pomembni razširitvi uredbodajnih pristojnosti je imel vodilno vlogo Natlačen, ki je z ljubljanskim oblastnim odborom in samoupravnimi uradniki pripravil predlog, da se s Finančnim zakonom za leto 1928/29 pooblasti ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino za noveliranje desetih pomembnih uredb z zakonsko močjo iz obdobja od prevrata do prve jugoslovanske ustave. Za podporo temu predlogu je ljubljanski oblastni odbor prosil Jugoslovanski klub, najpomembnejše delo v Beogradu pa je opravil Korošec. Kot minister za notranje zadeve je na seji parlamentarnega finančnega odbora dosegel njegovo podporo za slovenski predlog. Nova pooblastila slovenskima oblastnima skupščinama so povzročila hud napad Stjepana Radića na Korošca, češ da se s tem izvaja slovenski separatizem. Ta vodilni hrvaški politik je kot predsednik zagrebskega oblastnega odbora že ob uredbodajnih pooblastilih s Finančnim zakonom za leto 1927/28 poudaril, da »de facto« obstajajo različni tipi oblastnih samouprav, pri čemer sta slovenski privilegirani, največja zagrebska samouprava pa ima najmanjši delokrog. Narodna skupščina je s sprejetjem slovenskih predlogov v novem Finančnem zakonu dejansko razširila uredbodajno dejavnost ljubljanske in mariborske oblastne skupščine v omejenem obsegu tudi na zakonodajno področje.³⁵ To je bila nova nagrada SLS za sodelovanje v režimski koaliciji.

Na sejah marca 1928 je pri sprejemanju uredb konstruktivno sodelovala tudi opozicija, za kar jo je Natlačen posebej pohvalil. Toda odnosi z njo so se začeli zaradi pristranskega strankarskega delovanja ljubljanskega oblastnega odbora kmalu zaostrovati, stopnjevali pa so se po streljanju režimskega poslanca v Narodni skupščini na poslance KDK junija 1928. Polemiko je sprožilo Jutro, ki je aktivnost ljubljanskega oblastnega odbora označilo kot vrnitev v »dobo najgrše reakcije in partijskega nasilja« iz časov predvojnega kranjskega deželnega zbora. Glasilo SDS mu je očitalo, da sprejema v službo le uradnike »najčistejše klerikalne barve«, druge pa premešča ali odpušča. Pri potrjevanju občinskih proračunov in izvajanju nadzora so občinski odbori, v katerih nima večine SLS oziroma jih

³⁴ ARS, AS 92, fasc. 31, Stenografski zapisnik 6. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 14. 3. 1928; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 225–234.

³⁵ ARS, AS 92, fasc. 4, Predlog zakonske pooblastitve za ljubljansko in mariborsko oblastno skupščino 28. 2. 1928; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 225–226, 237–238 in 457–458.

vodijo liberalni privrženci »predmet neprestanih šikan«. Kot primer »klerikalne korupcije« pa je navedlo tudi razdeljevanje pomoči kmetom, ki so bili prizadeti v naravnih nesrečah.³⁶ Natlačen je očitke zavrnil in poudaril, da ne bo hodil k Jutru po nasvete »koga naj sprejmemo v službo, v kateri občini naj izvršimo revizijo in kako naj pomagamo tistim, ki so pomoči potrebni«.³⁷ Slovenec je očital liberalcem, da so v času svojega vladanja izvajali pristransko strankarsko politiko. Jutro pa mu je v odgovoru poudarilo, da se klerikalci branijo, a vse priznavajo, ter dodal, »da je strokovna sposobnost po čudnem naključju specijalno klerikalna lastnost«.³⁸ Ob teh očitkih naj navedemo, da so v gradivu ljubljanskega oblastnega odbora ohranjena priporočila župnijskih uradov tudi za zaposlitev cestarjev. Iz sejnih zapisnikov ljubljanskega oblastnega odbora pa se vidi, da je bila večina postavk izplačanih za razvoj kmetijstva, javnih gradenj, zdravstva in drugih dejavnosti, pomembnih za vse prebivalstvo, toda del sredstev je razdelil po strankarskih kriterijih združnim, kulturnim in telesnovzgojnim organizacijam iz katoliškega tabora.

Do skrajne zaostitve med SLS in opozicijo v ljubljanski oblastni skupščini pa je prišlo po junijskem krvoprelitju v Narodni skupščini z žrtvami med poslanci KDK. V protirežimskih demonstracijah na Hrvaškem je pod streli policije padlo več žrtev kot že pred tem tudi v protestih v Beogradu proti Nettunskim konvencijam, škodljivim za slovensko in hrvaško manjšino v Italiji. Za ravnanje policije pa je bil kot minister za notranje zadeve odgovoren Korošec. Po teh krvavih dogodkih je Jutro objavilo karikaturu Korošca, oblečenega v okrvavljeno duhovniško obleko s policijskim pendrekom in žandarmerijsko kapo.³⁹ Po tem neprimernem in obtožujočem dejanju je Natlačen sklical sejo ljubljanskega oblastnega odbora z edino točko dnevnega reda, da sprejme sklepe glede bojkotiranja Jutra zaradi žalitve in sramotitve Korošca. Oblastni odbor je sklenil izraziti svojo obsodbo in ogorčenje z odstranitvijo Jutra iz vseh oblastnih uradov in ustanov, ki ne smejo v njem objavljati svojih razglasov in objav.⁴⁰ S temi ukrepi se je ljubljanski oblastni odbor po Jutrovem komentarju prvič »javno politično eksponiral« in s tem tudi prekoračil svoj zakoniti delokrog, omejen le na gospodarsko-socialno problematiko, s čimer je tudi pokazal, da hoče biti »eksekutiva vodstva SLS«.⁴¹ Natlačen je torej vpletel tudi oblastno samoupravo v aktualno politično dogajanje.

Julija 1928 se je sestala mariborska oblastna skupščina, v kateri je opozicija v burnih razpravah zahtevala obsodbo zločina v osrednjem parlamentu in strankarskega eksponiranja oblastnega odbora z ukrepi proti Jutru. Večina je sicer izglasovala svoje sklepe o neutemeljenosti opozicijskih obtožb, toda predsednik je

³⁶ Jutro, 20. 4. 1928.

³⁷ Slovenec, 22. 4. 1928.

³⁸ Jutro, 24. 4. 1928.

³⁹ Jutro, 6. 7. 1928.

⁴⁰ ARS, AS 92, fasc. 94, Zapisnik 73. seje ljubljanskega oblastnega odbora 9. 7. 1928. Enak sklep je sprejel tudi mariborski oblastni odbor.

⁴¹ Jutro, 11. 7. 1928.

moral iz bojazni pred ponovitvijo protirežimskih nastopov opozicije predčasno skleniti II. zasedanje.⁴² Natlačen je zaradi poteka seje v Mariboru in nove zaostritve političnih razmer v državi po smrti hrvaškega voditelja Stjepana Radića, ki je umrl za posledicami ran v skupščinskem atentatu, odlagal sklic ljubljanske oblastne skupščine do oktobra 1928. Njegova bojazen se je izkazala za upravičeno, kajti oblastni poslanci iz SDS in Slovenske kmetske stranke oziroma KDK, tudi ob podpori socialističnega poslanca, so se pripravljali na politični obračun z SLS, čeprav so prav oni ob začetku delovanja oblastne skupščine poudarjali, da obravnava političnih zadev sodi le v Narodno skupščino. Za sejo so pripravili predlog resolucije z ostro obsodbo krvoprelitja v parlamentu, ki je Natlačen ni dovolil prebrati na plenumu, temveč jo je posredoval v obravnavo ustreznemu skupščinskemu odseku. Ker ga je predstavnik KDK zaradi tega obtožil kršenja poslovnika in izjavil, da to dejstvo kaže na solidariziranje večine z »beograjskimi Puniši Račići«, ga je Natlačen zaradi te žalitve izključil za osem sej. Ker o tej kazni ni dovolil razprave, so poslanci KDK protestno zapustili sejo in nato kolektivno abstinirali delo oblastne skupščine do izteka II. zasedanja.⁴³ Šele na začetku III. zasedanja novembra 1928 so opozicijski poslanci dobili odgovor, da je ljubljanski oblastni odbor storil vsa ustrezna pietetna dejanja ob Radićevi smrti, Natlačen pa razprave o njih ni dovolil, skratka, uporabil je vse poslovniške možnosti za utišanje opozicije. Ta je burno protestirala in njegovo ravnanje označila kot »velikanski škandal«.⁴⁴

Huda zaostritev medstrankarskih spopadov v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini, v marsičem podobnih kot v osrednjem parlamentu, je negativno vplivala na njuno delovanje od zadnjih sej II. zasedanja so šestojanuarske diktature. Celotna opozicija je tudi bojkotirala slavnostno sejo ljubljanske oblastne skupščine 29. oktobra 1928 ob desetletnici prevrata oziroma »narodne osvoboditve« in liberalni tabor je organiziral ločeno proslavo tega pomembnega jubileja. Natlačen je na začetku seje med številnimi gosti posebej pozdravil udeležbo odbornikov mariborskega oblastnega odbora, »ki prvokrat s svojo navzočnostjo pri naši skupni seji manifestirajo idejo za zedinjeno Slovenijo«. V govoru je glede na aktualno politično krizo posebej poudaril, da je poročstvo za doseženo narodno svobodo le v jugoslovanski državni skupnosti, zaradi česar je treba odločno zavreči vsakršne amputacijske in defetistične misli. Namesto rušenja države se je treba posvetiti njeni graditvi in napredku, k čemur prispevajo tudi oblastne samouprave. Ti sta v Sloveniji dosegli pomembne uspehe, ki pa bi bili neprimerno večji, če bi se poleg čim večje razširitve samoupravnih pristojnosti udeležil tudi veliki ideal vseh Slovencev z dosegom združene Slovenije.⁴⁵ Slovenec je za »historično sejo slovenskih

⁴² Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 242–245.

⁴³ ARS, AS 92, fasc. 34, Stenografski zapisnik 9. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 22. 10. 1928; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 251–256 in 462–463.

⁴⁴ ARS, AS 92, fasc. 31, Stenografski zapisnik 2. seje III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 9. 11. 1928.

⁴⁵ Prav tam, Stenografski zapisnik 12. seje II. zasedanja 29. 10. 1928.

oblasti« poudaril, da je pokazala, kako je mogoče ne z brezplodnimi ustavnimi prepiri in zagrizenim strankarstvom, temveč le s solidnim delom udejanjati narodni program.⁴⁶ Jutro pa je pisalo, da je SLS na njej tudi »oficijelno« pokopala svojo avtonomijo in se opredelila za »beograjski samoupravni program«.⁴⁷ Ugotovimo lahko, da je skupna slavnostna seja, posebej Natlačenov govor, zrcalila tedanjo pragmatično politiko SLS, ki si je s postopnim povečevanjem pristojnosti prizadevala udejanjiti čim več dejanske avtonomije Slovenije.

Obravnavo in sprejetje oblastnega proračuna za leto 1929, za katerega je oblastni odbor predlagal znatno povišanje v primerjavi s predhodnim, je ljubljanska oblastna skupščina temeljito opravila na treh sejah III. zasedanja novembra 1928. Opozicijski poslanci so kritizirali zlasti povišanje davčnih virov s ponovitvijo očitkov SLS, da kot vladna stranka ni dosegla zadostnih dotacij iz državnega proračuna. Njihovo odklonilno stališče do povišanega proračuna je bilo predvsem izraz politične nezaupnice SLS in dokazovanje njene nemoči v Beogradu. Glede na to, da je bil Korošec tedaj predsednik vlade, je minister za finance predlog proračuna za leto 1929 po malenkostnem znižanju takoj potrdil s pohvalo, da je samouprava ljubljanske oblasti »pravilno razumela svojo vlogo pri dvigu materialne kulture« in da je »v skladu z dejanskimi potrebami«. Potrjeni proračun je znašal 69,6 milijona din in je bil za kar 45% višji od proračuna za leto 1928. Znova je bil realno najvišji v državi. Ugotovimo lahko, da je bil novi oblastni proračun rezultat velikih prizadevanj, da bi se gmotni položaj vseh samoupravnih dejavnosti in ustanov še znatno izboljšal.⁴⁸

Ljubljanska oblastna skupščina je na začetku III. zasedanja opravila tudi pomembno uredbodajno delo. Natlačen je ob sklepu novembrskih sej, ki so bile tudi zadnje v delovanju ljubljanske oblastne skupščine, poudaril, da je na njih izdelala delovni program za leto 1929 in z novim proračunom zagotovila tudi gmotna sredstva za njegovo izvajanje, hkrati pa je »izvršila ogromno zakonodajnega dela«. Samo na jesenskih sejah je sprejela 13 uredb za pravno ureditev pomembnih samoupravnih dejavnosti ter organiziranost in funkcioniranje oblastnih ustanov, kar je »vsekako uspeh, na katerega bi bil lahko ponosen marsikateri evropski parlament«.⁴⁹ Na seji načelstva SLS pod Natlačenovim predsedovanjem 27. decembra 1928 so ugotovili pravilnost strankine politike, ki je s sodelovanjem z Narodno radikalno stranko mogla doseči »najlepše uspehe«. Poudarilo je zlasti najpomembnejši dosežek: »Vzorno so se izpopolnile oblastne samouprave, ki pomenijo v Sloveniji danes najmočnejši činitelj v gospodarskem in političnem pogledu«.⁵⁰

⁴⁶ Slovenec, 31. 10. 1928.

⁴⁷ Jutro, 1. 11. 1928.

⁴⁸ ARS, AS 92, fasc. 32, Stenografski zapisniki sej III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 16., 17. in 19. 11. 1928; Samouprava, št. 1, 1. 1. 1929; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 274–287.

⁴⁹ ARS, AS 92, fasc. 32, Stenografski zapisnik 7. seje III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 21. 11. 1928.

⁵⁰ Slovenec, 28. 2. 1928.

Kralj Aleksander je po uvedbi šestojanuarske diktature ukinil tudi vse izvoljene oblastne samoupravne organe, velike župane pa pooblastil, da imenujejo komisarje, ki bodo vodili vse dotedanje posle oblastnih skupščin in oblastnih odborov.⁵¹ Za kontinuiteto delovanja slovenskih oblastnih samouprav je bila pomembna postavitev njunih vodilnih funkcionarjev Natlačena in Leskovarja za komisarja sredi januarja 1929, ta ugodnost pa je bila nagrada za sodelovanje Korošca kot edinega strankarskega voditelja v prvi vladi šestojanuarskega režima. Natlačen je podobno kot oblastni komisar v Mariboru uspel v soglasju z velikim županom ter ob opori na obsežen samoupravni urad tudi v novih razmerah, vsem kompetenčnim omejitvam in finančnim težavam navkljub, skrbeti za uspešno izvajanje programa samoupravnih dejavnosti za leto 1929, kakršnega je oblikovala oblastna skupščina na III. zasedanju, tudi zato, ker so bili vsi vodilni funkcionarji in uradniki iz vrst prepovedane SLS. Uvedba kraljeve diktature je torej v ljubljanski in mariborski oblasti na področju samouprave velika prelomnica v načinu izvajanja nalog brez izvoljenih organov in z okrnitvijo pristojnosti oblastnih komisarjev, ni pa v Sloveniji bistveno vplivala na uspešnost delovanja oblastnih samouprav.⁵² Ob tem naj poudarimo, da se je po predaji poslov komisarjev Ljubljanske in Mariborske oblastne samouprave 15. novembra 1929 banu Dravske banovine inž. Dušanu Sernecu (privržencu bivše SLS) nadaljevalo financiranje samoupravnih dejavnosti na temeljih, ki sta jih oblikovali slovenski oblastni samoupravi.⁵³

Natlačen je ob likvidaciji oblastnih samouprav poudaril, da so se njune izgradnje v Sloveniji lotili z veliko vneto, vztrajnostjo in odgovornostjo, zato so se njuni uspehi v Ljubljanski in Mariborski oblasti »kmalu pokazali in sicer v tolikšni meri«, da so celo skeptiki in nasprotniki »začeli presoјati naše delo s spoštovanjem«. ⁵⁴ Dosežke slovenskih oblastnih samouprav je Natlačen predstavil tudi v zborniku *Slovenci v desetletju*. V njem je poudaril, da sta dosegli največje uspehe na gospodarskem področju, zlasti pri javnih (cestnih, hidrotehničnih in elektrifikacijskih) delih, pri pospeševanju razvoja agrarnih panog in ustanov, pri ureditvi delovanja bolnišnic in zdravstvene službe na terenu v povezavi z reševanjem socialne problematike in pri izboljšanju delovanja nekaterih socialnih ustanov. Na področju prosvete sta imeli velik uspeh pri razširitvi strokovnega šolstva ter pri izboljšanju materialnih pogojev za delovanje osnovnih in srednjih šol, gmotno pa sta podprli tudi kulturne ustanove in dejavnosti. Njun pomem-

⁵¹ Zakon o izpremembah zakona o občinski in oblastni samoupravi. – UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 5, 17. 1. 1929.

⁵² Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929, str. 303–315.

⁵³ Miroslav Stiplovšek: Banski svet Dravske banovine 1930–1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine. Ljubljana 2006 (dalje Stiplovšek, Banski svet), str. 33.

⁵⁴ Slovenec, 16. 11. 1929. V tej številki je bil objavljen tudi obsežen članek »Veliki uspehi slovenskih oblasti na vseh poljih«.

ben uspeh za izboljšanje finančnih razmer za samoupravne dejavnosti je bila tudi ustanovitev oblastnih denarnih zavodov v Ljubljani in Mariboru. S številnimi uredbami pa sta na novo uredili pravni položaj samoupravnih dejavnosti in ustanov, poskrbeli pa tudi za izboljšanje delovanja občinskih in okrajnih samouprav. S krepitvijo proračunskih in drugih finančnih sredstev sta poskrbeli za boljše gnotne razmere vseh številnih prevzetih dejavnosti in ustanov v primerjavi z dotedanjim centralističnim urejanjem, z angažiranjem skoraj tri četrtine lastnih davčnih virov, ki naj ne bi prizadeli revnejših slojev, in z dohodki iz premoženja pa sta bili tudi najuspešnejši v državi pri izvajanju svojih nalog. Glede na višja proračunska sredstva in ugodnejše možnosti za kreditiranje pri Kranjski hranilnici, ki je znatno povečala svoj kapital, je bila ljubljanska oblastna samouprava pri nekaterih dejavnostih v še večji meri uspešna kot mariborska. Obe oblastni skupščini sta pri svojem delovanju udeležili nekatere vidike parlamentarizma.⁵⁵

Na največjo uspešnost ljubljanske oblastne samouprave v finančni in uredbodajni dejavnosti v primerjavi z drugimi 31 oblastnimi samoupravami sta ugodno vplivali tudi tradicija nekdanje deželne avtonomije Kranjske in strokovni uradniški aparat, ki je imel izkušnje iz avtonomnih uradov Kranjske ter Narodne in Deželne vlade za Slovenijo in je bil izključno iz vrst SLS. Zato so ljubljanski oblastni samoupravni organi lahko pri oblikovanju proračunov in uredb pomagali tudi mariborski oblastni samoupravi. Natlačen pa je imel že zaradi svoje politične funkcije odločilno besedo tudi pri usklajevanju obeh samouprav glede enotnega reševanja zadev vseslovenskega pomena, vodil pa je tudi prve skupne seje ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora. Njegova strankarska funkcija pa je prišla posebej do izraza v zaostrenih političnih razmerah po skupščinskem krvoprelitju, ko je moral usmerjati delovanje SLS v obeh oblastnih skupščinah v političnih spopadih z opozicijo, podobno zaostrenih kot v osrednjem parlamentu, ki so se osredotočili predvsem na napade na Korošca. Tudi o predlogu mariborskega oblastnega odbora za skupno zasedanje obeh oblastnih skupščin kot manifestacijo za združeno Slovenijo je Natlačen kot politik presodil, da bi z njegovim udejanjenjem povzročil hude težave Korošču, ki bi ga moral kot notranji minister zavrniti.

Ob poudarku Natlačenovih zaslug ne le za uspešno delovanje ljubljanske oblastne samouprave, temveč tudi za usmerjanje in pomoč samoupravnim organom Mariborske oblasti, pa naj opozorimo tudi na njegovo vlogo pri njenem nedemokratičnem vedenju in izrabljanju za strankarske namene. Bivša SDS je prek Jutra sicer priznala, da se je v oblastni samoupravi tudi »nekaj pozitivnega ustvarilo«, kar po njeni oceni ne more odtehtati negativnih posledic strankarstva, zaradi česar je bila nujna tudi kraljeva ukinitve oblastnih samouprav. Velika proračunska sredstva so se iz posameznih postavk uporabljala za utrjevanje moči strank, v Sloveniji torej SLS, opozicija pa je bila brez možnosti pri upravljanju

⁵⁵ Natlačen, *Oblastna samouprava v Sloveniji*, str. 339–357; Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem, 1927–1929*, str. 325–331.

in izključena iz uradniškega aparata.⁵⁶ Ob tej skrajni kritiki naj poudarimo, da je bila večina proračunskih sredstev uporabljena za dejavnosti, ki so koristile vsemu prebivalstvu in napredku Slovenije, pri dotacijah in podporah, ki jih je razdeljeval ljubljanski oblastni odbor, v nekoliko manjši meri tudi mariborski, pa so bile privilegirane organizacije iz katoliškega tabora. Natlačen je pri vodenju ljubljanske oblastne skupščine z vsemi poslovnimi možnostmi preprečeval kritične nastope opozicije glede delovanja oblastne samouprave, posebej pa proti njenim političnim protirežimskim akcijam. Ob tem naj poudarimo, da je s politizacijo oblastne samouprave začel Natlačen, opozicijski liberalni tabor pa jo je v drugi polovici leta 1928 še poglobil, kar je škodovalo uspešnemu opravljanju samoupravnih nalog. Dodamo naj še, da je Natlačen v ljubljanski oblastni skupščini v primerjavi z mariborsko še ostreje ukrepal proti opoziciji, kar mu je omogočil nedemokratični poslovnik, sprejet le z glasovi poslancev SLS. Skratka, storil je vse, da bi SLS uveljavil kot edino zaslužno za uspehe slovenskih oblastnih samouprav.

Natlačenove izkušnje v oblastnih samoupravnih organih, pomembne za njegovo vodenje banskega sveta in prizadevanja za napredek banovinskih dejavnosti (1935–1941)

Ko je ban Natlačen februarja 1936 prevzel vodenje svojega posvetovalnega organa banskega sveta Dravske banovine, mu je njegov nekdanji kolega iz mariborske oblastne samouprave Leskovar izrazil »popolno zaupanje« banskih svetnikov, ki so »dejansko zastopniki slovenskega ljudstva«, da bo uspešno in požrtvovalno opravljal svoje delo »za ljudski blagor«, kar »je tem bolj upravičeno, ker poznamo Vas in Vaše delo že izza časa, ko ste bili predsednik bivše ljubljanske samouprave, ko ste pokazali, da se more tudi s skromnimi sredstvi nekaj ustvariti ...«.⁵⁷ Čeprav je imel banski svet le posvetovalne pristojnosti in ne tudi uredbodajnih, prav tako pa se ni smel ukvarjati s političnimi zadevami, je bil v obdobju 1931–1941 kot edini predstavniški organ nekakšen naslednik ljubljanske in mariborske oblastne skupščine.

Kralj Aleksander je jeseni 1929 z oblikovanjem novih največjih upravnih enot banovin, v Dravsko je kot nagrado ministru Korošču združil Ljubljansko in Mariborsko oblast, ter z uvedbo kraljevskih banskih uprav na čelu z bani, ki so kot politični predstavniki osrednje vlade poleg vodenja obče uprave dobili tudi vse pristojnosti ukinjenih oblastnih samouprav, ustvaril novo državno ureditev, veljavno vse do razpada prve Jugoslavije.⁵⁸ Ban je imel nalogo, da za t. i. banovin-

⁵⁶ Jutro, 17. 11. 1929.

⁵⁷ ARS, fond Banski svet Dravske banovine (AS 77), t.e. 10, Stenografski zapisnik 1. seje VII. zasedanja banskega sveta 17. 2. 1936.

⁵⁸ Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja z dne 3. 10. 1929. – UL dravske banovine, št. 100, 9. 10. 1929; Zakon o banski upravi z dne 7. 11. 1929. – UL kraljevske banske uprave dravske banovine, št. 1, 20. 11. 1929.

ske oziroma nekdanje samoupravne gospodarsko-socialno in prosvetno-kulturne dejavnosti sestavi banovinski proračun, pri čemer z neobveznimi nasveti sodeluje banski svet. Ker je banske svetnike kot predstavnike vseh okrajev – srezov in večjih mest imenoval na banov predlog minister za notranje zadeve, je bila vsakokratna sestava banskega sveta usklajena z vladno koalicijo, imela je torej režimski značaj. V prvi polovici tridesetih let je bil tako banski svet sestavljen iz privrženecv unitaristično-centralističnega liberalnega tabora, sredi leta 1935 pa je z vstopom Korošca v vlado dr. Milana Stojadinovića in vključitvijo nekdanje SLS v novo državno režimsko stranko Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ) nastala velika prelomnica tudi v sestavi banskega sveta. Kraljevo namestništvo je 10. septembra 1935 imenovalo za bana Dravske banovine Natlačen, na njegov predlog pa je Korošec kot minister za notranje zadeve 7. decembra 1935 hkrati z razrešitvijo vseh liberalnih banskih svetnikov imenoval v banski svet 41 privrženecv nekdanje SLS in tri člane nekdanje Narodne radikalne stranke, torej vse iz vrst nove režimske stranke, kar četrtnina med njimi pa je bila nekdanjih oblastnih poslancev.⁵⁹

Natlačen je od leta 1936 do 1941 v okviru svojih pristojnosti vodil vsa zasedanja banskega sveta, pri čemer so bile dragocene njegove izkušnje pri opravljanju predsedovanja skupščini in njenemu izvršilnemu odboru v ljubljanski oblastni samoupravi. Glede na tedanje funkcije je kot ban združeval v svojih rokah vse pristojnosti, saj je opravljal tudi naloge splošne uprave, ki so jih v drugi polovici dvajsetih let izvajali veliki župani hkrati z nadzorom oblastnih samouprav. Druga pomembna razlika je bila sestava obeh predstavniških organov, imenovani banski svet je bil strankarsko enovit, izvoljeni slovenski oblastni skupščini pa sta bili pluralni in v njih so potekali spopadi z liberalno opozicijo. Pri Natlačenovih predlogih za imenovanje banskih svetnikov je bila pglavitna njihova zvestoba SLS oziroma JRZ. Dva banska svetnika, ki sta bila kritična do režimske strankine politike, sta bila razrešena.⁶⁰ Strankarska monolitnost je bila ena temeljnih ovir za demokratično izražanje različnih političnih stališč. Okrnitev demokratičnosti je bila tudi Natlačenova odločitev, da ukine pridobitve banskih svetnikov iz obdobja liberalnega bana dr. Draga Marušiča, ki je leta 1933 dovolil banskim svetnikom načelno razpravo o banovinskem proračunu in tudi glasovanje o njem, kar je povečevalo njihov vpliv na banovinski proračun in obvezovalo bana glede njegovega predloga, ki ga je poslal v Beograd. Novi ban je svojo odločitev utemeljil z dejstvom, da je banski svet samo posvetovalni organ, ki ne more proračuna ne odkloniti in ne odobriti.⁶¹ Tako je Natlačen sam prevzel vse pristojnosti za končno oblikovanje banovinskega proračuna za potrditev pri ministru za finance ter

⁵⁹ Službeni list kraljeve banske uprave dravske banovine, št. 19, 20. 8. 1930; Stiplovšek, Banski svet, str. 267–275, 322–326.

⁶⁰ Dr. Anton Breclj, zvest nekdanji načelni politiki SLS, je bil razrešen leta 1937, pomemben funkcionar krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze Filip Križnik pa leta 1940.

⁶¹ ARS, AS 77, t.e. 10, Stenografski zapisnik 1. seje VII. zasedanja banskega sveta 17. 2. 1936.

je v skladu s pravilnikom o delovanju banskega sveta po svoji presoji upošteval predloge in stališča njegovih svetnikov, prek svojega banskega urada pa je tudi razdeljeval proračunska sredstva. Velika podpora iz banovinskih sredstev zlasti za združne organizacije iz katoliškega tabora pa kaže, da jih je Natlačen uporabljal tudi za strankarske namene.

Ob tem je treba poudariti, da je v ugodnih razmerah po koncu gospodarske krize in tudi ob podpori vplivnega ministra Korošca uspel v obdobju od leta 1936 do 1940 povečati banovinska sredstva od 133 milijonov din na 207 milijonov din oziroma za dobro polovico. Tako je bil banovinski proračun Dravske banovine najvišji v državi, znatno višji pa je bil tudi od obeh zadnjih proračunov ljubljanske in mariborske oblastne samouprave. Po Koroščevi zaslugi so bili vsi banovi predlogi proračunov tudi potrjeni, banovina pa je po prizadevanjih Natlačena in podpori strankinega voditelja dobila tudi velika posojila zlasti za javne gradnje in izboljšanje položaja združništva ter tudi sredstva iz državnih fondov. Natlačen je lahko v večji meri kot predhodniki upošteval predloge banskih svetnikov za izboljšanje gmotnega položaja banovinskih gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dejavnosti ter več kot 40 banovinskih podjetij in ustanov. Banski svetniki pa so tudi s številnimi resolucijami, o katerih so lahko glasovali, predlagali osrednji vladi in banovinskemu oblastem ukrepe za izboljšanje razmer v Sloveniji. Natlačen je moral posredovati, da so banski svetniki nekatere resolucije, ki so bile kritične do osrednje vlade, omilili.⁶²

Medtem ko je bilo vodstvo SLS zadovoljno, da je prevzelo politično in oblastno prevlado v Sloveniji in da je vlada prepustila banovinskemu oblastem zelo samostojno-avtonomno delovanje, pa so banski svetniki ob priznanju zaslug banu Natlačenu za izboljšanje gmotnih pogojev za banovinske dejavnosti odločno zahtevali uveljavitev banovinske samouprave, ki jo je določala ustava iz leta 1931. Posebej so poudarjali nujnost svoje odločilne vloge pri oblikovanju banovinskega proračuna, ki ga s svojimi posvetovalnimi pristojnostmi niso mogli ustrezno povečevati oziroma vplivati na njegovo razdelitev za posamezne dejavnosti. Tako je na februarjemskem zasedanju leta 1937 predstavnik banskih svetnikov Josip Leskovar ob zahvali Natlačenu za njegovo delo poudaril, »da s tem nikakor nečemo priznati ali potrditi, da bi se člani banskega sveta strinjali z onim pravnim stanjem, v katerem je banovina do centralne vlade ali države, in tudi ne s pravnim stanjem, v katerem smo do bana«, kar so izrazili z resolucijo, s katero zahtevajo takojšnjo uveljavitev samoupravnega in izvoljenega banovinskega sveta, »ki bo sodeloval tako pri uredbodaji, kakor pri upravi«. Natlačen je zato hvalil in hkrati tolažil banske svetnike, da so svojo nalogo »resno pojmovali« ter da bo njihove nasvete in predloge v okviru omejenih proračunskih možnosti upošteval »z največjo vestnostjo«.⁶³

⁶² Stiplovšek, *Banski svet*, str. 275–290, Povečanje banovinskih proračunov v novih gospodarskih in političnih razmerah.

⁶³ ARS, AS 77, t.e. 11, Stenografski zapisnik 6. seje VIII. zasedanja banskega sveta 20. 2. 1937.

Ker vlada kljub obljubam ustavnih določil o izvolitvi banovinskega sveta s samoupravnimi pristojnostmi ni uresničila, kar so banski svetniki na vseh zasedanjih zahtevali, jim je leta 1939 prekipelo. Njihov predstavnik je ugotovil, da ne vidijo, »v kolikor g. ban naše nasvete uvažuje in v kolikor jih ne ...« pri čemer je to ostro kritiko omilil, ker da je načelna in ni uperjena proti Natlačenu osebno. Ta si jih je prizadeval pomiriti s poudarkom, da kljub posvetovalni vlogi »kot naš slovenski gospodarski parlament« svoje delo opravljajo »v odlični meri«. Dragoceno je njihovo utemeljevanje nujnih potreb na posameznih območjih in v vsej Sloveniji, njihove pobude pa so bile pomemben temelj in smernice za delo banske uprave. Vsekakor pa bi banske svetnike bolj zadovoljil, če bi jim vrnil oziroma dopustil vsaj tolikšen vpliv, prek načelne razprave in glasovanja o banovinskem proračunu, kot so ga že imeli v obdobju liberalne vladavine v prvi polovici tridesetih let. Podporo zahtevam banskih svetnikov za uveljavitev banovinske samouprave pa je Natlačen posebej utemeljil s svojimi izkušnjami pri vodenju ljubljanske oblastne samouprave. Tedaj je imel »priliko videti, kako bogata in koristna je bila iniciativa, ki je prihajala iz vrst« oblastnih poslancev in prek njih od ljudstva samega. Ob tem mu je bila dragocena zavest, da s svojimi svobodno izvoljenimi predstavniki pri samoupravi »odločujoče sodeluje«. ⁶⁴ Banski svet je v primerjavi s taktiziranjem vodstva slovenske organizacije JRZ kontinuirano in odločno zahteval zakonsko udejanjenje avtonomističnih teženj.

Banski svet je s posebnimi pooblastili izglasoval tudi sprejetje nekaj banovinskih uredb, svoje pristojnosti pa je prekoračil tudi z obravnavo nekaterih političnih zadev. Medtem ko je bila uredbodajno-zakonodajna dejavnost pomembna sestavina delovanja oblastnih skupščin, pa je bilo pri banskem svetu sprejetje nekaj uredb le izjema. Politične razprave o državni ureditvi je skrajno radikaliziral na zasedanju leta 1940, ko je po hrvaškem zgledu sprejel resolucijo o oblikovanju Banovine Slovenije z izvoljenim zakonodajnim banovinskim zborom. ⁶⁵ V političnih razpravah so banski svetniki opozarjali zlasti na komunistično nevarnost in hvalili bana, da je v okviru pristojnosti na področju splošne uprave učinkovito ukrepal proti njej. ⁶⁶ Natlačen je na zasedanju februarja 1941 tudi v svojem uvodnem ekspoziju obširno prikazal hudo nevarnost velikega razširjenja komunizma med inteligenco. Med ukrepi proti njemu je poleg reform družbenega reda in prave nacionalne vzgoje poudaril tudi »izločitev ljudi z boljševiško miselnostjo iz državnih in samoupravnih služb«. Glede boja proti komunizmu bi bilo želeli, da bi Koroščevemu zgledu odločnosti »sledili vsi, ki so na odločilnih mestih v državi«, je poudaril. ⁶⁷ Tudi glede poseganja na politično področje je bilo nekaj podobnosti med banskim svetom in oblastnima skupščinama.

⁶⁴ ARS, AS 77, t.e. 13, Stenografski zapisnik 6. seje X. zasedanja banskega sveta 18. 2. 1939.

⁶⁵ Stiplovšek, Banski svet, str. 291–316, Krepitev avtonomističnih prizadevanj banskega sveta od leta 1936 do zahteve za oblikovanje Banovine Slovenije leta 1940.

⁶⁶ Vladimir Kološa: Banski svet Dravske banovine: 1931–1941. Ljubljana 1980, str. 13–17.

⁶⁷ ARS, AS 77, t.e. 15, Stenografski zapisnik 1. seje XII. zasedanja banskega sveta 17. 2. 1941.

Pomembna podobnost med njima ter delovanjem banskega sveta v drugi polovici tridesetih let je bilo sodelovanje SLS, po letu 1935 v okviru JRZ, v režimski koaliciji. V obeh obdobjih sta bila vodilna strankina funkcionarja pri uveljavljanju pragmatične politike v Sloveniji Natlačen, v Beogradu pa Korošec. Pomemben uspeh njunih prizadevanj je bilo izboljšanje gmotne osnove za banovinske dejavnosti in ustanove, in dejstvo, da je banska uprava tudi ob podpori in v sodelovanju z banskim svetom v drugi polovici tridesetih let še v večji meri kot konec dvajsetih let delovala samostojno, kar je bilo pomembno za razvoj Slovenije. Tako je bila udejanjena tiha avtonomija brez ustrezne zakonske osnove. Zaradi notranje- in zunanjepolitičnih vzrokov pa je ostal neuresničen temeljni cilj, izbojevanje avtonomne Banovine Slovenije, za kar je bila pod Natlačenovim vodstvom že izdelana ustrezna pravna dokumentacija, kar je bil hud udarec za SLS in temeljna hotenja Slovencev v prvi Jugoslaviji.⁶⁸ Tako pa je vso drugo polovico tridesetih let Natlačen predvsem sam odločal o razvoju banovinskih dejavnosti in ustanov, kajti Beograd mu je pri razdelitvi sredstev zanje v okviru potrjenega banovinskega proračuna pustil proste roke, banskemu svetu pa ni omogočil z glasovanjem doseči, da bi uveljavil svoj zavezujoč vpliv na proračun. Ob sklepu naj poudarimo, da je Natlačen uspešno izrabil prednosti SLS kot vladne oziroma režimske stranke za vsakoletno povečevanje banovinskih financ in za izboljšanje gmotnih pogojev za izvajanje banovinskih samoupravnih dejavnosti, toda ne v tolikšnem obsegu, kot so glede na pereče banovinske in lokalne potrebe predlagali banski svetniki.

⁶⁸ Janko Prunk: Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanj v Kraljevini Jugoslaviji. V: Slovenci in država, zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), Ljubljana 1995, str. 140; Jurij Perovšek: »V zaželeni deželi«: slovenske izkušnje s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009, str. 239–240.

Vida Deželak Barič

***Ban Natlačen in komunisti
pred drugo svetovno vojno***

body kit

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

vina najela posojilo 25 milijonov žn in se dolžnost
banovskega shoda porabiljo za amortizacijo
tega dolga. Nadalje je v tem letu kralj, vlada na-
kazale večje prispevke za javna dela, prav redni
čas smo prejeli 10 milijonov žn. Ti prispevki se
porabljajo za dela v stranskih krajih.

Pri tebišnem oddelku je bil ustanovljen refer-
at za samoupravne ceste.

novi bi treba p
vestnega omrežja,

Kad maloljetnici dolaze u omaniti prijetila dela maloljetnice dohvataju se kolima s 1700 ha površine, (maloljetnička harja s 15.500 ha, Čerkezovo jezera s 2.150 ha i u raznim malim rečicima).

U letas dobi dole dva prva vat u šumi Krnjak, najvećeg nataga (maloljetnička rovdova), prav tako da maloljetni letas ali u Markovljeve vane s pilov do balakastičev rovdov, krenjati tar ribnjaki rovdovi. Tudi u bodote pristajalo u postar predmaju skupnosti rovdovi.

Navolnje preuio vpranje izgradiše lastni postojaci za vse vrste badne uprave. V delu je maloljetni za more dohvataju se sredlo tola v Markovlje.

Elektrifikacija

Elektrifikacija delovno bovska postaja in VDE, (elektrifikacija bovska postaja in VDE).

ben novih deljenc
so se povečala v

[illegible]

industrija 0,5%,
lesništvo 10%, građevinarstvo 10%,
industrija i obrt 10%,

[illegible]

to full strength
Izavna Izv

nosevanja pripravljen za javne izdane, mogu brez vsake težave pokriti ne samo vse svoje potrebe v dosedanjem obsegu, temveč da bo sam ostalo sredstev še za potrebe, ki jim dosedaj ni moglo biti vedno zadosteno. Tako se

Poročilo o zasedanju banskega sveta Dravske banovine leta 1940. Na tem zasedanju je bil poseben poudarek dan »pobijanju komunizma«, čeprav banski svet ni imel politične funkcije (Slovenec, 13. 2. 1940).

Ban Natlačen in komunisti pred drugo svetovno vojno

Razmerje med dr. Markom Natlačenom in slovenskimi komunisti v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno opredeljuje na eni strani vladavina JRZ, v kateri je bila tudi nekdanja SLS, dr. Marko Natlačen kot eden najvidnejših njenih predstavnikov pa je bil na položaju bana Dravske banovine. Na drugi strani zaznamuje to obdobje postopna konsolidacija Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) na Slovenskem ter posledično uveljavljanje vse bolj razvejene dejavnosti komunistov v okviru (pol)legalnih metod delovanja, kar je bila novost v primerjavi s prejšnjimi obdobji. Odnosi med obema stranema so ves čas temeljili na radikalnem medsebojnem zavračanju že zaradi dejstva, da je bila komunistična stranka zunaj zakona oziroma prepovedana in je lahko delovala le ilegalno, s čimer so se njeni člani izpostavljali nenehnemu oblastnemu preganjanju. Režim pa si je, izhajajoč iz absolutnega zavračanja komunizma kot stvarne ali potencialne grožnje obstoječi družbi, ves čas prizadeval čim bolj omejiti dejavnost komunistov, če je že ni mogel preprečiti. Načelnik SLS dr. Anton Korošec je npr. že hkrati z nastajanjem komunistične stranke na Slovenskem aprila 1920 komunizem označil za »edino resnega nasprotnika, s katerim se moramo baviti«. SLS je na takem stališču vztrajala tudi v tridesetih letih in poleti 1936 je njen politični dnevnik Slovenec zapisal znamenito napoved o tem, da bo prihodnost katoliška ali pa komunistična, gotovo pa ne liberalna, kajti le katolicizem in komunizem se bijeta za prihodnost.¹ Komunistična stranka pa je zagovarjala program radikalnih političnih in posledično družbeno-gospodarskih sprememb, ki jih v obstoječem modelu političnega sistema seveda ni bilo mogoče uresničiti, in je zato že v načelu meščanske stranke zavračala.²

Natanko leto dni prej, preden je Natlačen prevzel položaj bana Dravske banovine, so se slovenski komunisti zbrali ob navzočnosti predstavnika centralnega komiteja KPJ Josipa Broza na goričanski konferenci, imenovani po kraju sestanka v škofijskem dvorcu v Goričanah. Konferenca velja za mejnik v procesu obnove partijske organizacije, potem ko je ta bila po uvedbi diktature tako rekoč razbita. Proces obnavljanja partije se je začel sicer že leta 1931, vendar je zaradi nadaljnjih pogostih policijskih vdorov v partijsko organizacijo ter še zaradi dru-

¹ Jurij Perovšek: Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918–1941). V: Zgodovinski časopis, 1997, št. 4, str. 541.

² Vida Deželak Barič: Vprašanja idejnega, političnega, narodnega in kulturnega sobivanja v misli in praksi slovenskih marksistov od konca 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2011, št. 1, str. 135–148.

gih razlogov potekal s precejšnjimi težavami in je bil nekako sklenjen z omenjeno konferenco, ko so bili položeni temelji za nadaljnjo organizacijsko utrditev in postopen idejno-politični prodor v družbo predvsem na podlagi izpostavljanj socialnih in narodnopolitičnih vprašanj in problemov na Slovenskem.³

V tem času je bila tudi nekdanja SLS pod oblastnim pritiskom, ki je sledil Koroščevim Ljubljanskim punktacijam, njen položaj pa se je kmalu začel spreminjati, še zlasti po atentatu na kralja Aleksandra.⁴ To spremembo so zaznali tudi komunisti in Edvard Kardelj je ob presojanju nadaljnje politične strategije SLS v poročilu centralnemu komiteju KPJ takole označil politiko katoliškega tabora: »Oportunistična je do skrajnosti, vedno pripravljena na kompromise. Nacionalnoosvobodilni boj je bil in je samo fraza za kmečke množice, za ohranitev hegemonije v nacionalnoosvobodilnih tendencah in za demonstrativni defile s kmečkimi množicami, ko je hotela ta slovenska buržoazija izvleči iz velesrbske buržoazije kako korist.«⁵

Slovenski komunisti so takrat ocenjevali, da naraščajoča moč delavskega razreda spravlja »klerikalno buržoazijo v paničen strah«, ta strah pa jo žene v naročje velikosrbske vojaško-fašistične diktature, kakor so označevali diktaturo. Šlo naj bi za bojazen te buržoazije, da bi se delavski razred polastil hegemonije v nacionalno osvobodilnem gibanju in da bi meščansko demokratična revolucija pod vodstvom delavskega razreda oziroma komunistične partije v nadaljevanju prerasla v proletarsko revolucijo. Ocena, utemeljena na razrednih izhodiščih, jim je pritrjevala, da »čim močnejše so revolucionarne sile, tem v hitrejšem tempu gre klerikalna politika v naročje velesrbski«. Potrditev, da gre razvoj v to smer, so med drugim videli v ukinitvi konfinacije za voditelje SLS, med katerimi je bil tudi dr. Marko Natlačen.⁶

Po parlamentarnih volitvah maja 1935, na katerih SLS ni sodelovala, vendar je pozneje stopila v vlado in si s tem prislužila širše očitke o zatajitvi avtonomiističnega programa,⁷ je prišlo za komuniste do pričakovanega preobrata, ki je potrdil njihove napovedi. S tem političnim preobratom je prišlo do spremembe tudi na položaju bana Dravske banovine, na katerem je septembra 1935 Marko Natlačen nasledil dotedanjega liberalnega politika dr. Dinka Puca. Natlačen, ki je med drugim leta 1926 postal podpredsednik SLS in naslednje leto predsednik Oblastnega odbora za ljubljansko oblast, je sicer že dobro desetletje sodil v najožje

³ France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, knj. 2. Ljubljana 1981 (dalje Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja), str. 36–43, 99–113.

⁴ Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007 (dalje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo), str. 167–180, 212–227.

⁵ Edvard Kardelj: Zbrana dela, knj. 1. Ljubljana 1989, Poročilo Edvarda Kardelja 2. 12. 1934 centralnemu komiteju KPJ, str. 324, 325.

⁶ Prav tam, str. 325.

⁷ Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 265–268.

vodstvo SLS, pri čemer je vodilno mesto seveda pripadalo dr. Antonu Korošču.⁸ Takšno hierarhijo so upoštevali tudi v komunistični stranki. Kot politik tolikšne moči in vpliva, ki je bil od septembra 1935 do okupacije Jugoslavije aprila 1941 vrhovni nosilec posvetne oblasti na Slovenskem, je Natlačen pomembno krojil pogoje delovanja komunistov in tudi njihove povsem osebne usode. Po Zakonu o banski upravi je bila banska uprava organizirana tako, da se je vse odločanje in poslovanje opravljalo z odgovornostjo in po navodilih bana. Med oddelki je bil v zadevnem primeru pomemben upravni oddelek, ki je opravljal vse posle resornega ministra za notranje zadeve, ki so po Zakonu o notranji upravi spadali v banovo pristojnost.⁹

Politični preobrat, ki je sledil kmalu po petomajskih volitvah, ko je morala odstopiti Jevtičeva in je bila vzpostavljena Stojadinovičeva vlada, v katero je stopila tudi nekdanja SLS s Korošcem na čelu, kar je odločujoče zaznamovalo politične razmere in razmerja političnih sil na Slovenskem v drugi polovici tridesetih let, je Delo (takrat glasilo Komunistične partije Italije in KPJ) tolmačilo kot korak v sili, v katerega je bila primorana »srbska gospoda«, potem ko so volitve pokazale, da je ljudstvo zavrnilo režim šestojanuarske diktature. Omenjena »gospoda« naj bi skupaj z delom generalitete in dvora spoznala, da se mora za ceno svoje nadvlade in vlade kapitalistov sploh sporazumeti z meščanstvom zatiranih narodov. Vladine obljube o vrnitvi k demokraciji so bile za komuniste zato le »manevri«, saj je Stojadinovičeva vlada, gledano z »razrednega stališča reakcionarna kapitalistična vlada, kakor so bile vse dosedanje«, in predstavlja le poskus sporazuma med meščanstvom Hrvaške in Slovenije z vladajočo srbsko gospodo. Stojadinovičeva vlada bi naj bila le nadaljevanje »vojaško fašistične diktature« oziroma Jevtičeve vlade, saj so jo sestavljali ministri iz obdobja diktature, v njej pa sta bila zastopana dva glavna stebra pri razglasitvi diktature, general Živković in Korošec. Komentar k taki sestavi vlade je bil: »Volk menja dlako ...« Kljub temu so komunisti priznavali, da je v novi vladi vendarle opazno določeno opuščanje odkrite politike unitarizma. Glede Koroščevega vstopa v vlado so menili, da je Korošec vstopil v vlado v prvi vrsti zato, da tam zastopa interese slovenskih bančnikov, zadružnih mogotcev in veleposestnikov, srbska buržoazija pa naj bi angažirala Korošca tudi zato, ker je ta kupčija za njo cenejša, kot bi bila kupčija s hrvaško buržoazijo okoli Mačka. Skratka, beograjski režim je pritegnil SLS v vlado, da izkoristi njen vpliv med slovenskim ljudstvom, da z njeno pomočjo zaustavi val nezadovoljstva in odpora proti diktaturi in njenim nosilcem. Ocena je bila, da je vodstvo SLS ponovno skočilo opoziciji v hrbet in se postavilo v službo beograjskih oblastnikov, Korošec pa da je kot že večkrat »zaplotniško in sramotno ponovil izdajstvo, ki se je vsakikrat nad slovenskim ljudstvom kruto maščevalo«. Zato so komunisti pozivali k ustvarjanju »ljudske antifašistične fronte, ki

⁸ Primorski slovenski biografski leksikon, zv. 10. Gorica 1984, str. 496.

⁹ Gašper Šmid: Uprava Dravske banovine 1929–1941. Ljubljana 2003, str. 34, 75.

bo mogla onemogočiti izdajalsko vlogo slovenske gospode – enkrat klerikalne enkrat demokratske». ¹⁰

Ljudska pravica, glasilo slovenskih komunistov, je to spremembo v notranji politiki sprva ocenila kot spremembo na bolje, čeprav je zasluge pripisovala Hrvatom in ne Korošcu oziroma SLS-u, ki mu je očitala volilno abstinenco in se retorično vprašala, ali se Slovencem res tako dobro godi, da si smejo privoščiti luksuz razsodnika med Srbi in Hrvati. Po njenem je bila temeljna potreba tistega trenutka udejanjenje minimuma demokracije, brez katere je vsako politično življenje nemogoče in brez katere je nemogoča obramba gospodarskih ter kulturnih pravic narodov Jugoslavije. Ta minimum demokracije in svobode mora obsegati enake, tajne in proporcionalne volitve, svobodo združevanja in zborovanja, svobodo tiska. Na podlagi obstoječih zakonov pa svobodno politično delovanje ni mogoče in človek, ki se želi politično udejstvovati, je izpostavljen nevarnosti gospodarskega propada in izgubi osebne svobode. Od nove vlade so zahtevali, da odpravi ta neznosni položaj, ter dokazovali, da dajeta kazenski zakonik in redno sodišče zadostno varnost za imetje in življenje državljanov in da ni potrebe po posebni zakonodaji in posebnih sodiščih. Zahtevali so osvoboditev političnih jetnikov in zatirjevali, da se »od raznih letakov /.../ svet še ni preobrnil«, vlada pa bo po njihovem opravičila svoj obstoj samo, če bo zagotovila narodom Jugoslavije naznačeni minimum svobode in demokracije. Če tega pričakovanja ne bo izpolnila, bo morala iti, kajti položaj se je v Jugoslaviji že toliko spremenil, »da ljudske množice zahtevajo politične pravice, da se vlade nanje morajo ozirati in ne morejo več vladati ‚očetovsko‘ brez ozira na nje«. Čeprav so bili sočasno tudi skeptični, ker je oblast ravno v tistem trenutku razpustila delavske kulturno prosvetne organizacije Svoboda – »čudna vlada, ki uvaja nov, svobodnejši zakon o društvih z razpustom že obstoječih«, je bil komentar. ¹¹

Kmalu po vzpostavitvi vlade Stojadinović-Korošec-Spaho pa je komunistični tisk že opozarjal, da v Sloveniji poteka politično življenje vsaj za široke množice samo v rokah vladne stranke. »Sliši in bere se samo o njenih shodih in o njenem organiziranju.« ¹² In od jeseni 1935, ko se je režim JRZ utrdil na oblasti, se je v Sloveniji na vseh področjih javnega življenja stopnjeval pritisk na komuniste, ki je potem trajal do konca obstoja Jugoslavije. O tem pričajo sezname in številne policijske razvidnice komunistov, ki jih je režim deloma podedoval od predhodnih oblasti, deloma pa jih je nato sam dopolnjeval. ¹³ Zaporji so se polnili, državno sodišče za zaščito države je obsojalo, v njegovem imenu pa tudi okrožna sodišča po vsej državi in število političnih obsojencev po kaznilnicah se je večalo.

¹⁰ ARS, fond Zbirka revij, brošur in časopisov (AS 1547), t.e. 27, Delo, junij-julij, 1935, št. 3-4, str. 3, Tavanje režima za izhodom. Korošec vprega slovensko ljudstvo v voz belgrajske gospode.

¹¹ ARS, AS 1547, t.e. 67, Ljudska pravica, 20. 7. 1935, str. 1, Notranje politični položaj.

¹² Ljudska pravica, 18. 10. 1935, str. 1, Slovenska opozicija.

¹³ ARS, Kraljevska banska uprava Dravske banovine – upravni oddelek (AS 68), Razvidnice komunistov in drugih oseb (3 neoštevilčeni fascikli).

Novembra 1935 je jugoslovanska policija razkrila mrežo organizacij KPJ, ki so bile vezane na državni biro KPJ, tj. osrednje vodstvo v državi. V nekaj mesecih je šlo skozi zapore okoli 2000 ljudi, približno 800, ki jim je bilo dokazano komunistično delovanje, je bilo postavljenih pred sodišče, med njimi celotno pokrajinsko vodstvo partije v Sloveniji.¹⁴ Aretacije so potekale tudi pozneje, vendar njihov obseg ni bil tolikšen, da bi bistveno ohromil komunistično dejavnost.

Odločnost režima, da nastopi proti komunistom, so potrjevali tudi nastopi notranjega ministra Antona Korošca, npr. v parlamentu marca in julija 1936, ko je govoril o tem, da boj proti komunizmu ni le stvar policije, temveč se morajo vanj vključiti Cerkev, šola, socialna društva ter gospodarske organizacije, skratka postaviti je treba idejo proti ideji.¹⁵ Toda pod zastavo protikomunističnega boja je nato režim zaostroval splošni nadzor nad družbenimi gibanji v državi, režimski pritisk pa je rodil tudi reakcijo.

Tako je dr. Marko Natlačen nastopil svoj banski mandat v razmerah, ko je slovenski del JRZ oziroma nekdanja SLS znova dobila vodilni položaj v političnem življenju in s tem oblastnih pozicijah v Dravski banovini, kar je trajalo do konca obstoja prve jugoslovanske države.¹⁶ Na drugi strani je okrepila dejavnost in javno prisotnost komunistična stranka, ki je skladno z usmeritvijo 7. kongresa Kominterne, ki je potekal poleti 1935, prevzela ljudskofrontno usmeritev oziroma taktiko, kar je pomenilo postopno preusmerjanje od čiste razredne politike k protifašistični in narodnoobrambni na temelju boja za mir in temeljne demokratične svoboščine.¹⁷

Čeprav velja ocena, da je ban Natlačen dosegel nesporne uspehe na gospodarsko-socialnem področju,¹⁸ mu komunisti tozadevno niso posvečali posebne pozornosti oziroma mu priznavali zaslug, ker to ni bilo niti v njihovem interesu, predvsem pa jih je neposredno zadeval odnos režima do njih samih. Eden redkejših zapisov v časopisju je npr. nastal kmalu po Natlačenovem imenovanju na položaj bana in zadeva njegov obisk v severovzhodni Sloveniji in Beli krajini, ki je bil najbrž povezan z utrjevanjem organizacije JRZ. V njem je rečeno, da je najrazličnejšim prošnjam od strani prebivalstva, ki težko pričakuje njihovih izpolnitev, Natlačen obljubil podporo, da sta ti dve pokrajini poznani po razpoloženju ljudstva, ki je bilo ob petomajskih volitvah in tudi pozneje za Združeno opozicijo, in da Slovenec ter drugo časopisje JRZ posveča tem območjem zadnje čase mno-

¹⁴ Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije. Beograd – Ljubljana 1963, str. 177.

¹⁵ France Filipič: Dr. Anton Korošec in marksisti. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1991, št. 1, str. 95.

¹⁶ Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 269–273.

¹⁷ Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978 (dalje Nedog, Ljudskofrontno gibanje), str. 23–32, 47–69.

¹⁸ Miroslav Stiplovšek: Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Ljubljana 2006, str. 275–290.

go pozornosti.¹⁹ V začetku leta 1936 je Ljudska pravica podrobneje poročala tudi o banovinskem proračunu, vendar je članke, ki so prinašali predvsem množico številčnih podatkov, brez komentarjev prevzela kar od Slovencea.²⁰

Kmalu po nastopu banske funkcije se je Natlačen med drugim soočil z delovanjem društev kmečkih fantov in deklet, v katerih so pogosto svoj vpliv širili komunisti, zaradi česar so bila nekatera društva tudi razpuščena. Eno izmed njih je bilo npr. Društvo kmetiskih in deklet Gradac v Beli krajini, ki nazorno razkriva metode delovanja komunistov v njih. Ustanovljeno je bilo leta 1933 na pobudo komunista Jakoba Butale. Domači komunisti, ki so v društveno vodstvo predlagali predvsem simpatizerje partije, so bili dejanski usmerjevalci društvenega življenja, svojo dejavnost pa so postopoma razširili še na druga območja Bele krajine. V letu 1935 je Zveza kmetiskih fantov in deklet že opozarjala gradaško društvo na njegovo komunistično usmerjenost. Butala je zato izstopil iz društva, dejansko pa je društveno delo še vedno usmerjal. Dne 15. oktobra 1935 je izšel razpustitveni dekret, ki ga je podpisal ban dr. Marko Natlačen. V njem so bili navedeni enaki razlogi kot pri dekretu za razpustitev društva Mlake. Dekret najprej kot vzrok razpusta navaja nošenje slovenske zastave 11. avgusta 1935 na tekmi predic na Krasincu, nato pa nadaljuje: »Član naslovnega društva je bil svoj čas tudi Butala Jakob, ki je bil zaradi komunistične propagande obsojen na tri leta robije. Butala je sicer formalno prenehal biti član, dejansko pa je ostal z društveniki v enakih odnosih, kakor je bil poprej. To je imelo naravno tak vpliv na društveno članstvo, da so se v njem pokazale gotove komunistične tendence, ki so prišle do jasnega izraza v drugi polovici meseca septembra 1935, ko so društveni člani pobirali podpise za osvoboditev političnih kaznjencev. Vsekakor pa nabiranje podpisov za navedeni namen ne spada v statutarno delovno področje naslovnega društva, in ker se je vršilo brez oblastnega dovoljenja, je tudi kaznivo /.../ Dne 15. septembra 1935 so nekateri člani naslovnega društva motili verski fantovski sestanek pri cerkvi v Kloštru z vzkliki političnega značaja. Tudi sicer se je opazovalo, da se članstvo aktivno udeležuje gotovega političnega pokreta, dasi je društvo nepolitično.«²¹

Banska uprava je potem, ko je dobila sporočilo, da ima v Društvu kmetikih fantov in deklet na Dobravi pri Kropi velik vpliv učitelj »filokomunist« Stanko Žagar, čeprav ni član ne upravnega ne nadzornega društvenega odbora, naročila radovljiškemu sreskemu načelstvu, naj preveri delovanje dobravskega društva in ugotovi, ali društvo morda ni prekoračilo svojega statutarne delovnega področja in delalo »zoper državni in družabni red«.²² Oblast je torej kar natančno

¹⁹ Ljudska pravica, 29.11. 1935, str. 1, Iz notranje politike.

²⁰ Ljudska pravica, 21. 2. 1936, str. 1, 2, Banovinski proračun za leto 1936–1937; Pred zasedanjem banovinskega sveta; Samoupravna bremena v Sloveniji.

²¹ Anton Štampohar: Društva kmetiskih fantov in deklet v Beli krajini. V: Pot kmečkega ljudstva v OF. Ljubljana 1986, str. 258–260.

²² ARS, fond Zbirka biografij vidnejših komunistov in drugih javnih osebnosti (AS 1546), t.e. 60, Dopis Zveze društev kmetiskih fantov in deklet 3. 10. 1935 banski upravi; Dopis banske uprave 19. 10. 1935 sreskemu načelniku v Radovljici.

vedela, v čigavih rokah je društvo (tako predsednik kot blagajnik društva sta bila komunisti!), zato je konec leta 1935 tudi to društvo prepovedala.²³

Drugo področje konfliktnih razmer so predstavljale stavke, ki so z upadanjem gospodarske krize postajale v letih 1935 in 1936 vse pogostejše, prav v mezdnih in stavkovnih gibanjih ter sindikalnih in drugih delavskih organizacijah pa so komunisti pogosto iskali priložnosti za svoje delovanje. V Sloveniji je močno odmevala velika stavka tekstilnih delavcev, ki se je začela v Kranju 20. avgusta 1936 pod vodstvom komunistov in mimo volje Centralnega tarifnega odbora, ki so ga sestavljali vsi trije centralni tajniki slovenskih strokovnih organizacij in predstavniki Delavske zbornice. Stavka se je postopoma razširila na večino tekstilnih podjetij v Sloveniji, do nje pa je prišlo potem, ko je ob sicer enotni oceni o padanju realnih mezd slovenskega delavstva banska uprava že začela pogajanja o kolektivni pogodbi za ureditev delovnih in plačilnih razmer v tekstilni industriji. Ker pa so delavci ocenjevali, da podjetniki zavračajo s sklenitvijo kolektivnih pogodb, so začeli stavkati in zasedli proizvodne prostore. Dne 5. septembra 1936 je Natlačen izdal odredbo o stavki, ki je predvidevala kazenske sankcije za posamezna dejanja stavkajočih (npr. zaradi omejevanja osebne svobode v obratnih prostorih, omejevanja ali preprečevanja prostega lastnikovega razpolaganja z obratnimi prostori, nasilnega odvrčanja drugih od dela itd.). V odredbi je ban opozarjal, da imajo delavci in nameščenci v podjetjih različne možnosti za uveljavljanje boljših službenih razmer, tudi s stavko, da pa so v tej stavki ponekod prekoračili mejo zakonitosti, ker so zasedli obrate in jih nočejo zapustiti, ker so povzročali materialno škodo, ker so omejevali osebno svobodo oseb, ki so hotele zapustiti obratne prostore ali pa delati itd. Sreskim načelstvom in policijskim oblastem pa je Natlačen poslal navodila, v katerih je zapisal, da se zavzema za postopke, ki bodo privedli do mirne izpraznitve tovarniških prostorov, in poudaril: »Moja želja, da zaščitim delavstvo v njegovi borbi za poboljšanje delovnih pogojev, je tako živa, da je vse nezakonitosti, ki se v tej borbi dogajajo, niso mogle zatreti, edinole samo delavstvo s svojo nepopustljivostjo, bi me moglo prisiliti, da pristopim izvajanju točk 2 in 3 s silo.« Ban je tudi obljubljal, da bo kolektivna pogodba, ki je bila v pripravi, vsebovala določilo, da ne bo noben delavec odpuščen zaradi stavke. Pozival je k obojestranskemu popuščanju v času pogajanj – delavci naj izpraznijo tovarne, lastniki pa naj v tem času ne začenjajo s proizvodnjo z morebitnimi stavkokazi. Posebej se je obračal na delodajalce, naj ne prezrejo potrebe, da se zagotovi tekstilnemu delavstvu čim ugodnejši socialni položaj in se s tem ustvari trden temelj tudi za napredek te industrije. Po dolgotrajnih pogajanjih za sklenitev kolektivne pogodbe je delavstvo končalo stavko in kmalu je bila kolektivna pogodba tudi podpisana. Le kranjsko delavstvo ni popustilo, zato sta ga policija in žandarmerija 16. 9. 1936 nasilno pregnali

²³ Ivka Križnar: Delo Staneta Žagarja med kmečkimi ljudmi. V: Pot kmečkega ljudstva v OF. Ljubljana 1986, str. 291.

iz tovarn.²⁴ Nasilna izpraznitev in dejstvo, da so bili komunistični organizatorji stavke aretirani in so ostali brez zaposlitve, so nato bili predmet pogostih očitkov režimu in osebno Natlačenu. Že kmalu po zadušeni stavki so očitki dobili svoje mesto npr. v letakih, ki jih je partija razširjala v širši okolici Kranja in so napadali Korošca in Natlačena kot odgovorna za takšen konec stavke.²⁵ Glasilo centralnega komiteja KPJ Proleter pa je pisalo, kako je Koroščeva ljubljanska policija skupaj s kranjsko žandarmerijo ob 4. uri zjutraj s puškami v rokah »šturmala in z silo izgnala štrajkaše iz tovarn«, medtem ko je »hlapec Belgrada – ban Natlačen« dal povelje, da bodo vse osebe, ki simpatizirajo s stavkajočimi, strogo kaznovane.²⁶ Ko je v Sloveniji 13. 2. 1937 izšla banska uredba o minimalnih mezdah, o sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavi in arbitraži, ki je omejevala pravico do stavke, je naletela na hud odpor. Zlasti člani partije pa so vplivali na strokovne organizacije, da so organizirale proteste.²⁷

Značilna oblika delovanja ljudske fronte leta 1937 so bili njeni izleti, ki jih orožništvo ni moglo preprečiti. Organizirali so jih komunisti in njihovi simpatizerji in so dejansko imeli značaj političnih zborovanj. Banska uprava je kmalu zaznala njihov levičarski značaj in pravilno ugotovila: »Ti izleti, ki potekajo pod krinko ljudske fronte, dokazujejo, da so se komunisti vrgli na legalno delovanje med ljudskimi množicami. Ta način je uspešnejši kot ilegalno delovanje, za komuniste pa je manj nevaren.« Zato je naročila sreskim načelstvom in policijskim upravam, da morajo posvetiti izletom nezakonite ljudske fronte vso pozornost, »ker ni izključeno, da se bodo uporabljali za propagando komunističnih idej«.²⁸

Poleti tega leta je bil organiziran tudi »španski teden« v podporo republiškanski Španiji. Oblast je posamezne prireditve omejevala ali jih skušala preprečiti, plenila pa je tudi tisk, ki so ga komunisti ob tej priložnosti razpečevali, npr. brošuro »Mučeniška Španija«, katere avtor je Mirko Košir ali od Marije Žumer »70 dni v glavnjači«. Banska uprava je v okrožnici 17. julija 1937 opozorila podrejene organe na prireditve španskega tedna, kmalu zatem pa že ugotavljala, »da je po sredi delo in snovanje novoustanovljene Komunistične partije Slovenije«, čemur pa upravna in policijska oblastva posvečajo veliko premalo pozornosti.²⁹

Oblast je bila torej kmalu seznanjena z ustanovitvijo Komunistične partije Slovenije (KPS) aprila 1937. V manifestu, ki je sicer odraz ljudskofrontne po-

²⁴ France Filipič: Ob 50-letnici stavkovnega gibanja v Mariboru. Maribor 1986, str. 40–47, 70–74, 82, 83.

²⁵ ARS, AS 1546, t.e. 60 (Stanko Žagar), Dopis žandarmerijske postaje Podnart 25. 10. 1936 sreskemu načelstvu Radovljica.

²⁶ Proleter, oktober 1936, št. 7, str. 461, Generalni štrajk tekstilnega delavstva v Sloveniji (ponatis Beograd 1968).

²⁷ Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja, str. 189.

²⁸ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 82.

²⁹ Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja, str. 188, 209–211.

litike, pa je še nadalje ostajalo nepomirljivo nasprotje komunistične partije do vodstva katoliškega tabora oziroma vodstva SLS, zato je širše politične povezovalke s katoliškimi množicami skušala ustvariti mimo vodstva stranke. Kajti politika vodstva SLS in še posebej Korošca kot predstavnika najmočnejše slovenske stranke v Stojadinovićevi vladi je bila ocenjevana za nasprotno interesom slovenskega naroda, za nadaljevanje stare politike slovenskih meščanskih strank, politiko izkoriščanja nasprotja med srbskimi in hrvaškimi strankami, politiko »jezička na tehtnici«, »politiko drobtinic«, ki ne slabi samo boja hrvaškega naroda za osvoboditev, temveč ovira tudi boj slovenskega ljudstva proti narodnemu zatiranju, dalje je bila ocenjena za politiko izpodkopavanja enotnosti zatiranih narodov Jugoslavije v boju proti velesrbski nadvladi, proti režimu centralizma in velesrbskega terorja, za politiko, ki spravlja slovenski narod v nevarnost, da bo ostal popolnoma osamljen v svojem boju za narodni obstoj pred fašizmom in s tem izpostavljen popolnemu uničenju.³⁰

Opazno je, da se je v propagandi kot pomembnem sredstvu v nastopu komunistov nasproti oblasti sicer prevladujoči sintagmi »Stojadinović-Koroščeva vlada« oziroma »Stojadinović-Koroščev režim« včasih neposredno dodajalo tudi Natlačenovo ime, po navadi pa je bilo razvidno, da je komunistom bil »sovražnik št. 1« vendarle Korošec, ki je pač bil igralec na jugoslovanskem političnem odru, medtem ko je bil Natlačen le na slovenskem. Nabor obtožb na račun Natlačena je bil razumljivo večinoma pogojen z aktualnimi problemi, včasih pa je propaganda segla tudi v Natlačenova mlajša leta. V enem izmed letakov iz območja ljudske fronte, zaradi česar je njegov izvor teže natančno določiti, in govori o »Stojadinović – Korošec – Natlačenovem krvavem režimu«, na račun katerega izreka najhujše obtožbe, je Korošec npr. označen za »očeta strelav na Zaloški cesti, ko so padle nedolžne žrtve našega delavstva«. O Natlačenu pa je v tem letaku rečeno, da ga je ljudstvo obsodilo že s tem, da mu poje znano popevko »Marko Natlačen izdal manifest – mrtvim svobodo, živim arest«. Sicer naj bi Natlačen bil »falot« in »brez vsakih skrupul«. Medtem ko je pred vojno pozival proti Srbom, se sedaj udinja najhujšemu centralizmu in beograjski čaršiji. Ko so slovenski možje in fantje padali na italijanski fronti, je on »kot vnet in nadut avstrofil sedel lepo doma in bogatel potom bogatih ženitev«. Pravi njegov značaj pa se je pokazal, ko je z orožniki razganjal stavkajoče delavce v kranjskih tovarnah. Zato je letak Slovence pozival: »Pokažite, da ste odločno sovražni načinu, ki ga hoče pri nas uveljaviti Stojadinović-Korošec-Natlačenov režim. Korošec je poslal v Beogradu žandarje na cesto, da so streljali delavce. Natlačen je poslal v Kranj žandarje, da so mučili delavstvo, ki se je borilo proti odiranju s strani velekapitalističnih barab. Pokažite vsi, da imate najodločnejšo voljo ustrajati na protiklerikalni liniji.

³⁰ Manifest ustanovnega kongresa KP Slovenije »Delavci! Delovno ljudstvo! Slovenci!« V: Izročilo Čebin. Posvet ob 50. obletnici ustanovnega kongresa KPS in prihoda Josipa Broza Tita na čelo KPJ. Ljubljana 1987, str. 2–11.

Sedaj ne sme biti ne naprednjakov, ne socialistov, ne nacionalistov, ne komunistov, zdaj moramo biti vsi eno in isto ...»³¹

Naslednji letak iz leta 1938 je ugotavljal, da se kakor rdeča nit vleče skozi vso slovensko zgodovino zadnjih desetletij »usodno politično diletanstvo slovenskih klerikalcev«. »L. 1914. so bili na vladi in so z blagoslovi in kandelaborskimi huj-skaškimi govori (namig na Natlačena, op. p.) gnali naše ljudstvo v pokolj in boj za nemštvo in za Habsburžane. Po prevratu je prišla izguba Koroške, na vladi so bili tudi, ko je naša država izgubila slovensko Primorje. Na vladi smo jih videli ob vsaki, za naš obstoj opasni priliki in vedno so odločevali narodu in državi v škodo.« Potem je prišla šestojanuarska diktatura, ki je zopet v Korošcu našla »svojega pokornega hlapca«. Ko se je pričela likvidacija izjemnega stanja, ki ga je uvedla šestojanuarska diktatura, pa tik »pred dokončno likvidacijo vidimo na krmilu vlade zopet izdajalce koroških Slovencev: dr. Korošca, Smodeja, Izidorja Cankarja, Marka Kandelabroviča, današnjega 'ljudskega' bana in vso ostalo klerikalno svojat. Zavrlji so izvedbo likvidacije izjemnega stanja, poneverili mandat o vrnitvi političnih svoboščin, ki so ga prevzeli ob nastopu Stojadinovičeve vlade, in začeli po Dolfussovem receptu zatirati vse, kar čuti narodno in domoljubno.«³²

Komunistični tisk je stalno opozarjal, da v državi ne veljajo demokratična načela, čeprav je Stojadinovičeva vlada obljubila, da bo še v prvem letu vladanja izdala ustrezne politične zakone. Slovenski poročevalec, ki je začel izhajati julija 1938, je v svoji prvi številki utemeljil potrebo izhajanja tega časopisa z ugotovitvijo, da v državi vlada tolikšna tiskovna nesvoboda, kakršna je bila le še v času Živkovičeve diktature, saj je onemogočeno objavljati kar koli proti nemškemu in italijanskemu fašizmu, kar je samo v korist »našim zakletim sovražnikom«. ³³ List je takrat v ljudskofrontni usmeritvi pozival na enotno voljo in delo vseh demokratičnih in domoljubnih sil, kar edino lahko zavaruje neodvisnost države. Ob tem pa je zatrjeval, da deluje slovenska politika v nasprotju s takšno potrebo in zahtevo. Kot primer je navedel dogajanje v narodnoobrambni akciji na Ptuj, enem najbolj ogroženih slovenskih mest, kjer je prišlo po velikonočnih demonstracijah ptujskih Nemcev leta 1938 do ustanovitve narodnega sveta, v katerega so se združili predstavniki vseh političnih smeri. Enotnost različnih političnih subjektov je prišla npr. do izraza v sklepu vseh sodelujočih, da se zahteva izločitev šestih v velikonočne demonstracije vpletenih nemških občinskih odbornikov, čeprav bi na njihovo mesto bili postavljeni samo pristaši JRZ, kar pa se ni zgodilo. V delovanje ptujskega narodnega sveta sta namreč posegla dr. Korošec in dr. Natlačen, ki sta konec aprila 1938 poklicala v Ljubljano ptujskega župana in predstavnika JRZ v ptujskem narodnem svetu, ta pa je nato ptujskemu narodnemu svetu

³¹ ARS, fond Zbirka letakov nekdanjega Zgodovinskega arhiva CK ZKS (AS 1548), t.e. 3, »Slovenski javnosti. Odkar doživljamo dneve Stojadinovič-Korošec-Natlačenovega krvavega režima...«.

³² ARS, AS 1548, t.e. 3, Klerikalno narodno izdajstvo!

³³ Slovenski poročevalec, julij 1938, Zakaj izdajamo »Slovenskega poročevalca«. (ponatis Ljubljana 1951, str. 23).

sporočil, da JRZ ne more več sodelovati v ptujskem narodnem svetu, ker bo v Ljubljani osnovan Narodni odbor pod vodstvom Korošca, ki bo samostojno vodil narodnoobrambno delo katoliških organizacij.³⁴ Slovenski poročevalec je svaril: »Kdor danes svoje lastne ali strankarske politične interese postavlja nad interese narodne celote, ta smrtno greši nad narodno bodočnostjo.«³⁵ Je pa nekoliko v dobro štel Natlačenu, da se je zavzel za dr. Julija Fellacherja, državnega tožilca v Ljubljani, da ni bil premeščen v Srbijo, temveč »samo« v Celje; premestitev naj bi bila posledica pritiska nemškega veleposlanika, ker Fellacher ni cenzuriral nekega članka, ki je ugodno pisal o koroških Slovencih. List je še zatrjeval, da je bila prav tako na zahtevo nemškega veleposlaništva zaplenjena brošura »Hitlerjevci v Sloveniji«, iz zaporov pa izpuščenih sedem ptujskih »hitlerjevcev«.³⁶ Sporočilo teh in podobnih zapisov je bilo, da Korošec in Natlačen popuščata nemškimi nacistom v nevarno škodo Slovencev. Dalje so komunisti očitali, da banska uprava nezakonito razrešuje zakonito izvoljene delavske zaupnike, kar bi se naj sredi leta 1938 zgodilo npr. v tovarni Saturnus v Ljubljani in v tekstilni tovarni v Št. Pavlu, ko je bilo aretiranih tudi več komunistov (julija 1938 med drugimi Edvard Kardelj, Pepca Maček, Branko Diehl, Milan Apih, Miloš Zidanšek, Slavko Šlander).³⁷

Oster je bil odziv na Natlačeno srečanje z Mussolinijem septembra 1938 na Planini pri Rakeku. Ta dogodek je bil označen za »najbolj črne dneve v zgodovini slovenskega naroda«. Slovenski poročevalec je še posebej opozoril na ravnanje Slovencev,³⁸ ki je objavil sliko rokovanja bana Natlačena z Mussolinijem, »krvnikom naših zaslužjenih bratov onkraj meje«. Poročilo, ki je spremljalo to sliko, pa je bilo po njegovi oceni »nedosegljiv primer klečeplastva pred gospodarjem, ki vihti bič nad teboj. Vsaka besedica, ki jo je krvnik blagovolil spregovoriti z Natlačenom, je bila reproducirana, kakor kaka posebna dragocenost, posebna čast. Nihče pa ni vprašal tega plemenitega Dučerja, kako je z našimi ljudmi tam preko meje«, čeprav vsi pripovedujejo, ki prihajajo preko meje, da se razmere tam niso še prav nič spremenile. »Slovenci kakor da niso gospodarji v svojih lastnih domovih, ki so jih postavili s svojimi žulji, kaj šele da bi bili gospodarji na zemlji, kjer so vendar strnjeno naseljeni. /.../ Tako je na počasno umiranje obsojenih 600 tisoč naših ljudi, ki so zaman pričakovali najmanjšega znaka, da ima naša država vsaj nekoliko interesa na svojih manjšinah.«³⁹

³⁴ Slovenski poročevalec, julij 1938, št. 1, ponatis str. 25, Razcep v ptujski narodno-obrambni akciji; Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 102.

³⁵ Slovenski poročevalec, julij 1938, št. 1, ponatis str. 26, Narodni sveti in narodni odbor.

³⁶ Prav tam, Kdo odloča v naši državi.

³⁷ Slovenski poročevalec, julij 1938, str. 26, 27, Obratne zaupnike razrešujejo. Aretacije komunistov.

³⁸ Slovenec, 20. 9. 1938, Mussolini na Slovenskih tleh.

³⁹ Slovenski poročevalec, oktober 1938, ponatis str. 38, 39, Najbolj črni dnevi v zgodovini slovenskega naroda.

Ko je jeseni 1939 prišlo na podlagi povezav različnih skupin do ustanavljanja Zveze delovnega ljudstva Slovenije (ZDLS) kot oblike ljudskofrontnega povezovanja, je ta novembra 1939 po vsej Sloveniji razširila letak »Kaj hočemo«, ki ga je podpisalo 96 oseb (med njimi npr. sekretar centralnega komiteja KPS Franc Leskošek, pisatelj Miško Kranjec, duhovnik Jože Lampret, zdravnik dr. Lojze Mihelčič). V razglasu so bile postavljene nekatere zahteve splošno demokratičnega značaja ali zahteve, ki so v percepciji leveice s komunisti na čelu veljale za demokratične (npr. uveljavitev splošne volilne pravice s tajnim glasovanjem, svobodne volitve v vsa zastopstva, zahteva po slovenskem parlamentu, odprava senata kot predstavništva gospode, zahteva po popolnejši gospodarski, politični in kulturni samostojnosti Slovencev, za svobodo strokovnega združevanja in popolne stavkovne pravice, za razširitev socialno zaščitne zakonodaje, davčno reformo s progresivnim obdavčenjem, črtanje kmečkih dolgov, razlastitev veleposestev itd.). Oblast je takoj prepovedala razširjanje letaka, na zahtevo banske uprave in na podlagi policijske ovadbe so sledile aretacije podpisnikov, sodni postopek proti obtoženim pa ni bil zaključen, ker ga je najbrž prehitela vojna.⁴⁰

Po izidu oklica ZDLS je ZDLS izdala posebno okrožnico, v kateri je ugotavljala, da se je po sklenitvi sporazuma Cvetković-Maček v preostalih delih države politično življenje začelo vsaj delno demokratizirati, medtem ko v Sloveniji vlada »pravo izjemno stanje« – slovenska JRZ izvaja »najhujšo strankarsko diktaturo«, kakršna je bila poznana le še v časih Živkovića in Jevtića, vso svojo strankarsko oblast je naperila zlasti proti ZDLS ter skuša s terorjem onemogočiti njeno delovanje, pozabila je na svoje obljube o zagotavljanju demokracije in državljanskih svoboščin, ko je izšel legalno tiskan, od 96 predstavnikov podpisan oklic, »je slovenska JRZ s pomočjo svoje strankarske oblasti na banski upravi pustila poaretirati vse podpisnike in mnoge od njih pridržala v zaporu«. Kaj takega bi naj bilo mogoče le v Sloveniji in zagrebški Jutarnji list, ki je poročal o aretaciji približno 100 podpisnikov manifesta, se je menda ironično spraševal, po katerem zakonu naj bodo sojeni ljudje, ki za Slovenijo zahtevajo samo tiste svoboščine, ki so si jih Hrvatje že priborili.⁴¹

V letu 1940 je bila ost komunistične kritike uperjena tudi v zunanjepolitično preusmeritev jugoslovanske vlade in s tem tudi nekdanje SLS kot vladne stranke. Spomladi 1940 je ta kritika ugotavljala: »Pred dobrim letom je bila ‚slovenska‘ bogata gospoda še germanofilska in za fašizem, ker je bila tedaj fašistična Nemčija najmočnejša trdnjava svetovne reakcije in je naša gospoda računala, da jo bo Hitler reševal pred lastnim ljudstvom. Zdaj pa je ta gospoda anglo- in frankofilska in za ‚demokracijo‘, ker so danes t. i. zapadne demokracije centralna sila reakcije in se sedaj naša reakc. gospoda zanaša nanje, da jo bodo rešile pred valovi ljudskega nezadovoljstva.« Korošec, Natlačen, Krek in njihovi »trabanti od slov. JRZ«, tj. glavni politični zastopniki vrhov slovenske buržoazije, »ki so bili leta

⁴⁰ ARS, AS 1548, t.e. 2, Kaj hočemo?; Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 157–164.

⁴¹ ARS, AS 1548, t.e. 3, Okrožnica Zveze Delovnega Ljudstva Slovenije (november 1939).

1938 pripravljeni po vzgledu slovaških reakcionarjev prodati Slovenijo nemškim imperialistom, so danes pripravljeni 'posoditi' meje in ljudi angleškim in franc. imperialistom za vojno proti Nemčiji«. Obenem pa se pripravljajo »prodati« slovenski narod Mussoliniju, če bi se ta dokončno odločil za pohod proti Sovjetski zvezi na strani angleškega in francoskega imperializma. Tozadevno so ves državni aparat od žandarmerije do šol, ves strankarski aparat, tisk itd. vpregli v »gnusno gonjo proti ZSSR in proti komunistični stranki ter vsem bojevnikom za ljudske pravice«. Režim tudi brutalno zatira mezdna gibanja in stavke delavstva (npr. trboveljska rudarska stavka konec leta 1939) in odpor ljudstva proti draginji ter špekulantom. Dopusča, da slovenski možje in fantje v množicah propadajo in umirajo pri t. i. orožnih vajah. Prizadevanja katoliškega političnega vodstva za uveljavitev avtonomnega položaja banovine Slovenije so bila po njihovem le pesek v oči ljudstvu, ker v resnici »hočejo le zase avtonomno banovino Slovenijo, v kateri bi 'sporazumno' z velesrbsko gospodo terorizirali in izžemali delovno ljudstvo«, zato tudi nočejo resnične demokracije, ljudskih svoboščin in izvoljenih ljudskih zastopnikov. Nič drugače naj ne bi ravnala slovenska JNS, ki tudi ne zastopa slovenskih interesov, v tem času pa so zavračali tudi različne demokratične opozicijske skupine, vključno s socialno demokracijo, katerih naloga bi naj bila le slepiti ljudstvo, da se »država vrača v demokracijo«. Po tej optiki so bile vse slovenske stranke od JRZ do socialno demokratske »v istem taboru smrtnih sovražnikov delavskega razreda in vsega delovnega ljudstva Slovenije«, na strani delavcev in kmetov, na strani vseh tlačanih in izkoriščanih pa je bila samo KPS, ki je pozivala k trdni skupnosti vsega delovnega ljudstva v nastop proti »združeni reakciji« oziroma »lažidemokratskim« strankam.⁴² Glede na režimski pritisk pa so komunisti zagotavljali: »Naš odgovor Korošču in Natlačenu, ki ga njuni žandarji izvajajo nad delovnim ljudstvom, mora biti: za vsakega bojevnika, ki ga bo iz vrst delovnega ljudstva iztrgala njihova okrvavljena roka, bomo postavili in vzgojili deset novih zvestih in preizkušenih borcev!«⁴³

Problem širjenja komunistične dejavnosti oziroma nevarnosti je bil večkrat prisoten v obravnavah na zasedanjih banskega sveta.⁴⁴ Obširneje pa so o tem razpravljali na zasedanjih v začetku leta 1940 in 1941. Na 1. seji 12. rednega zasedanja banskega sveta 12. februarja 1940 je najprej obsežneje o vprašanju »pobijanja komunizma« spregovoril ban Natlačen. Čeprav je ugotavljal, da »razorne akcije« ne sodijo na dnevni red razprav banskega sveta, je poudaril, da smatra za osebno dolžnost spregovoriti o »najnevarnejši taki akciji«, tj. o komunizmu. Svo-

⁴² ARS, AS 1547, t.e. 27, Delo, Organ Centralnega Odbora Komunistične Stranke Slovenije (dalje Delo), maj 1940. št. 1, str. 7, Boj slovenskega delovnega ljudstva pod novimi pogoji.

⁴³ Delo, maj 1940. str. 12, Krepimo naše organizacije.

⁴⁴ Vladimir Kološa: Banski svet Dravske banovine: 1931–1941. Ljubljana 1980, str. 13.

jo odločitev je utemeljil s spoznanjem, da za uspešen nastop proti komunizmu »niso zadostna državna sredstva, t.j. državni aparat z vsemi represivnimi merami, ki so mu na razpolago, ampak mu mora priskočiti na pomoč tudi samoobramba ljudstva«. Zaznaval je, da je bilo v začetku leta 1939 sicer opazno popuščanje komunistične akcije, kar bi naj bilo v zvezi z neuspehom komunizma v Španiji in krepitvijo narodnega socializma v Srednji Evropi; zlasti priključitev Avstrije k Nemčiji in ustanovitev češkomoravskega protektorata naj bi zelo poslabšali možnost povezav domačih komunistov z inozemskimi. V drugi polovici leta 1939 pa se je komunistična akcija znova okrepila, še zlasti po sklenitvi zveze med Nemčijo in Sovjetsko zvezo oziroma po paktu Hitler-Stalin, po začetku vojne in razdelitvi Poljske, »ko so se boljševiki pojavili na Karpatih«. ⁴⁵

Tisto, kar je Natlačena posebej vznemirjalo, je bilo uveljavljanje novih metod komunističnega delovanja, za katere je bilo značilno, da se komunisti niso več zapirali v tajnih organizacijah in tajnem tisku, temveč so v formalnem pogledu nastopali na povsem zakonit način. Opazno je bilo npr. njihovo sodelovanje pri raznih revijah, kar je bilo povsem v skladu s formalnimi predpisi zakona o tisku. Kot primer povsem zakonitega tiska je izpostavil razširjanje letaka »Kaj hočemo«, čeprav je v letakih bila zapisana zahteva po spremembi družbenega in gospodarskega reda z naslonitvijo na Sovjetsko zvezo. V zvezi s tozadevnim delovanjem je Natlačen kratko ugotovil: »Je to metoda, ki da misliti. Vsekakor je to znak, da bo treba v večji meri kot doslej komunizmu stopiti naproti tudi z idejno borbo. Naša javnost se te dolžnosti mnogo premalo zaveda.« ⁴⁶

Pritrjeval je, da je v programskih usmeritvah časopisov Slovenec, Slovenski dom, Domoljub in Straža v viharju dovolj široko prisotno t. i. pobijanje komunistične propagande, da iz tega kroga izhajajo tudi protikomunistične brošure in da je nedavno izšla tudi pomembna knjiga, v kateri se na poljuden način prikazuje človek in družina pod komunizmom in se razkrivajo pravi komunistični cilji. ⁴⁷ Hkrati pa je ugotavljal, da del tiska molči, »kot da se ga ta državo in narod upropaščujoča akcija ne tiče«, in da je velik del inteligence, zlasti mlajše, v tem pogledu pasiven oziroma nenačelno oportunističen. Pasivna drža po njegovem ni izhajala iz morebitnega podcenjevanja komunistične nevarnosti ali nezainteresiranosti za politično življenje, temveč iz nekakšnega računa »za vse primere«, ker da si izobraženstvo noče pokvariti dobrega razmerja s komunizmom, če bi le-ta vendarle prišel na oblast. Ta oportunizem pa je zmanjševal udarnost in učinkovitost boja proti komunizmu. Zato je Natlačen svaril: »Pomislite samo, da ljudje s tako miselnostjo vzgajajo mladino, vodijo tečaje, načelujejo društvom, posegajo v javno življenje z besedo in tiskom: kakšni morajo biti sadovi takega dela?«

⁴⁵ ARS, fond Banski svet Dravske banovine 1931–1941(AS 77), t.e. 14, Zapisnik 1. seje XII. zasedanja banskega sveta 12. 2. 1940, str. 16. Banov govor je obširneje objavljen tudi v: Slovenec, 12. 2. 1940, str. 4, Zasedanje banskega sveta.

⁴⁶ ARS, AS 77, t.e. 14, Zapisnik 1. seje XII. zasedanja banskega sveta 12. 2. 1940, str. 16.

⁴⁷ Najbrž je mišljena knjiga dr. Ivana Ahčina Komunizem največja nevarnost naše dobe. Ljubljana 1939.

Zanj so to bili filokomunisti, »ki okužujejo zdravo okolico«, kjer koli se pojavijo, srečati pa jih je mogoče v vseh slojih prebivalstva in v vseh stanovih. Čeprav obstoje društva, ki takih ljudi ne trpe v svoji sredi in svoje vrste neizprosno prečistijo, pa je takšna praksa šele na začetku uveljavljanja, pri čemer naj bi bila še najbolj uspešna akademska mladina, drugod pa delo v glavnem še čaka. Na resnost razmer, kakor jih je Natlačen dojemal, kaže njegov poudarek, »da država pri najboljši volji ne more drugega kakor postopati po zakonu, z zakonom pa se taka bolezen ne zdravi«. ⁴⁸

Po vsem tem Natlačena ni presenečalo dejstvo, da se je komunistično gibanje, primerno idealizirano, razširilo celo med srednješolsko mladino v večjem številu srednješolskih mest, kar so potrdile policijske preiskave. Na podlagi ugotovitev teh preiskav je mladina neposredno stopila v službo predstavnikov kominterne, delala po njihovih navodilih, lovila pristaše, korespondirala z enako mislečimi in tistimi, ki ne kažejo dovolj odpora, razširjala ilegalno propagandno literaturo ali urejevala in širila lastne propagandne liste itd. Preiskave so ugotovile dvoje značilnih pojavov: na stanovanjih srednješolcev je bilo mogoče najti tudi drugo opozicijsko literaturo, iz česar je izhajalo, da so bili komunistično usmerjeni dijaki nosilci komunistične in hkrati opozicijske srednješolske akcije; te dijake je bilo mogoče najti eno leto na eni drugo leto pa že na drugi šoli, ker so bili na prejšnjem zavodu izključeni zaradi suma komunistične usmerjenosti. Zato je Natlačen poudaril, da je srednja šola po zakonu, tradiciji in hotenju tudi vzgojna šola, dolžnost srednješolskega učnega osebja pa je poleg posredovanja znanj tudi voditi dijaka skozi življenje in ga pripraviti nanj za čas, ko vodnika ne bo več imel. Ocenjeval je, da dejansko obstoji majhno število profesorjev, ki se širše zanimajo za dijake, ki niso indiferentni v vprašanju moralnega razvoja mladine in zanje dijak ni le »objekt učenjakarskega brusa«, pri čemer je seveda meril predvsem na liberalno učiteljstvo. Zato je takole apeliral na vse sloje naroda in člane banskega sveta: »Pazite, kaj se godi v družini, v društvi, v javnosti, v šoli in uradih, v industrijskih delavnicah in v podzemeljskih rovih, da Vas nekoč ne preseneti svet, ki mu bo krščanstvo samo še tarča za pijane dovtype, ruševine večstoletne narodne kulture pa temelj, na katerega bo postavil svoje brezdušno materialistično carstvo. Moj klic velja posebej še vsem poklicnim vzgojiteljem mladine, to je vsemu našemu nižjemu in višjemu učiteljstvu: Najdragocenejše, kar imamo, je izročeno Vaši skrbi. Čez 10 let bo slovenski svet tak, kakršnega Vi danes polagate v mlade duše. Gorje Vam, če se izkaže, da njiv niste pleli, ali da ste celo sejali ljuliko!« ⁴⁹

Banovemu izvajanju so svetniki v razpravi pritrdjevali, ga pa tudi pomembno dopolnjevali, kar je lahko pomenilo tudi določeno nestrinjanje z njegovimi pogledi. Tako se je banski svetnik Filip Križnik iz Trbovelj postavil v bran trboveljskim delavcem, ker je menil, da komunizem »med revnim ljudstvom, med

⁴⁸ ARS, AS 77, t.e. 14, Zapisnik 1. seje XII. zasedanja banskega sveta 12. 2. 1940, str. 17.

⁴⁹ Prav tam, str. 18, 19.

trpini, delavstvom, ni zrasel pri nas, ampak so ga vnašali in ga vnašajo inteligentki«. Po njegovem delavec ni in ne more biti pravi komunist, njemu gre samo za življenje in za kruh, on mora in želi predvsem delati. Komunizem širijo za to plačani agitatorji, ki so povzročili tudi zadnjo stavko v Trbovljah decembra 1939. Toda pri zatiranju stavke so bili rudarji mnogo prej zaprti kakor tisti, ki so nagovarjali rudarje k stavki, kar je mogoče razumeti kot posredno kritiko Natlačena, saj, je pojasnjeval, če bi oblasti zaprle tiste, ki širijo komunizem in hočejo živeti brez dela na račun drugih, rudarjev ne bi bilo treba zapirati. Delavci so bili pravzaprav zaprti samo zato, ker so nasledli vabljivim vabam plačanih agitatorjev. Zato je v soočenju s komunizmom nujno razločevati med različnimi kategorijami komunistov. Medtem ko inteligent – komunist »ve, za kaj gre in zakaj propagira komunistične ideje«, navaden delavec tega ne ve, kajti njemu ne gre za drugo kot za vsakdanji kruh in ga je zato lahko prepričati, da bo komunizem izboljšal njegov gmotni položaj, zaradi česar je dojemljiv za komunistične ideje. Podobno je treba gledati na kmečkega delavca, kajti tudi njega ni ravno težko prepričati, da mu bo komunizem izboljšal njegov gmotni položaj. Tudi nekateri kmetje računajo, da jim bo komunizem dal kruha, »ker pač ne vedo, da bi jim komunisti, če bi dobili moč v roke, vzeli še tisti košček kruha, ki ga imajo danes. Saj vidimo, kako je v Rusiji. Tam so tako delavci, kakor tudi kmetje danes mnogo bolj zasužnjeni, kakor so pri nas.« Križnik je tudi svaril pred pretiranim dramatiziranjem razmer, kajti po njegovem delavec ne dela nobene krivice, če zahteva za svoje pošteno delo tudi pošteno plačilo, tuji kapital, ki je prišel v deželo, pa mora tudi delavcu dati toliko, da bo mogel živeti. Pristavil je še: »Rečem, da slovenski delavec ne bo delal zato, da bi bil lačen in raztrgan, tuji kapital bi pa iz njegovih žuljev vlekkel velikanske dobičke. Če so delavci, ki se bore za primerno plačo za svoje pošteno delo, komunisti, potem sem tudi jaz komunist.« Obrnil se je na bana, naj ne dopusti, da bi bil slovenski delavec samo siromak, ampak naj zastavi vse svoje moči in ves svoj vpliv, da bo delavec za svoje delo tudi pošteno plačan. Strinjal pa se je z banom, da je treba z bojem proti komunizmu najprej začeti med izobraženstvom, kajti iz njegovih vrst se potem ideje širijo med nižjimi sloji. Tudi zanj je bilo stanje med akademsko mladino zaskrbljujoče, ker da se komunizem v njenih vrstah »strahotno širi«. Razmere je takole dramatično ocenjeval: »Naša univerza ni več univerza, ampak je visoka šola komunizma. Če bo šla stvar tako naprej, potem naši akademiki, ko bodo dovršili svoje študije, s svojim znanjem našemu narodu ne bodo koristili, ampak mu bodo samo škodovali. Zato je treba zastaviti vse sile, da se ta nevarni pojav med našo mladino zatre ali pa vsaj kolikor mogoče omeji.« Hkrati se je zavzemal za izboljšanje težkega položaja kmeta, da se s tem prepreči širjenje komunizma iz industrijskih središč na podeželje, saj je bil prepričan, da je kmeta mogoče rešiti s krščansko kulturo in socialnim delom. Samo skrb za delavca in kmeta bo napravila konec komunizmu.⁵⁰

⁵⁰ Prav tam, str. 105–110.

Svetnika Ivan Deželak iz laškega okraja in črnomaljski dekan Pavlin Bitnar sta opozarjala na preveč strpen odnos oblasti do komunizma, zaradi česar se le-ta širi, zato se je Bitnar v imenu Bele krajine, kjer se je komunistična dejavnost opazno razmahnila, še posebej zahvalil banu, »da je tako odločno nastopil in ‚urbi et orbi‘ naznanil, da napoveduje boj komunizmu«. ⁵¹ Marko Novak, uradnik iz Družmirja pri Šoštanju, pa je pozival bana, da čim bolj podpira katoliške prosvetne domove na podeželju, kajti »tam se vzgaja naša mladina, tam se pod vodstvom našega duhovstva vzgajajo fantje in dekleta, ki so zmožni nastopiti proti vsem, proti komunizmu in proti vsakemu, ki si ne bodo pustili od nikogar ničesar prizadeti. /.../ Ti prosvetni domovi na deželi, posebno današnji dobro razviti fantovski odseki in deklški krožki so braniki proti komunizmu in nič drugega.« ⁵² Ivan Majeršič, poslovodja usnjarne iz Tržiča, je npr. izpostavil delavsko združenstvo kot pomembno sredstvo v zoperstavljanju komunizmu in tozadevno kot zgleden primer navedel združno tovarno v Kropi. ⁵³

Poudariti je treba, da je razprava v banskem svetu potekala neposredno po tem, ko so policijske oblasti v Dravski banovini v začetku februarja 1940 aretirale 24 komunistov, za nekaterimi komunisti, ki so se izognili aretacijam, pa so razpisale tiralice. Aretirane komuniste so nato odpeljali v koncentracijsko taborišče v Bilečo, ustanovljeno za politične nasprotnike, predvsem za komuniste, in sicer brez sodbe, za nedoločen čas, brez navedbe razloga, brez preiskave. Z dejstvom, da je Jugoslavija dobila koncentracijsko taborišče, v katerem so vladale težke razmere, je partija skušala seznaniti širšo javnost in vzbuditi protest proti banu Natlačenju kot sploh proti vladi Cvetković-Maček, ki je ta ukrep sprejela. Svoje delovanje je prikrito vodila tudi v imenu Ljudske pomoči in akciji skušala dati poudarjeno humanitarno obeležje. Že ob transportu aretirancev je prišlo do protestnih demonstracij, nato pa je KPS razširjala vrsto letakov in pisala v ilegalnem časopisju proti vladnemu nasilju in nečloveškemu režimu v taborišču v Bileči, kar je bilo za oblast zagotovo več kot neprijetno. Partija je Bilečo nedvomno uspela politično dobro izkoristiti in vzpodbuditi širše ogorčenje med prebivalstvom.

Eden izmed letakov je sporočal: »Kot vam je znano, je policija in žandarmerija po nalogu ‚slovenskega‘ bana Natlačenja nezakonito in brez vsake podlage aretirala 3 Slovenke in 21 Slovencev. /.../ Edini razlog za vse te konfinacije je bil ta, da so bili ti ljudje najodločnejši borci za interese delovnega ljudstva. /.../ Da bi zatrli vsako napredno gibanje, je bila izdana reakcionarna uredba o koncentracijskih taboriščih. Ta uredba dopolnjuje zakon o zaščiti države in nadkriljuje po svoji brutalnosti vse dosedanje uredbe prejšnjih protiljudskih režimov.« Dalje je opozarjal na skrajno obupen položaj konfinirancev, ki so bili tudi izpostavljeni šikaniranju in samovolji žandarjev (posebej je omenjal Moša Pijadeja, ki so mu povzročili hude telesne poškodbe) ter pozival društva in posameznike v protestne akcije za

⁵¹ Prav tam, str. 118–121.

⁵² ARS, AS 77, t.e. 14, Zapisnik 3. seje XII. zasedanja banskega sveta 14. 2. 1940, str. 51.

⁵³ ARS, AS 77, t.e. 14, Zapisnik 5. seje XII. zasedanja banskega sveta 16. 2. 1940, str. 86.

takojšnje osvoboditev konfinirancev, za ukinitvev omenjene uredbe in v nabiralne akcije prostovoljnih prispevkov za pomoč konfinirancem in njihovim družinam.⁵⁴

Razširjali so pismo konfiniranja N. N. z opisom taboriščnih razmer in pojasnili, da se te poti poslužujejo zaradi prepovedi bana Natlačena, da bi bilo objavljeno kakršno koli poročilo o grozodejstvih v Bileči.⁵⁵ Edvard Kardelj pa je marca 1940 poslal podpredsedniku vlade dr. Vladimirju Mačku odprto pismo, v katerem je ostro protestiral proti samovolji in brutalnosti taboriščne uprave v Bileči in enako zahteval razpust koncentracijskih taborišč ter ukinitvev zakona o zaščiti države. Oblastem je očital celo uvedbo talskega sistema, saj da je policija, ki ni uspešna aretirati njega, aretirala kar njegovo ženo. Takrat je Kardelj o politiki talcev zapisal, da le-ta »velja za najbrutalnejšo in človeka nevredno obliko nasilja nad osebno svobodo«. V pismu je dr. Mačka med drugim opozoril na določilo ustave iz leta 1931, po katerem osebno prepričanje ni kaznivo, ter na to navezal Natlačeno izjavo, da so taborišča namenjena komunistom, pri čemer je Kardelj potrdil, da so med interniranci tudi ljudje, ki ne tajijo svojega prepričanja. Toda obenem je spomnil na Natlačeno izjavo, da komunisti delajo legalno, da delajo v legalnih organizacijah na legalen način in da se legalno publicistično udeležujejo pri legalnih časnikih in časopisih. Zato je povprašal dr. Mačka, ali legalno delo in legalna publicistika pomenita »motenje miru in reda«. Mačku je očital, da vlada pod fasado demokracije krepí vsemoč in samovoljo policije in ravna skladno s tradicijo diktatur, tj. s tradicijo vsemočí vladajočih strank in fizičnega uničevanja vseh tistih, ki drugače mislijo kakor vladajoča stranka. Kljub takšnim skrajnim razmeram pa med slovenskim ljudstvom »niti najodvratnejši dosedanji režimi niso uspeli zadušiti njegovega stanovitnega odpora proti metodam nasilja«, je opozarjal Kardelj. »Dr. Korošec in dr. Natlačen sta morala pognati svoje sonarodnjake v drugo deželo v zavesti, da sredi slovenskega ljudstva koncentracijska taborišča niso mogoča.«⁵⁶

Tudi v letakih, ki jih je KPS širila ob 1. maju 1940, so bile poleg zahtev po uveljavitvi demokratičnih pravic in svoboščin postavljene zahteve po ukinitvi taborišč in amnestiji političnih zapornikov.⁵⁷

Javnemu pritisku je bila oblast primorana popustiti in je taborišče v Bileči postopoma izpraznila. Delo je to komentiralo kot »velik uspeh ljudstva v boju proti terorju« in banu Natlačenu pripisal naslednjo izjavo, ki bi jo naj podal na nekem zaupnem sestanku januarja 1940: »Organiziramo konc. taborišča za okoli 2.000 komunistov. Poslali pa ne bomo tja vseh naenkrat, ampak postopoma, da ne bo razburjenja med ljudstvom.«⁵⁸

⁵⁴ ARS, AS 1548, t.e. 2, »Kot vam je znano, je policija...«.

⁵⁵ ARS, AS 1548, t.e. 2, Pismo konfiniranja N. N. iz Bileče.

⁵⁶ Pismo Edvarda Kardelja 6. 3. 1940 dr. Vladimirju Mačku. V: Milan Apih: Sredi pušk in bajonetov. Ljubljana 1979, str. 87–100.

⁵⁷ ARS, AS 1548, t.e. 2, Živel Prvi maj!

⁵⁸ ARS, AS 1547, t.e. 27, Delo, Organ Centralnega Odbora Komunistične Stranke Slovenije, maj 1940. št. 1, Proti koncentracijskim taboriščem, str. 16.

Zaradi ukrepov proti delavstvu in komunistom si je Natlačen med komunisti prislužil vzdevek »nasilni, protiljudski ban«, kakor se je to zgodilo npr. v letaku ZDLS februarja 1940, ki je bil odgovor na aretacije mariborskih in prekmurskih komunistov, ki so bili zatem konfinirani v Bileči. Ukrepe oblasti je pospremil z naslednjim komentarjem: »S to okrutno mero, katero izvaja JRZ-jevski teror nad najzavednejšimi pristaši Zveze delovnega ljudstva upajo nasilneži, da jim bo uspelo zatreti vse bolj naraščajoče nezadovoljstvo nad krivičnimi razmerami, v katerih životari slovenski delovni človek. Po svetopisemskem reku mislijo ti pridigarji ljubezni do bližnjega, da je treba zatreti samo pastirja, da se bo razkropila čreda. Tako namreč vedo iz svojega izkustva, da če izgubijo svoje žandarje-voditelje, jim plane vsa čreda na vrat! Toda ta nakana jim ne bo uspela: slovenski delavni človek, ki je ohranil živo vero v svoje pravice od puntarskih bojev proti nasilnim graščakom vse do danes, bo zmagovito preстал tudi Natlačena, kakor je preстал vse svoje krvoloke od starih graščakov do Jevtičev, Živkovičev in Stojadinovičev!«⁵⁹

V razmerah, ko je Evropa že zajel požar druge svetovne vojne, ki so jo komunisti ocenjevali kot imperialistično, so le-ti videli jamstvo za obvarovanje miru na Balkanu le v naslonitvi na Sovjetsko zvezo.⁶⁰ »Razni Chaimberlaini in Churchill, razni Blumi in Atlee-ji« so za njih bili »največji reakcionarji današnje družbe«, ki ne vodijo svobodoljubne vojne, v Sloveniji pa jim družbo delajo razni Natlačeni, Korošci, Kramerji itd. Retorično se je Delo spraševalo, kdaj so slovenski delavci in kmetje še videli »poštenega kapitalista, poštenega graščaka, usmiljenega izkoriščevalca, poštenega roparja! Stoletja že jih tlači različna ‚gospoda‘, od inkvizitorskega jezuita, do modernega kapitalista. Desetletja že občutijo težko roko raznih Korošcev, Natlačenov in Kramerjev, ki jim kradejo težko prislužene in prigarane krajcarje iz žepa.«⁶¹

Ko se še ni končala akcija proti koncentracijskim taboriščem, so komunisti poleti 1940 v Sloveniji sprožili obširno podpisovalno akcijo za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze in v njej zbrali okoli 20.000 podpisov. Vidni predstavniki slovenskega javnega življenja so podpisali društvena pravila in prijavili društvo na banski upravi, ki pa pravil ni potrdila. Kljub temu se je akcija za pristop k društvu nadaljevala in decembra 1940 je Josip Vidmar pravila izročil sovjetskemu poslaništvu v Beogradu.⁶²

Leto 1940 so zaznamovale tudi številne protidraginjske akcije, za katerimi so praviloma zopet stali komunisti. Državnim in banovinskim oblastem so pripisovali odgovornost za draginjo, pomanjkanje najnujnejših potrebščin in za razširjeno špekulacijo, kar vse skupaj je v letu 1940 privedlo do množičnih demon-

⁵⁹ ARS, AS 1548, t.e. 3, Slovenskemu delovnemu ljudstvu!

⁶⁰ Delo, junij 1940, str. 17, 18, Sovjetska zveza – branik miru in zaščitnik malih narodov.

⁶¹ Prav tam, str. 19–21, Ne nasedajmo lažidemokratom.

⁶² Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 231–241.

stracij.⁶³ V propagandi so poudarjali, da je vojna prizadela predvsem delovno ljudstvo, medtem ko je postala za »fabrikante, veletrgovce in veleposestnike zlata jama za povečanje njihovih profitov« zaradi dvigovanja cen in špekulacij. Vlada je sicer izdala uredbo za pobijanje draginje in špekulacij, ustanovljeni so bili tudi protidraginjski odbori, vendar naj bi bilo vse skupaj le pesek v oči delovnemu ljudstvu in norčevanje iz tega ljudstva, saj uredba ni preprečila navijanja cen, v protidraginjskih odborih pa naj bi sedeli le trgovci, podjetniki in njihovi »plačanci« iz vrst JRZ in JNS. V enem izmed protidraginjskih letakov je bilo npr. rečeno, da je z omenjeno uredbo in protidraginjskimi odbori vlada samo preslepila ljudstvo, da bi ga pomirila, medtem ko je dajala in še daje vso zaščito kartelom, industrialcem, veletrgovcem in vojnim dobičkarjem. Banovinski upravi je KPS praktično odrekala kakršno koli pozitivno delo oziroma namen, saj: »Banovina določa najvišje cene, preko katerih se blago ne sme prodajati. Toda veletrgovci si manejo roke, ker jim je banovina določila višje cene, kakor bi po lastnih računih prodajali blago. Na vsako zahtevo veletrgovcev po povišanju cen jim gre banovina uslužno na roke.« Uredba s protidraginjskimi odbori naj bi postala dejansko zaščita izkoriščevalcev in goljufov, kar je tako rekoč samoumevno, ker sede v vladi, v banskem svetu in občinah »kapitalisti, veletrgovci, veleposestniki in njihovi plačanci iz JRZ in JNS«. Po drugi strani pa vlada in banovina preprečujeta vsako zvišanje mezd. Očitki so leteli na banovino, ki da podpira dvigovanje cen trgovcem in špekulantom, če pa delavci zahtevajo povišanje plač, jih pod krinko boja proti komunizmu pomirijo z žandarji in koncentracijskimi taborišči, kar so podkrepili s primerom stavke trboveljskih rudarjev konec leta 1939, v kateri so le-ti zahtevali 25-odstotno povišanje plač, pa je »ban Natlačen dal zapreti 50 rudarjev, večino poslal v konc. taborišča v Bilečo in štrajk s pomočjo soc.-demokratov zadušil. Ko so stavkali stavbinci, je hotel ban istotako s silo zlomiti štrajk. Gospoda iz JRZ in JNS ne gane niti z mezincem proti draginji, saj sta JRZ in JNS stranki kapitalistov, veletrgovcev in kulakov, torej tistih, ki imajo edini korist od draginje in nizkih mezd.«⁶⁴

Zato so komunisti skušali ustvariti čim širše protidraginjsko gibanje in ga povezati s širšimi političnimi zahtevami, tj. z zahtevami svobodnega stavkovnega gibanja, s svobodo tiska in zborovanj, za naslonitev na Sovjetsko zvezo. Tozadevno so bile med drugim predložene zahteve tudi županu in odboru mestne občine Ljubljane. Ker so te zahteve marsikje presegle delokrog župana, je protidraginjski odbor od župana zahteval, da jih s primerno podkrepitvijo predloži tudi banu in ministru za socialno politiko.⁶⁵

Kot je razvidno iz povedanega, se je ban Natlačen zaradi svojega položaja pogosto omenjal v povezavi z Antonom Korošcem kot glavnim »sovražnikom« komunistov. Zato so kritike na račun Korošča neizogibno večkrat letele posredno

⁶³ Ljudska pravica, februar 1941, str. 1, Kaj je s krušnimi kartami in aprovizacijo.

⁶⁴ ARS, AS 1548, t.e. 3, Dragi prijatelj!

⁶⁵ ARS, AS 1548, t.e. 3, Gospodu županu in odboru mestne občine Ljubljana, 10. 9. 1940.

ali neposredno tudi na Natlačena. To se je dogodilo tudi ob Koroščevi nenadni smrti, ko je po pisanju Ljudske pravice »globoka žalost prevzela vso jugoslovansko gospodo«. Časopis je Korošču ob njegovi smrti posvetil nič kaj primeren zapis za takšno priložnost. V njem je bil Korošec označen kot »voditelj vseh reakcionarnih in protiljudskih sil ne samo v Jugoslaviji, ampak na vsem Balkanu« in ob tej priložnosti so ponovno spomnili na njegovo odgovornost za krvoprelitje na Zaloški cesti, na njegovo nenačelno politiko v odnosu do Beograda in Slovenije, na »žandarsko« vlogo v beograjskih vladah, na odgovornost pri razbitju male antante itd. Posebno bi se Korošec naj trudil »zadušiti vsako ljudsko gibanje v Sloveniji, kjer je s svojimi pomagači – nasilnikom banom Natlačenom in jerezejevskimi okrajnimi glavarji uvedel pravo strahovlado, ki odvzema ljudstvu še tisto malo svoboščin, ki jih ima v drugih delih države.«⁶⁶

Januarja 1941 je sledil nov drastičen ukrep, ko je bilo iz Slovenije pod videzom mobilizacije odgnanih v internacijo v Ivanjico približno 300 politično izpostavljenih oseb, med njimi številni komunisti. Na posameznih železniških postajah v Sloveniji je prišlo do protestnih demonstracij proti novim koncentracijskim taboriščem.⁶⁷ Komunistični tisk je spet pisal o stopnjujočem se nasilju in obenem spominjal na režimsko nasilje v preteklosti, npr. na aretacije podpisnikov razglasa ZDLS, na ustanavljanje koncentracijskih taborišč, na aretacije in denarno kaznovanje udeležencev protidraginjskih demonstracij, na preprečevanje delavskih in kmečkih shodov, razpust delavskih organizacij itd.⁶⁸ Hkrati je Ljudska pravica pozivala Slovence, da stopnjujejo pritisk na županstva, sreska načelstva in banovino, da se omogoči vrnitev slovenskih in drugih španskih borcev iz francoskih taborišč v domovino; tam je bilo v začetku leta 1941 še približno 40 Slovencev in okoli 100 drugih Jugoslovancev.⁶⁹ Opozarjala je na problem vojaških konfinirancev v Ivanjici in drugje, ki so bili tja poslani pod pretvezo orožnih vaj in so živeli v težkih razmerah. Vojaške konfinacije so med prebivalstvom razumljivo vzbudile precej ogorčenja in zahtevo po ukinitvi koncentracijskih taborišč, v kar se je opazno vključila partija.⁷⁰

Tisk je povzdignil glas tudi ob izročitvi jugoslovanskih oblasti italijanskim oblastem znanega primorskega komuniste in nekdanjega komunističnega poslanca v rimskem parlamentu, Josipa Srebrniča. Srebrnič se je pred grozečo aretacijo namreč zatekel v Jugoslavijo, kjer ga je ljubljanska policija že po nekaj dneh aretirala, zatem pa so ga jugoslovanske oblasti na zahtevo italijanskih septembra 1940 na Rakeku predale Italiji. Ljudska pravica je zapisala, »da sta tega zločina nad Srebrničem kriva ‚slovenski‘ ban in ‚slovenski‘ minister. ‚Slovenca‘ Natlačen in Korošec sta Slovenca – borca za pravice slovenskega delovnega ljudstva,

⁶⁶ Ljudska pravica, januar 1941, Reakcija žaluje za svojim voditeljem.

⁶⁷ Ljudska pravica, februar 1941, Slovo od vojaški konfinirancev.

⁶⁸ Ljudska pravica, januar 1941, Nasilje se poostruje.

⁶⁹ Ljudska pravica, februar 1941, Osvobodimo naše španske bojvnike.

⁷⁰ Prav tam, Iz pisma konfiniranca v Ivanjici. Podprimo vojaške konfiniranje in osvobodimo jih!

ki je v tem boju osivel, prebil po ječah in koncentracijskih taboriščih italijanskih imperialistov polnih 12 let – izročila zatiralcem lastnega naroda». ⁷¹ Je pa zamolčala dejstvo, da je bil Srebrnič kar leto dni v jugoslovanskih zaporih, kar kaže, da so jugoslovanske oblasti vsaj oklevale glede njegove izročitve Italiji, saj bi ga nedvomno lahko nemudoma repatriirale. ⁷²

Natlačen je znova obširneje spregovoril o komunizmu na seji banskega sveta nekaj tednov pred napadom na Jugoslavijo, 17. februarja 1941. V ekspoziju z naslovom »Komunizem med inteligenco« je že na začetku kategorično ugotovil: »Velik del naše inteligence je danes komunističen.« Pojasnil je, da s to trditvijo ne misli samo na uradno ilegalno organizacijo komunistične stranke Jugoslavije in na njeno konkretno delovanje, temveč predvsem na pojav, »da se izven te organizacije in neodvisno od nje komunistični duh čedalje bolj širi«, še zlasti med inteligenco. Posebej je izpostavil komuniste med učitelji, inženirji, književniki, umetniki, pravniki in zdravniki ter revijalno časopisje, srednje in visoke šole in društva, ki jih snuje inteligenca za inteligenco in se v njih goji miselnost, »kot da je uvedba komunističnega gospodarstva in komunistične kulture pri nas le še vprašanje dneva«.

Ta pojav je bil zanj seveda zelo zaskrbljujoč in spraševal se je, »kje so korenine temu zlu«. Prepričan je bil, da to »zlo« ne more imeti korenin v bedi, ker bi sicer morali biti komunistično usmerjeni vsi nižji in najnižji državni in samoupravni uslužbenci, ki da so med vsemi sloji najslabše plačani in živijo v težki bedi. Dalje je menil, da vzroka tudi ni mogoče iskati v napačni poučenosti o »blagodatih« komunističnega režima, o katerih »divje« piše propagandna literatura, saj se o izobražencu ne more dvomiti, da ne bi ločil zrna od plev. Tudi v tradicionalnem slovenskem slovanoljubju ni mogoče iskati odgovora, ker je več kot očitna razlika med »staro slovansko Rusijo in internacionalnimi sovjeti«.

Natlačen je sicer dopuščal, da je komunistična združba precej heterogena, saj med ljudmi, »katerih miselnost se giblje od korenščine in ljudske fronte pa vse do pravega boljševizma, so gotovo tudi taki, ki stisko časa globoko občutijo in nemirno iščejo izhoda iz nje, pa jim je tempo socializacije družabnega reda pri nas prepočasen«. Slednji, med katerimi so lahko tudi »dobri«, pa po njegovem mnenju ne upoštevajo pomembnega dejstva, da je obstoječi družbeni red v temeljih še vedno liberalno-kapitalističen in ga ni mogoče čez noč spremeniti v socialno pravičnega, ne da bi se pri hitri spremembi napravilo več škode kot koristi. Toda »dobrega« človeka je še vedno mogoče pregovoriti na podlagi ar-

⁷¹ Ljudska pravica, februar 1941, Ogaben zločin reakcije.

⁷² Milica Kacin Wohinz: Pripombe k življenjepisju Jožeta Srebrniča. V: Jože Srebrnič : narodni heroj (1884–1944). Koper 1986, str. 40.

gumentirane razlage družbenega ustroja in silnic, ki le-tega preoblikujejo, pa čeprav počasi.⁷³

Povsem drugače je z drugo vrsto izobražencev – »propagatorjev komunistične misli«. Natlačen jih opredeli kot ljudi »materijalističnega svetovnega nazora, ki jim za prehod od liberalizma v komunizem ni bilo treba dosti spreminjati svojega gledanja na svet«, s čimer je hotel reči, da je komunizem le otrok liberalizma. Ugotavljal je, da nove svobodomiselne mladine stari liberalizem že dolgo ne zadovoljuje več, pa jim je pri iskanju novih poti svetovnonazorsko komunizem še najbližji. Govori o »habituelnih« komunistih, tj. o ljudeh, »ki dispozicijo za komunizem že nosijo v sebi; treba je bilo samo, da so se ga še nalezli«.

Tretja vrsta komunističnih izobražencev pa je po Natlačenovem prepričanju »računarska«, kar je poudaril že na zasedanju banskega sveta pred letom dni. To bi naj bili oportunisti, ki razmišljajo, da se je koristno pripraviti na novi red, ki bo prišel, v katerem računajo tudi na vodilna mesta. Natlačen, ki je seveda poznal notranji ustroj v komunistični partiji, jih hkrati označi za naivneže, ki mislijo, »da se pride na vrh komunističnega režima kar naravnost od tople peči«.⁷⁴

Ko si je zastavljal vprašanje, kakšna sredstva ima oblast na voljo v nastopu proti komunizmu, se Natlačen ni omejil le na frontalni napad na komunizem oziroma na njegove privrženke. Kot pomembno nalogo in s tem posredno sredstvo za omejevanje komunizma je postavil reformo družbenega reda, s katero je treba nujno pohiteti, in to predvsem »zaradi naglice, s katero se danes spreminja svet pred našimi očmi. Dogodki bi nas lahko prehiteli.«

Drugo sredstvo za omejevanje komunizma je »prava nacionalna vzgoja«, tj. vzgoja, ki človeka oblikuje po duhovni podobi naroda. Le v narodu utemeljena vzgoja zagotavlja zvestobo samemu sebi, kar je največje dostojanstvo, do katerega se more dokopati kakšen narod. Tej vzgoji pa je nasprotna vzgoja, ki išče tuje zglede in vzore, »ki se zadovolji s prvim, ki ga najde, samo da ni domač«, in človeka, oblikovanega po teh zgledih, »na prvem mestu diči nezvestoba do narodovih idealov.«

Kot tretje sredstvo v boju proti komunizmu ostane izločitev ljudi z boljševisko miselnostjo iz državnih in samoupravnih služb. »Kdor namreč sam ne pride na to, da z boljševiskim konceptom v žepu ne more služiti Jugoslaviji, pa tudi ne slovenski skupnosti, mora biti nasilno odstranjen.« Natlačen je pozival, da vsi, ki so na odločilnih mestih v državi, sledijo zgledu pokojnega ministra prosvete dr. Antona Korošca, kar zadeva odločnost v boju proti komunizmu.⁷⁵

Banovemu izvajanju je pritrdil banovinski svetnik Marko Novak iz Šoštanja, ki je sporočal, da je komunizem v njegovem okraju močno razširjen, da so komunistični agenti stalno na delu in da prihaja celo do onečaščenja božjih znamenj ob

⁷³ ARS, AS 77, t.e. 15, Zapisnik 1. seje XIII. zasedanja banskega sveta 17. 2. 1941, str. 23, Ekspozice bana Natlačena.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam.

poteh. Po njegovem je program komunizma: »razlastitev cerkve, svoboda mladine in zaščite žene, toda na povsem drugi podlagi, kot je to izvršila katoliška cerkev«. ⁷⁶ Demeter Veble, odvetnik iz Novega mesta, pa je glede razširjenosti komunizma med inteligenco podrobneje pojasnjeval, da gre v tem primeru za inteligenco, ki je izšla iz liberalnega tabora in ne iz katoliških vrst. Za liberalno inteligenco pa je značilno, da ni imela vezi z narodom in se je navzela duha francoske revolucije. Medtem pa je katoliška inteligenca rasla in bila vzgojena z narodom in zato je zdaj ona tudi na čelu protikomunističnega in protiboljševističnega gibanja. Pozival je bana, da še nadalje podpira mladino v boju zoper »razdiralne elemente naše skupnosti«. ⁷⁷

Navedena stališča, ki so bila razgrnjena v banskem svetu malo pred napadom na Jugoslavijo, so torej dosledno zavračala komunizem kot narodu absolutno škodljivo ideologijo in potencialno nevarno, rušilno prakso. Toda tudi z nasprotni strani so takrat letele težke kritike na račun domače vladajoče elite. V zadnjih negotovih tednih, ko je vojna vse bolj neizogibno trkala na vrata Jugoslavije, je centralni komite KPJ v razglasu sredi marca 1941 opozarjal na angleške agente, ki da si prizadevajo Jugoslavijo pritegniti v vojno, in na »kapitulantsko in izdajalsko« domačo vladajočo »kliko« s Cvetković-Maček-Kulovčevo vlado na čelu, ki se tajno pogaja z nemškimi imperialisti in prodaja neodvisnost narodov Jugoslavije. Odgovornost, da se je država znašla na robu propada, so komunisti pripisovali »protiljudskemu«, »reakcionarnemu« Cvetković-Maček-Kulovčevemu režimu, njegovi politiki »mešetarjenja z imperialističnimi osvajalci, politiki dvoličništva napram Sovjetski zvezi«. ⁷⁸ Še tri dni pred napadom na Jugoslavijo so npr. slovenski komunisti poudarjali, da je pod pritiskom srbskih množic sicer bil strmoglavljen Cvetković-Maček-Kulovčev režim, toda na najvišjih upravnih mestih Slovenije in Hrvaške so še vedno »kapitulanti in izdajalci«, ki nadaljujejo in skušajo dokončati delo Cvetković-Maček-Kulovčevega režima. Označeni so bili za »protiljudsko tolpo narodnih izdajalcev, ki gori v svojem sovraštvu proti Sovjetski zvezi in proti vsemu, kar je resnično ljudskega, narodnega, [ki] hoče v tem sovraštvu prodati slovenski in hrvatski narod nemškemu imperializmu«. Tudi ob tej priložnosti so spomnili na leto 1914 in na Natlačena, ko naj bi ta vzklikal: ‚Srbe na vrbe!‘, hujskal po Ljubljani na bratomorno vojno in ki je še na predvečer padca Cvetković-Mačkove vlade s policijskim nasiljem dušil demonstracije, pa je Natlačen po vsem tem še vedno ban na Slovenskem in na lastno pest nadaljuje notranjo politiko prejšnjega režima med drugim z novimi aretacijami komunistov. Komunisti, ki so se v teh trenutkih obračali na najširše plasti prebivalstva (tj. na delavce, kmete, meščane, vojake, podoficirje, oficirje, Slovence in Slovenke), so poudarjali, da slovenskemu narodu ne preti le zunanja nevarnost, ampak tudi njihovi notranji sovražniki. »Ti notranji sovražniki pa nismo komunisti, ki smo

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ ARS, AS 77, t.e. 15, Zapisnik 3. seje XIII. zasedanja banskega sveta 19. 2. 1941, str. 12.

⁷⁸ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1. Ljubljana 1962, dok. 1, str. 7–11.

se vedno odločno borili za svobodo in neodvisnost svojega naroda, marveč so tisti, ki slovenski narod že desetletja izkoriščajo in prodajajo vsakomur, ki jim je za to ceno pripravljen zagotoviti nadaljnje izkoriščanje slovenskega ljudstva.« Poudarjali so, da brez sodelovanja komunistov in brez ukinitve terorja nad komunisti ni mogoča uspešna obramba slovenskega in vseh narodov Jugoslavije. V življenjskem interesu slovenskega naroda, v interesu ohranitve miru, v interesu enotnosti in sloge vseh narodov Jugoslavije, v interesu obrambne moči, ki naj zagotovi svobodo in neodvisnost slovenskega naroda in vseh narodov Jugoslavije, pa je »zapreti in postaviti pred sodišče agente pete kolone, protiljudske elemente Natlačenovega kova (Kulovca Kreka Adlešiča itd.), ki so s svojimi protiljudskimi ukrepi in nasiljem slabili, in še slabe odporno moč naroda in države, kakor tudi vse rablje, ki so po policijskih glavnjačah mrcvarili politične aretirance, očistiti ves državni in vojni aparat kapitulantskih elementov in tujih plačancev ...«.⁷⁹

Tako je tudi v usodnih trenutkih prišlo do izraza nepomirljivo nasprotje med režimom, ki ga je v okviru JRZ poosebljala nekdanja SLS, in komunistično stran-ko. To nasprotje, ki se je vzdrževalo celotno obdobje med obema svetovnima vojnama, je nato pomembno vplivalo na zgodovinski razvoj po okupaciji Slovenije. Neposredno po okupaciji je KPS s svojih bojnih okopov konec aprila 1941 le še ugotovila, da se je zgodilo to, pred čemer so komunisti že dolgo svarili: »Na našo zemljo je stopila tujčeva imperialistična peta, ki so ji utrli pot protiljudski režimi s svojo protiljudsko in hkrati protinacionalno politiko.«⁸⁰

⁷⁹ Prav tam, dok. 4, str. 17–19.

⁸⁰ Prav tam, dok. 6, str. 23–29.

Pobijanje komunizma

V začetku leta 1939 se je opazilo popuščanje komunistične akcije, kar je v zvezi z neuspehom komunizma v Španiji. Zlasti s priključitvijo Avstrije Nemčiji in z ustanovitvijo češkomoravskega protektorata so se zelo poslabšale zveze tukajšnjih komunistov z inozemskimi. V drugi polovici lanskega leta pa se je komunistična akcija okrepila. Značilno je, da se komunisti ne skrivajo več v tajnih društvih in tajnem tisku, temveč nastopajo v formalnem oziru na povsem zakonit način. Je to metoda, ki da misliti. Vsekakor je to znak, da bo treba ostrejšo borbo proti komunizmu. Naša javnost se te dolžnosti premalo zaveda. »Slovenec«, »Slovenski dom«, »Domoljub« in »Straža v viharju« so listi, ki imajo pobijanje komunistične propagande na programu, iz njihovega kroga izhajajo tudi brošure zoper komunizem in nedavno je izšla knjiga, v kateri se na poljuden način prikazuje človek in družina pod komunizmom in se odkrivajo njegovi pravi cilji. Del tiska pa molči, kot da se ga ta akcija, ki upropašča državo in narod, ne tiče. Velik del naše inteligence, zlasti mlajše, je v tem oziru pasiven. To nenatleno oportunistično stališče, ki računa »za vse primere«, je ono, kar naši borbi proti komunizmu jemlje učarnost in učinkovitost. Pomislite samo, da ljudje s tako miselnostjo vzgajajo mladino, vodijo tečaje, načeljujejo društvom, posegajo v javno življenje z besedo in tiskom: kakšni morajo biti sadovi takega dela?

To so tkzv. filokomunisti, ki okužujejo zdravo okolico, kjerkoli se pojavijo. So družbe, ki takih ljudi ne trpe med seboj, so društva, ki so svoje vrste neizprosno prečistijo. Vendar so to šele začetki in sicer šibki začetki. Morda se je doslej akademski mladini še najbolj posrečilo, da vsaj v svojem krogu osvetli gibanja in obsodi, kar je obsodbe vredno. Drugod pa nas čaka še mnogo dela.

Ne pozabimo, da država pri najboljši volji ne more drugega kot postopati po zakonu, toda z zakonom se taka bolezen ne zdravi.

Ni čuda, če se je komunistično gibanje, primerno idealizirano, razpaslo celo med srednješolsko mladino. Imamo o tem dokaze, ki jih je dala preiskava v večjem številu naših srednješolskih mest. Pri tem je dvojje značilnosti: prva je, da so bile pri preiskavah takih srednješolcev, kjer so bile zaradi komunizma, bile najdene zaloge tudi vsega ostalega opozicijskega ilegalnega tiska, druga pa je, da te dijake najdemo vsako leto na drugi srednji šoli. Če poizvedujemo vzrok te selitve, izvedemo, da so bili na prejšnjem zavodu izključeni zaradi komunistične usmerjenosti.

Srednja šola je danes še vzgojno šola, tudi po zakonu, ne samo po naši tradiciji in hotenju. Dolžnost srednješolskega učnega osebja ni samo napolniti z učenostjo, njegova dolžnost je tudi, da dijaka vodijo skozi življenje in ga pripravi nanj za čas, ko vodnika več ni. Majhno je število profesorjev, ki se zanimajo za dijake, kaj delajo v njih izvenšolskem času, toda njihovo število je tako majhno, da izginjajo v množici onih, ki se jih dijak tiče samo kot objekt učenjakarskega brusa.

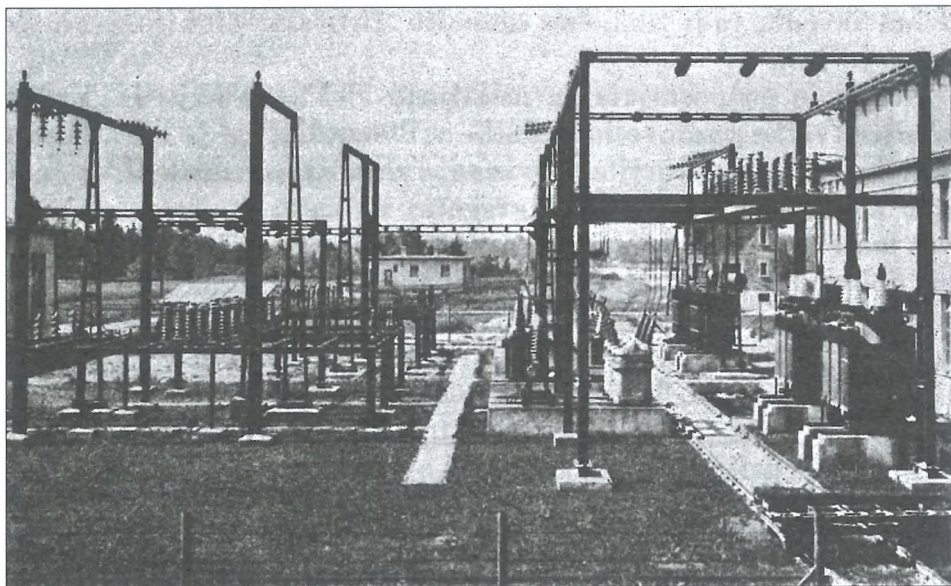
Zato pozivlja g. ban vse sloje naroda: Pazite, kaj se godi v družini, v javnosti, v šoli in uradih, v industrijskih delavnicah in podzemeljskih rovih, da vas nekoč ne preseneti svet, ki mu bo krščanstvo le še tarča za pijane dovipe, ruševine večstoletne narodne kulture pa temelj, na katerega bo postavil svoje brezdušno materialistično carstvo. Banov klic velja posebej še poklicnim vzgojiteljem mladine, to je vsemu našemu učiteljstvu. Najdragocenejše, kar imamo, je izročeno njih skrbi. Čez 10 let bo slovenski svet tak, kakršnega vi polagate v mlade duše. Gorje vam, če se izkaže, da njivo niste pili ali da ste celo sejali ljuliko!

Poročilo iz zasedanja banskega sveta Dravske banovine, leta 1940
(Slovenec, 13. 2. 1940)

Mitja Sunčič

***Gospodarsko življenje v času
banovanja Natlačena***

Transformatorska postaja v Črnučah zgrajena konec leta 1931 je bila pomembna za preskrbo elektrike za Ljubljano, Dolensko in Gorenjsko prek daljnovoda iz elektrarni v Velenju in elektrarni na Završnici. V času banovanja Marka Natlačena je bila na vrsti za elektrifikacijo Dolenjska.

Gospodarsko življenje v času bana Natlačena

Namen prikaza ni podati natančne analize gospodarskega stanja v času, ko je bil dr. Marko Natlačen ban Dravske banovine, kajti to ni obravnava posameznih gospodarskih panog (industrije, kmetijstva, trgovine, obrti in turizma), prav tako pa tudi časovno ne zajema celotnega obdobja, ki ga je Natlačen preživel na čelu Dravske banovine. Prvo je mogoče pojasniti z osredotočenjem na specifični vidik obdobja gospodarske krize, zlasti na posledice krize za srednje sloje (trgovstvo in obrtništvo) ter na s krizo povezano padanjem življenjskega standarda in kupne moči ljudskih množic (kmetov, uradništva, delavstva). Časovno sega razprava v grobem do izbruha druge svetovne vojne septembra 1939. Jugoslavijo je sicer vojna vihra zajela šele leto in pol pozneje, a njene posledice so se v gospodarskem življenju hitro poznale: ovirana svetovna trgovina je industriji oteževala nabavo surovin in motila produkcijo; na drugi strani je vojna vplivala tudi na vsakdanjo potrošnjo, saj je povzročila rast cen življenjskih potrebščin in njihovo občasno pomanjkanje. Posledica je bila povečan vpliv države na gospodarstvo in njeni vedno pogostejši zakonodajni posegi na ekonomsko področje. Po veliki gospodarski krizi tridesetih let, ki je pomenila prelomnico v smislu državnega reguliranja gospodarstva (v Jugoslaviji manj kot v drugih evropskih državah), je druga svetovna vojna prinesla naslednji korak v smeri »diktiranega gospodarstva«, kot so ga imenovali sodobniki.

Raziskava je – kljub uporabi nekaterih statističnih podatkov – opisnega značaja in temelji na časopisnih virih, predvsem na gospodarskem tisku.¹ Njen namen je pustiti gospodarstvenikom, da spregovorijo sami, zaradi česar v besedilu pogosto pride do izraza tista črnogledost v zvezi z dojemanjem gospodarske stvarnosti, o kateri je pisal zgodovinar Lazarevič.² Razprava namenoma temelji na citatih, kajti sodobnega bralca želi seznaniti s težavami, ki so jih v obravnavanem času publicisti in gospodarstveniki občutili kot pereče in se z njimi spopadali.

V obravnavo zajeto obdobje je mogoče označiti kot čas krize. Ko je v drugi polovici leta 1935 postal Natlačen ban Dravske banovine, je bila v tem delu Jugoslavije gospodarska kriza še v polnem zamahu.³ Obrat na boljše se je v Ju-

¹ Trgovski list, »časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo« (dalje TL), ki je izhajal v Ljubljani.

² Žarko Lazarevič: Plasti prostora in časa. Ljubljana 2009, zlasti poglavje Stvarnost dojetja – dojetje stvarnosti (dalje Lazarevič, Plasti), str. 273–280.

³ »Nevesela in prav malo bodreča je slika o stanju našega slovenskega gospodarstva kakor jo je podal zbornični predsednik Jelačin (Ivan Jelačin, tedanji predsednik osrednje interesne organizacije slovenskega gospodarstva Zbornice za TOI v Ljubljani – op. a.) na zadnji plenarni seji /.../. V trgovini, zun. kakor notranji, nazadovanje na vsej črti, deloma že katastrofalno stanje,

goslaviji začel sredi naslednjega leta,⁴ ko je zaradi oboroževanja na svetovnem trgu naraslo povpraševanje po njenih agrarnih proizvodih.⁵ V agrarno pasivni in z zaporednimi slabimi letinami prizadeti Sloveniji je bilo na omenjeni obrat treba čakati dlje: do leta 1937.⁶ Kratkotrajni oživitvi gospodarskega življenja je

kakor npr. v lesni stroki. V obrti isto nazadovanje, da je padlo število trgovinskih in obrtnih obratov v pičlih treh letih za 7000. V industriji se je ustavila edina konjunktura, ki je bila v tekstilni stroki /.../.« – Trgovski list (dalje TL), 9. 11. 1935, Plenarna seja Zbornice za TOI.

⁴ »V zadnjem času se čujejo večkrat napovedi, da so tu prvi znaki, da je sedem suhih let za nami, in da pride sedem debelih let. Priznati moramo, da je res nekaj znakov, da so se razmere vsaj ponekod nekoliko izboljšale. Tako je v nekaterih strokah zaposlenost narasla, izboljšale so se tudi delavske mezde in opaziti je tudi prve rahle dvige državnih dohodkov.« Toda: »V Sloveniji o izboljšanju še ne moremo govoriti /.../.« – TL, 18. 6. 1936, Napovedi boljših časov. Trditve o rahlem izboljšanju je bilo najprej mogoče prebrati v poročilu Narodne banke: TL, 7. 7. 1936, Naše gospodarsko stanje v prvem četrtletju. O gospodarski krizi v Jugoslaviji gl. Jacob B. Hoptner: *Yugoslavia in Crisis: 1934–1941*. New York – London 1962 (hrvaški prevod je izšel leta 1973).

⁵ »/.../ vsa ta konjunktura je bila le umetno ustvarjena z večjim oboroževanjem. /.../ Velika vojna napetost po svetu zahteva vedno kopičenje vseh zalog, zlasti pa živil. Zato ni bila za nas nobena težava, da prodamo svoje žito, svoje agrarne proizvode in celo lesni trg se nam je iz tega razloga odprl v Anglijo in Nemčijo. Velika zmeta pa bi bila, če bi to slučajno konjunkturo smatrali za trajno /.../.« Glede slovenskega gospodarstva v letu 1936 je bil pisec zgornjih vrstic še precej bolj črnogled: »Težave, ki so tlačile slovensko gospodarstvo že v prejšnjem letu niso popustile, temveč so k tem prišle še nove.« – TL, 1. 1. 1937, Gospodarsko življenje v l. 1936. Predsednik ljubljanske borze Ivan Slokar je na občnem zboru te organizacije podal svetlejšo podobo izboljšanja v letu 1936: »Izredno dobra letina v naši državi in sorazmerno slaba žetev izven naših meja sta mnogo prispevali k zvišanju dohodkov našega kmečkega stanu in k izboljšanju njegove kupne moči. To ni moglo ostati brez vpliva na ostale pridobitne panoge. Trgovina je oživela in ni je industrijske produkcije, ki ne bi izkazovala znatnega napredka, z edino izjemo lesne industrije, ki je bila žrtev brezuspešnih sankcij (uvedenih proti Italiji zaradi vojne v Etiopiji – op. a.)« – TL, 21. 5. 1937, Občni zbor Ljubljanske borze.

⁶ Vsaj sodeč po ugotovitvah govornikov na plenarni seji Zbornice za TOI v Ljubljani konec leta 1937: »Splošni gospodarski položaj Dravske banovine je v letošnjem letu krenil na bolje. Dolga doba petih let krize, ki je povzročila stomilijonske izgube in ogrozila deset tisoče existenc je za nami. Se pa še kažejo posledice krize v nekaterih panogah, zlasti pri našem denarništvu.« V Jugoslaviji so bili znaki izboljšanja naslednji: »/.../ smo prekoračili v produkciji najboljšo konjunkturo leta 1929, in da je število zaposlenega delavstva presešlo največjo številko, ki smo jo doslej po vojni zabeležili. Obseg naše zunanje trgovine se je v izdatni meri razširil in izkazuje doslej skoro $\frac{3}{4}$ milijarde aktive. /.../ Že julija meseca je doseglo v Sloveniji število zaposlenega delavstva 1000.000 oseb in se vzdržalo na tej višini še meseca oktobra. Posebno važno pa je, da se je tudi povprečna zavarovana mezda v zadnjem poletju povečala za 1,32 na 24,32 dinarjev, tako da je letos celotna dnevna zavarovana mezda večja od lanske oktobrske mezde. /.../ Bistveno je na položaj našega gospodarstva vplivalo zvišanje cen poljedelskim produktom, posebno pa lesu, kar je na mah oživilo to najglavnejšo panogo našega gospodarstva. /.../ je končno po petih letih nastal preokret tudi v gibanju obrta, trgovine in gostinstva. Letos prvič presegajo številke prijavljenih obratov število objav.« – TL, 24. 11. 1937, Plenarna seja Zbornice za TOI. Da je v letu 1937 ostalo nerešenih še mnogo problemov, je opozorilo uredništvo Trgovskega lista: »Mnogo smo čuli o lanskem letu besed o izboljšanju našega domačega gospodarstva. Priznati je treba, da te besede niso niti čisto neupravičene. Tako so se državni dohodki stalno večali, da je imel finančni minister pogum, da je povišal državni proračun za 1270 milijonov din. /.../ Agrar-

sledil sredi leta 1938⁷ pojav, ki bi ga bilo najprimerneje označiti kot stabilizacijo, sledečo prejšnjemu poletu, kajti razmere se niso približale drastičnosti onih v obdobju pred kratkim preživete krize,⁸ o čemer navsezadnje delno pričajo tudi glasovi o oživitvi gradbene dejavnosti.⁹ Rastoča mednarodna napetost je leta 1939 povzročila nadaljnje poslabšanje gospodarskega položaja, predvsem zaradi negotovih mednarodnih razmer.¹⁰

ne pokrajine so dosegle zaradi izboljšanja cen nov napredek, da je za mnoge pokrajine beseda o izboljšanju gospodarskega stanja popolnoma upravičena. Ne pa za Slovenijo! /.../ povišek cen ni bil za Slovenijo dobiček, ker je šel ta povišek v prav znatni meri kot agrarno pasivni deželi na njen račun.« Druge težave, ki so po mnenju pisca trle Dravsko banovino, so bile nelikvidnost denarnih zavodov, povišanje davkov in dajatev (državnih kot tudi samoupravnih) ter druga »nerešena vprašanja iz prejšnjih let, kakor cestna, železniška, tujsko-prometna in kulturna vprašanja.« – TL, 1. 1. 1938, Pogled na preteklo leto. Naj o letu 1937 na koncu svoje mnenje poda še Ivan Slokar: »/.../ je bil razvoj vseh panog našega gospodarstva v letu 1937 povsem zadovoljiv. Preteklo leto je bilo celo najboljše in najplodnejše po svetovni krizi v naši državi. /.../ poletu so pripomogla poleg ugodne izvozne trgovine tudi javna dela, financirana s kratkotrajnimi notranjimi posojili.« – TL, 6. 5. 1938, Občni zbor Ljubljanske borze.

⁷ »Že več mesecev se v gospodarskem življenju opaža nekak zastoj v dosedanjem razmeroma naglem razvoju konjunktura na svetovnih tržiščih. /.../ Zastoj produkcije zlasti opažamo v tekstilni industriji in to v prvi vrsti v Mariboru, kjer je ta panoga industrijske produkcije najbolj razvita v državi. Vse kaže, da je velika potreba po blagu, ki je nastala s pojemanjem gospodarske depresije in zbog tega z dviganjem kupne moči prebivalstva, ponehala. Zaloge se polagoma kopičijo, naročila pa prihajajo v manjšem številu kot doslej. /.../ Tvornice so manj zaposlene kot so bile še lani ali letošnjo pomlad, vendar delajo še vedno.« Razlog za zastoj je pisec videl v »nazadovanju cen na svetovnem trgu«, ki jo je povzročila prva hiperprodukcija blaga po letih 1929/30. – TL, 22. 6. 1938, Zastoj v produkciji. Prizadeta je bila tudi zunanja trgovina Jugoslavije: »Dočim je bila v letu 1937 naša trg. bilanca aktivna za 1038 milijonov dinarjev, smo bili leta 1938 skoraj vse leto pasivni in šele v novembru in decembru se je izvoz toliko izboljšal, da moremo upati, da bomo zaključili leto s približno 50 milijonov din aktivne bilance. A še ta uspeh je dvomljiv, če pomislimo, da smo bili v trgovini z neklirinškimi državami pasivni. /.../ Ta zastoj v naši zunanji trgovini je zlasti občutilo naše lesno gospodarstvo, ki je moralo po kratki konjunkturni dobi zopet konstatirati nazadovanje lesne trgovine.« – TL, 1. 1. 1939, Gospodarstvo v letu 1938.

⁸ Tako so npr. na plenarni seji Zbornice za TOI marca 1939 objavili, da so v preteklem letu na »notranjem tržišču zabeležili porast prometa v večini trgovinskih strok za povprečno 10 odstotkov.« – TL, 24. 3. 1939, Plenarna seja TOI.

⁹ Aprila 1939 je bilo mogoče prebrati: »Po več letih stagnacije je Maribor lani zaznamoval precej živahno gradbeno sezono /.../. Letos bo sezija nemara še boljša. /.../ Ker je bila letošnja zima izredno mila, se je gradbena sezija začela že prve dni marca, deloma celo že koncem februarja. Zaposlitev v gradbeni stroki je povoljna in se je nezaposlenost že precej zmanjšala.« – TL, 14. 4. 1939, Živahna gradbena sezona v Mariboru. Skoraj identično, a zgolj na leto 1938 nanašajoče se poročilo iz Maribora je TL objavil že januarja 1939: »Priznati se mora, da je bila pretekla gradbena sezona v Mariboru zelo živahna, veliko bolj kot je bilo pričakovati spomladi. /.../ brezposelnost /.../ je lani baš zaradi živahne gradbene delavnosti nekoliko popustila, seveda le do zime dokler se je pač zidalo.« – TL, 18. 1. 1939, 15 milijonov za 225 stanovanj. Z mariborskim dopisnikom se gotovo ne bi strinjal anonimni pisec članka Zastoj gradbene delavnosti, ki je julija 1938 ugotavljal, da se stavbna dejavnost Slovenije »še v zadnjih dveh letih delnega gospodarskega izboljšanja ni popravila.« – TL, 8. 7. 1938, Zastoj stavbene delavnosti.

¹⁰ Ivan Slokar: »/.../ cene surovin so podvržene velikemu valovanju zaradi stalno različnega pre-

Nekaj števil o posledicah gospodarske krize

Manj kot konjunkturalna nihanja po koncu krize ter poskus kronološkega zamejevanja njenega konca ter periodizacije obdobja po njej so me zanimala posledice tega za slovensko prebivalstvo težkega obdobja.¹¹ Te je marca 1939 v predavanju o produktivnih silah Slovenije kratko in jedrnatno podal sodelavec Socialno-ekonomskega inštituta dr. Žumer: »Leta krize so nas močno gospodarsko zavrli, da je pridobivanje premoga padlo za 26 odstotkov in se l. 1938 komaj popravilo na staro stanje. /.../ Važnejše so morda še številke zavarovanih delavcev, kjer smo glede na celo državo padli od 16,5 v osmih letih na 14,8 odstotkov. Narasla pa je zaposlenost v vsej državi v teh letih 16,05, pri nas le za štiri odstotke. Če Slovenijo izločimo iz vsote, je drugod narasla zaposlenost celo za 18,4 odstotka. /.../ je znašal donos podjetij oz. produkcija l. 1937 proti l. 1929 komaj 59,5 odstotka v premogovni, komaj 67,1 odstotka v papirni itd. Enako neugodne so ceni-tve glede kreditnega trga. Promet zadrug je padel za polovico, vloge pa od 777 na 318 milijonov din. Po teh podatkih se zdi očitna neka stagnacija /.../. Že dalj časa opazamo, da napreduje industrializacija v južnih predelih bolj kot pri nas. Motivi so deloma znani. Naravni pogoji za to pa so: surovine, bližnji trgi. Poleg tega mora Slovenija dosti surovin uvažati iz tujine za kar potrebuje deviz, plača drag prevoz in nima plovnihi poti ne svojih pristanišč. Seveda se s to južno usmerjeno industrializacijo premika tudi težišče našega prebivalstva na jug. Tako so imele Dravska, Savska in Donavska banovina l. 1931 47,25 odstotka vsega prebivalstva v državi, pri drugem štetju še 44,7 in l. 1938 se cenijo še na 42,87 odstotka. Ostalih šest banovin z Beogradom je napredovalo od 52,75 na 57,13 odstotkov.«¹²

Opisano nazadovanje gospodarstva se je odražalo tudi v drugih statističnih številkah. Na razstavi slovenskega novinarstva leta 1937 je uredništvo Službene-ga lista javnosti prikazalo poveden diagram, ki je navajal »koliko je bilo v ‚Uradnem‘ oz. ‚Službenem listu‘ od preobrata pa do danes objavljenih dražb, vpisov

sojanja mednarodnega položaja /.../. /.../ naše gospodarstvo /.../ čuti vse omenjene momente negotovosti in stalnih motenj. Kaledioskopske spremembe vsakodnevnega položaja ustvarjajo za trgovino in industrijo neznosen položaj /.../.« – TL, 24. 5. 1939, Občni zbor ljubljanske borze. O težavah pri preskrbi industrije s surovinami je že po izbruhu vojne med Nemčijo in Poljsko govoril tudi Adolf Golia, generalni tajnik Zveze industrijcev. – TL, 13. 9. 1939, Položaj našega gospodarstva. Za prvo tromesečje leta 1939 je Narodna banka Jugoslavije ugotovila zmanjšani obseg zunanje trgovine, padec uvoza, manjši promet blaga, upočasnitev dviga cen na domačem tržišču, nazadovanje investicijske dejavnosti, nazadovanje zasebne podjetnosti ter neznaten dvig potrošnje. – TL, 12. 6. 1939, Razvoj gospodarstva v I. tromesečju 1939. Naslednje poročilo Narodne banke ni prineslo vesti o izboljšanju temveč je ugotovilo »padanje gospodarske razvojne črte v vsej Jugoslaviji«. – TL, 14. 7. 1939, Splošno poslabšanje gospodarstva.

¹¹ Splošen pregled gospodarske krize Franceta Kresal: *Gospodarska kriza 1929–1933*. V: *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana 1999, str. 77–97. Zanimive analize tudi v Lazarevič, Plasti.

¹² TL, 27. 3. 1939, Produktivne sile našega gospodarstva.

v trgovinski in zadružni register ter konkurzov (stečajev – op. av.) in prisilnih poravnav«. ¹³ Diagram si je (kot tabelo 1) mogoče ogledati spodaj.

Tabela 1: Dražbe ter gibanje registriranih obratov v Sloveniji (1918–1937)

Leto	Dražbe	Vpisi v trgovinski register	Vpisi v zadružni register	Stečaji in poravnave
1918/19	26	130	43	10
1920	17	278	122	1
1921	47	468	77	6
1922	53	372	58	9
1923	93	401	57	50
1924	244	203	55	117
1925	486	148	52	138
1926	787	140	79	76
1927	857	216	47	88
1928	780	189	67	61
1929	620	228	75	49
1930	562	589	77	75
1931	851	181	195	181
1932	960	125	74	292
1933	896	100	62	101
1934	1014	86	49	131
1935	1229	56	50	95
1936	1481	58	51	84
do 30. 6.1937	638	36	34	54

Po mnenju novinarja Trgovskega lista, ki je te statistične podatke komentiral, je dajala tabela »v resnici popolno sliko o našem gospodarskem življenju od preobrata pa do danes. Že takoj prva rubrika o številu objavljenih dražb dokazuje to. Leta 1920 je bilo objavljeno v vsem samo 17 dražb. Ljudje so imeli takrat denar. Kmetje so mogli poravnati vse svoje dolgove, a tudi trgovina je bila živahna, da ni bilo nobene stiske z denarjem.«¹⁴ Prvo povečanje števila dražb je prinesla deflacijska kriza v drugi polovici dvajsetih let, a razmere so se do leta 1930 zboljšale. »Takoj prihodnje leto pa se število dražb množi in nastala gospodarska kriza ima vedno težje posledice. L. 1936 je objavil ‚Službeni list‘ že 1481 dražb. A tudi letos je slika gospodarskega stanja Slovenije le neznatno boljša, saj je do konca junija bilo objavljenih že 638 dražb ali 1276 za vse leto, če bi se dražbe nadaljevale v istem obsegu.«¹⁵

¹³ TL, 3. 9. 1937, Razvoj gospodarskega življenja Slovenije.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

Številke o stečajih in prisilnih poravnava so se gibale po podobnih zakonitostih kot one dražb: »Število konkurzov in prisilnih poravnav /.../ znaša v konjunktornem letu 1929 samo še 49. Nova gospodarska kriza pa je to število v dveh letih zvišala na 181, in leta 1932, najtežjem gospodarskem letu, celo na 292. Leta 1935 in 1936 se je položaj nekoliko izboljšal, toda v prvi polovici letošnjega leta je bilo že 54 konkurzov in prisilnih poravnav, torej znatno več ko l. 1935 in 1936. Gospodarsko stanje Slovenije se torej ni izboljšalo kako kažejo ti podatki.« Pozitivno plat gibanja sta predstavljali rubriki vpisov v zadrugi¹⁶ in trgovinski register (v slednjega so se vpisovale ne le večje trgovske firme, temveč tudi močnejša obrtna in vsa industrijska podjetja): »V prvi povojni dobi je število vpisov v trgovinski register stalno naraščalo in doseglo l. 1922 svoj višek /.../. Nato začenja število padati, silno ostro v veliki deflacijski krizi l. 1925 in 1926. Po krizi se je stanje zopet nekoliko izboljšalo in v konjunktornem letu 1930 naraslo na 589. Od takrat pa se začenja katastrofalno padanje in l. 1935 je bilo le še 56 vpisov. Letos se je položaj neznatno izboljšal in v prvih šestih mesecih je bilo že 36 vpisov v trgovinski register, kar pa je še zmerom silno majhno število.«¹⁷

Še ostreje kažejo poguben vpliv velike gospodarske krize periodične okrožnice Zbornice za TOI posvečene natančnemu beleženju gibanja trgovskih, obrtnih, industrijskih ter gostinskih obratov, ki so izhajale štirikrat na leto in se niso omejevale le na obrate, vpisane v trgovinskem registru, temveč so zajemale vse legalne obrate na ozemlju Dravske banovine (torej tudi tiste, ki so poslovali le z obrtnim dovoljenjem), kar jim daje pečat dragocenih, v globino prodirajočih dokumentov, ki ponazarjajo vpliv krize na najširše množice podjetniško aktivnega prebivalstva. Ne preseneča torej, da so omenjeni statistični podatki že ob nastanku pritegnili pozornost publicističnih, malce pozneje pa tudi znanstvenih krogov, saj so veljali za ustrezne kazalnike obdobja krize in prosperitete.

Za zadnjo četrtino leta 1935, torej čas, ko je službo bana začel opravljati Natlačen, je statistika Zbornice za TOI prinesla vest, da se neprestano padanje števila trgovskih in obrtnih obratov še ni zaustavilo: »Po teh podatkih se je v četrtem četrtletju 1935 prijavilo 169 trgovinskih obratov, odjavilo pa 475, da je padlo njih število za 306. Obrtniških obratov se je prijavilo 203, odjavilo 503 in je njih skupno število padlo za 300.«¹⁸ Padlo je tudi število gostinskih obratov, opazovalce pa je presenetilo predvsem zmanjšanje števila industrijskih obratov: »Industrijski obrati, ki so vse leto izkazovali dvig, izkazujejo v četrtem četrtletju padec, ker je bilo prijavljenih le troje, odjavljenih pa pet podjetij.«¹⁹ Samo leta

¹⁶ Povečan vpis v zadrugi register leta 1931 je bil »le slučajen in posledica izvajanja agrarne reforme, ko so se ustanovile številne pašniške in gozdne zadruge, od katerih pa je večina že ponehala«. – Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ TL, 13. 2. 1936, Nevzdržno propadata trgovina in obrt.

¹⁹ Prav tam.

1935 se je število obstoječih trgovin zmanjšalo za 976, obrti za 722, gostinskih obratov pa za 33. Prirastek je imela edino industrija, in sicer 12 podjetij. Zanimiva je dolgotrajnost opisanega trenda strmega padanja števila podjetij, ki se je začelo že leta 1932 in se je nadaljevalo vse do leta 1937. Številke o presežku odjav nad prijavi v trgovski ter obrtni stroki od leta 1932 do leta 1936 si je mogoče ogledati v tabelah 2 in 3, ki pričata o tem kako je gospodarska kriza pri nas prizadela zlasti ti dve gospodarski veji (o povezavi omenjenih trendov z vplivom krize na potrošnike bo govora v naslednjem razdelku).

*Tabela 2: Razmerje med prijavi in odjavami trgovskih obratov (1932–1936)*²⁰

Leto	Prijave	Odjave	
1932	1069	1521	– 452
1933	777	2107	– 1330
1934	670	2043	– 1373
1935	640	1616	– 976
1936	767	1150	– 383
Skupaj			– 4514

*Tabela 3: Razmerje med prijavi in odjavami obrtnih obratov (1932–1936)*²¹

Leto	Prijave	Odjave	
1932	2007	2017	– 10
1933	927	2263	– 1336
1934	992	2361	– 1369
1935	835	1557	– 722
1936	912	1414	– 502
Skupaj			– 3939

V petih letih krize je torej nepovratno ugasnilo skupaj 8453 podjetij. Trgovski list je dejstvo drastičnega padca pospremil z naslednjim komentarjem: »Napačno bi bilo misliti, da je kriza le nekoliko popustila, ker je število v letu 1935 odjavljenih trgovin in obratov nižje, kakor v letu 1933 in 1934. Pomisliti je treba, da so vsa nesolidna podjetja padla že pod prvimi udarci krize, in da uničuje od takrat kriza tudi že podjetja, ki bi v normalnih časih процvitala.«²² Socialne posledice so bile hude zato, ker so bile prizadete zlasti pridobitne dejavnosti, v katerih se je podjetniško udeleževal mali človek z malim kapitalom, kot npr. lesna trgovina in druge panoge »v katerih so si mogli pomagati mali ljudje, ker je bilo za te tr-

²⁰ Po podatkih iz Janko Traven: Gospodarska kriza v luči statistike pridobitnih podjetij. V: Tehnika in gospodarstvu, 1939, št. 11-12, str. 259–261 (dalje Traven, Gospodarska kriza).

²¹ Po podatkih iz: prav tam.

²² TL, 13. 2. 1936, Nevzdržno propadla trgovina in obrt.

govine potrebno primeroma le malo kapitala. To jasno kaže kako pomeni sedanja kriza trgovine tudi težko socialno zlo.«²³ Trditev potrjuje Travnova analiza: »Občutno nazadovanje v letih krize pa kažejo branjarije, trgovine z deželnimi pridelki, z lesom, s kolonialnim in špecerijskim blagom, mlekom in mlečnimi izdelki, vinom, predvsem pa z živino in živili, prav tako pa tudi sejmarji ter agenture in komisijske trgovine. Opozoriti je predvsem na opuščanje specialnih trgovin in v zvezi s tem na narastek trgovin z mešanim blagom.«²⁴ Med obrtni je kriza najbolj prizadela čevljarje, torej stroko, ki ji je bila industrija močna konkurenca, neugodno pa je nanjo vplival tudi splošni padec kupne moči.²⁵ Isto je mogoče ugotoviti za prav tako močno prizadete krojače ter šivilje.²⁶

Prve znake izboljšanja je statistika zabeležila konec leta 1936: »Prvič od izbruha gospodarske krize izkazuje statistika ljubljanske Zbornice o gibanju obratov na njenem ozemlju nekoliko ugodnejšo sliko. Število objavljenih obratov ne presega več v tako obupno visoki meri število prijavljenih, temveč je bilo celo prijavljenih obratov več ko pa objavljenih. Toda napačno bi bilo iz tega prvega znaka že sklepati o izboljšanju položaja, ker v vsem l. 1936 objave še daleko prekašajo prijave /.../.« Nazadovanje števila obrti in trgovin za »okroglo 8500 obratov« je bilo po mnenju Trgovskega lista »za majhno Slovenijo, ki je vrhu vsega agrarno pasivna pokrajina, pač katastrofalna številka«. ²⁷ Kot je ugotovil sodelavec Trgovskega lista maja 1937 ob pregledu rezultatov za prvo četrtletje tega leta, pa prve lastovke še niso prinesle pomladi. Zboljšanje ekonomskega stanja v Dravski banovini je bilo počasno in je zaostajalo za drugimi predeli Jugoslavije: »V celoti pokazuje statistika, da se polagoma bližamo v gibanju obratov normalizaciji razmer. Pripominjamo, da je položaj na območju drugih zbornic bistveno boljši kakor v Dravski banovini, posebno na območju Donavske, Moravske, Vardarske in Vrbaskе banovine je število podjetij in obratov v naglem porastu.«²⁸ Dokončno normalizacijo statistično zajetega gibanja so sodobniki postavili v drugo četrtletje leta 1937: »/.../ je postal preobrat na boljše, ki ga je najavila Zbornica v svoji okrožnici o gibanju obratov v prvem četrtletju, v drugem četrtletju še bolj viden. Razen v industrijskih panogah je število obratov povsod drugod

²³ Prav tam.

²⁴ Traven, *Gospodarska kriza*, str. 260.

²⁵ Za leto 1936 prinaša TL v zvezi s čevljarji tale podatek: »V prvih devetih mesecih t. l. je padlo število čevljarjskih obratov za 208, to se pravi, da preneha vsak dan več ko en čevljarjski obrt. Pač jasen dokaz, da tožbe naših domačih čevljarjev proti tujim velepodjetjem (mišljena je predvsem češka Bata – op. a.) le niso brez tehtne podlage.« – TL, 5. 12. 1936, Padanje trgovinskih obratov ustavljeno.

²⁶ Traven, *Gospodarska kriza*, str. 263–264. Več o vzrokih za propadanje omenjenih obrtnih vej gl. Janko Traven: *Dvajset let razvoja slovenskega obrtništva*. V: *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana 1939, str. 381–389.

²⁷ TL, 22. 2. 1937, Prvi skromni začetki izboljšanja.

²⁸ Naštete banovine so pokrivalo območje Srbije (z Vojvodino), Makedonije ter Bosne. – TL, 25. 5. 1937, Gibanje obratov v I. četrtletju.

naraslo, in sicer pri obrtniških podjetjih za 118 obratov, pri trgovinskih za 55 in pri gostinskih obratih za 44 podjetij.«²⁹

Problematika kupne moči prebivalstva Dravske banovine med gospodarsko krizo in po njej

Po kratki predstavitvi vpliva krize na trgovino in obrt je treba pred nadaljnjimi izvajanjem v zvezi s problematiko potrošnje prebivalstva Dravske banovine povedati, da je bila Slovenija v obravnavanem obdobju še večinsko kmečka pokrajina v kateri se je okoli 60 odstotkov ljudi preživljalo z obdelovanjem zemlje, preostalih 40 pa je bilo zaposlenih v trgovini, obrti, industriji ali pa je opravljalo uradniška dela.³⁰ Ker je bila torej slovenska družba v obravnavanem času na prehodu iz kmečke v industrijsko, je gospodarska kriza še poudarila njene strukturne probleme, ki so se izoblikovali že dolgo pred izbruhom krize.³¹ Agrarna problematika Dravske banovine je bila osredotočena v treh med seboj povezanih dejavnikih: »1. agrarna prenaseljenost Slovenije, in sicer pride pri nas na en km² njivske površine 221 duš, v celi Jugoslaviji le 180 (v Romuniji 140, Danski 37); 2. agrarna pasivnost Slovenije, ki jo pojasnjuje razdelitev na gozd in polje, ker je gozda 691.000 ha, zemljišč pa le 836.000 ha, in 3. nerentabilnost našega kmetijstva, ta nerentabilnost seveda kot naravna posledica prevelike razdrobljenosti kmečke zemlje in premajhne rodovitnosti. /.../ Bistveni in glavni pogoj za rentabilnost kmetijstva pa je – razen rodovitnosti zemlje – pridelovanje za trg. Da za trg naše kmetijstvo ne producira iz nobene kulture, je povsem razumljivo in to potrjuje tudi sledeče razmerje kultur, po katerem je bila njivska kultura razdeljena takole: žita in koruza 62 odstotkov, krompir in korenje 20, živinska krma deset, fižol in leča 3,5, ali po banovinski statistiki iz l. 1931 od 381.752 ha zaseva 58 za prehrano, 41 za krmo, 0,85 za industrijske rastline, 0,15 odstotka za ostale.«³² Kmet kot najštevilčnejši potencialni potrošnik trgovskih in obrtnih storitev je potemtakem le s težavo prišel do denarja, zaradi česar je prodajal vse presežke pridelkov, ki jih

²⁹ TL, 30. 7. 1937, Padanje obratov ustavljeno. Za tretje četrletje so bile ugotovitve skoraj enake: »Iz statistike se vidi, da se je gospodarsko stanje izboljšalo, in da se je v vseh strokah prijavilo več obratov kakor pa se jih je odjavilo.« – TL, 5. 11. 1937, Gospodarsko stanje se je izboljšalo. Za celotno leto 1937 je bila ugotovitev Zbornice za TOI naslednja: »Prirastek se je /.../ gibal v okviru normalnega razvoja in ne kaže posebne konjunktore.« – TL, 4. 3. 1938, Število obratov zopet raste.

³⁰ Najboljša obdelava podatkov ljudskih štetij in obravnava poklicne strukture Slovenije iz časa pred drugo svetovno vojno je razprava Draga Potočnika: Podatki poklicne statistike pri nas in drugod. V: Tehnika in gospodarstvo, 1940, št. 7-8, str. 150–160.

³¹ Ker je agrarna problematika iz razumljivih razlogov pritegnila veliko pozornost sodobnikov, je literature o kmečkem vprašanju mnogo. Pregled Žarko Lazarević: Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948. Ljubljana 1994 (dalje Lazarević, Kmečki dolgovi).

³² TL, 10. 6. 1938, Slovenija in Slovenci.

je bilo mogoče plasirati na trgu,³³ se zadolževal³⁴ ter iskal denar v seki gozdov. O velikem gospodarskem pomenu gozda je generalni tajnik ljubljanske Zbornice za TOI, Ivan Mohorič, junija 1939 napisal tole: »Gozdno gospodarstvo pomeni torej podlago gospodarstva v Dravski banovini, ker pripada od 680.922 ha gozdne površine 581.703 ha ali nad 80 odstotkov individualnim gozdnim posestnikom, katerih je 138.886. More se v resnici reči, da je gozdna posest v Sloveniji prava narodna lastnina in sicer malega človeka. Če pomislimo, da je v Dravski banovini nad 200.000 gospodarstev, pomeni, da dve tretjini gospodarskih edinic razpolagata tudi z majhnim gozdnim posestvom, pa naj bi bilo to še tako majhno. /.../ Od prosperitete in depresije gozdnega gospodarstva zavisi materialno stanje najširših delov Slovenije. Od 1,200.848 prebivalcev je bilo v kmetijstvu in gozdarstvu v Sloveniji zaposlenih 369.905 oseb.«³⁵ Poleg prodaje lesa si je kmet denar služil še s sadjarstvom, vinogradništvom ter hmeljarstvom.³⁶

Gospodarska kriza je kupno moč kmeta močno omajala: padec cen lesa (določen čas pa tudi onemogočen izvoz v Italijo zaradi sankcij) in kmetijskih proizvodov sta mu zaprla vir zaslužka, kar se je posledično poznalo tudi pri poslovanju majhnih, podeželskih trgovcev in obrtnikov. Organizacije slovenskih trgovcev so upadanje kupne moči podeželja redno beležile. Za ilustracijo navajam poročilo, podano na skupščini trgovcev iz ptujske okolice: »V gospodarskem oziru moramo deliti naše območje na dva dela: na vinorodne kraje Haloze ter v poljedelsko Dravsko ali Ptujsko polje in Slovenske Gorice. Najtežje so gospodarske razmere gotovo v Halozah, ki so odvisne le od pridelka vina in sadja, gozdovi so že itak prazni. Vinska kupčija nam je pokazala takoj ob trgatvi zelo žalostno sliko. Kmet vinogradnik, ki je bil v skrajni stiski za denar, je ponujal svoj pridelek, a odjemalca ni bilo najti. To stisko prebivalstva pa so izrabili nekateri brezvestni ljudje ter si polnili svoje velikanske kleti z vinom, ki so ga izvlekli od vinogradnikov po ceni 50 do 75 par na liter. Kmet ni vedel kaj naj napravi z izkupičkom. Ali naj plača davek, delavce ali pa obleče sebe in svojo družino. Sadna kupčija je bila boljša, dasi se ne more označiti za dovoljno. Ker je bil kmet v veliki stiski, se je lotil podiranja lesa. Gozdovi so skoraj izpraznjeni, a kmet si z izkupičkom radi izredno slabe cene ni popolnoma nič opomogel.«³⁷ Tudi na Dravskem in Ptujskem polju ni bil kmetov položaj nič boljši: »Živina do sedaj ni imela nikake cene. /.../ Tudi nekdanja tako cvetoča trgovina s čebulo ali lukom je padla na najnižjo stopnjo. Enako je tudi s perutnino. Obupen položaj našega kmeta se odraža tudi v položaju

³³ V tem je Marjan Pavčič videl vzrok za slabo prehrano kmetstva, kajti »kmet poje doma v glavnem le to, kar ne more prodati«. – Marjan Pavčič: Ob jedilniku trboveljske rudarske dece. V: Tehnika in gospodarstvo, 1940, št. 11-12, str. 280.

³⁴ V zvezi s problematiko kmečkih dolgov na Slovenskem je osrednje zgodovinsko delo Lazarevič, Kmečki dolгови.

³⁵ TL, 2. 6. 1939, Gospodarska struktura in problemi Dravske banovine.

³⁶ Prav tam.

³⁷ TL, 4. 4. 1936, Skupščina okoliških trgovcev v Ptuj.

našega trgovca. Promet je vsako leto slabši, davčna bremena pa vedno večja.«³⁸

Predsednik Zbornice za TOI, Ivan Jelačin, se je ravno tisti čas mudil na zborovanju trgovcev v Ljubljani in v govoru podal svoje izkušnje iz udeležb na vrsti trgovskih zborovanj po vsej Dravski banovini: »Reči mora, da je slika, ki jo je dobil uničujoča. Konstatirati mora, da je v vsej Sloveniji pavperizacija prebivalstva na pohodu. /.../ So kraji v Sloveniji kjer ljudje po 14 dni nimajo kg moke, da bi si spekli kruh. Vse zahteva: dajte nam zaslužka! /.../ So sicer res še posamezniki, ki jim gre primeroma dobro. Toda teh je komaj deset odstotkov, 90 odstotkov vsega prebivalstva pa se bori za obstanek.«³⁹ K stiski prebivalstva je po Jelačinovem mnenju pripomogel tudi neučinkovit, pretirano centraliziran in birokratski državni aparat: »V Prevaljah sem videl kako silno je bil zadet ves okraj zaradi ustavitve izvoza sena. Samo v okolici Prevalj je za okoli dva milijona sena. Kmetje prosijo, da bi smeli prodati seno, a vse zaman. Zbornica je že ponovno intervenirala, da se zopet dovoli izvoz sena in bilo ji je tudi obljubljeno, da se bo izvoz zopet dovolil; toda bojimo se, da bo prišlo dovoljenje prepozno, ko bo že za milijone dinarjev sena propadlo.«⁴⁰

Tudi v ljubljanski okolici je bilo konec leta 1936 stanje kmečke potrošnje porazno: »Pomanjkanje gotovine je na deželi še vedno občutno. Iz poročil posameznih trgovcev, obrtnikov in gostilničarjev se vidi, da v marsikaterem gorskem kraju nimajo ljudje niti za sol in vžigalice. /.../ Revščina se širi ter vedno bolj tlači kmeta, delavca in javnega nameščenca, da kupna moč prebivalstva stalno pada. Vsi ti sloji se omejujejo na nakup najpotrebnejših stvari, a še to morajo dajati trgovci v veliki meri na kredit, kar je za podeželskega trgovca, ki mora svoje obveznosti točno izpolnjevati, dostikrat usodno. /.../ Poslovni promet je v podeželskih trgovinah v zadnjih petih letih nazadoval za 35 do 50 odstotkov. Nekatere stroke so absolutno pasivne, tako npr. trgovina z lesom, ki je dajala ljubljanski okolici svoj čas prav dober zaslužek. Vsi so od nje živeli: kmet, trgovec, obrtnik in delavec, a tudi vozniki so imeli takrat zlate čase. Vse to je danes izumrlo.«⁴¹

Pomen lesne kupčije nazorno kaže poročilo o gospodarskem stanju v okolici Kranja ter Škofje Loke: »Kranjski srez ne pridela dovolj za domače potrebe in mora uvažati žito in koruzo. Dohodki kmeta zato niso veliki niti tedaj, kadar so cene visoke. Največ nudi kmetu še živinoreja, vendar ne toliko kolikor potrebuje za svoje vzdrževanje. Celo v časih gospodarske konjunktore je moral kmet dostikrat iskati sredstva za obleko in davke v gozdu. Danes, ko je lesna trgovina silno padla, pa je usahnila tudi ta zadnja rezerva kmeta. /.../ 57 odstotkov

³⁸ Prav tam.

³⁹ TL, 4. 4. 1936, Pavperizacija je v Sloveniji na pohodu!

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ TL, 10. 10. 1936, Težko gospodarsko stanje v ljubljanski okolici. Iz članka je razbrati, da odprava sankcij lesni trgovini najprej ni kaj prida koristila: »Upali smo, da se bo po sklenitvi trgovske pogodbe spet zopet začela kupčija z lesom, in da bomo zopet začeli izvažati les v Italijo. Tudi ta up je sedaj splaval po vodi. /.../ Po sankcijah je zadelo našo lesno kupčijo sedaj še devalvacija lire.«

produktivne površine okraja je poraščene z gozdovi, to je 58,218 ha, ki so v lasti okoli 6000 posestnikov. /.../ Od lesne trgovine so imeli dohodke tako delavci ko kmetje. V zadnjem času pa je trgovina v stalnem padanju. Cene lesa so padle od l. 1930 za 60 odstotkov /.../.⁴² Kmet je dobil tako s prodajo lesa plačano samo vloženo delo. Vse to se je odražalo v drastičnem padcu števila podjetij: »L. 1931 je bilo v kranjskem okraju še 94 lesnih obratov, med temi 33 trgovin, leta 1935 pa le še 61, med temi 17 trgovin. V škofjeloškem okraju je bilo l. 1931 120 lesnih obratov, med temi 58 trgovin, l. 1935 pa 65 obratov in med temi 32 trgovin. V škofjeloškem okraju so torej padli obrati za 46 odstotkov, po prometu pa za 72 odstotkov.«⁴³

Zadolženim trgovcem in obrtnikom, soočenim s strmo padajočo kupno močjo svojih odjemalcev in z upniki (za razliko od kmetov namreč niso bili deležni moratorija na svoje dolgove),⁴⁴ je preostajalo le, da so legalno prijavljene obrate zaprli in si zaslužek skušali najti na kak drug način. Verjetno je to eden od razlogov, da je v obdobju krize in po njej v obeh gospodarskih panogah naraščalo šušmarstvo.⁴⁵ Nekateri posamezniki pa soočenja s kruto usodo niso mogli prenesti in so si vzeli življenje. V Trgovskem listu je tako mogoče najti dve tovrstni zgodbi, obe iz leta 1936. Prva je iz Štajerske: »V Sv. Vidu pri Ptujju si je vzel življenje trgovec Gustav Šušteršič, oče 11 otrok. Šušteršič je bil pred izbruhom gospodarske krize premožen človek, ter je imel hiše in lepa posestva. V krizi je moral prodati kos za kosom svojega premoženja, da je navsezadnje postal najemnik v svoji hiši. Lastnik hiše pa je postal denarni zavod. Še pa se ni ustavila nesreča trgovca Šušteršiča in prišlo je do tega, da ni zmogel več niti najemnine. Takrat je obup napravil konec temu nesrečnemu življenju, številna rodbina njegova pa je tudi že na robu obupa.«⁴⁶ Tudi v drugem primeru so skrajni obup povzročile podobne okoliščine: »V Murskem Središču pri Varaždinu si je končal svoje življenje ugledni trgovec Ivan Ravnihar. Pred sedmimi ali osmimi leti je prišel v Mursko Središče, kupil si tam hišo in ustanovil trgovino, ki je postala v kratkem ena prvih trgovin v kraju ni pa imel pokojni Ravnihar dovolj denarja, da bi hišo in vso zalogo v trgovini takoj plačal v celoti, temveč se je moral kakor pač skoraj vsak

⁴² TL, 28. 9. 1935, Gospodarsko stanje kranjskega sreza.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Zaščiteni so bili tudi denarni zavodi, kar je v praksi pomenilo, da je bilo skoraj nemogoče dobiti kredit za sprotno podjetniško delovanje. Gospodarski sloji so zahtevo po normalizaciji denarnega poslovanja v Sloveniji vso tu obravnavano obdobje postavljali kot temeljni pogoj za obnovo, normalizacijo ter nadaljnji razvoj vsega ekonomskega življenja v Sloveniji. Več v zvezi z zaščito denarnih zavodov gl. Žarko Lazarevič, Jože Prinčič: Bančniki v ogledalu časa. Ljubljana 2005, str. 20–24.

⁴⁵ Te tedaj pereče problematike kot tudi nekaterih drugih, ki so močno jezile trgovstvo ter obrtništvo (konkurenca davčno privilegiranega konzumnega zadrugištva, industrijskih prodajaln ter kazenskih zavodov; pretirani centralizem državne uprave, davčna preobremenjenost, zapostavljanje Slovenije glede državnih investicij v obliki javnih del itd.), v tej razpravi ne bom omenjal.

⁴⁶ TL, 13. 8. 1936, Tragedija podeželskega trgovca.

trгоvec poslužiti tudi kredita. Toda trgovina je šla dobro in pokojnik bi mogel v redu zadostiti vsem svojim razmeram, da ga ni zadela neka čisto nepredvidena nesreča. Med odjemalci Ravniharja so namreč tudi bili delavci ter nameščenci tamošnjega premogovnika. Ta pa je prišel nenadoma v konkurz in delavci ter nameščenci so ostali brez plač. V tej svoji največji stiski so se obrnili na Ravniharja, da jim še nadalje dobavlja blago na kredit. Ravnihar kot dober človek je to tudi storil in dajal delavcem ter nameščencem še nadalje blago na kredit. Pozneje je prevzela premogovnik neka banka in Ravnihar je skušal od nje dobiti povračilo dolga, ki so ga napravili delavci in nameščenci premogovnika. Ker se je banka branila te dolgove poravnati, je Ravnihar banko tožil, a je tožbo izgubil. In začela se je tragedija trgovca. Vse svoje obveznosti je moral Ravnihar poravnati, svojih terjatev pa ni mogel izterjati, a upniki so pritiskali. Bankam in kmetovalcem je dana zaščita, brez zaščite pa je trгоvec in tudi oni trгоvec, ki je prišel v stisko samo zato, ker je pomagal ljudem v njih največji bedi. Nobene rešitve ni videl več pokojnik in obupal je nad svojo usodo.«⁴⁷

Podana usoda trgovca Ravniharja odpira vprašanje potrošnje delavskega in uradniškega (nameščenskega) sloja. Do zdaj je bil poudarek zlasti na padcu kupne moči podeželskega prebivalstva in vplivu tega pojava na trgovska podjetja. V nadaljevanju se bom posvetil mestnim prebivalcem. Trditev Ivana Jelačina iz leta 1936, da »danes žive še količkaj dobro samo kraji, ki imajo industrijo«,⁴⁸ je gotovo do neke mere resnična, vendar so tudi delavstvo pestile težave. Morda je primerjava med položajem kmetstva in mestnih slojev, ki so se preživljali iz rok v usta, brez zaslombe zemljiške posesti, ki jo je podal ljubljanski organizator obrtništva Josip Rebek oktobra 1936, stvarnejša (a je treba upoštevati njeno naperjenost proti zakonu o zaščiti kmečkega dolžnika): »/.../ dokler je naš kmet trpel radi majhnih cen svojih proizvodov, je imel vsaj streho nad glavo, pa četudi samo kolibo, imel je kos kruha, pa četudi samo koruznega. Med tem je naše delovno ljudstvo v obrti, trgovini in v gostiteljstvu po mestih in mestih smatralo te ideale kot nedosegljive. /.../ na dolgove obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev ni nihče pomislil. Zato so stečaji in prisilne prodaje pri njih na dnevnem redu.«⁴⁹

Delavski sloj sta tlačila zlasti dva pojava: odpuščanja delovne sile po nastopu krize in padanje mezd: »Tako je imela Slovenija leta 97.688 zavarovancev (tj. delavcev zavarovanih pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev v Ljubljani – op. a.), dnevna zavarovana mezda teh pa je znašala 26,45 din; 1. 1938 je bilo v Sloveniji 98.768 zavarovancev, njih zavarovana mezda pa je znašala le 24,77 Din. To se pravi, da je kljub višjemu številu zavarovancev padel njih zaslužek za 41,2 milijona din.«⁵⁰ Konec tridesetih let je torej število zaposlenih v industriji (seveda onih, ki so spadali v OUZD-jevo evidenco) šele komaj preseglo število

⁴⁷ TL, 12. 12. 1936, Tragedija trgovca.

⁴⁸ TL, 4. 4. 1936, Pavperizacija je v Sloveniji na pohodu!.

⁴⁹ TL, 6. 10. 1936, Protest gospodarskih krogov.

⁵⁰ TL, 8. 3. 1939, Kaj je s konjunkturo v Sloveniji.

iz časa pred gospodarsko krizo, medtem ko je dnevna mezda po višini še vedno zaostajala za ono izpred desetih let.⁵¹ Tudi po krizi je število zaposlenih raslo zelo počasi in precej počasneje kot v drugih predelih Jugoslavije: »Število zavarovancev se je v drugih pokrajinah zvišalo za 15,4 odstotka v Sloveniji pa za en celi odstotek. pri tem pa se je v drugih pokrajinah tudi zvišala povprečna dnevna zavarovana mezda.«⁵² Kupno moč delavskih družin je konec tridesetih let zaznamovala naslednja krilatica: »Zaslužek manjši, življenski stroški pa večji /.../.«⁵³ Zato ne preseneča naslednje poročilo iz Trbovelj o nujnosti prakse neposrednega kreditiranja potrošnikov: »V času dolgoletne rudarske krize so trgovci v rudarskih revirjih veliko pomagali delavcem v raznih oblikah, posebno z dajanjem blaga na kredit /.../. Trgovci so tudi drugače v ne majhni meri pripomogli, da se je kriza zadnjih let še nekako prebrodila.«⁵⁴

Tudi državnim uradnikom so se osebni dohodki vse od izbruha gospodarske krize neprestano nižali. Pogosto so se oglašali zlasti železničarji, ki so maja 1937 javnost s svojimi težavami seznanili s posebno spomenico, ki je pozivala k prenehanju zniževanja plač »že pod eksistenčni minimum«.⁵⁵ Medtem ko so med gospodarsko krizo cene zaradi deflacijskega pristopa Jugoslavije k reševanju slednje padale ravno tako kot osebni dohodki, pa so te v začetku maja 1936 zaradi zboljšanja položaja začele rasti, dohodki državnih uradnikov pa so še po tem datumu ostajali isti. Prosta delovna mesta se niso sproti zapolnjevala z novimi delovnimi močmi, temveč se je preobremenjevalo že zaposlene, kar je povzročilo »nevarno prezaposenost železniškega osebja«.⁵⁶ Spomenica se je končala z jasnim pozivom k zvišanju železničarske kupne moči. Že januarja 1935 je uvodničar v Trgovskem listu grajal prakso reševanja krize z nižanjem plač: »/.../ je napačno, če se skuša doseči uravnovešanje proračuna le z zniževanjem uradniških plač. Tudi to zniževanje je zmanjšalo promet v poslovnem življenju in s tem zaslužek vseh pridobitnih stanov, kar je nujno moralo vplivati na davke. /.../ še bolj pa je trpela ekspeditivnost dela v uradih, kajti prenizke plače nikdar in nikoli ne vzpodbujajo k delu, in če ne daje služba onega zaslužka, ki je za življenje potreben, potem neizogibno ugasne volja do dela.«⁵⁷ Podoben poziv je Trgovski list na oblasti naslovil konec leta 1936 torej v času rasti cen agrarnih

⁵¹ Počasna rast delovnih mest v industriji je vplivala na brezposelnost, saj je imel del mladih rodov težave s pridobitvijo zaposlitve: »In poglejmo na borzi dela. Leta 1933 je bilo pri njej prijavljenih 24.588 brezposelnih, l. 1937 pa 57.603, torej za 70 odstotkov več.« – TL, 18. 3. 1938, Proračun in narodno gospodarstvo. Ena od rešitev za problem brezposelnosti je bilo izseljevanje, a tudi tega je gospodarska kriza precej zmanjšala: »V Sloveniji zaposlimo po zavarovalnih podatkih do 2000 naraščaja, 1770 zavarovanih pri OUZD in 300 v samostojnih obrtjih, 2000 pa redno izseljujemo.« – TL, 13. 2. 1939, Gibanje prebivalstva v Sloveniji.

⁵² TL, 8. 3. 1939, Kaj je s konjunkturo v Sloveniji.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ TL, 28. 12. 1937, Trboveljska premogokopna družba in trgovstvo v rudarskih revirjih.

⁵⁵ TL, 5. 5. 1937, Spomenica naših železničarjev.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ TL, 31. 1. 1935, Več zaslužka ljudem.

proizvodov, ki je naznanjala konec krize: »Cene rastejo! Že cela vrsta živil se je podražila, a pričakovati je, da se bodo tudi cene industrijskim izdelkom povečale /.../ /.../ Ko so bile zadnjič znižane uradniške plače, se je to utemeljevalo tudi s tem, da so cene vsem pridelkom padle, in da se je življenje pocenilo.«⁵⁸ Pisec je bil trdno prepričan o koristnosti ukrepa zvišanja plač: »Trdimo, da se bo ta povišek državi zelo bogato obrestoval, ker bo povečana zadovoljnost vseh in bo zato tudi efekt uradnih ur neprimerno večji. Danes so nekateri uradniki v tako silnih gmotnih skrbah, da morajo vsepovsod iskati kakšen zaslužek, da imajo vsaj toliko kolikor potrebujejo za svojo golo eksistenco. /.../ Vse naše gospodarsko življenje trpi najbolj zaradi napak in premajhne ekspeditivnosti uprave.«⁵⁹ Posledice stiskaštva države na tem področju so bile »nerednosti«⁶⁰ kot korupcija, zlorabe položaja ter kronična prezadolženost uradništva.⁶¹

Naj se zdaj še na kratko pomudim pri prikazu potrošniških navad od pomanjkanja denarja prizadetega prebivalstva; glavni posledici kriznih razmer sta bili omejevanje potrošnje na najnujnejše artikle ter želja po čim bolj cenemem blagu. Prehrana je postala pomanjkljiva: »/.../ niti od bogastva živil nima naš narod tega kar bi moral imeti: izvažamo v velikanskih množinah predvsem zato, ker se pri nas teh živil premalo potroši.«⁶² Kazalnika nizkega življenjskega standarda sta bili med drugim potrošnja sladkorja in kave, ki sta bili daleč pod mednarodnim povprečjem.⁶³ Anketa o položaju šolskih otrok v Dravski banovini je v zvezi s prehrano dala naslednje rezultate: »/.../ je pri nas pet odstotkov šolskih otrok navadno brez zajtrka, ponekod pa celo 20 odstotkov, 17 odstotkov brez toplega obeda, in da ponekod sploh ne večerjajo, ker nimajo kaj. 30 odstotkov otrok ne dobiva za hrano mleka, pač pa v vinorodnih krajih namesto mleka dobivajo vino! Baš v Beli Krajini 50 odstotkov otrok ne dobi kruha /.../. Splošno tudi manjka masti. Olajšava z gozdnimi in drugimi sadeži je le poleti in jeseni zasilna rešitev.«⁶⁴ Ne preseneča torej sarkastični komentar novinarja Trgovskega lista na račun jugoslovanskega »Tedna grozdja«: »/.../ so Slovenci prerevni, da bi si lahko privoščili (kupili) grozdje. /.../ morajo biti matere vesele, če morejo svojim otrokom kupiti vsaj jabolka in hruške slabše vrste.«⁶⁵ Varčevanje pri izdatkih za živila se je poznalo tudi pri tipu gostinskih obratov, ki so v času krize in po njej začenjali obratovati; po številu so namreč najbolj napredovale krčme, »najprimitivnejši

⁵⁸ TL, 22. 10. 1936, Zboljšajte uradniške plače!.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ TL, 7. 2. 1938, Zboljšajte položaj javnih nameščencev.

⁶¹ Prav tam. O zadolženosti železničarjev gl. predvsem TL, 12. 9. 1938, Silna zadolžitev železničarjev.

⁶² TL, 17. 8. 1938, Slabo se hrani naše ljudstvo.

⁶³ Prav tam. Sladkorja se je na Danskem letno na prebivalca porabilo 58,18 kg, v Angliji 47,5 kg, ZDA 47,2 na Švedskem 46,3 kg v Jugoslaviji pa le 5,5 kg. Kave se je na glavo prebivalca letno na Danskem porabilo 8,18 kg, na Švedskem 7,42 kg, na Norveškem 6,20 kg, v Belgiji 5,86, v ZDA 5,86 kg v Jugoslaviji pa samo 0,57 kg.

⁶⁴ TL, 30. 5. 1938, Kako je že padla življenjska raven Slovenije.

⁶⁵ TL, 16. 9. 1938, Tedni grozdja in podobni tedni.

tip gostinskih obratov»,⁶⁶ padalo pa je »število boljših lokalov«. ⁶⁷ Ljubljanska pivovarna Union je zaradi upada potrošnje (pred krizo od 110.000 do 120.000 hl, po krizi leta 1938 zgolj 32.000 hl) delala le z eno petino kapacitete.⁶⁸ Toda življenjska raven se je konec tridesetih let le začela zviševati, kot je moral priznati mariborski dopisnik Trgovskega lista: »/.../ je s popuščanjem gospodarske krize tudi v naših krajih zadnji dve leti kupna moč prebivalstva nekoliko napredovala. Razmere seveda še dolgo niso rožnate in bo pri nas v Mariboru preteklo še mnogo vode po Dravi preden se bodo odpravile posledice gospodarske krize /.../ /.../ Da polagoma mineva sedem suhih let opazujemo v Mariboru na konsumu živil. Kajti najprej si bo oni, ki pride do nekaj več denarja, privoščil pošteno hrano in se topleje oblekel. /.../ Pogled na statistiko živil, ki so se lani trošila v Mariboru nam kaže zadovoljivo povečanje kupne moči. Dovozi so bili v glavnem večji kot leta 1937, zlasti krompirja, zelja, žita, krme in divjačine /.../«. ⁶⁹

Pri zadovoljevanju potrebe po oblačilih je bilo zaznati podoben pojav kot pri živilih: omejevanje potrošnje in obenem željo po čim cenejšem blagu. Rezultati šolske ankete so leta 1938 naslikali zaskrbljujočo podobo preskrbljenosti širokih slojev z oblačili: »V mnogih krajih šolski otroci sploh nimajo spodnje obleke, cela četrtina otrok ima tudi le po eno vrhno obleko, torej brez praznične. Čevljev ni in zato v mrazu ne hodijo v šolo. Šele v zadnjem času so se prikazale nekakšne Batine opanke (šlo je za, cenene, gumijaste opanke, ki jih je za jugoslovansko tržišče proizvajala ta češka tovarna – op. a.) ali pa sposojeni pari od staršev.« ⁷⁰ Tekstilne tovarne so se zaradi omenjenih pojavov preusmerile v izdelovanje cenenejšega blaga: »Nekatere tvornice so še v polnem obsegu zaposlene, vendar izdelujejo bolj ceneno blago, ker je povpraševanje po boljšem blagu že precej ponehalo. Tudi v tem vidimo pojemanje kupne moči prebivalstva.« ⁷¹

Nič ne ilustrira želje revnih ljudi po tekstilijah bolje kot tragikomična anekdota o osleparjenih Pohorcih, objavljena na prvi dan druge svetovne vojne: »V petek zjutraj je prišlo v Ruše na kolodvor nad 200 Pohorcev, kmetov in kmetic, drvarjev, žagarjev, viničarjev in splavarjev ter njihovih žena. Siromašno prebivalstvo je imelo s seboj nahrbtnike in ves krvavo prihranjeni denar. Na kolodvoru so jih debelo gledali, ko so začeli izpraševati po vagonu, ki naj bi prišel na ruški kolodvor iz Česke. Ko so ljudje le videli, da ni nobenega vagona, so začeli pripovedovati, da sta hodila zadnje dni po Smolniku, Činžatu, Pali, Puščavi in po Št. Lovrencu dva krošnjarja, ki sta razkazovala prebivalstvu najrazličnejše vzorce za platno, sukna itd. Blaga nista imela s seboj nikakršnega, pač pa sta trdila, da

⁶⁶ TL, 25. 5. 1937, Gibanje obratov v I. četrtletju.

⁶⁷ »Pavperizacija prebivalstva se vidi v tem pojavu.« – TL, 18. 5. 1938, Trgovina in obrt napreduje.

⁶⁸ Pri manjši potrošnji piva je vlogo igrala tudi visoka davčna obremenitev te pijače. – TL, 20. 5. 1938, Stiska naše pivovarniške industrije.

⁶⁹ TL, 13. 1. 1939, Povečan konsum živil.

⁷⁰ TL, 30. 5. 1938, Kako je že padla življenjska raven Slovenije.

⁷¹ TL, 22. 6. 1938, Zastoj v produkciji.

sta agenta nekega češkega podjetja, ki bo poslalo v petek zjutraj v Ruše vagon blaga, ki bo razprodan med siromašno ljudstvo po bajeslovno nizkih cenah. Tako sta sleparja obljubila, da se bodo robci in nogavice prodajali iz vagona po dinarju, blago za srajce 75 par, belo platno meter po dva din, sukna meter po osem dinarjev, zimske odeje po 12 din. Nekateri ljudje so bili celo tako lahkoverni, da so dali prevejanima sleparjema večje zneske, da bi si tako že v naprej zasigurali ceneno blago. Večina 'kupcev' je prišla v Ruše z jutranjim vlakom. Nekateri so imeli s seboj tudi nahrbtnike, da bi čim lažje odnesli z ruškega kolodvora ceneno oblačilno mano. Na kolodvoru pa so spoznali, da sta jih sleparja, ki ju seveda ni bilo od nikoder, bridko prevarila. /.../ Prevarani Pohorci so se vrnili peš, nekateri pa z vlakom na svoje revne domove.«⁷² Z industrijsko družbo ustvarjene potrošniške potrebe potemtakem v času gospodarske krize in po njej niso izginile, le zadovoljiti so jih skušali na času in sredstvom primeren način.

Za konec pa le še kratka obravnava stanja potrošnje v Ljubljani, ki je bila tedaj pretežno »uradniško mesto«, ⁷³ katerega velik del dohodka je izviral iz uradniških plač; glede teh je bilo že zgoraj ugotovljeno, da jih je državni vrh v času krize neprestano nižal, po njenem koncu pa niso sledile dvigu cen hrane⁷⁴ in industrijskih izdelkov. Verjetno je bilo to stanje povod za članek o problematiki praznih lokalov v Ljubljani s pomenljivim podnaslovom »Kupna moč prebivalstva padla na minimum«:⁷⁵ »Star pojav je, da so v Ljubljani /.../ lokali še nekako obiskani le do desetega v mesecu. Od desetega do 15. je še nekaj obiska, v drugi polovici pa so po vrsti vsi prazni, obupno prazni. Tudi v najbolj renomiranih gostilnah postaja vse prazno kakor hitro mine čas večerje. A tudi takrat je gostov malo. Enako je tudi v trgovinah. Kupcev je vedno manj, čim bolj se bližamo proti koncu meseca. A še tisti kupci, ki pridejo, kupijo le najnujnejše stvari, ki pa smejo veljati le malo. Kakor hitro je stvar malo boljša in zato tudi dražja, že ostaja. /.../ Ljubljana je še vedno samo uradniško in študentovsko mesto. /.../ je velika večina navezana le na svoje mesečne in tedenske plače. Te so nizke in zadostujejo komaj za sproti. Kakor hitro pa so potrebni posebni izdatki že zmanjka denarja in v mesečnih proračunih se pokaže deficit, ki se more kriti le z največjim varčevanjem skozi mesec, a se dostikrat sploh nikdar ne more kriti. Zato tudi zadolžitev ljudi raste od meseca do meseca. V septembru so izdatki za šolo osušili ljudi, v oktobru so to storili izdatki za drva in premog, v novembru pridejo izdatki za zimsko obleko itd. Vedno novi izdatki, dohodki pa vedno isti.

⁷² Nekateri so vztrajali vse do popoldneva: »Na popoldanski vlak, ki pelje proti Fali, je sedlo kakšnih 60 ljudi, ki so zaman do takrat čakali na blago, tako da je na postaji zmanjkalo kart za Falo.« – TL, 1. 9. 1939, Krošnjarska nadloga – prava ljudska nadloga.

⁷³ TL, 31. 3. 1936, Optimizem izginja.

⁷⁴ Navedba mariborskega dopisnika Trgovskega lista: »Lani (leta 1938 – op. av.) so cene živilom precej poskočile od česar je profitiral kmet, meščani s stalnimi dohodki pa tega pojava nikakor niso bili veseli, saj pomeni vsaka podražitev, pa najsi bo še tako majhna, omejitev izdatkov za druge potreščine.« – TL, 13. 1. 1939, Povečan konsum živil.

⁷⁵ TL, 26. 10. 1938, Prazni lokali.

Ni čuda, da ljudje nimajo denarja, in da kupna moč prebivalstva pada vedno bolj in bo kmalu padla na minimum.«⁷⁶

Čeprav je začela kriza v Jugoslaviji in nato Sloveniji popuščati konec leta 1936 in zlasti v naslednjem letu, je prebivalstvo njene učinke čutilo vse do konca tridesetih let, ko se je začel proces uvajanja vojnega gospodarstva in so v ospredje stopile gospodarske težave, povzročene zaradi svetovnega vojaškega spopada. Zaradi cele vrste vzrokov (naj omenim le agrarno pasivnost Dravske banovine ter državno davčno in industrijsko politiko, ki je dajala prednost ustanavljanju industrij na prostorih čim bližje središču države) je slovensko ozemlje po krizi okrevalo počasneje kot preostali deli Jugoslavije, kar se je izrazito odražalo na padanju kupne moči in posledično potrošnje prebivalstva ter v naglem propadanju in zastoju razvoja trgovine ter obrti. Upam, da je raziskava prispevala novo znanje k študijam gospodarske zgodovine Slovenije, s tem ko je nakazala socialne pretese, ki jih je dežela doživljala v času krize. Glede na medvojno in povojno dogajanje se v retrospektivi zdijo tehtna zlasti javna svarila gospodarstvenikov pred dopuščanjem propadanja srednjega razreda, njegove proletarizacije ter opozarjanja na vsesplošno svetovnonazorsko radikalizacijo, ki naj bi bila utirala pot razširjanju komunističnih idej in večala njihovo privlačnost.⁷⁷

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Gl. npr. TL, 6. 10. 1936, Protest gospodarskih krogov in TL, 6. 8. 1937, Narodna banka in naše gospodarstvo. O koncu klasičnega liberalnega modela ureditve gospodarstva v času tridesetih let Lazarević, Plasti, npr. str. 252–272.

Dunja Dobaja

***Socialna in zdravstvena problematika
v obdobju Ljubljanske oblasti in
Dravske banovine***

Marko Natlačen kot birmanski boter v Zavod za slepe otroke v Kočevju leta 1939

Socialna in zdravstvena problematika v obdobju Ljubljanske oblasti in Dravske banovine

Socialna in zdravstvena problematika v obdobju ljubljanske oblasti (1927–1929)

Ko se je 23. februarja 1927 ljubljanska oblastna skupščina sestala na svoji prvi seji je bila, po besedah Marka Natlačen, prognoza dela in prihodnosti oblastne samouprave še popolnoma nejasna in negotova. Sredstev za izvedbo najnujnejše organizacije ni bilo. Kot se je izrazil Natlačen, niso imeli drugega kakor mnogo dobre volje in veliko poguma.¹ To jim je pomagalo tudi v prizadevanjih za prevzem vseh tistih pristojnosti, ki jih je določal Zakon o oblastni in sreski samoupravi z dne 22. aprila 1922,² ter v prizadevanjih za zagotovitev zadostne finančne osnove za njihovo izvajanje. Slovenski oblastni samoupravi sta bili prvi v skupni državi, ki sta prevzeli pristojnosti na področju zdravstva. Bili sta tudi edini v državi, ki sta zahtevali prevzem nekaterih socialnih zavodov. Predvsem prevzem pristojnosti na področju zdravstva in sociale je jasno pokazal, da iz Beograda ni mogoče pričakovati zadostnih sredstev za njihovo uspešno izvajanje in da bodo potrebna dodatna obdavčenja prebivalstva obeh oblasti.³

Prevzem zdravstvenih in socialnih ustanov

Pri prenosu pristojnosti na oblastne samouprave so predstavniki ljubljanskega in mariborskega oblastnega odbora dosegli prvi velik uspeh na ministrstvu za zdravstvo. Na konferenci v Beogradu 6. in 7. septembra 1927⁴ so sklenili,

¹ Marko Natlačen: Oblastne samouprave v Sloveniji. V: Slovenci v desetletju 1918–1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928 (dalje Natlačen, Oblastne samouprave), str. 340.

² Oblastne samouprave so imele tudi pristojnost, da skrbijo za zdravstvo in socialne zadeve. V: Miroslav Stiplovšek: Prizadevanja samouprav ljubljanske in mariborske oblasti za gospodarski in socialni napredek Slovenije jeseni 1927. V: Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999 (dalje Stiplovšek, Prizadevanja samouprav za gospodarski in socialni napredek), str. 365.

³ Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjanje parlamentarizma. Ljubljana 2000 (dalje Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, 1927–1929), str. 191.

⁴ Ministrstvo narodnega zdravja je uvidelo, da ljubljanski oblastni odbor ne želi kar brezpogojno prevzeti zdravstvene uprave. Prevzem je pogojeval s tem, da država uredi in prevzame vse obveznosti (dolgove), nastale v času, ko so bili omenjeni zavodi v njeni upravi, in da država zviša proračunska posojila za vzdrževanje zdravstvenih zavodov. Ministrstvo je sklicalo pogovor v Be-

da bosta s 1. oktobrom slovenski samoupravi dokončno prevzeli upravo javnih bolnišnic in okrožne zdravstvene službe, minister za zdravstvo pa jima bo odstopil sredstva, ki so bila določena za to dejavnost v državnem proračunu.⁵ Tako je ljubljanski oblastni odbor 1. oktobra 1927 prevzel v svojo upravo od države vse zdravstvene posle in zdravstvene zavode ter ustanove, ki so služili kurativni medicini. Do 31. marca 1928 je opravljal te posle še na račun države s sredstvi, ki so bila v ta namen predvidena v državnem proračunu. Od 1. aprila 1928 dalje pa so prešli ti zavodi in ustanove na breme oblastnega proračuna, ki ga je v ta namen država iz svojih sredstev le subvencionirala.⁶ Pomembna načelna in konkretna stališča za prihodnje delovanje oblastnih samouprav je sprejela prva konferenca predsednikov vseh oblastnih odborov od 28. do 30. septembra 1927 na finančnem ministrstvu v Beogradu, ki se je je udeležil tudi minister za socialno politiko.⁷ Predsednika obeh slovenskih oblastnih odborov sta prišla na konferenco z natančnim programom pristojnosti, ki sta jih želeli prevzeti obe slovenski oblastni samoupravi. Glede prenosa pristojnosti z ministrstva za zdravstvo na oblastne samouprave sta predlagala, naj se izvede po slovenskem zgledu. Predlog prenosa otroških in invalidskih domov na oblastne samouprave je Natlačen podprl le ob dodelitvi ustreznih dotacij. Zahteval je tudi prevzem celotne invalidske oskrbe ter zavodov za gluhoneme in slepe.⁸ Natlačen je v oceni rezultatov konference poudaril, da se iz prizadevanj finančnega ministra vidi želja po utrditvi oblastnih samouprav in razširitvi njihovih pristojnosti s ciljem, da bi izboljšali gospodarstvo in razbremenili državo. Pohvalil je tudi novega ministra za socialno politiko dr. Andreja Gosarja, ki je bil v nasprotju s svojim predhodnikom pripravljen prenesti nekaj zadev iz svojega resorja na oblastne samouprave. Predsednika obeh slovenskih oblastnih odborov sta ob konferenci ponovno poudarila dva temeljna cilja obeh oblasti, to je razširitev pristojnosti oblastnih samouprav v smeri prave avtonomije in združitve obeh oblasti v eno upravno enoto Slovenijo.⁹

Predsednika obeh slovenskih oblastnih odborov sta na prvih sejah II. zasedanja oblastnih skupščin posvetila posebno pozornost problematiki prevzemanja novih pristojnosti. Ko je Natlačen na prvi seji (5. 11. 1927) II. zasedanja

ogradu (6. in 7. 9. 1927) in povabilo k temu na izrecno zahtevo ljubljanskega oblastnega odbora tudi mariborskega. Dosežen je bil sporazum, da država prevzame dolgove zdravstvenih zavodov, nastale v njeni upravi, da ministrstvo narodnega zdravja doda še nekaj posojil za tekoče poslovno leto in da državna uprava za prihodnja poslovna leta po določenem ključu prispeva za vzdrževanje zdravstvenih zavodov. Ta dogovor je finančni minister odobril in v bistvenih točkah oblikoval v finančni zakon in proračun za leto 1928/29. – Anton Breclj: Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva. V: Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928 (dalje Breclj, Zgodbe našega zdravstva), str. 442.

⁵ Stiplovšek, Prizadevanja samouprav za gospodarski in socialni napredek, str. 368.

⁶ Natlačen, Oblastne samouprave, str. 344.

⁷ Prav tam.

⁸ Prav tam, str. 369.

⁹ Prav tam, str. 370.

ljubljske oblastne skupščine¹⁰ spregovoril o spremembah, ki so se od marca 1927 zgodile v zdravstveni stroki, in opozoril na septembrski sporazum, njegova napoved glede prihodnosti zdravstva in socialnega skrbstva v ljubljanski oblasti ni bila preveč optimistična, saj bo, po njegovih besedah, »že vzdrževanje obstoječih zavodov in naprav povzročilo stroške, ki bodo gotovo višji kakor višina obljubljenih davčnih virov«. Prevzem določenih zdravstvenih in socialnih ustanov ter institucije okrožnih zdravnikov je torej pokazal tudi na finančne težave, s katerimi se bo morala spopadati oblastna samouprava. Kljub temu pa sta si uspeli obe slovenski samoupravi po enoletnih vztrajnih prizadevanjih ustvariti pogoje za uspešno izvajanje večine svojih pristojnosti. Ljubljanski oblastni odbor je glede prevzemanja zdravstvenih ustanov in službe ugotavljal, da so zanje določena proračunska sredstva »popolnoma nezadostna« in da jih bremenijo tudi veliki dolgovi, ki jih je napravila državna uprava v preteklih letih. Ugotavljal je, da bo morala oblastna samouprava za sanacijo slabega stanja na področju zdravstva naminiti več sredstev, kot bodo znašale obljubljene dotacije.¹¹

Da so državni mlini počasi mleli, kaže tudi dejstvo, da je bila šele osem mesecev po sprejetju finančnega zakona, to je 26. novembra 1927, v Službenih novinah kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev objavljena vladna Uredba o prenosu poslov na oblastne samouprave.¹² V njej so bile našteje tudi zadeve in ustanove, ki so bile iz resorja ministrstva za zdravstvo in socialno politiko prenesene na obe slovenski oblastni samoupravi. Uredba je določala tudi letne dotacije iz državnega proračuna za izvajanje prenesenih pristojnosti, pogoje, pod katerimi so morale oblastne samouprave upravljati prevzete ustanove, in oblike nadzora, ki so ga še obdržala posamezna ministrstva.¹³

Ljubljanski oblastni odbor je prevzel upravo nad naslednjimi zdravstvenimi in socialnimi zavodi:

- a) bolnišnice (Splošna bolnica v Ljubljani, Bolnica za ženske bolezni v Ljubljani skupaj z babiško šolo, Bolnica za duševne bolezni Ljubljana - Studenec, Javna bolnica v Brežicah),
- b) socialne ustanove (Mladinski dom v Ljubljani, Vzgojališče v Ljubljani, Gluhonemnica v Ljubljani, Zavod za slepo deco v Kočevju),
- c) Zdravilišče Golnik.

Nad občinsko Javno bolnico v Krškem, Žensko bolnico in Bolnico usmiljenih bratov v Novem mestu pa je ljubljanski oblastni odbor prevzel nadzor.¹⁴

Na podlagi omenjene vladne uredbe sta oba slovenska oblastna odbora do srede decembra 1927 pripravila oblastna proračuna za naslednje leto za obravnavo in sprejetje v oblastnih skupščinah. Pri sestavljanju proračuna sta se oblasti

¹⁰ Arhiv Republike Slovenije, fond Oblastni odbor ljubljanske oblasti (AS 92), fasc. 31, Stenografski zapisnik I. seje skupščine ljubljanske oblasti v Ljubljani dne 5. 11. 1927.

¹¹ Stiplovšek, Prizadevanja samouprav za gospodarski in socialni napredek, str. 371.

¹² Prav tam, str. 372.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Natlačen, Oblastne samouprave, str. 345–346.

odločili, da za vse prenesene zadeve in ustanove izboljšata gmotno osnovo v primerjavi z njihovim položajem v okviru ministrstev in velikih županstev. Poslanci ljubljanske oblastne skupščine so se te naloge lotili na drugi seji 14. decembra. Razprave so bile dolgotrajne in večkrat burne, a so v končni fazi proračun za leto 1928 sprejeli na četrti seji 20. decembra 1927.¹⁵ Največ sredstev so namenili za področje zdravstva in socialnega skrbstva (47,3%), in sicer v glavnem za bolnišnice, okrožno zdravstveno službo in hiralnice (40,5%).¹⁶

Obe slovenski oblastni samoupravi nista uspeli dobiti ustreznih državnih dotacij za reševanje vseh perečih zadev, čeprav je bila Slovenska ljudska stranka vladna stranka (SLS), zato sta morali dobro gospodariti z oblastnim premoženjem in s posebnimi davčnimi viri pretežni del izdatkov pokriti z lastnimi dohodki. Kljub temu pa sta si uspeli po enoletnih vztrajnih prizadevanjih ustvariti pogoje za uspešno izvajanje večine svojih pristojnosti. Večina sredstev je bila namenjenih za socialno-ekonomske in kulturno-prosvetne zadeve. Pri tem je imela velike zasluge SLS, čeprav ji je opozicija očitala vrsto stvari, med drugim tudi izrabljanje oblastne samouprave za strankarske namene.¹⁷

Dosežki na področju zdravstva in sociale

Celotno delo na področju zdravstva in socialnega skrbstva je ljubljanski oblastni odbor izvajal prek oddelka za zdravstvo in dobrotelost, ki se v prvem letu svojega obstoja izpopolnil s potrebnim osebjem in, po besedah Natlačena, bil kos svoji nalogi.¹⁸ Prevzem zdravstvenih in socialnih ustanov v upravo ljubljanskega oblastnega odbora je Natlačen označil kot zelo pozitiven, saj naj bi se postopoma izboljšala uprava prevzetih zavodov. Odboru se je posrečilo doseči ravnotežje v oblastnem proračunu in s tem zavodom nuditi zadostna sredstva za normalno delo. Zavodi, ki so bili pod državno upravo obremenjeni z visokimi dolgovi, naj bi, po besedah Natlačena, zaključili prvo poslovno leto, odkar so bili v oblastni upravi, brez dolgov. Gospodarski nivo prevzetih zavodov naj bi se dvignil.¹⁹ V prevzetih zavodih so se začele izvajati obnove in popravila, ki so se prej zaradi nizkih proračunskih sredstev odlagala iz leta v leto. Tako so na primer obnovili Mladinski dom v Ljubljani v Streliški ulici, načrtovali zgraditev nove bolnišnice za duševne bolezni, saj je v dotedanji vladala velika prostorska stiska in je bila bolj podobna hiralnici kot bolnišnici, načrtovali so modernizacijo zdravilišča Golnik itd. Za vzgojo strokovno usposobljenega strežniškega osebja je ljubljan-

¹⁵ Stiplovšek, *Prizadevanja samouprav za gospodarski in socialni napredek*, str. 372. Več o poteku skupščinskih razprav gl. Dunja Dobaja: *Obravnavanje zdravstvene in socialne problematike na sejah ljubljanske oblastne skupščine v letih 1927–1929*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2008, št. 1, str. 69–89.

¹⁶ Stiplovšek, *Prizadevanja samouprav za gospodarski in socialni napredek*, str. 375.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Natlačen, *Oblastne samouprave*, str. 347.

¹⁹ Prav tam, str. 345.

ski oblastni odbor ustanovil Oblastno strežniško šolo, ki je začela z delom sredi septembra 1928. Ljubljanski oblastni odbor je pripravil vrsto uredb, ki jih je sprejela ljubljanska oblastna skupščina. Na podlagi teh uredb (na primer uredba o okrožnih zdravnikih, uredba o prejemkih zdravniškega osebja v oblastnih zdravstvenih zavodih) je izdelal in izdal več pravilnikov za zdravstvene zavode in na novo porazdelil zdravstvena okrožja. V tem času pa je bila v pripravi uredba o babiški službi v korist siromašnih slojev.²⁰ Stanje babic je bilo namreč slabo, zlasti po oddaljenih in siromašnih krajih. Ljubljanski oblastni odbor je vedno bolj spoznaval pomen zanesljive in lahko dosegljive babiške pomoči za zdravje kmečkih in delavskih mater ter njihovih otrok. Zato je tudi pripravil uredbu, ki naj bi uredila babiško službo, zagotovila strokovno pomoč materam tudi v oddaljenih krajih in dala ugled babiškemu stanu. Omenjeno uredbu so poslanci konec oktobra 1928 sprejeli soglasno.²¹

Ljubljanski oblastni odbor je tudi bolnišnice na območju ljubljanske oblasti, ki niso bile v njegovi upravi, to je Žensko javno bolnico v Novem mestu, Bolnico usmiljenih bratov v Kandiji in občinsko Javno bolnico v Krškem, rešil prejšnjega težkega stanja in jim pomagal s tem, da jim je redno vračal oskrbne stroške za siromašne pripadnike ljubljanske oblasti. Podpiral je tudi zasebna dobrodelna društva na območju oblasti. Tako je na primer finančno pomagal Društvu za varstvo otrok v Trbovljah, Vincencijevi konferenci na Viču in v Trbovljah, Škofijskemu društvu za varstvo sirot v Ljubljani, zavodoma Marijanišču in Lichtenturnu itd.²²

Na področju socialnega skrbstva je bilo delo ljubljanskega oblastnega odbora usmerjeno predvsem na podpiranje gradnje stanovanjskih hiš z malimi stanovanji. To mu je omogočila uredba o »ustanovitvi zaklada za zgradbo malih stanovanj«, ki jo je oblastna skupščina sprejela na svoji seji 16. marca 1928. »Zaklad« je tako nudil kreditno pomoč pri gradnji 65 hiš z malimi stanovanji. Zlasti je podprl stanovanjsko akcijo v Trbovljah, v Dolenjem Logatcu in v Kranju.²³

Mladinsko skrbstvo je ljubljanski oblastni odbor precej preuredil in izpopolnil. V državni upravi se namreč mladinsko skrbstvo ni preveč razvijalo. Državna podpora je bila vsako leto manjša. Pod upravo ljubljanske oblasti pa so nastopili za mladinsko skrbstvo boljši časi. Ljubljanski oblastni odbor je prevzel Dečji dom I, nastanjen v prostorih Invalidskega doma v Šentpetrski vojašnici, ki je imel v oskrbi okoli 40 predšolskih otrok. Prostori so bili neprimerni tako s higienskega kot z zdravstvenega stališča. Dečji dom II v prostorih nekdanjega otroškega vrtca v Ljubljani je oskrboval tudi približno 40 šoloobveznih otrok. Dom je bil ob prevzemu premajhen, ni imel niti kuhinje niti zadostnih dnevniških prostorov. Ob prevzemu je ljubljanski oblastni odbor združil oba dečja domova v en Mla-

²⁰ Breclj, *Zgodbe našega zdravstva*, str. 443.

²¹ ARS, AS 92, fasc. 31, Stenografski zapisnik desete seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine, 26. 10. 1928.

²² Natlačen, *Oblastne samouprave*, str. 346–347.

²³ Prav tam, str. 347–348.

dinski dom. Vse šoloobvezne otroke je Mladinski dom oddal v zasebne zavode, in sicer dečke v Marijanišče v Ljubljani in v Zavetišče sv. Jožefa v Šentvidu nad Ljubljano, deklice pa v Lichtenturnov zavod v Ljubljani in v Zavod šolskih sester v Repnjah. Slabotni in posebnega varstva potrebni predšolski otroci so ostali v Mladinskem domu, druge pa so s 1. avgustom 1928 začeli oddajati v rejo kmečkim družinam. Oddelek za zdravstvo in socialno skrbstvo je namreč izhajal iz stališča, da so razmere po kmečkih družinah za razvoj mestnih sirot v telesnem in duševnem smislu veliko boljše kot pa v zavodih. Ljubljanski oblastni odbor je tudi upal, da se pri teh otrocih vzbudi veselje do dela in zlasti veselje do zemlje in zdravega kmečkega načina življenja. SLS je izhajala iz stališča, da je moč pri kmečkem stanu najti zdravo družinsko okolje, ki še ni »okuženo« z mestnimi »škodljivimi« vplivi. Sicer pa je bilo kmetijstvo vodilna gospodarska panoga, kmetje pa glavna volilna baza SLS. S pošiljanjem mestnih sirot na deželo je ljubljanski oblastni odbor izrazil tudi upanje, da bi se s tem izboljšala higiena v kmečkih družinah, saj je bilo predvideno, da bo posebna mladinska skrbnica stalno nadzirala telesno in duševno stanje rejencev ter ravnanje z njimi. Leta 1928 je oblastni odbor vzdrževal 175 otrok, od katerih jih je bilo 60 predšolskih, 115 pa šoloobveznih. Šoloobvezni so bili razporejeni po zavodih, 25 predšolskih otrok so oskrbovali v Mladinskem domu, 35 pa pri dobrih družinah na deželi. Po besedah Natlačena so bili dotedanji z rejništvom doseženi uspehi zadovoljivi.²⁴ Ljubljanska oblast je prevzela tudi dva zavoda za vzgojo otrok s posebnimi potrebami, in sicer gluhonemnico v Ljubljani (90 otrok) in zavod za slepe otroke v Kočevju (30 otrok) ter vzgajališče za dečke (45 otrok).²⁵ Gluhonemnica je nudila oskrbo in šolsko vzgojo gluhonemi mladini ter jo usposabljala za življenje. Zavod pa je bil pretesen za vse otroke, ki so bili v njegovi oskrbi, saj je bilo v njem »natrpanih« več kot 80 otrok in mladine, čeprav so bile kapacitete le za 50–60 otrok. Natlačen se je zavedal nujnosti razširitve zavoda, a v času obeh njegovih funkcij do tega ni prišlo zaradi pomanjkanja finančnih sredstev.²⁶ Mnenje vodilnih v gluhonemnici je bilo drugačno. Bili so prepričani, da je vzrok zavlačevanja z razširitvijo v nepripravljenosti uradnih oblasti.²⁷ V vzgajališču za dečke, ki se je nahajalo v Prisilni delavnici, je bilo približno 40 dečkov, ki so obiskovali osnovno šolo ali pa so se že učili kakega rokodelstva. Oblastni referent za zdravstvo in socialno skrbstvo, zdravnik dr. Anton Breclj, je izrazil potrebo po ločitvi vzgojno problematičnih dečkov od tistih, ki jih je sodna oblast izročila zavodu zaradi kakega prekrška.²⁸ Opozoril je tudi na nujnost ustanovitve novega tovrstnega zavoda za deklice. V zavodu za slepo mladino je bilo v obravnavanem obdobju okoli 25–30 slepih otrok, ki so bili vključeni v osnovnošolski pouk. V zavodu pa

²⁴ Breclj, *Zgodbe našega zdravstva*, str. 458; Natlačen, *Oblastne samouprave*, str. 346–347.

²⁵ Natlačen, *Oblastne samouprave*, str. 347.

²⁶ Več o tem v ARS, fond Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana (AS 2032).

²⁷ Več o tem prav tam.

²⁸ Breclj, *Zgodbe našega zdravstva*, str. 458.

je bilo tudi 30–40 odraslih slepih, ki so se ukvarjali s pletilstvom in krtačarstvom. Zavod se je spopadal s prostorsko stisko, pa tudi bivanje mladine in odraslih v skupnem poslopju ni bilo primerno.²⁹

Predsednik ljubljanske oblasti Natlačen je bil torej zadovoljen z uspehi, doseženimi v prevzetih zdravstvenih in socialnih zavodih kljub omejenim finančnim sredstvom. Ljubljanskemu oblastnemu odboru se je, po njegovih besedah, posrečilo doseči ravnotežje v oblastnem proračunu in s tem nuditi zavodom zadostna sredstva za redno in nemoteno poslovanje. Se je pa zavedal preskromnih finančnih subvencij države. Tako je za proračunsko leto 1928/29 poudaril, da bi moral ljubljanski oblastni odbor dobiti od države za svojo zdravstveno službo v državnem proračunskem letu 1928/29 približno 14.000.000,00 din podpore, čeprav so bile dejanske potrebe še višje. Proračun za leto 1929 je namreč izkazoval za zdravstvo več kot 31.000.000 din potrebščin. Torej, državna dotacija naj ne bi znašala niti polovico.³⁰ Natlačen se je hkrati zavedal, da bo potrebno še veliko truda in gmotnih žrtev, da se bodo uredila posamezna področja zdravstvene in socialne politike. Na to je opozarjal tudi oblastni referent za zdravstvo in socialno skrbstvo dr. Anton Breclj, ki je zlasti izpostavil mladinsko skrbstvo.³¹ Velika naloga za prihodnost pa je bila tudi oskrba revežev. Zakon o zaščiti ubogih, starih in onemoglih iz leta 1922³² je sicer določal, da mora za reveže (razen za vojne invalide) skrbeti občina, v kateri revež biva. Dejansko pa se ta zakon ni izvrševal, ker ministrstvo za socialno politiko ni izdalo pravilnika in ga, po Brecljevih besedah, tudi ni moglo, »dokler nimamo v državi enotnega zakona o občinah in domovinstvu«. ³³ Breclj je opozoril na veliko število revežev v celotni Sloveniji in s tem obremenjenost občin, saj karitativne organizacije same niso mogle zadovoljiti vseh potreb na tem področju. Zato je bila potrebna pomoč oblastne samouprave zlasti davčno šibkim podeželskim občinam. Breclj pa je opozoril, da je v tem trenutku še nemogoče urediti oskrbo siromakov z zakonito uredbo, zaradi kot rečeno, pomanjkanja dobrega temelja za pravično porazdeljevanje bremen, to je občinskega in domovinskega državnega zakona. V danih razmerah je imel ljubljanski oblastni odbor v načrtu pospeševati ustanavljanje zavetišč za reveže po okrajih in izročiti njih upravo krajevnim ustanovam. Oblastni referent za zdravstvo in socialno skrbstvo dr. Anton Breclj je poudaril tudi nujnost izpopolnitve socialne zakonodaje, in sicer v tem smislu, da se »vsaj za našo pokrajino« izvede zakon o zavarovanju delavcev tudi za kmečke posle in dninarje, da se vsi zavarovanci zavarujejo ne samo za primer bolezni ali nesreče, ampak tudi za primer trajne onemoglosti ali trajne nesposobnosti za delo. Za uresničitev tega cilja pa »bo treba premagati veliko ovir, zlasti odpor osrednjih činiteljev v Belgradu, ki

²⁹ Prav tam, str. 458–459.

³⁰ Natlačen, Oblastna samouprava, str. 344.

³¹ Prav tam; Breclj, Zgodbe našega zdravstva, str. 458.

³² Breclj, Zgodbe našega zdravstva, str. 459.

³³ Prav tam.

so za nivelizacijo vseh naših zadev in nasprotujejo vsakršni posebni ureditvi«. ³⁴ Ugodnejše možnosti za rešitev omenjenega vprašanja vidi v času, »ko pride do enotne samouprave v Sloveniji«. ³⁵

Kritika opozicije obstoječih socialnih in zdravstvenih razmer in primeri predlogov poslancev oblastne skupščine za izboljšanje razmer na področju zdravstva in socialnega skrbstva

Opozicijski poslanci iz vrst Samostojne demokratske stranke (SDS), Slovenske kmetijske stranke (SKS) in Socialistične stranke so SLS očitali, da je oblastni odbor pri prevzemu svojih poslov ravnal prenačljeno in lahkomišelnost, ko je prevzel posle z nezadostno dotacijo in tako obremenil oblastne finance. ³⁶ Na to kritiko so predsednik ljubljanske oblasti Natlačen in oblastni poslanci iz vrst SLS odgovarjali z navedbo uspehov na področju zdravstva in socialnega skrbstva in poudarjali, da so med vsemi oblastmi izbojevali največ državnih dotacij za zdravstvo in socialno in da je bilo mogoče slabo stanje na tem področju uspešno rešiti le s samoupravnim prevzemom. Namreč, na kritike opozicije, da je SLS pozabila na svoje obljube ob uvedbi oblastnih samouprav, da zanje ne bo treba uvesti novih davkov, temveč bodo sredstva dobili iz državnega proračuna, se pravi, da so po trditvah opozicije samoupravni organi prevzemali zadeve in ustanove od države, ne da bi pridobili zanje tudi finančno kritje, slovenski davkoplačevalci pa so bili že dotlej daleč najbolj obremenjeni v državi, so poslanci SLS odgovarjali tudi z argumentom, da je takšno stanje posledica dolgotrajnega centralizma, ki so ga pomagali utrditi prav politiki iz vrst samostojnih demokratov in kmetijcev. ³⁷

Na pomanjkljivosti v razvoju zdravstva in socialnega skrbstva so opozarjali tudi poslanci iz vrst SLS. Njihova kritika je bila seveda dobronamerna. Tako je na primer Josip Nemanič ³⁸ sicer pozdravil pozitivne premike na področju zdravstva in socialnega skrbstva, a hkrati opozoril, da podeželsko prebivalstvo nima dovolj ugodnosti. Opozoril je na oddaljenost bolnišnic za kmečko prebivalstvo in pomanjkanje prevoznih sredstev. Predlagal je tudi organiziranje različnih predavanj na podeželju o negi bolnika glede na to, da vsi niso mogli poiskati pomoči v bolnišnici. Nadalje je predlagal, da bi se zopet vpeljala praksa zdravniških dni za oddaljene občine. Kaplan Matej Tomazin je na primer izrazil nujnost prevzema preventivne medicine, saj je v nekaterih predelih ljubljanske oblasti vladala prava beda. Oblastni referent za socialno in zdravstveno politiko Breclj ga je na

³⁴ Prav tam, str. 460.

³⁵ Prav tam.

³⁶ ARS, AS 92, fasc. 32, Stenografski zapisnik 6. seje III. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine, 19. 11. 1928.

³⁷ Stiplovšek, Prizadevanja samouprav za gospodarski in socialni napredek, str. 373.

³⁸ Prav tam.

to njegovo pripombo opomnil, da je odvisno od države, kdaj jo bo želela prepustiti.³⁹ Higijenski zavod za Slovenijo je bil namreč kot državna ustanova podrejen Ministrstvu za zdravstvo v Beogradu.

V obdobju, ko je bil Natlačen ban Dravske banovine, je na 1. seji (zadnja seja) XIII. zasedanja februarja 1941 izrazil pomisleke nad »dvotirnostjo« v zdravstveni službi (na eni strani kurativna zdravstvena služba in na drugi strani preventivna zdravstvena služba). O tem bo govor v nadaljevanju.

Ljubljanska oblastna samouprava je dosegla pomembne premike na področju zdravstva in socialnega skrbstva. Skupaj z mariborsko oblastno samoupravo je bila primer, koliko je bil unitarnocentralistični režim v pogojih vidovdanske ustave pripravljen največ dovoliti na področju izvajanja samouprave kot protiuslugo za sodelovanje SLS v vladi. Pomembni premiki na omenjenih dveh področjih pa še niso pomenili rešitve vseh perečih vprašanj. Še vedno je bilo na primer odprto vprašanje primerne oskrbe približno 1200 umobolnih. Nujno je bilo tudi vprašanje oskrbe »slaboumnih in duševno pokvarjenih otrok«, vprašanje zdravilišča za mladoletne alkoholike in morskega zdravilišča ter ortopedske bolnišnice. Skratka, »ogromne so žrtve, ki jih bo morala Slovenija utrpeti za izpopolnitev zdravstvenih zavodov in naprav«. ⁴⁰

Socialna in zdravstvena problematika v obdobju dravske banovine (1935–1941)

Predčasne petomajske volitve v Narodno skupščino leta 1935 so pomenile zlom režima JNS in prehod oblasti na novo režimsko stranko JRZ, v katero se je vključila tudi SLS-Najpomembnejši korak za uveljavitev oblasti novega režima v Sloveniji je bila postavitve nekdanjega prvega podnačelnika SLS Marka Natlačena za bana Dravske banovine 10. septembra 1935.

Socialna in zdravstvena politika v letih 1935–1939

Povečane finance so omogočile, da je banovina uspešneje izpolnjevala svoje obveznosti. O dosežkih so ban in načelniki oddelkov banske uprave obširno poročali na vsakoletnih zasedanjih banskega sveta. Na prvi seji X. rednega zasedanja banskega sveta je ban v svojem pregledu socialne politike in ljudskega zdravja od leta 1935 (ob obravnavi banovinskega proračuna za leto 1939/40) poudaril, da je bila prehojena dolga pot iz najtežje gospodarske krize v položaj, ki

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Breclj, Zgodbe našega zdravstva, str. 444.

se »povprečno lahko imenuje povoljen«. ⁴¹ Po njegovem prepričanju se stroški za socialno skrbstvo v splošnem niso zmanjšali, in sicer zato ker je bila Slovenija tudi v »konjunkturi dobi« pasivna pokrajina in ker je socialna politika napredovala kakor druge panoge javne uprave, se modernizirala in si iskala vedno novih »objektov svoje skrbi in svojega truda«. ⁴² Za mladinsko skrbstvo, ki je obsegalo preskrbo revnih otrok v zavodih, na deželi, v počitniških kolonijah in v okrevališčih, preskrbo vajencev in vajenk, podpiranje šolskih kuhinj, nakup obleke in obutve za božič, je banovina izdala povprečno na leto 2.700.000,00 din. V zadnjih treh letih skupaj nekaj več kot 8.000.000,00 din. Za siromašne otroke, ki so bili potrebni zdravljenja na morju, je banovina leta 1937 v Kaštelu Štafiliću pri Splitu kupila zemljišče, na katerem je začela graditi okrevališča za 150 otrok. Na pobudo in s podporo banovine so šolske sestre iz Slovenske Bistrice leta 1938 v Črnečah pri Dravogradu ustanovile zavod za vzgojo »moralno pokvarjenih in vzgojno zanemarenih deklet«, v katerem je bilo prostora za 50 gojenk. Od leta 1937, ko so v Mariboru ustanovili društvo za zaščito delavske mladine, je bilo v mariborskem in ljubljanskem vajeniškem domu na račun banovine v oskrbi letno 100 vajencev. Ban Natlačen je na omenjeni seji banske svetnike obvestil, da se bodo v letu 1939 krediti za t. i. »odprto oskrbo siromakov«, to je oskrbo siromakov zunaj zavodov in ustanov, že tretjič izročili obema karitativnima zvezama v Ljubljani in Mariboru, ki sta skrbeli za enakomerno porazdelitev sredstev po vsej deželi. Glede naravnih nesreč se je letno potrošilo po 900.000,00 din. Drugače pa je bilo s posojili za prehrano stalno pasivnih krajev ali krajev, ki so začasno postali pasivni zaradi toče ali suše. Banovinska pomoč se je ravnala po potrebi, državna pa po razpoložljivih posojilih. Na primer leta 1936/37 je banovina dala 3.554.000,00 din, država pa 175 vagonov brezplačne koruze in 165 brezplačnih vozovnic za prevoz hrane. Leta 1938/39 je banovina dala 2.150.000,00 din, država pa 3.250.000,00 din, 50 brezplačnih vozovnic in 300 vozovnic po 1.500,00 din. Po podatkih Osrednjega urada za zavarovanje delavcev (OUZD) in Bratovske skladnice je zaposlenost delavstva od leta 1935 do 1939 narasla za 18.500 zaposlitev, kar je znašalo 19% vsega zavarovanega delavstva. Zaposlenost je sicer naraščala hitreje od naravnega prirastka prebivalstva, vendar je iz prejšnjega obdobja ostalo še veliko število nezaposlenih, tako da je bil kljub večji zaposlenosti del delavstva še vedno nezaposlen. Mezda se je v zadnjih treh letih zvišala povprečno za 10%, kar je bila deloma posledica vpliva uredbe o minimalnih mezdah. ⁴³ Ban je navedel podatek, da je bilo leta 1936 27 stavk, v katerih je

⁴¹ ARS, fond Banski svet Dravske banovine (dalje AS 77), t.e. 13, Stenografski zapisnik 1. seje X. rednega zasedanja banskega sveta 13. 2. 1939.

⁴² Prav tam.

⁴³ Vlada je sklenila delavske boje za izboljšanje socialnega položaja prekiniti z odredbo o minimalnih mezdah in tako z državnim posredovanjem zaustaviti zniževanje mezd. Minister za socialno politiko Dragiša Cvetković je februarja 1937 izdal uredbo o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, pomirjenju in razsodništvu. Uredba je poleg pozitivnih posledic imela tudi negativne, zlasti omejitve pravice do stavke, s čimer je država pokazala

stavkalo 17.111 delavcev, ki so izgubili 360.000 delovnih dni in 10.600.000,00 din zaslužka. Leta 1938 pa je bilo samo 10 stavk s 1020 stavkajočimi delavci, ki so izgubili 26.000 delovnih dni in 880.000,00 din zaslužka. Zanimiv je tudi podatek, da je bilo pri oblastvih 66 poravnalnih postopkov v mezdnih sporih, od katerih se jih je samo 19 končalo neuspešno.

Pozornost je banovina posvečala tudi vprašanju izseljencev. Po zaslugi družbe sv. Rafaela, ki je v letu 1938 ustanovila tudi izseljensko zbornico, po zaslugi banske uprave in drugih dejavnikov se je zelo dvignilo zanimanje za izseljence. Nadalje je ban v svojem poročilu orisal položaj banovinskih bolnišnic.⁴⁴ Izvedli so vrsto gradbenih del. Pri bolnišnici v Mariboru je bil zgrajen nov paviljon za 240 bolnikov, pri bolnišnici v Celju je bil dvignjen porodniški paviljon za eno nadstropje, pri bolnišnici na Ptuju je bilo v gradnji povezovalno poslopje med bolnišnico in hiralnico. Hiralnica v Vojniku je dobila novo stanovanjsko poslopje, hiralnico v Gornji Radgoni pa so postopoma obnovili. Za vzdrževanje svojih bolnišnic, vključujoč osebne izdatke, je banovina potrošila letno 10.400.000,00 din. Za plačevanje oskrbnih stroškov za pripadnike banovine nebanovinskim bolnišnicam pri nas in drugod pa letno 3.200.000,00 din. Za dvig nivoja strežniške službe v bolnišnicah je banovina ustanovila dve strežniški šoli, in sicer v Ljubljani in v Mariboru. Leta 1938 je bil v Ljubljani ustanovljen zavod za raziskovanje in zdravljenje novotvorb, ki je bil opremljen z najmodernejšim rentgenom za obsevanje in globoko terapijo. Število združenih zdravstvenih občin se je od leta 1936/37 do 1939 povečalo za pet, tako da jih je bilo 119. Samostojnih zdravstvenih občin je ostalo sedem. Osebne in stvarne izdatke za zdravljenje siromašnih po združenih zdravstvenih občinah, ki so znašali letno 5.100.000,00 din, je krila banovina. V nadaljevanju svojega poročila je Natlačen naštel obnovitvena dela v zdraviliščih Dobrna, Rogaška Slatina in Golnik. Kar se tiče asanacije podeželja, je Higienski zavod predložil 37 vodovodnih projektov, za katere je banovina prispevala 700.000,00 din. Z banovinskimi prispevki v znesku 165.000,00 din so bili ustanovljeni novi zdravstveni domovi v Logatcu, Brežicah, Metliki, na Ptujski gori, v Kamniku, Slovenj Gradcu, Črnomlju in Ložu pri Starem trgu ter šolska poliklinika na Rakeku. Za zatiranje tuberkuloze je bilo v isti dobi potrošenih 370.000,00 din, za zdravljenje siromašnih tuberkuloznih bolnikov pa 1.690.000,00 din. Ban je v svojem pregledu socialne in zdravstvene politike od leta 1935 dalje izrazil pobudo za ustanovitev ustanove socialnih pomočnikov in

težnjo za urejanje delavskih vprašanj po korporativističnem zgledu. V: Stiplovšek: Banski svet, str. 289. Po objavi uredbe o minimalnih mezdah za Dravsko banovino so strokovne organizacije zahtevale njene popravke, še naprej pa so si prizadevale z akcijami za nove kolektivne pogoje doseči za delavstvo ugodnejše mezdne pogoje, kot jih je določala banska uredba. V: Miroslav Stiplovšek: Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem. Maribor 1989, str. 88.

⁴⁴ S 1. 4. 1931 so prešle v last in upravo države sledeče bolnišnice: Splošna bolnica v Ljubljani, Bolnica za duševne bolezni Ljubljana - Studenec ter v Novem Celju. S 1. 4. 1931 pa je banovina prevzela v svojo last in upravo javno žensko bolnico v Novem mestu, ki je bila do tedaj last novomeškega zdravstvenega okrožja, ki pa je bilo s 31. 3. 1931 likvidirano.

pomočnic, kar se je praticiralo že v nekaterih drugih državah kot na primer v Nemčiji in Belgiji. To so bili zavodi, v katerih so se socialni pomočniki in pomočnice izobraževali za svoj poklic. Šola je trajala štiri leta. V njej so poučevali celotno socialno zakonodajo, to je delavsko zaščito, delavsko zavarovanje, zaščito mladine, mater, otrok, poučevali so o higieni in morali, predvsem pa so razpravljali o socialnih vprašanjih iz življenja delavcev. Ustanovitev omenjenih zavodov je ban utemeljeval s tem, da socialna služba občine ne zadostuje potrebam, zlasti ne v industrijskih krajih, privatno socialno udejstvovanje po družtvih pa je ravno v industrijskih krajih navadno šibko. Zaradi tega naj bi bili socialni pomočniki in pomočnice tisti, ki bi posredovali med realnim, mnogokrat krutim, pravnim redom in dejanskimi potrebami delavstva.⁴⁵

Mnenju bana o gospodarskem stanju (brezposelnost, položaj delavcev itd.) se je pridružil tudi načelnik oddelka za socialno politiko in narodno zdravje Anton Kosi, ki je v poročilu o izvedenih nalogah omenjenega oddelka v letu 1938⁴⁶ poudaril, da še vedno ni moč govoriti o popolni sanaciji gospodarstva, saj so bili sledovi gospodarske krize še prehudi. Brezposelnost je bila sicer v upadu, a je nastopilo obubožanje zlasti pri kmečkem stanu, ki so ga še dodatno prizadele različne naravne nesreče. Poudaril je, da je banska uprava porabila vsa svoja razpoložljiva sredstva, da se brezposelnost ni povečala, in da so prišli brezposelni vsaj deloma do zaslužka pri izvajanju javnih del. Glavni vir dohodkov za zaposlovanje in podpiranje brezposelnih je bil bednostni sklad Dravske banovine. Za neposredno podpiranje brezposelnih, ki niso imeli pravice do rednih podpor, je bilo v letu 1938 nakazanih Javni borzi dela v Ljubljani več podpor v znesku 50.000,00 din. K omejitvi brezposelnosti je pripomogla tudi dotacija iz državnega fonda za javna dela v znesku 2.250.000,00 din. Raznim dobrodelnim društvom, ki so se ukvarjala s podporo siromašnih, je bilo leta 1938 izdanih 622.000,00 din. Neposredno posameznikom (družinskim očetom za otroke v primerih bolezni in splošnega pomanjkanja življenjskih potrebščin) je bila dana podpora v 1080 primerih v skupnem znesku 430.456,00 din. Za prehrano revežev in brezposelnih nasploh je bilo nakazanih več podpor v skupnem znesku 13.587,00 din. Nekaterim občinam, ki same niso zmogle kriti vseh stroškov pri podpiranju pomoči potrebnih, je bilo nakazanih 27.000,00 din. Zanimiv je tudi prispevek v vrednosti 20.000,00 din, namenjen raznim revežem za izdelavo protez in proteznih pripomočkov, da bi se tako dvignila njihova sposobnost za pridobitno delo. Skupno je bilo tako nakazano iz proračuna bednostnega sklada in iz rednega proračuna za pomoč revežem in brezposelnim približno 1.113.043,00 din.⁴⁷

Kar se tiče zdravstvene službe v Dravski banovini, je bila ta leta 1938/39 usmerjena v doseg naslednjih dveh ciljev: pridobitev potrebnih virov za nemo-

⁴⁵ ARS, AS 77, t.e. 13, Stenografski zapisnik 1. seje X. rednega zasedanja banskega sveta 13. 2. 1939.

⁴⁶ Prav tam, Stenografski zapisnik 5. seje X. rednega zasedanja banskega sveta 17. 2. 1939.

⁴⁷ Prav tam.

teno delovanje, izpopolnitev in modernizacijo banovinskih zdravstvenih ustanov ter pospeševanje preventivne medicine in higienske propagande.⁴⁸ Banovina je imela v svoji upravi sedem bolnišnic, v katerih je bilo skupno približno 1930 bolniških postelj. Kljub temu pa je načelnik oddelka za socialno politiko in narodno zdravje Kosi opozoril na še vedno pomanjkanje prostora v bolnišnicah. Zlasti so bili prenapolnjeni oddelki za kirurgijo. Zaradi potrebe po razširitvi bolnišnic in njihovi modernizaciji do tiste stopnje, ki jo »zahteva visoka zdravstvena kultura Slovenije in vedno večja industrializacija banovine«,⁴⁹ je banovina načrtovala najetje investicijskega posojila v znesku 60.000.000,00 din pri OUZD v Zagrebu. Prednostna naloga je bila izgradnja in oprema banovinskih obmejnih bolnišnic v Mariboru, Murski Soboti, na Ptuju, v Slovenj Gradcu in Celju, saj so opažali, da je precej bolnikov, posebno premožnejših, poiskalo zdravstveno oskrbo v tujini, kar je za banovino pomenilo moralno in gospodarsko škodo. Kosi je v omenjenem poročilu navedel primer Murske Sobote, kjer je bilo treba zgraditi popolnoma novo bolnišnico, saj je bila dotedanja neuporabna in v nasprotju s higienskimi in zdravstvenimi predpisi. Število bolnikov se je iz leta v leto povečevalo, kar je bila posledica obubožanja prebivalstva in spremenjenih življenjskih razmer nekdanjega srednjega stanu.

Kar se tiče financiranja bolnišnic, je vse osebne izdatke banovinskih zdravstvenih ustanov plačevala banovina iz svojega proračuna. Na breme banovine pa je prešel tudi velik del stvarnih izdatkov bolnišnic. Tako je odpadlo v letu 1938 na banovino 72% vseh izdatkov banovinskih bolnišnic, le 28% so krile same bolnišnice iz plačanih oskrbnih stroškov. V letu 1938 je bilo vloženih približno 14.000 prošelj revnih ali manj premožnih bolnikov za odpis ali čim večje znižanje oskrbnih stroškov. Banovina, ki je morala na podlagi zakona o bolnišnicah letem povrniti neizterljive oskrbne stroške, je banovinskim bolnišnicam plačevala le dotacije, ki so bile določene v specialnih proračunih bolnišnic in so dosegale višino razlike med proračunskimi izdatki in dohodki posameznega zavoda.

Pri uresničevanju svojega drugega cilja, to je varovanje ljudskega zdravja, je banovina sodelovala po svojih finančnih močeh s široko zasnovano akcijo države, ki jo je izvajala prek Higienskega zavoda in njegovih ustanov, o čemer je že tudi spregovoril ban v svojem, zgoraj omenjenem, pregledu dosežkov socialne in zdravstvene politike od 1935 do 1939 (ob obravnavi banovinskega proračuna za leto 1939/40) na prvi seji X. zasedanja banskega sveta.⁵⁰

Socialna in zdravstvena politika v obdobju od leta 1940 do začetka leta 1941

Zunanjepolitični dogodki so vplivali tudi na dejavnosti kraljevske banske uprave na socialnem področju. Svojo obsežno nalogo socialnega skrbstva je

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam.

lahko opravljala le v okviru razpoložljivih sredstev. Finančna sredstva so bila namenjena v prvi vrsti izvajanju karitativne službe, ki bi jo v normalnih razmerah lahko uspešno izvajale občine in same karitativne družbe. Odsek za socialno politiko je imel na razpolago v rednem proračunu za splošno socialno skrbstvo 1.775.000,00 din, iz bednostnega sklada pa 4.400.000,00 din.⁵¹ S temi sredstvi pa ni bilo mogoče ugoditi različnim socialnim potrebam. Predvidena sredstva so bila, kljub skrajnemu varčevanju, že oktobra 1940 skoraj v celoti izčrpana. Tako so presežki dohodkov bednostnega sklada omogočili poslovanje v zadnjih mesecih proračunskega leta.

Svetovni dogodki so vplivali na nekatere panoge industrije in obrti, tako da je bilo že moč govoriti o delni krizi teh podjetij. Posledica tega so bili odpusti delavcev, skrajšanje delovnega časa in tudi ustavitev obratovanja. Glavni vzrok teh motenj v poslovanju je bilo pomanjkanje surovin in naročil ter onemogočen izvoz. Največja brezposelnost je obstajala med sezonskimi delavci, zlasti med poljedelskimi, ki so prej množično hodili na delo v tujino, zlasti v Nemčijo in Francijo. Med sezonskimi delavci so bili najbolj prizadeti gradbeni delavci, ker se je gradbena dejavnost zaradi podražitve gradbenega materiala močno zmanjšala. Banska uprava je poskušala s sredstvi bednostnega fonda vsaj deloma zaposliti številne brezposelne. V gotovini je izdala le malo podpor, razen v izjemnih primerih, ki so morali biti posebej utemeljeni. Večje denarne podpore so bile nakazane občinam z naročilom, naj izvajajo manjša javna dela. Oddelek za socialno politiko je v ta namen izdal iz bednostnega fonda 250.000,00 din.⁵² Iz bednostnega fonda je bil nakazan za zvišanje doklad rudarskim staroupokojencem glavni bratovski skladnici v Ljubljani znesek 1.050.000,00 din. Tako se je socialni položaj teh upokojencev, katerih rente in doklade so bile v obravnavanem obdobju nezadostne, vsaj deloma ublažil. Skupno je bilo nakazano iz proračuna bednostnega sklada in rednega banovinskega proračuna za reveže 2.461.148,00 din.⁵³

Glede na naraščajočo draginjo in ponovno negotove gospodarske razmere je ban v začetku leta 1940 dvignil minimalne mezde za nekvalificirane delavce do največje višine 3,00 din na uro in s tem dano mu pooblastilo (na podlagi ministrske uredbe o določanju minimalnih mezd z dne 13. novembra 1937) maksimalno izkoristil.⁵⁴ Osnovna mezda 2,00 din na uro, kakor jo je določila ministrska uredba, namreč ni več ustrezala draginjskim razmeram. Na podlagi nove ministrske uredbe z dne 9. septembra 1940, s katero je bila določena osnovna mezda v višini

⁵¹ ARS, AS 77, t.e. 15, Stenografski zapisnik 5. seje XIII. rednega zasedanja banskega sveta 21. 2. 1941. Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje kraljevske banske uprave Dravske banovine, Poslovno poročilo za XIII. zasedanje.

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ V dovoljenem okviru 10% pod osnovno mezdo in 50% nad njo je sprva določil minimalne mezde za nekvalificirane delavce v višini 2,00–3,00 din na uro. A že januarja 1940 jih je dvignil na 3,00 din na uro. V: ARS, AS 77, t.e. 15, Stenografski zapisnik 1. seje XIII. zasedanja banskega sveta 17. 2. 1941.

4,00 din, je ban dne 28. septembra 1940 izdal že tretjo odredbo o minimalnih mezdah za nekvalificirane delavce. Nove minimalne mezde so se gibale v višini 3,00–5,50 din. Z odredbama z dne 30. januarja 1940 in 16. oktobra 1940 so se dvignile minimalne plače tudi trgovskemu in drugemu višjemu pomožnemu osebju. Leta 1940 so se s uredile tudi minimalne mezde v gostinski stroki. Gibale so se od 3,00 do 5,00 din na uro. Uredili so se tudi prejemki viničarjev (uredba z dne 13. julija 1939).⁵⁵

V prvih dveh tromesečjih leta 1940 so se mezde v primerjavi z letom 1939 dvignile za 0–12%, v tretjem tromesečju za 14–18% in v četrtem tromesečju za 22–40%.⁵⁶

Leta 1940 je bilo sklenjenih 33 kolektivnih pogodb. Delavcev, ki so imeli mezdnno razmerje urejeno s kolektivnimi pogodbami, je bilo okoli 35.000, kar je bila skoraj ena tretjina delavcev.⁵⁷ V mezdni sporih je bilo s posegom oblasti sklenjenih v letu 1940 27 sporazumov, s katerimi so uredili mezdnno razmerje za približno 4000 delavcev. Mezdni spori pa se niso vedno končali sporazumno. Leta 1940 je bilo 17 stavk, v katerih je sodelovalo 4900 delavcev. Izgubljenih je bilo 56000 delovnih dni, izguba zaslužka pa naj bi znašala 5 in pol milijona dinarjev.⁵⁸ V primerjavi z letom 1938, ko je banovina že okrevala po gospodarski krizi, se je leta 1940, ko se je gospodarski položaj ponovno poslabšal, število stavk in stavkajočih povečalo in s tem tudi izguba dobička.

Socialno skrbstvo je bilo osredotočeno predvsem na mladinsko skrbstvo. Velik del del posojil so namenjali prav tej panogi.⁵⁹ Stroške za preskrbo otrok v dečjih domovih kakor tudi v zasebnih zavodih in v reji na deželi je krila do približno $\frac{3}{4}$ banska uprava, $\frac{1}{4}$ pa domovinska občina oziroma svojci. Glede na negotove razmere in bližajočo se vojno je banska uprava posvečala skrb tudi evakuaciji otrok v primeru vojne. Pri oddelku za socialno politiko in narodno zdravje je bil ustanovljen odsek za evakuacijo in zaščito otrok.

Glede razmer na področju zdravstva je ban Natlačen poudaril, da ni moč niti državni niti pokrajinski upravi očitati, da se je v 20 letih svojega delovanja premalo zanimala za ljudsko zdravje. Prepričan je bil, da se je mnogo žrtvovalo in storilo, zlasti v zadnji dobi so, po njegovih trditvah, izdatki v ta namen rastli iz leta v leto. Hkrati pa je odkrito priznal, da doseženi uspehi niso v sorazmerju z naporji, ki so bili vloženi.⁶⁰ Zlasti naj bi bil »porazen uspeh« pri reševanju vprašanja bolnišnic. Medtem ko naj bi se banovinske bolnišnice na splošno držale na dostojni ravni, je bila osrednja državna bolnišnica v Ljubljani v zelo slabem

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ ARS, AS 77, t.e. 15, Stenografski zapisnik 5. seje XIII. rednega zasedanja banskega sveta 21. 2. 1941. oddelek za socialno politiko in narodno zdravje kraljevske banske uprave Dravske banovine. Poslovno poročilo za 13. zasedanje.

⁶⁰ Prav tam, Stenografski zapisnik 1. seje XIII. zasedanja banskega sveta 17. 2. 1941.

stanju, po besedah bana »v kričečem nasprotju s potrebami kulturnega naroda in z zahtevami, ki jih stavlja na bolnico medicinska znanost«. ⁶¹ Vzrokov za takšno stanje naj bi bilo več. Glavni razlog je Natlačen videl v tem, da je bila zdravstvena politika v državi že od začetka postavljena na napačnih temeljih. Namreč, zdravstvena služba je bila postavljena na dveh popolnoma ločenih tirih. Na eni strani je bila preventivna zdravstvena služba, ki je bila oblikovana z velikimi finančnimi žrtvami in je imela nalogo aktivno izvajati zdravstveno službo med ljudmi, to je ozaveščati ljudi o preventivnih postopkih za preprečitev različnih bolezni. Mnenje bana je bilo, da kljub velikim žrtvam in bogatim dotacijam preventivne zdravstvene ustanove niso bile dorasle svoji nalogi, ker naj brez sodelovanja kurativnih ustanov ne bi imele niti »osebnih niti stvarnih pogojev« za uspešno delovanje. Posledica visokih izdatkov za preventivne ustanove je bila, da so bile prikrajšane ustanove kurativne stroke, to je bolnišnice. V tem dvotirnem sistemu je bila bolnišnicam namenjena podrejena vloga, to je izključno zdravljenje bolezni. Njihov pomen za narodno zdravstvo naj bi se podcenjeval. Po izjavah bana so bile ponižane v »popravljalnice zlomljenih udov in pokvarjenih organov«. Posledica takšnih stališč je bilo tudi redno prikrajšanje pri dotacijah in s tem vedno večje propadanje bolnišnic pri nas, medtem ko naj bi, po trditvah bana, drugod po svetu postale središča zdravstvene politike in so doživele ogromen razmah in napredek. Ban Natlačen se je zavzel za preoblikovanje zdravstvene službe, in sicer tako da se preventivna in kurativna panoga medicine združita. Tako bi bolnišnice zopet napravili za središče zdravstvene politike. V tem je videl veliko nalogo »naše bodoče zakonodajne samouprave«. Seveda so se morale bolnišnice za to širšo nalogo tudi urediti in usposobiti. V načrtni ureditvi bolnišnic v Sloveniji je ban videl drugo pomembno nalogo prihodnje zakonodajne samouprave. Za uresničitev tega cilja pa bi bilo treba doseči, da službo bolnišnic enega območja ureja in nadzoruje ena sama oblast. Stališče bana in banske uprave je bilo, da vse javne bolnišnice v banovini sodijo pod izključno kompetenco banske uprave. Za uresničitev omenjenega cilja, to je načrtno ureditve bolnišnic, pa je bilo tudi pomembno, da bi se vse bolnišnice povezale med seboj po načelu delitve dela v en sam sistem zdravstvenih ustanov, ki bo šele kot celota sposoben prevzeti vse naloge kurativne in preventivne medicine. Zato je ban predlagal izpopolnitev obstoječih bolnišnic in zgraditev novih v nekaterih krajih, kjer se je kazala potreba za to. Po njegovih ocenah je Slovenija potrebovala 6900 postelj. V obravnavanem obdobju jih je imela 4900, torej jih je manjkalo 2000. ⁶² Ban je predlagal tudi delitev bolnišnic v tri skupine. V prvi skupini naj bi bila osrednja bolnišnica, ki bi bila zdravstveno središče svojega območja in ki naj bi skrbela za »znanstveni standard dela«, ne da bi se pri tem obremenjevala z zdravljenjem in oskrbovanjem dolgotrajnih bolnikov z normalnim potekom bolezni. Njej naj bi pripadala pravica in dolžnost vodstva načrtno zdravstvene politike. Druge ustanove bi se ji morale podrejati.

⁶¹ Prav tam.

⁶² Prav tam.

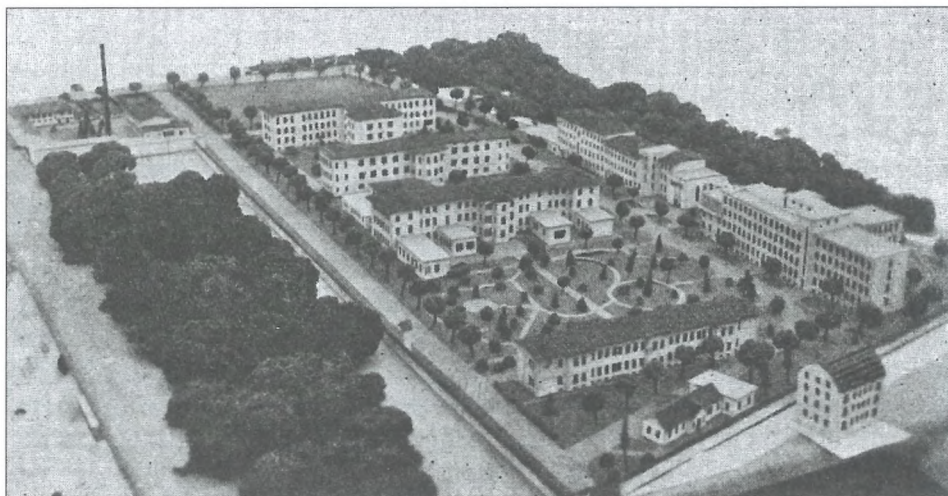
Bolnišnice drugega reda naj bi služile zdravljenju splošnih kirurških in internih dolgotrajnih bolezni. Bolnišnice tretjega reda pa naj bi bile namenjene oskrbi neozdravljivih. Vse tri skupine naj bi bile med seboj povezane in bi si medsebojno pomagale. V okviru tega načrta je predlagal ustanovitev dveh osrednjih bolnišnic, in sicer v Ljubljani in Mariboru. Izmed bolnišnic drugega in tretjega reda naj bi bile za izpopolnitev omrežja potrebne še nova bolnišnica v Murski Soboti, povečanje in izpopolnitev bolnišnic na Ptuj, v Celju, Slovenj Gradcu in Brežicah. V ljubljanski enoti pa naj bi bila potrebna še nova bolnišnica nekje na Gorenjskem, v Cerknici in izpopolnitev bolnišnice v Novem mestu. Če naj bi bolnišnice prevzele tudi vodstvo preventivne medicine, bi se morale za to usposobiti. Ban je predlagal, da bi vsaka bolnišnica imela poleg notranjih bolniških oddelkov tudi »zunanji oddelek«, ki bi bil posredovalec med zunanjo in notranjo oskrbo. V njem naj bi se izvajali posli prave zdravstvene zaščite za celotno področje bolnišnice. Ustanove preventivne medicine, ki naj bi bile vključene v sestav bolnišnic, bi podpirale »zunanji oddelek« pri preventivnih zdravstvenih delih. »Zunanji oddelek« naj bi skrbel tudi za socialno zaščito bolnih in ogroženih.⁶³

Banska uprava je v svojem »programu za bodoča dela« še nadalje postavljala socialno skrbstvo med »najnujnejše probleme današnjih dni«. ⁶⁴ Finančna sredstva, ki so bila za ta namen na razpolago, so bila nezadostna, a v tedanjih razmerah ni bilo moč pričakovati njihovega povečanja. Ban in banska uprava sta se zavedala, da bo treba sredstva čim bolj racionalno uporabiti. V splošnem pa naj bi tudi v prihodnje ostal sistem socialnega skrbstva isti kot dotlej.

Tudi zdravstveno politiko naj bi poskušala banska uprava izvajati po istih načelih kot v preteklih letih, seveda kolikor bi to dopuščali zunanjepolitični dogodki. Zunanjepolitični dogodki niso omogočili uresničitve zastavljenih ciljev. Delo bana Natlačena in banske uprave je tako ostalo nedokončano.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Prav tam, Program za bodoča dela.

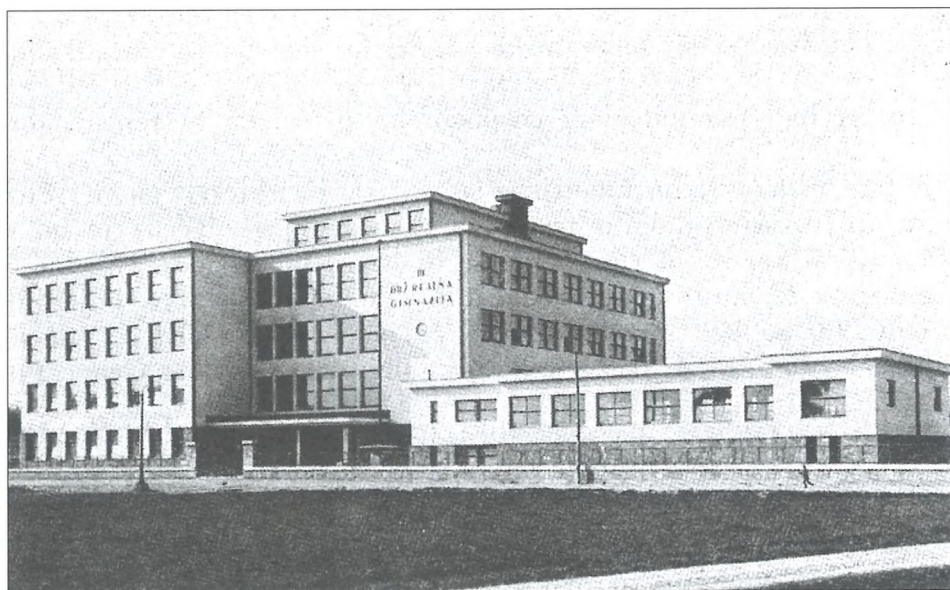

Model Splošne bolnišnice v Mariboru, kakršno je nameravala zgraditi uprava Dravske banovine pod vodstvom Marka Natlačena

Željko Oset

***Prosvetne razmere v obdobju
banovanja Natlačena***

Poslopje gimnazije v Ljubljani za Bežigradom, projektanta Emila Naviška, ki je bila prva brezkoridorna šolska stavba na svetu. V njej so začeli s poukom leta 1936. To šolo je obiskoval tudi sin Marka Natlačena, Marko.

Prosvetne razmere v obdobju banovanja Natlačena

V zapisnikih banskega sveta v obdobju bana Marka Natlačena (1935–1941) in v arhivskem gradivu Ministrstva prosvete Kraljevine Jugoslavije prevladujejo naslednja vprašanja: premestitve učiteljev na narodnih šolah in (nekoliko manj) na srednji šolah, varčevalni ukrepi in poskusi okrnitve Univerze kralja Aleksandra in zmanjšanje državnega prispevka za šolstvo in sočasno povečanje banovinskega prispevka, materialni položaj šol, pomanjkanje učnih pripomočkov, brezposelnost mladih učiteljev in diplomantov, upokojevanje učiteljic, upokojevanje učiteljev in uradnikov z izpolnjenimi pogoji za upokožitev, gradnja univerzitetne knjižnice v Ljubljani, izpopolnitev Medicinske fakultete, gradnja inštitutov Tehniške fakultete, ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti in Glasbene akademije, odnos banske uprave Dravske banovine do sokolov, možnost vpliva banske uprave na moderne medije (radio in film) ter društveno življenje in skrb za narodno prosveto.¹

Jedro prosvetne politike je bilo šolstvo, njena hrbtenica pa so bile učne moči, kot je julija 1932 zapisal ban dravske banovine Drago Marušič.² Pri tem je mislil na njihovo ustrezno nacionalno in politično opredeljenost poleg splošno pričakovane strokovne usposobljenosti.³ Ban Marušič je pisal ministru, ker le-ta ni upošteval predlogov za menjavo vseh njegovih predlog, zaradi česar naj bi trpel ugled učiteljev.⁴ Do podobnih zadreg pri upoštevanju predlogov banske uprave

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Banski svet Dravske banovine (AS 77), t.e. 2-12; Arhiv Jugoslavije (AJ), 66 (Ministrstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije); prim. Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939 (dalje Spominski zbornik), str. 175–322; Ervin Dolenc: Kulturni boj. Kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana 1996 (dalje Dolenc, Kulturni boj); isti, Med kulturo in prosveto. Kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama. Ljubljana 2010 (dalje Dolenc, Med kulturo in prosveto); Slavko Kremenšek: Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941. Ljubljana 1972; Anka Vidovič Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994; Aleš Gabrič: Cenzura gledališkega repertoarja v prvi in drugi Jugoslaviji. V: Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana 2010, str. 175–179.

² AJ, 66-25-59, Zahtev bana Dravske banovine, 1932.

³ ARS, AS 77, t.e. 4, 3. seja III. zasedanja banskega sveta 24. 2. 1933, št. 37, Resolucija finančnega odbora banskega sveta o prosvetnih vprašanjih.

⁴ AJ, 66-25-59, Zahtev bana Dravske banovine, 1932; AJ, 66-115-368, Pitanja narodnih poslanka, 1925–1926. – Ob tem je ban Marušič omenil se ni upošteval predlog za imenovanje dr. Karla Lončarja za direktorja Narodnega muzeja namesto dr. Josipa Mala, ki naj bi bil »odločen

glede menjav je prihajalo tudi v obdobju bana Marka Natlačena.⁵

Menjave učiteljev in kazenske premestitve oziroma premestitve po službeni potrebi so bile splošna praksa in osnovna oblika kulturnega boja na Slovenskem.⁶ Najbolj so bile te menjave učiteljev po službeni potrebi na narodnih šolah razširjenje v obdobju 1924–1926, ko je večina menjav potekalo kar med šolskim letom. Očitno je bila ta praksa najbolj razširjena v Sloveniji, saj so kar 4/5 vprašanj o premeščanju učiteljev v Narodni skupščini v obdobju 1924–1926 postavili slovenski poslanci; v preostalih letih, za katera je ohranjeno gradivo, pa je vsaj polovica vprašanj o premeščanju iz Slovenije. S tem pa so nastali – poleg osebne stiske premeščenih učiteljev – tudi visoki neposredni stroški.⁷ Zato je ministrstvo prakso premeščanja učiteljev omejilo z zmanjšanjem postavke za selitve. To je bistveno zmanjšalo dinamiko in obseg selitev, saj so potekale selitve učiteljev pred začetkom novega šolskega leta. Ob tem pa je treba poudariti, da je bistveno porastlo število prošenj učiteljev za premestitev. Ta porast števila prošenj za premestitev je verjetno odraz »nenaklonjenosti okolja« do učiteljev, saj je bilo daleč največ prošenj za premestitev učiteljev pred začetkom šolskega leta 1935/1936. Pozneje se je število premestitev zmanjšalo, tako premestitev na prošnjo učitelja kot kazenskih premestitev ali upokojitev, saj je padlo s 15 % pred šolskemu letu 1935/1936 na od 7 do 10 % v naslednjih šolskih letih. Bistvena novost pa je bila, da so se premestitve opravile pred začetkom šolskega leta.⁸

Na področju šolstva je do velikih sprememb prišlo s sprejemom temeljnih zakonov v letih 1930–1931. Močno pa je šolstvo prizadela gospodarska kriza, tako da se je proračun za narodne šole od leta 1931 do 1934 zmanjšal za tretjino.⁹ Do povečanja obsega proračunov za narodne šole je prišlo šele s šolskim letom 1937/1938, ko je 3/5 sredstev za narodne šole prispevala banovina, s šolskim letom 1938/1939 pa se je še povečal delež banovine v obsegu sredstev za narodno šolstvo. Do spremembe financiranja šolstva je prišlo zaradi finančnih težav upravnih občin in slabega gospodarskega stanja. Upravne občine so bile močno zadolžene zaradi gradnje in posodobitve šolskih poslopij v dvajsetih letih. Podobno stanje je bilo v celotni Kraljevini Jugoslaviji, zato je ministrstvo sprejelo tudi to odločitev. Seveda pa je bila to že druga obremenitev banovinskih proračunov pri financira-

nasprotnik sedanjega režima in ki je le vsled protekcije prišel na to mesto«. Minister pa se je odločil, da upokoji Karla Lončarja z mesta upravnega inšpektorja. Ob tem naj dodam, da so bili odnosi med Malom in Lončarjem zelo slabi, saj Mal jeseni 1925 vložil tožbo proti Lončarju, ker je kot prosvetni inšpektor preprečil njegovo imenovanje za direktorja Narodnega muzeja. »Spor« se je razrešil z odstavitvijo Lončarja marca 1927, ko je le-ta zaprosil za daljši »bolezenski dopust«. – AJ, 66-644-1082, 1926–1927; AJ, 66-25-59, Zahtev bana Dravske banovine, 1932.

⁵ Prim. AJ, 66-102-304, št. 442/1939.

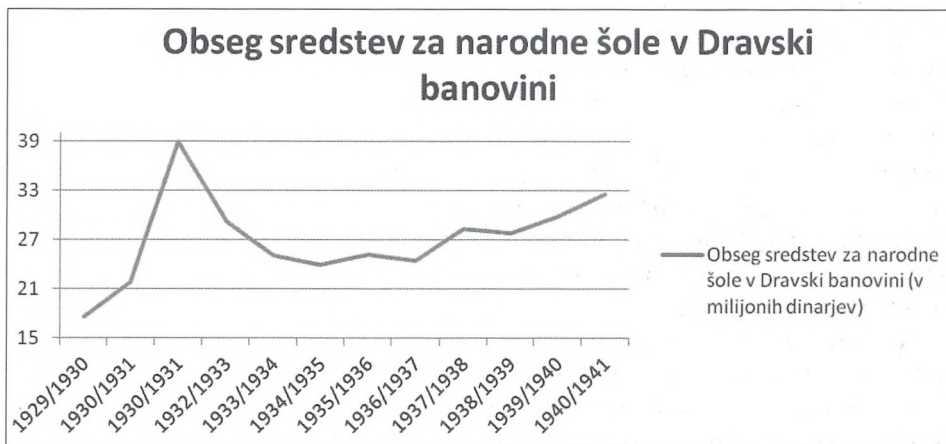
⁶ Dolenc, Kulturni boj, str. 118–131.

⁷ AJ, 66-25-59, Zahtev bana Dravske banovine, 1932.

⁸ ARS, AS 77, t.e. 8, 10-15.

⁹ ARS, AS 77, t.e. 8, Zapisnik 4. seje VI. rednega zasedanja banskega sveta 7. 2. 1935, Stenografski zapisnik.

nju ljudskega, srednjega in meščanskega šolstva. Z zakonom o ljudskih, zakonom o meščanskih šolah in zakonom o srednjih šolah, ki so bili sprejeti v letih 1930 in 1931, je država na banovine prenesla vzdrževanje šolskih stavb. Ob tem pa je prosvetno ministrstvo močno okrnilo postavko za nabavo učnih sredstev, zaradi česar je bila banska uprava prisiljena podpreti nabavo šolskih potrebščin, nabavo učnih sredstev in knjig. Po oceni bana Natlačena je prosvetno ministrstvo želelo rešiti predvsem občine v drugih delih države, ki so bile še v finančno slabšem položaju. Ban Natlačen se je bal, da bo zaradi uvedbe novega banovinskega davka prišlo do »politične demagogije« in manj skrbnega ravnanja pri vodenju investicij in nabavah. Do prenosa financiranja na banovino niso bila upravičena statutarna mesta (Celje, Ljubljana, Maribor in Ptuj).¹⁰ Banska uprava pa je s to spremembo financiranje narodnih šol izkoristila za enotno ureditev nagrad veroučiteljem. Pred tem so bile zelo velike razlike med nagradami, saj ponekod niso dobili nič, druge pa precejšnje nagrade. Določitev nagrad veroučiteljem je bil simbolna konica kulturnega boja, ki je bil najbolj izrazit v obdobju bana Marušiča.¹¹

Graf 1¹²

Problem revščine, ki jo je na podeželju kriza izostrila, pa je banska uprava poskusila reševati s povečanjem socialnih podpor, ki pa so bile relativno skromna

¹⁰ ARS, AS 77, t.e. 10, 3. seja VII. rednega zasedanja banskega sveta 19. 2. 1936, Stenografski zapisnik.

¹¹ ARS, AS 77, t.e. 11, Prosvetni oddelek kraljevske banske uprave, Poslovno poročilo za VIII. redno zasedanje banskega sveta Dravske banovine.

¹² Spominski zbornik, str. 179; ARS, AS 77, t.e. 13, 3. seja X. rednega zasedanja banskega sveta 15. 2. 1939; ARS, AS 77, t.e. 14, Zapisnik 3. seje banskega sveta 14. 2. 1940, Poslovno poročilo prosvetnega oddelka; ARS, AS 77, t.e. 16, 3. seja XIII. rednega zasedanja banskega sveta 19. 2. 1941.

postavka, in z razdeljevanjem blaga, obleke in obutve za božič.¹³ Socialna stiska pa je prizadela tudi dijake in študente. Najbolj glasno so na svoj položaj opozarjala študenti, ki so protestirali proti šolninam. Opozarjali pa so tudi na problem brezposelnih diplomantov. Reakcija oblasti se je začela v začetku leta 1937, ko je Ministrstvo prosvete predstavilo predlog za omilitev težavnega položaja mladih. Predlagali so znižanje službenih let s 35 na 30 let na srednjih šolah, zaposlovanje samo diplomantov na srednjih šolah in zasedbo vseh razpisanih mest.¹⁴

Najbolj sporen je bil predlog znižanja službenih let, ki je najbolj odmeval na univerzah, kjer je ministrstvo predlagalo upokojitev pri 65 letih ali po 35 službenih letih. Dotlej je bila predvidena upokojitev univerzitetnih profesorjev v Zakonu o univerzah s sedemdesetimi leti. Univerzitetni svet Univerze kralja Aleksandra je 9. aprila 1937 na izredni sprejel spomenico proti spremembi univerzitetnega zakona, saj so v tem ukrepi videli poseg v univerzitetno avtonomijo in rušenje ugleda univerzitetnih profesorjev oziroma znanstvenikov.¹⁵

Poudariti je treba, da težavne socialne in gospodarske razmere niso vplivale na število študentov, ampak predvsem na obseg in kakovost študija. Profesor dr. Metod Dolenc je februarja 1937 kot predsednik izpraševalne komisije za pravosodni državni izpit poslal banu Natlačenu in na Ministrstvo prosvete zaskrbljujoče poročilo o padcu znanja kandidatov. Dolenc je ugotavljal, da je število kandidatov upadlo kljub ohranitvi števila vpisanih študentov na pravnih fakulteti. Po njegovi oceni so študenti nabavili premalo (študijske) literature, preslabo obiskovali predavanja in seminarje ter so močno zavlačevali s prijavo za državni pravosodni izpit. Posebej izrazito naj bi bilo pri študentkah, ki so opravile le prvi in drugi letnik, pozneje pa se niso odločile za opravljanje izpita.¹⁶

Do izboljšanja gospodarskega položaja in s tem tudi šolskih občin je prišlo leta 1937. Izboljšanje je bilo vidno v večjem proračunu, večji zasedenosti mest učiteljev oziroma manjšem številu oddelkov brez učitelja na narodnih šolah. Zelo dobrodošel, predvsem za revne podeželske občine, pa je bil 1937 prenos financiranja iz občinskih ramen na banovinsko raven.¹⁷ Po izboljšanju gospodarskega položaja je prišlo do rasti števila šol in predvsem strukturne izpopolnjenosti šol, kot je razvidno iz tabele 1. Problem brezposelnih učiteljev je banska uprava v soglasju z ministrom rešila z drastičnim ukrepom, saj za leto 1937/1938 ni razpisala razredov na dveh državnih učiteljiščih. V naslednjem šolskem letu pa je dovolila le vpis dijakom, s čimer so želeli zmanjšati delež učiteljic v izobraževanju.¹⁸ Ob tem moram poudariti, da so bile učiteljice prve in zelo priročne tarče razprave o

¹³ Prim. ARS, AS 77, t.e. 14, Zapisnik 3. seje banskega sveta 14. 2. 1940, Poslovno poročilo prosvetnega oddelka.

¹⁴ AJ, 66-228-230, 1939, št. 31/1939.

¹⁵ AJ, 66-188-453, 1937, št. 18590/37.

¹⁶ AJ, 66-188-453, 1937, št. 4359/37.

¹⁷ ARS, AS 77, t.e. 11, Prosvetni oddelek kraljevske banske uprave, Poslovno poročilo za 8. redno zasedanje banskega sveta Dravske banovine; Spominski zbornik, str. 179–181.

¹⁸ ARS, AS 77, t.e. 12, 3. seja IX. rednega zasedanja banskega sveta 16. 2. 1938.

brezposelnih mladih učiteljih. Tako se od 1932 v zapisnikih banovinskega sveta pojavljajo predlogi (tako liberalnih kot katoliških svetnikov) o upokojevanju poročenih učiteljic. Pri tem so populistično navajali argumente o večjem koriščenju bolezenskih dopustov in manjši povezanosti z okoljem na podeželju.¹⁹ Med prvim ukrepi na prosvetnem področju moramo omeniti popravo krivic pri nameščanju učiteljev in ponovno vzpostavitev Prosvetne zveze, ki jo je ban Marušič razpustil spomladi 1933.²⁰ Ob zamenjavah po službeni potrebi, kot se je uradno imenovala kazenska premestitev, je treba poudariti, da ministrstvo ni upoštevalo vseh predlogov, ki jih je pripravila banska uprava, niti v obdobju bana Marušiča niti bana Natlačena. Najbolj poučen primer kočljivosti zamenjav, ki je sicer iz obdobja bana Marušiča – modus operandi glede kadrovskih vprašanj med slovenskimi politiki in na ministrstvu prosvete se v celotnem obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije bistveno ne razlikuje –, je predlog prosvetnega inšpektorja Karla Lončarja, ki je predlagal zamenjavo ravnatelja Narodnega muzeja v Ljubljani dr. Josipa Mala. Zelo znana okoliščina je bila, da je ravnatelj muzeja podpornik SLS. Minister prosvete pa se je odločil, da upokoji prosvetnega inšpektorja.²¹

Tabela 4:²² Prikaz strukturne izpopolnitve narodnih šol

Struktura ljudskih šol v Dravski banovini		
	1934/1935	1940/1941
Enorazrednice	148	79 (+ 6 ambulantnih šol)
Dvorazrednice	174	189
Trirazrednice	135	120
Štirirazrednice	114	110
Petrazrednice	106	118
Šestrazrednice	144	181
Sedemrazrednice	30	64
Osemrazrednice	9	8
	860 narodnih šol	869 narodnih šol in 6 ambulantnih šol

Banska uprava pod vodstvom Marka Natlačena je bistveno spremenila odnos do manjšinskih oddelkov na narodnih šolah, predvsem nemške manjšine. Začeli so z bolj natančnim preverjanjem vpisovanja otrok, predvsem iz nacionalno mešanih zakonov. Z uredbo ministra avgusta 1934 je bila za vpis merodajna izjava očeta. Zaradi preverjanja banske uprave je število oddelkov med letoma 1935 in

¹⁹ ARS, AS 77, t.e. 11, 3. seja VIII. zasedanja banskega sveta 17. 2. 1937.

²⁰ Dolenc, Med kulturo in politiko, str. 106–114.

²¹ AJ, 66-25-59, Zahtev bana Dravske banovine, 1932.

²² ARS, AS 77, t.e. 10, 3. seja VII. rednega zasedanja banskega sveta 19. 2. 1936, Stenografski zapisnik; ARS, AS 77, t.e. 16, 3. seja XIII. rednega zasedanja banskega sveta 19. 2. 1941.

1940 upadlo od 55 (v 37 krajih) na 24 (v 19 krajih).²³ Pri tem je banska uprava posebno pozornost namenila območjem z mešano slovensko in nemško poselitvijo, zaradi česar so ponekod slovenski otroci obiskovali manjšinske oddelke. Zaradi omejevanja vpisa v manjšinske oddelke so se pritoževali predstavniki nemške manjšine. Banska uprava je tako v dopisu ministrstvu prosvete marca 1936 poročala o prizadevanjih za germanizacijo slovenske mladine, kar naj bi bila posledica gospodarske odvisnosti njihovih staršev, ki so kot tovarniški delavci delali v nemških podjetjih. Pri tem naj bi pouk potekal po smernicah Kulturbunda oziroma v nemškonacionalnem duhu. Zato je banska uprava predlagala ministrstvu, da dovoli poučevanje nemščine samo »popolno zanesljivim« državljanom in Slovencem.²⁴ S protesti glede oblikovanja nemških manjšinskih oddelkov je bila nemška manjšina na ministrstvu uspešna šele maja 1940. Takrat je prosvetni minister Božidar Maksimović izdal novo navodilo glede oblikovanja razredov, ki je bila po mnenju bana Natlačena nejasna pri vpisovanju otrok iz mešanih zakonov. Z uredbo je odločanje o vpisu otrok prišlo na ravnatelje šole. Kriterij pa je bil jezik družine. Ob tem pa je banska uprava Dravske banovine opozarjala na sistematično akcijo nemške manjšine, ki naj bi si prizadevala za vpis slovenskih otrok. Kljub opozorilom banske uprave je v veljavi ostala uredba ministra.²⁵

Veliko bolj pozorna pri vprašanju tajnega poučevanja pa so postala sreska načelstva. Marca 1936 je banska uprava notranjem ministru poročala o tajnem poučevanju, ko sta dve učiteljici na Muti, Radljah ob Dravi in Vuzenici poučevali nemške in 41 slovenskih otrok. Učni program je bil pripravljen po smernicah Kulturbunda. Sresko načelstvo je prepovedalo poučevanje, nemška manjšina pa se je zaradi tega pritožila. Banska uprava je zato v odgovoru ministrstvu za notranje zadeve zapisala, da je prepovedala poučevanje, ker gre za germanizacijo slovenske mladine. Vzrok naj bi bila gospodarska odvisnost slovenskih tovarniških delavcev, ki delajo v nemških podjetjih.²⁶ Do podobnih primerov je prihajalo tudi pozneje. Tako je junija 1938 banska uprava v Ljubljani odkrila šest učiteljic, ki so zasebno v nemščini brez dovoljenja poučevale predšolske in šoloobvezne otroke. Pri tem je pomenljivo, da je bilo pet vzgojiteljic Slovenk.²⁷

Z vprašanjem manjšinskih oddelkov je povezano vprašanje namestitev učiteljev na narodnih šolah v obmejnem pasu. Tega vprašanja se je banska uprava aktivno in sistematično lotila v letih 1939–1910 z namestitvami mladih učiteljev.²⁸ Pred tem so namestitve v obmejnem pasu, predvsem z Avstrijo, obravnavali kot častno narodno poslanstvo.²⁹ Učitelji pa so premestitev ob mejo, na podeželje, z

²³ AJ, 66-2-5, št. 2-591/1940.

²⁴ AJ, 66-2-5, št. 2-456/1936.

²⁵ AJ, 66-2-5, št. 2-590/1940.

²⁶ AJ, 66-2-5, št. 2-456/1936.

²⁷ AJ, 66-2-5, št. 2-559/1938.

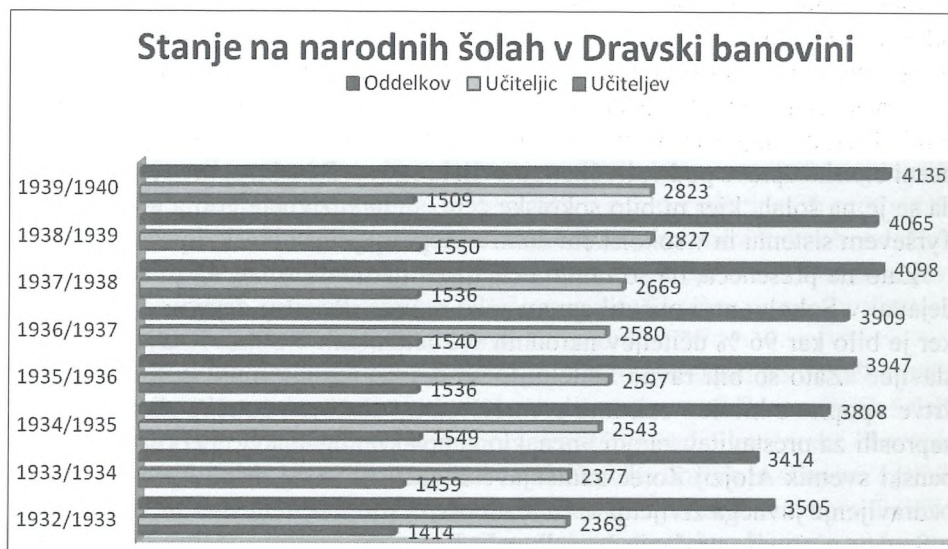
²⁸ AJ, 66-99-283, 1940, št. 22671/1940, Pritužbe zbog izvenšolske djelatnosti.

²⁹ ARS, AS 77, t.e. 10, 3. seja VII. rednega zasedanja, 19. 2. 1936, Stenografski zapisnik.

Avstrijo in Madžarsko dojemali kot kazen. Zanimiv je protest Jožefa Klekla, ki je 1934 protestiral, da se obravnava premestitev v Prekmurje kot kazen in Prekmurje kot »kazensko kolonijo«. Zaradi tega so bili premeščeni manj motivirani za poučevanje, posledično pa so bili doseženi slabši rezultati.³⁰

Del omenjenega sistematičnega pristopa je načrt ustanavljanja vrtcev v narodnostno mešanih krajih. Banska uprava je spomladi 1939 Ministrstvo prosvete prosila za materialno podporo pri ustanovitvi vrtcev na Kočevskem, Slovenskih goricah in Prekmurju. Ker so v banski upravi želeli zagotoviti umestitev postavke v državni proračun za leto 1940/1941, je načelnik prosvetnega oddelka Sušnik pisal konec junija 1939 ministru Snoju.³¹

Graf 2³²

Število oddelkov je porastlo za 18 %, število učnega osebja za 15 %, število učiteljic za 19 % in število učiteljev za 7 %. Zanimiv je predvsem porast števila učiteljic, saj so bile v tridesetih močno navzoče zahteve po upokojitvah poročenih učiteljic.

Diskurz o »premeščanju« učiteljev na narodnih šolah in njihovem poslanstvu se je v banskem svetu v tridesetih letih pojavljal neprestano. V obdobju bana Marušiča se poudarja pomen učiteljstva in njihova častna naloga (predvsem za

³⁰ ARS, AS 77, t.e. 7, 4. seja V. zasedanja banskega sveta, 8. 2. 1934, Uradni zapisnik.

³¹ AJ, 72-68-262, 1939, Pismo Lovra Sušnika Francu Snoju (30. 6. 1939).

³² ARS, AS 77, t.e. 2-6, 10-14.

obmejni pas) in njihove zunajšolsko poslanstvo.³³ V obdobju bana Natlačena pa se je poudarek prestavil na gradnjo pozitivnega odnosa med šolo in »narodom«. Pri tem naj bi imeli lokalni dejavniki (predvsem duhovniki) večji vpliv na šolo, ki so ga (v precejšnji meri) izgubili v obdobju bana Marušiča. To se je skladalo s konceptom krščanske šole, ki je bil po mnenju Cerkve odziv na brezbožno šolo. Viden izraz tega prizadevanja je bil občni zbor Krščanska šola za Slovenijo v Ljubljani, ki je potekal 4. februarja 1934 v Ljubljani. Med 200 udeleženci so bili škof Gregorij Rožman, Miha Krek in Lambert Ehrlich. Predsednik društva dr. Dermastja je poudaril pomen splošne podpore prebivalcev za šolo. Na ustanovnem zboru je bilo obravnavano vprašanje vključenosti evlucijski teorije v šolski program. Soglasno je bila sprejeta resolucija dr. Karla Capudra, da v šolo ne sodijo knjige, ki »verskonravno vzgojo podirajo s tem, da zanašajo v šolo veri in naravni resnici nasprotno trditve«. ³⁴ Glavni simbolni promotor evlucijske teorije pa je bil Sokol Kraljevine Jugoslavije, zaradi česar je v letih 1933 in 1934 potekala ostra polemika. ³⁵ Ta se je odraža v ostrem in odkritem spopadu Sokola in Cerkve, ki je poskušala omejiti vpisovanje v Sokol Kraljevine Jugoslavije, posebej pa otrok. Prizadevanje Cerkve je bilo uspešno predvsem med odraslimi, ki so bili po oceni banske uprave pod vplivom »gotovih krogov«. Banska uprava je poskrbela, da se je na šolah, kjer ni bilo sokolske čete, še intenzivneje gojila telovadba po Tyrševem sistemu in v sokolskem duhu s prepevanjem sokolskih pesmi. ³⁶

Zato ne preseneča, da so ravno učitelji na narodnih šolah, ki so bili posebej dejavni v Sokolu, prvi občutil spremembo režima. Posebej dejavni sem zapisal, ker je bilo kar 96 % učiteljev narodnih šol včlanjenih v Sokol Kraljevine Jugoslavije. ³⁷ Zato so bili ravno učitelji, ki so dejavno udeleženi v Sokolu, prve žrtve »poprave krivic« oziroma premeščeni po službeni potrebi ali pa so sami zaprosili za prestavitev zaradi »nenaklonjenosti prebivalcev«. Februarja 1936 je banski svetnik Alojzij Zoreč zamenjave označil za »vsaj delno zacelitev ran in ozdravljenje javnega življenja«. ³⁸ Zaradi premestitev učiteljev je 25. marca 1936 v Senatu postavil vprašanje Ivan Pucelj. Prosvetni minister Dubrivoj Strošović je od bana zahteval poročilo o premestitvah, ki pa ga je banska uprava poslala šele oktobra 1936. V odgovoru so bile prestavitve učiteljev predstavljene kot del

³³ AJ, 66-265-508, Izveštaj – banska uprava o radu učitelja na narodnom prosvetljanju i na unapređenju domađe privrede, Ljubljana, št. 11696/34.

³⁴ AJ, 66-22-52, Resolucija 'Krščanske šole za Slovenijo', 1934.

³⁵ Josip Srebrnič: Fiat lux. Domžale 1931; prim. Željko Oset: Acceptance of modern scientific achievements in Slovene communication network: Example of evolution theory and the formation process of the slovene technical terminology. V: The role of education and universities in modernization processes in Central and South-Eastern European countries in 19th and 20th century. Ljubljana 2011, str. 195–196.

³⁶ AJ, 66-266-509, Izveštaj banske uprave u Ljubljani o radu učitelja pri Sokolu KJ, št. 56203/34.

³⁷ Prav tam.

³⁸ ARS, AS 77, t.e. 10, 3. seja VII. rednega zasedanja banskega sveta, 19. 2. 1936, Stenografski zapisnik; Tomaž Pavlin: Razvoj Sokolstva v Sloveniji med leti 1929–1941, Doktorska disertacija, Ljubljana 2000 (dalje Pavlin, Razvoj Sokolstva), str. 275–278.

rednega premeščanja brez kakršne koli skrite agende.³⁹ Na skrito in premišljeno akcijo ob premeščanju učiteljev na narodnih šolah, seveda poleg kaznovanja učiteljev, je opozarjal starešina mariborske župe Sokola Kraljevine Jugoslavije Milan Gorišek. V pismu kraljevemu namestništvu je Gorišek predstavil učiteljev in ravnateljev, dejavnih v Sokolu, zunaj urbanih središč v kraje s slabimi prometnimi povezavami označil kot sistematičen poskus rušenja sokolstva. Očitke je banska uprava zavrnila, podobno kot jih je zavrnila pred začetkom šolskega leta 1937/1938. Pozneje pa ni prišlo do pritožb, na kar je vplivalo manjše število predstavitev po službeni potrebi in spoznanje o neučinkovitosti pritožb na Ministrstvo prosvete.⁴⁰ Na zasedanju banskega sveta februarja 1937 pa načelnik prosvetnega oddelka banske uprave v svojem poročilu ni več omenjal niti sokolov niti posebnega referata za sokolstvo, ki je bil ustanovljen s 1. marcem 1933.⁴¹

Spopad med bansko upravo in sokoli pa se je preselil v javni prostor z manifestacijami moči, kar so sokoli prikazovali s telovadbo in kritičnim pisanjem o Cerkvi in klerikalizmu, banska uprava pa z onemogočanjem sokolov. Najbolj uspešna je bila banska uprava pri zmanjševanju vpliva sokolov v šolah, pogosto pa je tudi cenzorsko posegala v revijo Sokol. Zadnji udarec je banska uprava želela doseči z umikom podpore dvora sokolom v Dravski banovini. Tako je aprila 1938 ban Natlačen pisal kraljevemu namestništvu o materialistični in protiverski naravnosti sokola, ki naj bi »propagiral brezbožništvo, enako kakor brezbožniške organizacije, kojih je jedro v Moskvi«. Ban je zato pričakoval, da bo dvor javno umaknil podporo sokolom, saj naj bi bilo ravnanje le-teh v nasprotju z ustavo in naj bi povzročalo škodo ugledu dinastije Karađorđević.⁴²

V istem obdobju je banska uprava v Beograd začela pošiljati poročila o razširjenosti komunistične literature in idej med učitelji na osnovnih⁴³ in srednjih šolah, predvsem na Ptuj.⁴⁴ Do večjega števila premestitev zaradi »levičarske obravnave socialnih vprašanj« je prišlo spomladi 1939. Banska uprava je skupino agilnih komunistov med učitelji odkrila v Murski Soboti in Šoštanju. Ravno v Šaleški dolini je bil položaj najbolj problematičen, saj naj bi delovala močna skupina mladih komunistov, ki so uživali podporo pri javnih osebah. Banska uprava je zato predlagala ostre ukrepe.⁴⁵

³⁹ AJ, 66-26-60, Prediet u vezi pitanja senatorja Pucija, 1936.

⁴⁰ AJ, 66-41-80, Sokolski pokret, 1937, št. 2634/1937.

⁴¹ ARS, AS 77, t.e. 11, Prosvetni oddelek kraljevske banske uprave, Poslovno poročilo za VIII. redno zasedanje banskega sveta Dravske banovine; ARS, AS 77, t.e. 4, 3. seja III. zasedanja banskega sveta 24. 2. 1933, priloge, št. 36, Poročilo načelnika prosvetnega oddelka F. Mazija o srednjih, učiteljskih in meščanskih šolah ter poročilo o stanju in razvoju poslov banovinskega šolskega odbora z ozirom na proračunsko leto 1932/1933.

⁴² AJ, 66-99-295, 1938, Sokolsko društvo v Sloveniji, št. 49/1938; Pavlin, Razvoj Sokolstva, str. 279–341.

⁴³ AJ, 66-99-286, 1940, št. 19340/1940.

⁴⁴ AJ, 66-101-298, št. 65/2-1938.

⁴⁵ AJ, 66-22-52, št. 62/1940.

Kljub zelo kritičnim ocenam, pa banska uprava učiteljem ni uspela dokazati, da je šlo za »direktno komunistično delovanje«. Zaradi tega so se odločili za premostitve po službeni potrebi, brez omembe domnevnih komunističnih aktivnosti. Zaradi tega se je večina učiteljev pritožila. Zanimiv je zapis Marije Dittrich (roj. Žmavc), ki je bila iz Murske Sobote premeščena Kočevsko Reko. Zaradi premostitve je njena teta Marija Tekla Praprotnik pisala banu Natlačenu. V odgovoru ji je ban pojasnil, da je razlog za premostitev »slaba družba učiteljic in levičarstvo«. Marija Dittrich se ni želela preseliti, saj je imel njen mož podjetje v Murski Soboti, in je »uradno zbolela«. V pismu ministrstvu je avgusta 1939 poudarila, da je premostitev »kazen za grehe, ki ji niso znani«. Zaradi neugodnega razpleta pritožbe – uradnega zaključka pritožbe ni v gradivu – si je priskrbela ustrezna potrdila o bolezni.⁴⁶

Spomladi 1939 pa se je tudi sicer povečalo število kazenskih premostitev in ostrih disciplinskih kazni. Največ kaznovanih je bilo na gimnaziji v Ljubljani, ko so profesorice v tretjem in četrtem razredu dovolile učenkam, da so se na predbožični dan »zavrtele« oziroma zaplesale. Kaznovane so bile tri profesorice, ki so dobile pisni ukor, saj naj bi s svojim dejanjem načele ugled profesorjev in šole. Prva se je na ministrstvo nad izrečeno kaznijo pritožila Jožica Pirc, ki je ugotavljala, da za kazen ni pravne podlage. Poudarila je, da ples v šoli ni prepovedan. Poleg tega se je sklicevala na priporočilo ministrstva, da se goji družabnost med učitelji in učenci. Banska uprava je pritožbo in obrazložitev označila kot absurdno. Minister prosvete je konec maja 1939 razveljavil sklep banske uprave.⁴⁷ Za podobne kazni je minister konec maja 1939 razveljavil kazen še za dve profesorici na državni realni gimnaziji v Ljubljani.⁴⁸ S pritožbo pa ni bil uspešen Franc Borko, profesor na nepopolni državni mešani realni gimnaziji v Mariboru, ki je ob koncu šolskega leta 1937/1938 svojim učenkam ob slovesu iz nižje gimnazije podelil svoje Pesmi iz Slovenskih gor. Med neprimernimi verzi oziroma izseki so bili v spisu omenjeni: »Tvoje telo razcveti«, »Premišljevanje«, »O Magdalena, jaz sem smrti kriva, lizala človeška sem semena«, »Otmi nas, Gospod, tonemo! Zdaj kot Onan gnojil bo še s semenom svojega rodu«. Upravno sodišče v Celju mu je za dobo šestih mesecev zmanjšalo plačo za 5 %, ministrstvo pa je kazen potrdilo.⁴⁹

Manjše kadrovske premike pa je imela politična zamenjava poleti 1935 na srednje šole; še manj pa na kadrovsko sestavo na dveh učiteljskih in meščanskih šolah, ki pa se sicer v celotnem obdobju Kraljevine Jugoslavije ne omenjata v kontekstu premostitev po službeni potrebi.⁵⁰ Poseg banske uprave pod vodstvom Natlačena je bil tudi neprimerno manjši od posega bana Marušiča. V šolskem

⁴⁶ AJ, 66-22-52, št. 93/1940.

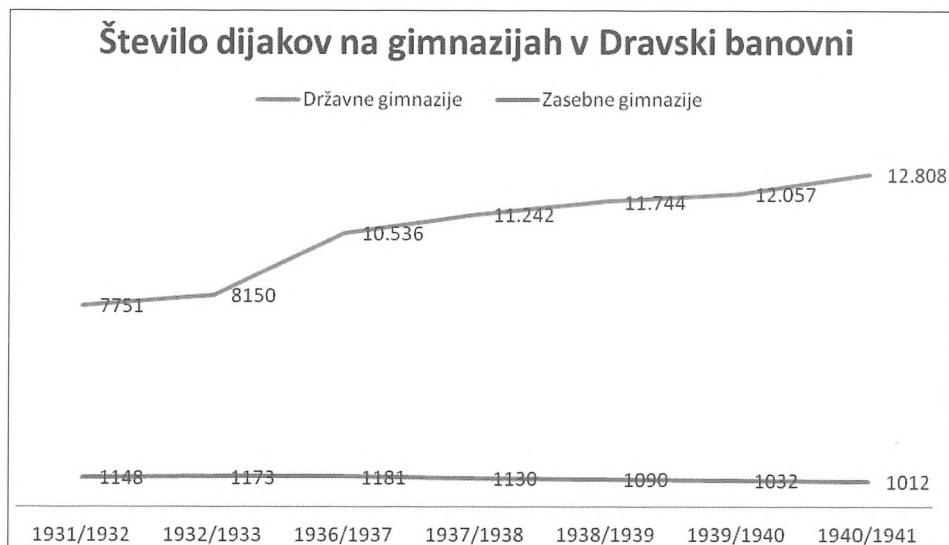
⁴⁷ AJ, 66-102-304, št. 289/1939.

⁴⁸ AJ, 66-102-304, št. 290/1939; AJ, 66-102-304, št. 291/1939.

⁴⁹ AJ, 66-112-360, Manjšinske šole, 1939.

⁵⁰ AJ, 66-228-475, 1936, št. 30138/36.

letu 1932/1933, torej prvem letu, na katerega je imel vpliv Marušič, je bilo upokojenih ali odpuščenih ali prestavljenih v druge banovine kar 21 % profesorjev in polovica direktorjev državnih gimnazij. Ob tem je treba poudariti, da je na obseg vplival tudi nov proračun 1932/1933, ki je bil prvi krizni proračun. S proračunom oziroma finančnim zakonom je bila ukinjena III. državna realna gimnazija v Ljubljani, načrtovana pa je bila tudi ukinitve višje gimnazije na Ptuj. Vendar pa ni nobenega dvoma, da je banska uprava odslovila profesorje, kot se je izrazil ban Marušič, »politično nezanesljive osebe«. ⁵¹ Glede premeščanja učitelja je pri banu Natlačenu treba omeniti poskus ukinitve državne gimnazije v Kočevju. Na ministrstvu je bil sprejet sklep o postopni ukinitvi, zaradi česar v šolskem letu 1937/1938 ni bil razpisan peti razred gimnazije. Že naslednje leto pa je bil preklican sklep o ukinitvi gimnazije. ⁵²

Graf 3⁵³

Iz grafa 2 je razvidna stabilna rast vpisa na državne srednje šole in stabilen vpis na zasebne gimnazije; do upadanja števila dijakov na zasebnih gimnazijah je prišlo s šolskim letom 1937/1938 zaradi podržavljanja zasebne (samoupravne)

⁵¹ ARS, AS 77, t.e. 4, 3. seja III. zasedanja banskega sveta 24. 2. 1933, priloge, št. 36, Poročilo načelnika prosvetnega oddelka F. Mazija o srednjih, učiteljskih in meščanskih šolah ter poročilo o stanju in razvoju poslov banovinskega šolskega odbora z ozirom na proračunsko leto 1932/33; AJ, 66-25-59, Zahtev bana Dravske banovine, 1932.

⁵² ARS, AS 77, t.e. 12, 3. seja IX. rednega zasedanja banskega sveta 16. 2. 1938, Stenografski zapisnik.

⁵³ ARS, AS 77, t.e. 2-6, 10-14.

gimnazije v Murski Soboti. Vpisu števila dijakov na državnih srednjih šolah ni sledilo urejanje prostorov. Več kot očitno je bilo neuspešno prizadevanje banske uprave, ki se je od začetka tridesetih let trudila prepričati dijake, da se na mesto na gimnazije vpišejo na meščanske šole.

Banska uprava je bila uspešna pri prizadevanju za poddržavljanje gimnazije v Murski Soboti in preoblikovanju v popolno gimnazijo s šolskim letom 1937/1938. Z začetkom šolskega leta 1936/1937 je bilo v uporabo predano novo veliko šolsko poslopje III. državne realne gimnazije v Ljubljani.⁵⁴ Pri srednjih šolah so precejšen problem predstavljali prostori in slabo vzdrževanje, pomanjkanje profesorjev oziroma nezasedena sistematizirana delovna mesta ter stalno naraščanje vpisa na srednje šole. Z zakonom o srednjih šolah je bilo vzdrževanje prostorov preneseno iz države na banovino, tako da je država skrbela za plače profesorjev in materialnih izdatkov, ki pa so bili iz v leto skromnejši. V to smer je šla tudi okrožnica ministrstva prosvete pred začetkom šolskega leta 1938/39 s katero sta se povišali obveznost profesorjev in velikost razredov.⁵⁵

Graf 4⁵⁶

Število dijakinj je rastle hitreje kot število dijakov. Na začetku tridesetih let je bilo razmerje 67 : 33, deset let pozneje pa je bilo 63 : 36, število dijakov se je povečalo za 51 %, število dijakinj pa za 78 %, povprečno pa se je vpis povečal za 57 %.

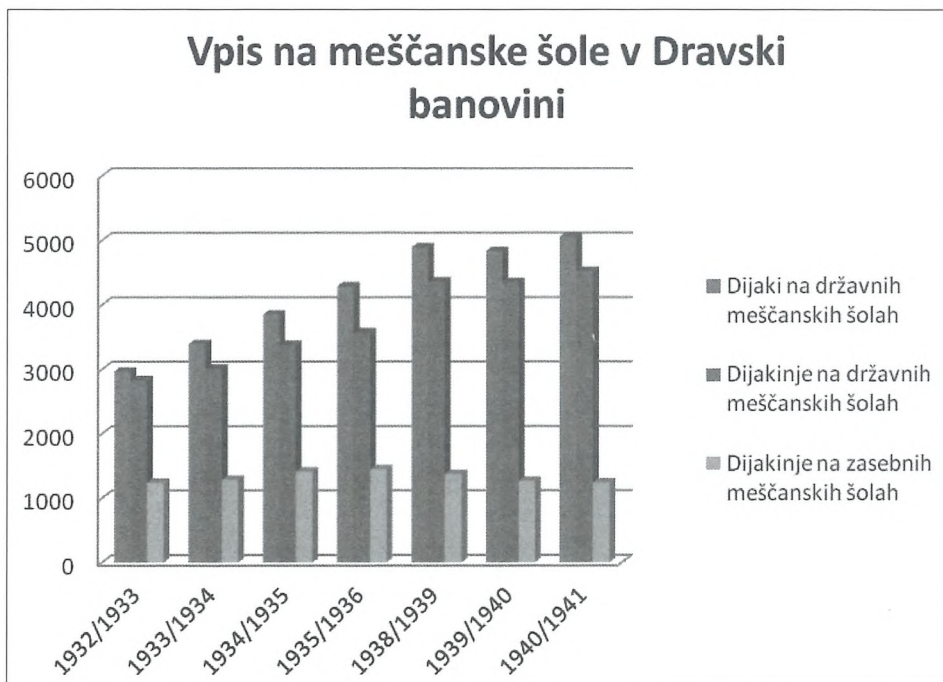
Najbolje so gospodarsko krizo preživele meščanske šole, ki so v tridesetih letih beležile stalen porast vpisa, imele pa so tudi urejen ekonomski položaj in urejene

⁵⁴ AJ, 66-228-475, 1936, št. 30138/1936.

⁵⁵ ARS, AS 77, t.e. 13, 3. seja X. rednega zasedanja banskega sveta 15. 2. 1939.

⁵⁶ ARS, AS 77, t.e. 2-6, 10-14.

učilnice. Zaradi pomanjkanja prostorov in tudi učnih moči v šolskem letu 1939/1940 niso uspele sprejeti več novih učencev. Število učnih moči je banska uprava poskušala rešiti s prošnjo za izredni kredit.⁵⁷ Državne meščanske šole so vzdrževale občine s podporo banovine, ki je prispevala dobro desetino, večino za vzdrževanje stavb in honorarne učitelje. Ob koncu leta 1934 so se morale meščanske šole odločiti, v katero smer se bodo razvijale: obrtno-industrijsko, trgovinsko ali kmetijsko. S tem se je začelo preoblikovanje meščanskih šol v strokovne, poklicne šole.⁵⁸

Graf 5⁵⁹

Vpis na državne meščanske šole je porastel za 65 %, na zasebnih šolah pa je ostal nespremenjen. Število dijakinj na zasebnih in državnih šolah je vseskozi presegalo število dijakov, ki so obiskovali izključno državne meščanske šole. Zaradi pomanjkanja prostora se je naraščanje števila dijakov zaustavilo v šolskem letu 1938/1939.

⁵⁷ ARS, AS 77, t.e. 15, 3. seja XI. zasedanja banskega sveta 14. 2. 1940.

⁵⁸ ARS, AS 77, t.e. 8, 4. seja VI. rednega zasedanja banskega sveta 7. 2. 1935.

⁵⁹ ARS, AS 77, t.e. 2-6, 10-14.

Ban Marko Natlačen v Celju ob otvoritvi Celjskega kulturnega tedna, 1. maja 1938; desno od bana celjski župan Alojzij Mihelčič.

Avtor fotografije Josip Pelikan, iz zbirke Muzeja novejšje zgodovine Celje

Bojan Godeša

*Natlačenovo delovanje
od aprila do septembra 1941*

Člani Konzulte ljubljanske pokrajine z Benitom Mussolinijem v Rimu 8. 6. 1941; Marko Natlačen je prvi z desne Muzej novejšje zgodovine Slovenije

Natlačenovo delovanje od aprila do septembra 1941

V pričakovanju napada sil osi na Jugoslavijo, ko je že bilo jasno, da bo ustanovljena hrvaška država, se je vodstvo Slovenske ljudske stranke osredotočilo na iskanje podobne rešitve tudi za Slovenijo.¹ Ker se je z predvideno ustanovitvijo lastne države najboljši položaj obetal Hrvatom, je za tedanji vrh katoliške politike namreč hrvaški primer predstavljal zgled, kako v danih okoliščinah rešiti tudi slovensko vprašanje. Odločitev vodstva Slovenske ljudske stranke je temeljila na oceni, da predstavlja hrvaška vzpostavitev lastne državnosti v okviru nacističnega novega reda dokončni propad jugoslovanske države in tudi njene ideje. Takšno razumevanje posledic agresije sil osi na Jugoslavijo, kjer se obnova jugoslovanske države ni zdela verjetna, je po mednarodnem pravu ustrezalo priznavanju akta debelacije. Pravnik Ivan Tomšič je v svojem leta 1942 izdanem delu *Vojna in nevtralnostno pravo* akt debelacije opredelil z naslednjimi besedami: »Debelacija (debellatio) (popolna podreditve) je dejansko stanje, na katero meddržavno pravo navezuje pravno posledico: nehanje države po meddržavnem pravu in s tem meddržavnopravne osebnosti države. To dejansko stanje je tedaj, kadar je oblast države uničena, tako da dejansko in popolnoma neha poslovati. Država ne more opravljati na državnem teritoriju nad državnim narodom nobene oblasti več, tako da ni subjekta meddržavnega prava, s katerim bi se mogla skleniti mirovna pogodba.«²

Stališče o debelaciji jugoslovanske države so zagovarjale agresorske države, ki so okupirale Jugoslavijo, predvsem z namenom, da bi pred mednarodno javnostjo upravičile razdelitev jugoslovanskega ozemlja med posamezne države, pač v skladu s Hitlerjevo izjavo, ko je 27. marca 1941 izvedel za državni prevrat v Beogradu, da je treba Jugoslavijo uničiti tudi kot državo.³ S takšno opredelitvijo stanja, nastalega na ozemlju jugoslovanske države po napadu sil osi, pa se nista strinjali niti jugoslovanska vlada, ki je odšla v emigracijo, in njena zaščitnica Velika Britanija in nista priznavali debelacije Jugoslavije. Sočasno je jugoslovanska emigrantska vlada izjavila, da se bo še naprej borila proti silam osi. Vojaški poraz (kapitulacija jugoslovanske kraljeve vojske je bila podpisana 17. aprila 1941) in separatistična dejanja (to je ustanovitev NDH) za zavezniške države, ki so nasprotovale silam osi, niso bili pomembni in so še naprej priznavale kontinuiteto jugoslovanske države.

¹ Akten zur deutschen auswärtigen politik 1918–1945. Die Kriegsjahre. 5. Tom (prvi poltom – Februar-April 1941). Göttingen 1969, dok. 194, str. 278.

² Ivan Tomšič: *Vojna in nevtralnostno pravo*. Ljubljana 1942, str. 67.

³ Ferdo Čulinović: *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd 1970, str. 49.

Na podlagi teh dejstev lahko razberemo, da je v tedanjih okoliščinah priznavanje debelacije jugoslovanske države in iskanje ustrezne rešitve slovenskega problema v okviru novega reda dejansko pomenilo, da je vodstvo Slovenske ljudske stranke svojo politično strategijo gradilo na predpostavki, da je dolgoročna prevlada sil osi zagotovljena in da posledično zagotavlja njeno zmago v vojnem spopadu.

V okvirih takšnega strateškega razmisleka v vodstvu Slovenske ljudske stranke je skušal v Ljubljani 6. aprila 1941 ustanovljeni Narodni svet za Slovenijo na čelu s svojim predsednikom, predvojnim banom Dravske banovine dr. Markom Natlačenom, po ustanovitvi Neodvisne države Hrvaške 10. aprila 1941, ki je predstavljala znak za začetek že pred okupacijo dogovorjenega delovanja, prodreti z idejo samostojne slovenske države pod nemško zaščito. Vendar pa tega predloga Narodni svet ni mogel uresničiti, ker na nemški strani ni bilo nikakršnega posluha za to pobudo. Nato je skušal Natlačen s sodelavci izposlovati enako rešitev slovenskega vprašanja pri Italijanih, a je, kljub prvotni Mussolinijevi načelni pripravljenosti, da jo podpre, tudi ta poskus klavrno propadel. Hitler se je namreč že pred tem odločil za razkosanje slovenskega ozemlja, zato je bila želja po ustanovitvi slovenske države seveda brezpredmetna. Kljub neuspehu pri poskusu izposlovati slovensko državo pod osnim protektoratom, ki je sicer Natlačena prizadel, se okvir delovanja vodilne politične elite v domovini ni spremenil. Njeni nadaljnji koraki so namreč predstavljali nadaljevanje strategije iskanja rešitve slovenskega vprašanja v okviru novega reda, kjer pa so se morali v svojih prizadevanjih sprijazniti z mnogo skromnejšim izplenom, in sicer s priključitvijo Ljubljanske pokrajine, ki je dobila s statutom zagotovljeno kulturno avtonomijo, h Kraljevini Italiji. Sočasno je bila ustanovljena kot posvetovalno telo tudi konzulta, v katero je vstopil tudi Natlačen. Čeprav je bil akt priključitve Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji v nasprotju z mednarodnim pravom, ga je predvojna politična elita pozdravljala in priznavala, vendar glede na načrtane cilje z izkupičkom ni bila povsem zadovoljna. Zato se je Natlačen osebno izpostavil in je skušal prek Mussolinija navezati stik s Hitlerjem ter pri njem izposlovati, da bi bilo slovensko ozemlje združeno pod italijansko nadoblastjo. Tudi ta poizkus je bil (kot vsi predhodni) neuspešen. Za razliko od Mussolinija, ki bi privolil v to, da bi imela Slovenija podoben status kot Slovaška in šla tako po stopinjah NDH, pa je ostal Hitler, ki je že 27. marca 1941 dejal, da Slovenci in Srbi niso bili nikoli nemški prijatelji, neizprosni v svojih načrtih glede slovenskega ozemlja in prebivalstva.⁴

S poskusi reševanja slovenskega vprašanja v okviru novega reda je Natlačen prenehal šele po obisku konzulte pri Mussoliniju in papežu v Rimu, in še to ne zato, ker bi se zavedal razsežnosti dotedanjega delovanja, temveč predvsem zato, ker odziv na drugi strani preprosto ni dajal nobenega upanja na drugačno rešitev od obstoječega stanja, to je razkosanja in zasedbe slovenskega ozemlja.

⁴ Bojan Godeša: Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana 2011, str. 189–263.

Italijanski vir je tedanje stanje duha slovenske elite opisal z naslednjimi besedami: »Slovinci na območjih, ki so bila priključena Italiji, so razočarani nad tragičnim jugoslovanskim eksperimentom, zaradi razdelitve narodnega ozemlja so zatrte njihove želje po samostojnem državnem obstoju, zato si ne želijo drugega, kakor da bi mirno živeli v mejah močne in urejene države, ki bi v okviru dodeljene jim upravne in kulturne avtonomije spoštovala in ohranila njihovo omiko.«⁵

Takšen je bil v prvih mesecih tuje zasedbe rezultat delovanja tedanje slovenske politične elite, ki mu je dajal ton Natlačen, pri katerem ni bil ključen taktični oportunizem, kot se pogosto trdi tudi v znanstveni literaturi, temveč je njegovo rdečo nit pogojevala omenjena ocena mednarodnopolitičnega položaja v vrstah SLS. Ta je temeljila na prepričanju o debelaciji Jugoslavije, tako da je šlo pri priznavanju priključitve Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji in pri Natlačenovem vstopu v konzulto za nadaljevanje strategije reševanja slovenskega vprašanja v okviru novega reda.

Ena temeljnih značilnosti takšne strategije je bila, da je bila pobuda za sodelovanje s silami osi v tem začetnem obdobju okupacije vseskozi na slovenski strani. Kot že rečeno, je slovenske pobude po sodelovanju Hitler zavračal, medtem ko se jih je Mussolini razveselil in je bil nad slovensko samoiniciativno pripravljenostjo za sodelovanje v okviru italijanske države navdušen.

Hitlerjevo nepripravljenost v kakršni koli obliki popustiti slovenskim željam po vzpostavitvi državnosti v okviru novega reda, je skušal Miha Krek pozneje predstaviti kot slovensko vrlino, češ Slovenci so taki odločni protifašisti, da sile osi sploh niso pomislile ustvariti slovenskih kvizlingov, ker med Slovenci takega človeka ni moč najti.

V nasprotju s tem Krekovim konstruktom velja izpostaviti, da ni šlo za morebitno izsiljeno zahtevo po kolaboraciji s strani sil osi (konkretno fašistične Mussolinijeve Italije), na katero bi se nato odzvali, ampak so se za sodelovanje (odhod v Celje, deklaracija 18. aprila 1941) ponujali kar Natlačen sam in njegovi sodelavci.

Ker z aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji nastale razmer niso izpolnile tedanjih pričakovanj, s tretjemajskim aktom Natlačen in sodelavci dejansko niso bili najbolj zadovoljni. A to nezadovoljstvo pri Natlačenu ni bilo plod njegovega morebitnega strinjanja z jugoslovanskim in zavezniškim protiosnim stališčem in pomislekov načelne narave. Nasprotno, nezadovoljen je bil zato, ker niso mogle biti uresničene Mussolinijeve obljube o ureditvi slovenskih razmer po slovaškem zgledu in ker ni dobil v svoje roke uprave slovenskega ozemlja, kar so mu obljubili Italijani.

Natlačen si je sprva namreč na moč prizadeval za takšen položaj, kot sta ga imela Pavelić in Tiso, to je, da bi postal nekakšen kvizling, kot so hrvaškega in

⁵ Tone Ferenc: Fašisti brez krinke : dokumenti 1941–1942. Maribor 1987, dok. 10, str. 128.

slovaškega voditelja v zavezniškem svetu tedaj poimenovali. Velja opozoriti, da je uporaba izraza kvizling za Natlačenovo delovanje prišla v javnost najprej iz krogov, ki niso pripadli Osvobodilni fronti. Oznaka je namreč prišla iz Gosarjevih vrst, kjer so dobro poznali Natlačenovo delovanje v prvih mesecih, saj je bil Gosar tudi sam neposredno udeležen v tedanjem delovanju. Vendar je Natlačenu po spletu okoliščin uspelo, da si je zagotovil dejansko le tako skromno vlogo, kot jo je predstavljalo članstvo v konzultih. To je predstavljalo nekakšno pomanjšano in karikirano različico kvizlinštva oziroma njegov skromen nadomestek, s katerim se je moral Natlačen zadovoljiti.

To pa je bilo tudi vse, kar so ustvarjalci novega nacističnega reda pripravljeni nameniti slovenski politični eliti po njenem skoraj enoletnem prizadevanju, da bi v teh okvirih našla primerno mesto tudi za Slovence.

V kontekstu razsežnosti, ki jih odpirajo ta nesporna dejstva, seveda odpadejo mnoge dileme o temeljnem značaju Natlačenovega delovanja v prvih mesecih tuje zasedbe oziroma se te pokažejo samo kot navidezne in namišljene. Pojavljajo pa se povsem nova vprašanja, na katera bo treba še odgovoriti.

V luči teh dejstev tudi temeljna negativna ocena Natlačenove dejavnosti v tem času ne bi smela biti sporna in problematična. V okviru naštetih, kot se je kmalu izkazalo, napačnih predpostavk, se je namreč odvijalo Natlačenovo delovanje, za katerega že tedaj dejansko ni bilo dvoma o njegovem negativnem značaju in škodljivosti za dolgoročne slovenske interese. Kot take so jih prepoznali vsi tisti, ki so se zavedali, da so ti interesi bolj kot katerega koli drugega naroda življenjsko in neločljivo povezani z uspehi nasprotnikov sil osi. Posredno pa so se s takšno oceno v taki ali drugačni obliki prej ali slej strinjali tudi sami akterji v domovini. Tako je Miloš Stare ob podobni pobudi, ki je leta 1944 prihajala iz Rupnikovega kroga, da bi prosili Hitlerja, da bi dal Slovincem državo po slovaškem zgledu, dobro ocenil, da tako dejanje, »ne bi bilo le sramotno, ampak pravi samomor«. ⁶ Tudi od NDH, ki je bila sprva vzor SLS, so se pozneje zelo odločno distancirali. Tako je leta 1942 npr. Miha Krek pisal, »da s Hrvati pa ne grem, ker je veliko možnosti, da bodo ob koncu tretirani kot izdajalski, osovinski, premagani narod in nočem, da v tem slučaju Slovence kakorkoli bremene«. ⁷

S poznejšo opustitvijo politike iskanja rešitve slovenskega vprašanja v okviru osnega novega reda je Natlačen v bistvu tudi sam priznal zgrešenost svoje prvotne politične usmeritve, kar je načelno storil s septembrskim (1941) izstopom iz konzulte, ko se je tej politični usmeritvi dokončno odrekel tudi na simbolni ravni.

⁶ Miloš Stare: Leto 1945 – usoden mejnik. V: Zbornik svobodne Slovenije 1965, str. 217.

⁷ Bojan Godeša: Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2006, str. 217.

Ko se je zavedel nesprejemljivosti svojega delovanja v prvih mesecih okupacije je Natlačen njegove bistvene značilnosti skušal prikriti (npr. poskus ustanovitve slovenske države pod osnim protektoratom) oziroma jih prikazati v drugačni podobi, kot jo je to dejansko v tistem času imelo (npr. deklaracijo z dne 18. aprila 1941). S tem namenom je napisal daljše poročilo, ki je bilo namenjeno slovenskim politikom v emigraciji.⁸ V njem je predstavil sporno dejavnost v zanj ugodnejši luči, ki bi bila sprejemljiva za zavezniško javnost tudi v spremenjenih okoliščinah in v sozvočju z novim ocenjevanjem razmer doma in v svetu. Pri tem je skušal preprečiti nadaljnje razčiščevanje s pozivom, da naj počakajo z obsodbami, ker ne vedo, kako težke razmere so doma. Tu je Natlačen igral predvsem na karto, da v danih okoliščinah ni bilo mogoče rekonstruirati celotnega poteka dogajanja. Dejansko pa lahko na podlagi današnjega poznavanja rečemo, da bi bila politično povsem kompromitirana celotna SLS, če bi že tedaj prišla na dan dejstva v zvezi z njenim delovanjem ob začetku okupacije.

Zato je v Natlačenovem poročilu sporen predvsem okvir, v katerega je postavil dogajanje in mu dal retrogradno povsem drugačen značaj. Poleg te priredbe, ki je ključna, je nekatere bistvene stvari zamolčal in prikril ali pa jih tako pomanjkljivo predstavil, da iz njih ni bilo razpoznavno bistvo. Celotna reinterpretacija je bila storjena iz preprostega razloga, da bi Natlačenu omogočila politično preživetje in delovanje tudi še v spremenjenih razmerah in kljub očitni izgubi politične verodostojnosti. Pri tem si Natlačen kakšnih večjih moralno-etičnih zadržkov očitno ni postavljajal.

Ker v aprilskih dneh leta 1941 osrednje prizadevanje za vzpostavitev slovenske države pod protektoratom osnih držav ni bilo uresničeno, je lahko torej celotno pobudo Natlačen preprosto zamolčal in jo predstavil samo kot prizadevanje, da bi celotno slovensko ozemlje ostalo nerazkosano in prišlo pod enega okupatorja. Pozneje so sicer pobudo za ustanovitev slovenske države pod osnim protektoratom priznali, in sicer da so o njej tudi »razmišljali«, oziroma priznali, da jo je Natlačen pri merodajnih osnih dejavnikih res sprožil, a si naj bi premislil (!?), še preden je prišel odgovor iz Rima.

Konzulte, ki je z vsemi atributi predstavljala simbol zgrešene strategije Slovenske ljudske stranke na začetku okupacije, pa ni bilo moč prikriti, kot se je to zgodilo z omenjeno neuspešno pobudo za ustanovitev slovenske države pod protektoratom sil osi. Tu se je moral Natlačen v poročilu zateči k prikrojevanju. Celotno svoje delovanje je prikazal kot zavestno žrtvovanje za dobrobit slovenskega naroda v težkih razmerah. Pri tem je priznavanje debelacije Jugoslavije in priznanje aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, ki ga je izkazal z odhodom v Rim k Mussoliniju in papežu, preprosto opredelil kot politiko manjšega zla, pri čemer naj bi priključitev Ljubljanske pokrajine le vzel na znanje. To naj bi dokazoval tudi ponaredek italijanskih fašističnih oblasti. Osrednja poanta

⁸ Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 117–147.

takšne reinterpretacije je bila strategija iskanja rešitve slovenskega vprašanja pri silah osi prikazati samo kot taktično prilaganje trenutnim razmeram, ki naj bi bile tako brezizhodne, da ni bilo druge rešitve.

V kontekst takšne reinterpretacije Natlačenovega delovanja v prvih mesecih okupacije sodi tudi razlaga o njegovih izjemnih zaslugah za avtonomni položaj Ljubljanske pokrajine, ki je s tem postala nekakšen azil za slovenstvo. Ta vidik izpostavlja npr. Celestin Jelenc v svojem članku v *Svobodni Sloveniji*.⁹ Kot je iz predhodno povedanega razvidno, je predstavljala ustanovitev Ljubljanske pokrajine in priključitev h Kraljevini Italiji le skromen izkupiček v sklopu reševanja slovenskega vprašanja v okviru sil osi. Zato je glede na želje Natlačena in njegovih sodelavcev ta akt predstavljal v njihovih očeh neuspeh, predvsem zato, ker so imeli tak položaj za dolgoročno rešitev. Na podlagi spremenjene ocene mednarodnih razmer, ko so se postopno zavedli začasnosti takšnega stanja, se je nato spremenila tudi ocena omenjenega položaja. Tako je bil dejanski poraz politike predstavljen v novi podobi kot njen uspeh. Kljub temu si velja ogledati tudi ta vidik, t.j. »koristnost« sodelovanja z italijanskim okupacijskimi oblastmi in Natlačenove »zasluge« pri tem.

Dejansko je bil Natlačenov vpliv na razvoj, ki je privedel do ustanovitve Ljubljanske pokrajine, zelo omejen in so bile njegove zaslugе pri tem znatno skromnejše, ker je šlo pri vzpostavitvi začetne italijanske okupacijske politike v veliki meri za splet okoliščin, na katerega je vplivalo več dejavnikov. Kot že rečeno, drži, da je bil Mussolini nad ravnanjem slovenske politične elite ob njeni izraženi želji po priključitvi k fašistični Italiji navdušen in je ob njeni pripravljenosti za sodelovanje celo izjavil, da naj Slovenci le ostanejo Slovenci, kar gre razumeti, da naj pozabijo na svojo pripadnost jugoslovanski državi. Podobno se je o Natlačenu in njegovih sodelavcih izražal tudi visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli in mu je priznaval zaslugе za nastali položaj. Natlačenova vloga, kljub njegovi silni želji, da bi dolgoročno izposloval ugoden položaj slovenskega ozemlja v okvirih novega reda in s tem seveda tudi sebi vodilni položaj, česar sploh ne smemo spregledati, ni bila odločilna. To je razvidno iz izjav vodilnih italijanskih fašističnih funkcionarjev (Mussolini v Gorici, Cianov dnevnik, navodila in temeljne smernice italijanske okupacijske politike že 18. aprila 1941, ko se še ni vedelo za slovenski predlog, s strani de Fea, prvi razglas italijanske okupacijske vojske v Ljubljani, da se bodo spoštovale šege in navade). Prizadevanje Natlačena in sodelavcev je bilo za italijansko odločitev drugotnega pomena, saj so bili temeljni nastavki za začetno italijansko politiko od njih v veliki meri neodvisni. Temeljni razlog za začetno milejšo zasedbeno politiko italijanskih okupacijskih oblasti v Ljubljanski pokrajini je bil predvsem ta, da tega ozemlja Italijani niso šteli za svojo nacionalno ozemlje, sočasno pa se je reševanje tega vprašanja prepletalo z rivalstvom z nemškim zavezniki. Tako tudi če se ozremo

⁹ Celestin Jelenc: Moja srečanja z dr. Natlačenom. V: *Svobodna Slovenija*, št. 48, 1. 12. 1966, str. 6–8.

le na kratkoročni vidik in za trenutek odmislimo vse druge negativne razsežnosti delovanja, so bile Natlačenove »zasluge«, kljub njegovi veliki pripravljenosti za sodelovanje s silami osi, razmeroma skromne.

Upoštevati je treba, da Natlačenove zaslugе tudi pri drugih dejanjih iz tega časa niso bile tako enoznačne, kot se včasih predstavlja. Tako naj omenim, da npr. pri uničenju kartotek komunistov kot tudi pri prošnji za pomilostitev obsojencev na drugem tržaškem procesu lahko ugotovimo, da nista nastali na njegovo pobudo, temveč šele na podlagi predhodnega posredovanja Ivana Hribarja in Janka Kralja.¹⁰

O Natlačenovih političnih sposobnostih krožijo najrazličnejše oznake (dober uradnik, a slab politik, tako naj bi ga označil Korošec; kratkovidnež, oportunist, naivnež, taktik, ki je šel čez mejo). V času, ki ga obravnava pričujoči prispevek, je bil dejansko kot predvojni ban Dravske banovine in predsednik Narodnega sveta za Slovenijo najbolj izpostavljen, a sprva le izvrševalec politike, ki jo je začrtal Kulovec in pred tem v splošnih okvirih že Korošec. Po drugi strani pa je hkrati že takoj izkazoval izjemno ambicioznost v želji, da bi po Kulovčevi smrti zasedel vodilni položaj v Slovenski ljudski stranki in s tem sploh v slovenskem političnem življenju (spor z Gosarjem glede interpretacije Kulovčevega pisma). To ga je gnalo, da se je osebno še posebej izpostavil, in to v skladu s tedanjimi smernicami delovanja, ki so temeljile na napačnih predvidevanjih glede bodočega razvoja. V tistem trenutku se tega Natlačen še ni zavedal in je bil prepričan ne samo o pravilnosti svojega delovanja, temveč tudi da mu bo tak angažma pripomogel k osebni uveljavitvi (voditelj proosno usmerjene vlade). Dejstvo je, da po smrti načelnika Slovenske ljudske stranke Franca Kulovca v tedanjih razmerah Natlačen videl tudi priložnost zase in tega ni skrival, zato so ga nekateri strankarski kolegi opozarjali, da vojne razmere niso primeren čas za reševanje vprašanja nasledstva v stranki.¹¹ Natlačen se na ta opozorila ni oziral, tako da so bile lastne politične ambicije razlog, da se je izpostavil, ne pa »žrtvovanje«, kakor je pozneje, ko se je že zavedel problematičnosti svojega delovanja, skušal opravičiti svojo držo v prvih mesecih po okupaciji. Seveda je po spoznanju o zgrešenosti te politike skušal svojo politično izpostavitve, ki jo lahko opredelimo kot boj za oblast, prikazati kot zavestno in altruistično žrtvovanje za dobrobit slovenskega naroda, čeprav je predvsem skušal nastale razmere izkoristiti za uresničitev lastnih političnih ambicij. Dejansko se je prostovoljno in zavestno izpostavil, ker je pričakoval, da mu takšno delovanje prineslo politične koristi, toda po preobratu v vrednotenju mednarodnega položaja se je to izkazalo kot breme, ki ga ovira pri

¹⁰ Lučka Jerman: Janko Kralj, utišani in pozabljeni slovenski politik (1894–1944). Ljubljana 2008.

¹¹ ARS, Osebna zbirka Izidorja Cankarja (AS 1660), fasc. 7. Poročilo, ki še ni napisano.

uresničevanju njegovih aspiracij – te so ostale še naprej nespremenjene: vodilni položaj v stranki, ki je svoje interese enačila s slovenskimi, zato je bil prisiljen izstopiti iz konzulte. Tako se je zgodilo prav nasprotno od prvotnih pričakovanj, Natlačenov položaj je bil prav zaradi sodelovanja v konzultu močno omajan. Tako je še v času, ko se je Andrej Gosar, njegov tedanji tekmeč za vodilni položaj v SLS, potožil nad Natlačenovim »soliranjem« v konzultu in je kazalo, da s tem pridobiva prednost pred političnimi tekmeči v stranki, primorski rojak Engelbert Besednjak potolažil svojega ljubljanskega somišljenika v pismu 15. julija 1941 z besedami: »Mož ni nikdar imel v sebi tiste snovi, ki jo mora imeti politik. Naravnost zabavno je opazovati ga, kakor se sam preriva na čelo godlje, ki mu more z matematično gotovostjo samo škodovati in ga onemogočiti za bodočnost. Ne vidi dalje od svojega nosu. Točno isto mnenje je imel o njegovih političnih sposobnostih Korun.¹² /.../ Je že prav, da prevzema nase vso odgovornost in ostajaš Ti v ozadju. Bo nosil tudi posledice. /.../ V slučaju zmage zapadnih sil, se bo najprej takoj obnovila država. Tako so se obvezali zavezniki. O tem vprašanju sploh ne bo diskusije. /.../ Drugo, kar se bo zgodilo, bo obračun z ljudmi, o katerih mislijo, da so bili v času nesreče odpadniki ali izdajalci. Tudi to je bilo ponovno na jasen način povedano. To ne bo samo pri nas, temveč tudi v drugih deželah. Vsak politik mora računati s tem, vedeti mora, da to spada med zaključke zaveznikov.«¹³ Ta preroška sodba primorskega rojaka, kot se je kmalu izkazalo tudi tostran rapalske meje, pa ni izvirala iz nepoznavanja razmer v Ljubljanski pokrajini, kot se je pozneje skušalo očitati tem primorskim ocenam, temveč iz različne ocene mednarodnega položaja. Medtem ko so imeli v ljubljanski politiki obstoječe razmere v mednarodnih odnosih za bolj ali manj trajne in so se zato tudi odzvali tako, da so iskali rešitev v okviru novega reda, so na Primorskem, nasprotno, vseskozi zaupali v zmago zavezniškega orožja in računali z njihovo povojno prevlado v mednarodnih odnosih in s tem tudi s priključitvijo Primorske k matični domovini Jugoslaviji.

Mogoče se je sicer tudi strinjati, da je bil Natlačenov septembrski izstop iz konzulte njegovo najpogumnejše dejanje pred italijanskimi okupacijski oblastmi, toda dejanski politično ozadje tega izstopa je bilo tako, da je bil Natlačen preprosto prisiljen izstopiti iz konzulte zaradi obtožb o kompomitiranosti s strani tistih, ki so zahtevali njegov odstop z vodstvenega položaja v stranki. Šlo je torej preprosto za dejanje političnega preživetja, ko je njegova nadaljnja politična kariera dobesedno visela na nitki. Tega dejstva se je Natlačen zavedel šele postopoma, ko so bili razjasnjeni nekateri temeljni pojmi. Tako je po njegovi pasivizaciji, ko so italijanske okupacijske oblasti ocenjevale, da so se Slovenci sprijaznili z obstoječimi razmerami in položajem, po 22. juniju 1941 sčasoma začel upati, da bodo

¹² Psevdonim za dr. Antona Korošca, dolgoletnega, karizmatičnega voditelja Slovenske ljudske stranke.

¹³ Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha: Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947. Ljubljana 1997, str. 73.

zmagali zavezniki, ter razmišljati o slovenski prihodnosti. Pri tem pa je okleval in bil še septembra 1941 v dilemi med dvema konceptoma (slovenskim in jugoslovanskim), dokler se ni končno opredelil za slednjega. V času, ko se je sprejemal narodni program, bi bilo sočasno delovanje v konzultih prevelik anahronizem tudi zanj (čeprav sicer pri izbiri sredstev ni bil posebej občutljiv), če se je hotel odločiti za politiko sledenja jugoslovanski vladi in zaveznikom. Pri tem se je pokazal tudi za precej sebičnega, saj je v naglici, v kateri se mu je mudilo z odstopom, pustil druge člane konzulte s svojim nenapovedanim odstopom na cedilu, kar so mu nekateri izmed njih tudi zamerili.

Ob tem se postavlja vprašanje verodostojnosti in legitimnosti, s kakšno pravico se je ob vsem tem Natlačen postavil na čelo slovenskega programa v jugoslovanskih okvirih na strani zaveznikov, potem ko se je kompromitiral s kolaboracijo s fašističnimi okupatorskimi oblastmi ne le s sodelovanjem v konzultih, temveč predvsem s pozdravljanjem akta priključitve Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji kot posledice priznavanja debelacije Jugoslavije.

Kljub Natlačenovi kompromitiranosti in zahtevam po njegovem odstopu se mu je v specifičnih slovenskih razmerah uspelo obdržati v politiki. Prvi razlog je bil ta, da je bil skupaj s sodelavci v nasprotju s prvotnimi željami neuspešen v prizadevanjih v okviru reševanja slovenskega vprašanja v novem redu, kar se je pozneje v spremenjenem kontekstu izkazalo za srečno okoliščino. Najpomembnejši razlog je bil ta, da pri svojem delovanju, čeprav je bil najbolj izpostavljen, dejansko ni bil sam, temveč je bila kompromitirana večina predvojne elite, kar je zanj po svoje paradoksalno predstavljalo prednost. Zato je bilo na splošno med njimi zelo malo posluha za obtoževanje Natlačena in ugotavljanje njegove krivde, ki pač ni bila samo njegova, saj so se vsi zavedali, kako globoko je segala sokrivda za kolaboracijo.

Tudi uporaba izraza kvizling za Natlačenovo delovanje je prišla iz krogov, ki niso pripadali Osvobodilni fronti. Dejstvo je, da se je Natlačen na podlagi napačnih političnih predpostavk sam prostovoljno ponujal, da bi postal kolaborant, in do popolne uresničitve načrta ni prišlo zato, ker je bil Hitler osebno proti in se ni oziral na slovenske prošnje, medtem ko Mussolini ni skrival navdušenja nad predlogi in dejanji Natlačena in njegovih sodelavcev. Od tu tudi začetna obojestranska evforija, ki se je izražala v različnih oblikah (npr. v skupnem slovensko-italijanskem kulturnem večeru, ki je bil predstavljen kot še en izraz vzajemnosti).

Tako se je Natlačenu vsaj na domačem prizorišču uspelo nekako izvleči iz nezavidljivega položaja, čeprav je ostal slej ko prej za pomemben del javnosti in tudi političnih dejavnikov nesprejemljivo kompromitiran in je v njihovih očeh izgubil legitimnost in verodostojnost. Med tistimi, ki so menili, da je predvojna elita dokončno zapravila legitimnost, nastopati v imenu slovenskega naroda, je bil krog tako razmišljujočih mnogo širši od tistih, ki so delovali v sklopu Osvobodilne fronte. Poudariti je treba, da na Natlačenove politične odločitve v tem času porajajoče se osvobodilno gibanje še ni neposredno vplivalo. Osvobodilno gibanje je prišlo v ospredje zanimanja šele jeseni 1941, ko je z množičnim odzi-

vom prebivalstva na odpor proti okupatorju naenkrat postalo pomemben politični dejavnik.¹⁴ Kljub vsemu ni bilo videti, da bi si zaradi tega Natlačen zastavljal vprašanje, koliko je še lahko legitimen zastopnik politike jugoslovanske vlade, potem ko je deloval v popolnem nasprotju z njo kot tudi z zavezniško politiko sploh. Zanimivo, da je ravno Natlačenov krog, seveda pozneje, ko je že prišlo do preobrata v usmeritvi in sprejetja jugoslovanskega okvira, v propagandi poudarjal, da se vsa gibanja, ki ne priznavajo Jugoslavije, razglasijo za izdajalska.

Glavno breme zgrešene politične usmeritve SLS v kritičnih aprilskih dneh je po spletu okoliščin padlo na Natlačena, kateremu je sicer uspelo v domačih razmerah zadržati vodilni položaj v stranki, a je bil v očeh Britancev moralno-politično diskreditiran, imeli so ga za kvizlinga in je bil zato zanje kot politik sporna osebnost. Tako je simptomatično dejstvo, da je SLS v domovini vodil človek, ki je bil za Britance sporen, kot so ugotavljali slovenski politiki v emigraciji sami, in je bila politika konzulte za zahodne zaveznike do te mere nesprejemljiva, da je pripor z britanske strani grozil celo predstavnikom SLS v emigraciji. Takšen odnos se je najbolj izrazito pokazal po Natlačenovi smrti, ko so bili v Ljubljani njegovi somišljeniki hudo razočarani nad britansko reakcijo in so pričakovali pojasnila s strani predstavnikov SLS v emigraciji. Iz Londona jim je stališča zahodnih zaveznikov glede Natlačena in konzulte pojasnil Alojzij Kuhar v svojem marčevskem (1943) pismu. V njem je zapisal: »Prva težava je bil pokojni N. V Jeruzalemu že so nam ga Angleži prinesli na dilci in smo mislili, da bomo že takrat ostali kje v kakšnem internacijskem taborišču zaradi tega. Dobro smo vedeli, da je bilo vse prav v duši. Ali taktično, kakšna naivnost in neumnost! Kako lepše bi bil mož napravil in bi zato Slovenci nič manj trpeli, če bi šel v samoto in ohranil sebi in nam vso to glorio lojalnosti do kralja in naših zaveznikov. Kako Maček lepo taktizira! Za tista letanja okrog Lahov in v Rim pa bi se našel kdo drugi! Saj tako je stranka tudi sklenila takrat na banovini dne 30. marca, predno smo odšli in se razšli. Pri Angležih se je to ime izgovarjalo kot kuga. In nič ni pomagalo, če smo dokazovali, da je en milijon pod Nemci trpinčen in teptan in da se mora N. delati očitke kvečjemu za tistih 230.000, ki so pod Lahi. Pa ni nič pomagalo. Njegovo ime je ostalo navezано na vse Slovence.«¹⁵ Zaradi Natlačenovega delovanja v konzultu je bilo nezadovoljstvo tudi v jugoslovanski emigrantski vladi in se je slišalo, da bodo SLS iz nje izgnali.¹⁶

¹⁴ Bojan Godeša: Ustanovitev SNOO in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji. V: Zbornik Žrtve vojne in revolucije. Ljubljana 2005, str. 29–34.

¹⁵ ARS, fond Predsedstvo SNOS (AS 1643), šk. 57, Pismo Alojzija Kuharja 8. marca 1943.

¹⁶ Janez A. Arnež: Slovenska ljudska stranka: 1941–1945. Ljubljana – Washington, D.C. 2002, str. 42.

Natlačen je bil ob okupaciji brez lastnega koncepta, nesamostojen in tudi brez potrebnih širših informacij prepuščen, da v okviru splošnih Kulovčevih navodil izbori čim boljši položaj v okviru novega reda. Bil je skoraj brez izkušenj v »visoki« politiki, kaj šele v mednarodnopolitičnih odnosih in se ni znašel v turbulentnih razmerah drugače kakor v vlogi izvajalca navodil, v okviru katerih je tudi politično deloval. Šele ko so bile izčrpane vse možnosti in je že globoko zabredel v napačno smer, je sčasoma spoznal, da bo treba razmišljati tudi o drugih rešitvah, in tedaj se je šele znašel v dilemi, kako ravnati. Dokončno pa se je pogled izkristaliziral in presegal neodločnost in negotovost šele septembra 1941, to je pol leta po okupaciji v povsem spremenjenih razmerah tako doma kot v mednarodnih okvirih. Še najbolj premočrtno in kontinuirano je bilo njegovo prizadevanje za dosego vodilnega položaja v SLS, kar je po njegovem tedanjem prepričanju seveda pomenilo tudi vodilno vlogo v slovenskem političnem življenju, ki se mu za nobeno ceno ni bil pripravljen odpovedati in se ga je krčevito oklepал ne glede na okoliščine ter v tem pogledu ni bil pripravljen popuščati.

Če za koga, potem zagotovo za Natlačena ne velja reklo »Pravi človek ob pravem času na pravem mestu«, kar nekako drži v slovenskih razmerah za Rudolfa Maistra in je značilno za ljudi, ki znajo v prelomnih in usodnih časih pravilno oceniti položaj in temu ustrezno ukrepati. Natlačena bi lahko ocenili za pravo nasprotje tega, čeprav pri teh napačnih odločitvah seveda ni bil osamljen. Preobrazba iz uradnika v narodnega voditelja se mu ni posrečila. Hotel se je postaviti v vlogo rešitelja slovenstva in se je v tem smislu osebno izpostavil ter si temu primerno skušal zagotoviti vodilni položaj, a stvari so se obrnile drugače. S svojim delovanjem v prvih mesecih okupacije se je uštel in dobil hipoteko, ki se je ni mogel več znebiti.

Prva seja Konzulte Ljuljanske pokrajine 3. junija 1941 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije).

Jerca Vodušek Starič

***Britanci, jugoslovanska vlada v
begunstvu in Marko Natlačen***

Vlada Kraljevine Jugoslavije maja 1941 v Jeruzalemu. V drugi vrsti prvi z leve Franc Snoj in tretji z leve dr. Miha Krek, ministra iz vrst SLS.

Britanci, jugoslovanska vlada v begunstvu in Marko Natlačen

Da bi bolje razumeli vse okoliščine, v katerih je deloval Natlačen v času vojne, je treba poznati ne le stike med Slovenijo in jugoslovansko begunsko vlado v Londonu, temveč tudi politiko Britancev do posameznih delov okupirane Jugoslavije in do Slovenije. Mogoče bo po tem zgodovinopisje lahko odgovorilo na nekatere napačne predstave v javnosti o okoliščinah, ki so nastopile leta 1945. Problemi dejansko niso nastali leta 1945, ampak so se razvijali vse od začetka vojne dalje, če ne že nekoliko pred tem. Za potrebe predstavitve problema bomo ključna vprašanja in dogodke strnili v nekaj sklopov. Pred očmi moramo imeti, kar izhaja tudi iz dejstev, podanih v posameznih sklopih, da je bil položaj Slovenije izjemno težak, delno zaradi izolacije od preostalega dela Jugoslavije zaradi nastanka t. i. Neodvisne države Hrvaške aprila 1941, delno zaradi razdrobljenosti ob okupaciji, delno pa tudi zaradi notranjepolitičnih trenj.

Kot vemo, se je v prvem obdobju druge svetovne vojne, ko Jugoslavija še ni bila okupirana, britanski premier Winston Churchill osredotočil na to, da bi Jugoslavijo čim dlje ohranil nevtralnno, da bi Special Operations Executive (SOE) tam izvedel čim več sabotažnih dejanj proti silam osi in da bi pripravil pogoje za čas okupacije Jugoslavije, ki je neizogibno prihajal, česar so se zavedali vsi vpleteni. Ko so britanski obveščevalci ocenjevali Jugoslavijo v letih 1940–41, so večino besed namenjali srbskim strankam, ki so kazale pripravljenost, da se vključijo v podtalni boj proti silam osi, in razmeram na Hrvaškem; tema je bilo posvečenih v poročilu šest strani, medtem ko je bila Slovenija deležna odstavka ali dveh. Za razmere v Sloveniji so po navadi menili približno takole: daleč najpomembnejša stranka v Sloveniji so klerikalci, ki so organizirani po politično-verskih povezavah in so kot taki učinkoviti. Njihov prejšnji voditelj dr. Anton Korošec je bil sumljiv zaradi povezav z Rimom, toda dvomimo, da je bil kdaj pronemški. Ocenili so, da je bil po smrti Frana Kulovca 'glava' stranke dr. Alojzij Kuhar, čeprav je bil nominalni vodja dr. Miha Krek. Poleg tega so menili, da so klerikalci konsistentno držali skupaj jugoslovansko državo in da je bila vlada Cvetković-Maček reprezentativna tako za Slovenijo kot za Hrvaško, ne pa za Srbijo ter da so slovenski klerikalci in hrvaška HSS dejansko vodili državo, pomembne odločitve pa je potrjeval še princ regent Pavle. Ko se je od januarja 1941 dalje začel močno povečevati pritisk sil osi na Jugoslavijo, sta stranki, kljub temu da

sta bili protinemški, vztrajali, da je nevtralnost treba ohraniti; Slovenci naj bi bili bolj trdno protinemški in obe vodilni slovenski stranki sta se dobro zavedali posledic sprejema tripartitnega pakta – a kljub temu so Slovenci takoj stopili na stran Srbov pri oblikovanju nove vlade.¹ Ko so potem ocenjevali Simovičevo vlado oziroma kraljevo begunsko vlado v Londonu, so britanski obveščevalci takoj opazili, da je uspela bolj reakcionarna, srbsko imperialistična struja v vladi vzpostaviti dobre odnose s slovenskimi klerikalci.² Ocenjevali so tudi, da je eden od treh podpredsednikov vlade Krek, sposoben in pošten mož, ki ga v veliki meri usmerja namestnik vodje stranke dr. Kuhar – takoj so opazili tudi »rivalitstvo« med slovenskimi klerikalnimi ministri in dr. Ivanom Čokom.³ Da ni šlo za le za rivalstvo, ampak za Čoka osebno, lepo kaže dejstvo, da je nekaj mesecev pozneje Krek »z vsem srcem podprl predlog«, da v vlado vstopi dr. Boris Furlan. Ko je šlo za sklepanje zavezništev v podtalnem delovanju in priprave za delovanje pod okupacijo, so se Britanci, kot vemo, v Sloveniji osredotočili na liberalne kroge in jim priskrbeli opremo najprej za sabotaže in nato za ohranjanje ilegalnih stikov. Kot je znano in vedno znova potrjeno v fondih, ki jih še odpirajo v Londonu, je bil stik s Slovenijo v izključni domeni Secret Intelligence Servicea (SIS oz. MI6) in ne SOE.⁴ SIS je občasno dovolil uporabo svojih radijskih zvez tudi SOE in SOE je vedel, da ima SIS zveze s Slovenijo in Hrvaško, toda vsebine teh zvez ni poznal. Ko so se avgusta 1942 še dogovarjali, ali bo operacije v Sloveniji izvajal SOE London ali Kairo, ki je trdil, da nima stika, je London pisal: »Razmere so dodatno zapletene, ker so edine obstoječe komunikacije med Slovenijo in Londonom možne edinole skozi ‚C‘ (SIS – op. J. V. S.) ali Kreka.«⁵

Po okupaciji Jugoslavije so kako leto in pol (vse do Natlačenove smrti) na novnično vzpostavitev zvez in pomoč zaveznikov močno vplivali vojni položaj in premajhne tehnične zmožnosti. Zaradi napada na Pearl Harbor, nemške ofenzive v severni Afriki, ki je grozila, da bodo SOE evakuirali iz Kaira v Palestino, pa napada na Malto ipd. sta zunaj dometa ostali predvsem Slovenija in Hrvaška, saj so za stike z bolj oddaljenimi kraji v SOE potrebovali letala Liberator (in to ustrezno prirejena z dodatnimi tanki za gorivo) in podmornice, ki se jim vojska v teh razmerah ni mogla odpovedati.

¹ The National Archives (United Kingdom) (NA UK), HS 5/938, Glenovo poročilo 17. 11. 1941, str. 7–10.

² NA UK, HS 5/965, poročilo 9. 6. 1941.

³ NA UK, HS 5/938, Glenovo poročilo 17. nov. 1941, str. 7–10. O tem, da se mnogi politiki niso strinjali z obnašanjem Čoka osebno in da ni šlo za idejo, ki jo je zastopal, je dokumentacije kar nekaj.

⁴ Jerca Vodušek Starič: Slovenski špijoni in SOE 1938–1942. Ljubljana 2002 (dalje Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE).

⁵ NA UK, HS 5/919, tel. Iz Londona v Kairo, 10. 8. 1942.

Problem glede radijskih zvez med Jugoslavijo in Kairom oziroma Londonom se je vlekel od začetka okupacije in vse v leto 1942. Vemo, da so bile na začetku več ali manj prekinjene vse zveze, tudi kurirske. Ko so vzpostavili stik z Mihailovićem, je za zaveznike postalo problematično to, da niso imeli neposredne in nepristranske zveze z drugimi kraji v Jugoslaviji; lahko so jih dosegli le prek Mihailovićevega štaba, ki je upravljal oddajnike SOE, ki so jim jih pustili ob zlomu. Na razpolago so bile le radijske oddaje BBC-ja, medtem ko so bila sporočila iz Jugoslavije zelo redka. Decembra 1941 so izgubili še zvezo z Mihailovićem in Hudsonom, ki je začela znova delovati šele konec marca 1942. Do takrat so poslali v Jugoslavijo še dve misiji, med njima tisto Stanka Rapotca, ki naj bi navezal stike s severom države.

Jeseni 1941, ko se je v Sloveniji že dogajal notranjepolitični razcep, so Britanci šele začeli oblikovati svojo politiko do Jugoslavije oziroma njenih posamičnih narodov. SOE na Bližnjem vzhodu se je v začetku decembra 1941 pritožil v Foreign Office (FO), da bi morali pri delu SOE sodelovati tudi pripadniki drugih zavezniških držav, da pa ima težave z rekrutiranjem Grkov, Poljakov in Jugoslovanov, ker se ti ne zavedajo, da neposrednega stika in dela na terenu ne morejo izvajati britanski državljani. Do srede avgusta 1942 so tako nameravali rekrutirati 450 Jugoslovanov, največ teh bi poslali na urjenje za radijske operaterje; vsi pa bi morali imeti močgane in pogum za sabotaže, gverilo in podobne podtalne dejavnosti, ki so naloga SOE, so zapisali.⁶ Pooblastila za vodenje operacij v Sloveniji in Hrvaški so dodelili SOE v Kairu, vendar je bila to le načelna odločitev, saj ta še dobro leto ni mogel storiti drugega kot pritoževati se, da stikov iz različnih razlogov ni mogoče vzpostaviti, med drugim tudi zaradi tega, ker niso imeli ustreznega sprejema na terenu. Zato je SOE London najprej nameraval vzpostaviti stik s Slovenijo in Hrvaško kar iz Švice. Sredi avgusta je SOE obvestil FO, da jim dotlej še ni uspelo poslati pomoči v Slovenijo, da pa upajo, da bodo to storili to jesen, ter da niso podprli OF, ker so jo šteli za partizansko gibanje.⁷ Septembra 1942 je nato sporočil, da pa lahko pošlje skupino Slovencev za infiltracijo, ko dobi primeren stik na terenu.⁸ Toda ko je jeseni 1942 minila nevarnost, da bi Kairo padel v nemške roke, so sklenili, da bo organizacijo zvez z Jugoslavijo spet prevzel SOE v Kairu.

Medtem so posamezni oficirji SOE ocenjevali, kakšna zagotovila naj bi zavezniki dali balkanskim narodom za njihovo sodelovanje v boju proti silam osi. V primeru Jugoslavije so večinoma omenjali probleme Srbije in Hrvaške. Glede Slovenije je bilo jasno le to, da je njeno mesto v Jugoslaviji, ker jo v nasprotnem primeru ogrožata Avstrija in Italija. Vsi so se zavedali, da bodo Slovenci zahtevali svoje nacionalne ozemlje od Italije in Avstrije, in eden od predvojnih oficirjev SOE v Beogradu, Julian Amery, je predlagal, da bi Slovincem dali zagotovila za južno

⁶ NA UK, HS 3/195.

⁷ NA UK, FO 317/33469/R 5488.

⁸ NA UK, HS 7/267.

Koroško, kjer je živel 100.000 Slovencev, in za Primorsko, toda brez Trsta (Istra bi bila slovenska), jim ponudili izgon nemške manjšine po vojni, saj je ta v večini sodelovala z gestapom in v peti koloni in se med okupacijo brutalno obnašala (s pripombo: verjetno bodo mnogi tudi masakrirani ob nemškem razpadu). O političnih razmerah v Sloveniji ni bilo besed.⁹ Govorilo se je tudi o možnosti balkanske federacije, zlasti zato ker so vedeli, da bosta Slovenija in Hrvaška zahtevali avtonomijo; v tako federacijo bi vstopili kot samostojni enoti poleg Srbije in Bolgarije, v najboljšem primeru še Grčije, zelo zaželeno pa bi bilo, da bi imela samostojno enoto tudi Makedonija. Vsem, zlasti Hrvatom, pa bi morali obljubiti sistem, ki bo socialno pravičen, s pošteno vlado in upravo; več o Sloveniji ni bilo omenjeno.

Glede prihodnje politike Velike Britanije do razmer v okupirani Jugoslaviji so izkušeni obveščevalci kmalu ocenili, da je najpomembnejši cilj združiti komuniste in Mihailovićevo gibanje; upali so, da je bil razlog za moskovsko spodbujanje komunistov le odraz prve nuje po pomoči v diverzijah in da ni bil ideološki ter da bo Moskva podprla združitev obeh gibanj; če pa je podpora ideološka, so menili, potem smo v nevarnosti, da bo prišlo 'anihilacije' protikomunistov bodisi s strani Nemcev ali pa komunistov. »Možje, ki bodo nadaljevali upor v Srbiji, bodo tisti, ki bodo določili prihodnost Jugoslavije, in londonska vlada jih mora podpreti.«¹⁰

Že takoj so britanske službe začele presoјati naravo odporniških gibanj; pri ocenah Tita in Mihailovića so nekateri že leta 1941 opozarjali na komunistično naravo Titovega gibanja. Tako je na primer Amery nekoliko pozneje zapisal, da komunizem ni le prepričanje, ampak tudi bojni načrt (besede so bile Churchillove) in da so prav v pričakovanju druge svetovne vojne stalinistični učenjaki urili na tisoče revolucionarnih in odporniških agentov. V tem je videl tudi vzrok za primerjalno slabost oficirjev za zvezo in dva razloga za to, da ti niso mogli vplivati na značaj odporniških gibanj. Prvič so na teren prišli razmeroma pozno, ker Britanci na začetku niso imeli ne tehničnih možnosti ne izkušenj, da bi poslali dovolj veliko število oficirjev za zvezo, in drugič, ker ti oficirji niso bili profesionalci v odporništvu, kot so bili to komunisti. Življenjskega pomena je, piše, da čim prej zgradimo močno odporniško mrežo za »železno zaveso« in se soočimo z rusko »hladno vojno«; to sta bila dobesedna izraza, ki sta bila očitno v rabi že med vojno.¹¹ Sicer pa so britanski obveščevalci že za Simovićevo vlado menili,

⁹ NA UK, HS 5/146, Julian Amery: Suggestions on Policy for Yugoslavia to Masterson and Seton-Watson, 20. 10. 1941.

¹⁰ NA UK, HS 5/938, poročilo A. Glana 17. 11. 1941.

¹¹ NA UK, HS 7/209, Julian Amery: Of Resistance, kjer Amery pravi, da so jih Sovjeti najprej teoretično podkovali v revolucionarnih šolah v Moskvi, nato so po svetu pridobivali praktične izkušnje v subverzivnem in podtalnem delu in končno so nekateri pridobili tudi vojaške izkušnje na Kitajskem, v Avstriji in Španiji. Ti so se po napadu na SZ takoj priključili spontanemu odporu, in ker so imeli profesionalno znanje te vrste in notranjo disciplino, so prevzeli poveljniški vpliv nad odporom.

da ima v njej prevlado reakcionarna srbsko imperialistična struja, kot so zapisali; in kmalu so začela prihajati še poročila o Mihailovičevih velikosrbskih idejah.¹²

Treba je opozoriti tudi na to, da so se Britanci dobro zavedali represalij, ki so jih okupatorji, zlasti nemški, izvajali v zasedenih državah. Jeseni 1942 so postali pozorni tudi na vse množičnejšo nemško prakso streljanja talcev. SOE je opozoril, da je pri svojem delu zbral že veliko dokazov o grozodejstvih, in predlagal, da se po radiu objavlja, da obstaja 'črna lista' Nemcev in izdajalcev, ki so ta dejanja zakrivali; iz tega je sčasoma nastala tudi pobuda za zbiranje gradiva o vojnih zločinih, prva razprava o tem je potekala v britanskem parlamentu jeseni 1942, in nato ustanovitev komisij za vojne zločine. Vendar je bil njihov glavni moto: napeti vse sile in poraziti sovražnika.

Eden od velikih problemov stika s Slovenijo in Hrvaško sta bila tudi general Mihailović in njegova t. i. ravnogorska politika.

Kot je znano, je SOE septembra 1941 poslal v Jugoslavijo prvo misijo, ki jo je vodil rudarski inženir kapetan D. T. Hudson, ki je že pred vojno delal za SOE v Beogradu. Njegova naloga je bila, da vzpostavi stik s katerim koli odporniškim gibanjem na terenu. Hudson je takoj srečal odporne, vendar partizane, ki jih je vodil Tito. Medtem so v SOE začela prihajati sporočila iz štaba Draže Mihailovića in Hudsonu so iz Londona naročili, naj prekine stik s Titom in poišče Mihailovičev štab. Mesec dni pozneje se je srečal z Mihailovićem in za leto dni postal edini tuji poročevalec o dogajanju v Jugoslaviji s terena; njegova poročila so brali v Londonu, najprej v SOE, nato pa so jih posredovali v FO. Hudson je Mihailoviću postavil pogoj, da bo dobil britansko pomoč, če ne bo napadal partizanov. Že oktobra 1941 pa je poročal, da mu Mihailović cenzurira poročila in da mu je lagal, ko je trdil, da so partizani napadli njegovo vojsko. Le z zvijačo je Hudson uspel oddati sporočilo, da se je v Jugoslaviji začela državljanska vojna, in začasno preprečiti pošiljanje pomoči iz Kaira. Obenem se je trudil ohraniti stik s partizanskim poveljstvom in konec novembra, v času nemške ofenzive na Užice, se je celo nekaj časa umikal s partizani v Sandžak in tako poročal tudi o njih. Hudson je Mihailovičeve izjave in ocene razmer označeval za pretirane, take kot na primer: »boj med mihailovičevci in partizani je spopad demokrata proti komu-

¹² Zato je britanska politična obveščevalna služba začela tudi bolj sistematično poslušati radio Svobodna Jugoslavija. Dobro so vedeli, da sovjetsko vodeni radio in komunistični tisk vodita propagando proti Mihailoviću, in zato so poleti 1942 tudi protestirali pri Sovjetih. Toda pozorni so postali po tem, ko se je proti Mihailoviću oglasil dr. Dragoljub Jovanović in ko je vlado v Londonu velikosrbskih idej oziroma odgovornosti za to, da tega ne zaustavi, obtožil še Stojan Pribičević, ki je spomladi preživel dva meseca v Londonu. Pribičević je izvor teh idej pripisoval nemški propagandi, ki so jo na zahod prek Turčije infiltrirali sumljivi kurirji in jo je nato širila predvojna beograjska oz. srbska profašistična birokracija v izgnanstvu. – NA UK, FO 317/33503/R 5606.

nistu« ali »naš boj je boj Srbov proti Hrvatom in ortodoksnih proti katolikom«. V SOE so zato kmalu Mihailovičeve trditve, med njimi tudi sporočila o okrutnostih komunistov, ocenili kot histerične; menili so, da si Mihailović želi orožje zato, da bi vzdrževal državljansko vojno, ne pa da bi zgradil močnejše jugoslovansko ali celo balkansko odporniško gibanje, kot so želeli zahodni zavezniki.¹³ Decembra 1941 so bile zveze prekinjene do marca 1942.

Ker so ostali brez zveze s Hudsonom in njegovimi prvimi poročili o državljanski vojni v Jugoslaviji, so Britanci vzpostavili stik s sovjetskim ambasadorjem v Londonu Ivanom Majskim in zaprosili Sovjetsko zvezo, naj poseže v Jugoslaviji tako, da bi vplivala na komuniste, da združijo svoje sile z nacionalisti oziroma patrioti, kot so imenovali mihailovičevce. Namen je bil, doseči nekakšen dogovor z Rusi na najvišji ravni o tem, da bi Mihailović in partizani »združili sile«, in zanj so se Britanci trudili še celo leto 1942. Z Mihailovićem pa tega vprašanja niso želeli načenjati, ker je že ob prvem poskusu pogovora o tej temi dal Hudsona na led za nekaj mesecev. Jugoslovanska vlada je sicer še naprej vztrajala, da želi poenotiti odporniško gibanje v državi. Toda ko so Britanci od zime 1941 do jeseni leta 1942 vlado spodbujali k temu, da bi izdala politično deklaracijo (Declaration of policy), s katero bi zavzela bolj odločno stališče, in da bi se postavila na čelo odpornikom v domovini, se ni zgodilo nič.

Na primeru jugoslovanske vlade in Mihailovića se tudi dobro vidi, kako močno je Britance skrbela tajnost zvez in varnost njihovih agentov in kako redkim so zaupali. Mihailoviću ne na začetku ne pozneje niso zaupali samostojne neposredne zveze z jugoslovansko vlado v Londonu kljub njenemu neprestanemu vztrajanju na tem. Jugoslovanski zunanji minister Ninčić je zato besnel.¹⁴ Že spomladi 1942 so SOE, SIS in vplivni minister jugoslovanskega dvora Radoje Knežević podpisali sporazum, da morajo zveze potekati izključno prek britanskih kanalov, z britansko šifro in z njenimi oddajniki. Britanci so bili neomajni, češ da so z veliko muko prišli do dokaj dobre šifre, za katero pa niso bili gotovi, kako dolgo bo zdržala; zavedali so se tudi, da imajo Nemci shranjene vse šifrirane telegrame. Britanska SIS in SOE sta leta 1942 večkrat ponovila stališče, kljub omahovanju v FO, da zaradi varnostnih razlogov ne bosta dovolila, da imata vlada in Mihailović svojo šifro. Sklicevali so se na to, da že imajo izkušnje, da je jugoslovanska vladna birokracija nezanesljiva, da ji iz malomarnosti uhajajo vojaške skrivnosti in da ima do tajnih vojaških informacij dostop preveliko število ljudi v njenih

¹³ NA UK, HS 5/934, Yugoslavia. SOE je ocenil, da Mihailović želi pomoč v orožju zato, da bi se boril proti Titu; pošiljali so mu sporočila (septembra 1942 celo osebno od generala Alexandra, vrhovnega poveljnika na Bližnjem vzhodu), naj izvaja sabotaže. Toda Mihailović je izvajal le manjše bojne akcije, za katere so v SOE menili, da so naredile Nemcem le toliko škode, kot je naredi komar kameli. Končno so v Jugoslavijo na Božič leta 1942 poslali Baileyja, ki naj bi med drugim zagotovil čim večjo pomoč pri zavezniškem vojaškem naporu in raziskal možnosti, da Mihailovičeva organizacija preraste v širše balkansko gibanje – razplet te zgodbe je znan.

¹⁴ Slobodan Jovanović in Momčilo Ninčić sta namreč menila, da je v raznih kairskih ustanovah, tudi v SOE, veliko takih, ki niso naklonjeni vladi in si želijo nazaj Simovića.

pisarnah; to je povzročalo stalne indiskretnosti, ki so hudo ogrožale ne le zveze (komunikacije), temveč tudi uspeh operacij v Jugoslaviji.

Jugoslovanska vlada je nato aprila 1942 le uspela Mihailoviću neposredno poslati eno pismo (obvestilo o vojaški krizi v Egiptu, ki se je začela po zamenjavi Simovića in prihodu Slobodana Jovanovića na čelo vlade) in mu naložila, naj tudi on zaprosi za neposreden stik z vlado. Pismo je povzročilo vnovično krizo med Mihailovićem in Hudsonom. Vse do jeseni 1942 se te razmere niso spremenile. Britanci so Jovanoviću vedno znova sporočali, da gre za vprašanje varnosti, s katero pri jugoslovanski vladi niso zadovoljni. London je hkrati spodbujal Jugoslovane, naj ustanovijo svoj lasten Deuxième Bureau.¹⁵ J. S. A. Pearson, šef oddelka SOE za Balkan, je vztrajal, da bi vsakršno samostojno komuniciranje med jugoslovansko vlado in Mihailovićem lahko povzročilo, da bo Mihailović razkril informacije o britanskih agentih v Jugoslaviji, in je tudi vztrajno navajal primere uhajanja podatkov.¹⁶ Nato so se septembra 1942 začeli nevarno množiti Mihailovićeve 'nepotrebni' telegrami, ki niso bili le brez vsebine (desetine telegramov z napredovanji, odlikovanji, sezname imen oseb, ki so jih ubili komunisti ipd.), ampak so bili tudi prepogosti in so kot taki preobremenjevali komunikacije ravno v času priprav na operacijo Bakla in so zato močno ogrožali šifre; ta promet je treba ustaviti, je zapisal polkovnik Pearson.¹⁷

Medtem so se od pomladi 1942 začele pojavljati ocene, da je Mihailović prav toliko kriv za razdor v Jugoslaviji kot komunisti. SOE v Kairu je že februarja sporočal, da nimajo dokazov, da bi uporniške sile, ki se borijo proti silam osi v Jugoslaviji, priznavale vlado v Londonu in da je politika SOE, da podpira vse upornike, medtem ko je možno, da jugoslovanska vlada želi le obnoviti predvojni sistem v Jugoslaviji in zato ne želi podpreti sil, ki se upirajo silam osi, tj. partizanov.¹⁸ Ščasoma je postajalo vse bolj jasno, da Sovjetska zveza Britancem ne bo pomagala pri uveljavitvi skupne fronte Mihailović-Tito in da se obe uporniški skupini spopadata tudi med seboj. Ob vseh drugih so oktobra še Američani izročili SOE poročilo o Mihailoviću, ki je bilo zelo kritično in nenaklonjeno.¹⁹

Drugo pomembno dejstvo je bilo, da je bil Mihailović za Britance zelo slab vir za dogajanje v Sloveniji in na Hrvaškem. Nejasno in zelo, zelo skopo je obveščal London in Kairo o svojih stikih s Slovenci in Hrvati. Po večkratnem vztrajanju Britancev ga je nato predsednik vlade Slobodan Jovanović 6. septembra 1942 neposredno vprašal, ali sploh ima kakšno organizacijo v Sloveniji in na Hrvaškem. Odgovor je bil, da se v Sloveniji izvaja organizacija kot v srbskih okrajih, enako

¹⁵ NA UK, FO 317/33468/R 5417.

¹⁶ NA UK, FO 317/33470/R 5960.

¹⁷ NA UK, FO 317/33470. SOE je resnično imel težave s temi telegrami, saj so jih sprejemali na Malti, potem pa nedešifrirane pošiljali naprej v London po zvezah SIS, ta pa jih je nato pošiljal nazaj v SOE Kairo; to je trajalo vse do oktobra 1942, ko so se končno dogovorili, naj Malta vsako pošiljko preprosto pošlje še v Kairo. – NA UK, HS 7/267.

¹⁸ NA UK, HS 5/393, telegram 2. 2. 1942.

¹⁹ NA UK, HS 7/267.

v Dalmaciji, Liki, Zahodni Bosni in Vojvodini. Trdil je, da je pozimi 1941/1942 dal navodila tajniku Mačkove stranke na Hrvaškem, toda da so rezultati slabi. Ko ga je Jovanović še enkrat vprašal, ali ve, kaj je to Slovenska ‹zastava› (Zaveza), mu je Mihailović odgovoril, da je podatke o Slovenski zavezi dobil od svojega poveljnika v Sloveniji, da je to organizacija vseh političnih strank, razen komunistov, ki je usmerjena v narodnoobrambno delo in na zbiranje vojske – sicer pa, je dodal, o tem povprašajte kar Stanka Rapotca. Šele iz komentarja SOE Kairo k Mihailovićevemu odgovoru je London zvedel za sestavo Slovenske zaveze (Miloš Stare, dr. Franc Lukman, dr. Andrej Gosar, socialisti, dr. Črtomir Nagode in ostanki Čokove stranke – kar koli je to že bilo), ki da ji načelujeta dr. Albert Kramer in dr. Marko Natlačen kot nacionalna voditelja, ki pa se ne angažirata veliko in vse prepuščata Janku Mačkovšku; vsi ti podatki so izhajali iz Rapotčevih zaslišanj. Zavezo so ustanovili decembra 1941, piše dalje SOE Kairo, Karel Novak pa se je junija 1942 srečal z Mihailovićem in mu zaradi varnosti verjetno ni zaupal vseh podrobnosti (bolj verjetno pa ga vse skupaj tudi ni kaj dosti zanimalo – op. JVS). Odgovor SOE iz Londona je bil: »Zahvaljujemo se vam za informacijo. Po naših podatkih pa so Natlačena partizani umorili marca zaradi kolaboracije s silami osi. Kaže, da se klerikalna in liberalna stranka vedno bolj obračata h kolaboraciji, da bi se branili pred partizani; dejansko so notranja nesoglasja v Sloveniji veliko bolj ostra kot v drugih delih Jugoslavije.«²⁰ Sledila je poizvedba zunanjega ministra Momčila Ninčiča v Bernu, ali je res bil Natlačen ubit; Krek je namreč trdil, da tega ne verjame. SOE je podvomil še o drugih Rapotčevih navedbah, recimo o tem, da ima Mihailović po vsej Jugoslaviji organiziranih okoli 70.000 mož.

Tretji problem so bila Mihailovičeva politična stališča oziroma ozka usmeritev le na Srbijo. V SOE so že v tem času začela prihajati Hudsonova poročila, kako Mihailović po vojni načrtuje vojaško diktaturo, ki bo preprečila protisrbstvo, Srbijo razširila na etnične meje, Hrvate, ki bodo proti, pa preprosto izgnala in tako dokončno rešila hrvaško vprašanje. V FO so ugotavljali, da se Mihailović obnaša kot srbski general z ambicijami postati diktator tipa Kemal paša, ki mu je malo mar za občutljive odnose med Srbi, Hrvati in Slovenci. To je odprlo nov problem: vlada v Londonu in Mihailović se bosta morala nujno sporazumeti o vprašanju politične svobode. Vendar v Londonu SOE in FO nista izgubila upanja in jeseni so načrtovali, da bi morda skupni britansko-sovjetski poziv pripomogel k pobotanju Mihailoviča in partizanov. Hudson je menil, da to ne bo zadostovalo, da bodo potrebna še močna zagotovila vlade in generala o politični svobodi v povojni Jugoslaviji.²¹

Septembra 1942 je SOE ugotovil tudi to, da Mihailović ne želi, da bi zavezniki vzpostavili kakršne koli neodvisne in neposredne zveze s posameznimi deli Jugoslavije (razen morda s Hrvaško) mimo njega ali njegovih zastopnikov.²² SOE

²⁰ NA UK, HS 5/919, telegram iz Londona v Kairo, 29. 9. 1942.

²¹ NA UK, FO 317/33470/R 5973.

²² NA UK, HS 7/267.

pa si je ves čas leta 1942 prizadeval, da bi v Slovenijo in na Hrvaško, brez vednosti jugoslovanske vlade, lahko poslal manjše skupine na čelu z britanskimi oficirji, da bi pridobil neodvisne informacije.

Pri tem je treba poudariti, da je bil glavni cilj v očeh Britancev vedno ta, da se v Jugoslaviji organizira čim bolj učinkovito odporniško dejavnost. Ali, kot je britanska vlada (oziroma njen ambasador Rendel) večkrat poudarila jugoslovanski vladi, je »SOE organizacija, ki jo zanima le aktivni odpor v Jugoslaviji, in ni v njeni pristojnosti, da se ukvarja z jugoslovansko notranjo politiko«. ²³

Drugače kot glede Mihailovičevih zvez se Britanci nikoli niso vmešali v zveze slovenskega ministra, podpredsednika jugoslovanske vlade v Londonu in vodje SLS dr. Mihe Kreka, niti jih niso poskusili nadzorovati ali si jih podrediti. Do Kreka in od njega je k Britancem pošta je prihajala tekoče; Krek jim je posredoval pisma in poročila, pa tudi članke iz časnikov (*Donauzeitung*, *Popolo di Roma* ipd.), ki jih je na primer dobil od švicarske katoliške zveze. Pisma so prihajala iz Ljubljane (po kurirjih SLS) do Rima oziroma Vatikana in nato prek Ženeve in Berna. Britanski FO je na tako razmeroma zgodaj dobil podatke o delovanju okupatorja v Jugoslaviji in o razmerah pod okupacijo. Poznamo tudi pošto, ki jo je pošiljal Mačkovšek, dr. Vladimir Miselj pa posredoval v London. ²⁴ Ko je ataše za tisk britanske ambasade v Bernu 21. decembra 1941 z diplomatsko pošto posredoval eno od poročil iz Slovenije v London, kjer je bilo namenjeno dr. Kuharju, je dobesedno zapisal, da če pošta ne bo varna, naj jo zadrži, on pa se bo videl »s svojim Slovencem« v Ženevi zato, da bosta zagotovila, da se izpustijo vsa imena itn., in dodal: »Verjetno je zaželeno, da Miseljevega imena ni na ovojnici.« ²⁵ Tudi Kuhar je torej dobival pošto iz Ženeve (od Mislja) in iz Vatikana.

Krek je torej imel svoje zveze s Slovenijo že od vsega začetka. Kot izhaja iz britanskega gradiva, je s svojimi spoznanji (poročili iz Slovenije in preostale Jugoslavije) seznanjal predvsem ambasadorja Rendela in Johna Bruce Lockharta iz FO, v manjši meri pa jugoslovansko vlado v Londonu. Vse kaže, da je Krek Britance obveščal bolj natančno kot pa Mihailovičevi telegrami. Britanci so namreč kmalu ugotovili, da Krek to dela na lastno roko, brez vednosti jugoslovanske vlade in njenega predsednika. Britancem je posredoval tudi tista poročila iz domovine, ki so kritizirala jugoslovansko begunsko vlado – ob tem je Britance prosil, naj vlade o tem ne obveščajo –, in celo gradivo OF. ²⁶ Včasih so se Britanci čudili, da to počne Krek, ki je verjetno, so zapisali, najbolj protikomunistični

²³ NA UK, FO 317/33465/R 2407.

²⁴ Jerca Vodušek Starič: »Dosje« Mačkovšek. Ljubljana 1994 (dalje Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek).

²⁵ NA UK, FO 317/33465/R 1014.

²⁶ NA UK, FO 317/33466/R 2153.

politik tukaj. Hkrati pa je ambasador Rendel februarja 1943 zapisal: »Dejstvo je, da so Krek in njegovi, kolikor jaz lahko vidim, gotovo najbolj 'jugoslovanski' od vseh različnih elementov tukaj. Prav gotovo je Krek naredil več za spodbudo jugoslovanske ideje in si prizadeval za neke vrste razumevanje med Srbi in Hrvati kot kateri koli drug minister.«²⁷

Krekovo delovanje v jugoslovanski vladi v Londonu bo zato treba temeljito in vsestransko osvetliti, predvsem njegova stališča do Jugoslavije in preseganja sporov med Srbi in Hrvati, ki so bila včasih diametralno nasprotna od tistih, ki jih je imelo vodstvo SLS v Ljubljani, pa prizadevanja za nove slovenske meje po vojni in za mobilizacijo proti okupatorju; vse to zasluži večjo pozornost, kot je je bil deležen doslej, ali celo več, kot so je deležni nekateri drugi.

Že prvo poročilo iz Slovenije, prispelo je oktobra 1941, na Britance ni naredilo kakega posebnega vtisa. V njem je bila opisana sestava t. i. Slovene National Committeeja (Narodnega odbora) v Ljubljani, ki da je nastal spontano takoj po okupaciji in ga je tvorilo 10 članov, šest iz SLS, trije liberalci in en socialist. Narodni odbor je svojo nalogo opravil dokaj dobro, tako trdi poročilo, saj je v usodnih dneh pomiril prebivalstvo in preprečil nepotrebne javne izgrede; okupatorji so ga najprej upoštevali, ko je šlo za manjše zadeve, Italijani celo pri večjih, nato pa so ga razglasili za nepotrebne. Odbor pa še vedno obstaja. Vodje strank so izgubili svojo avtoriteto, zlasti pri intelektualcih, in stranke so neenotne. To je omogočilo komunistom, da izvajajo svojo destruktivno dejavnost. Pod svojo zaščito in vplivom so ustanovili t. i. Osvobodilno fronto, ki pa je pod popolnim nadzorom komunistov. Delajo zelo trdo, izvajajo kraje, uboje in požige, ki pa nikomur ne koristijo. Inteligenca, zlasti liberalna, se skuša umakniti iz tega gibanja. Cilji komunistov so, da bo prihodnja Slovenija zajemala celotno ozemlje, kjer živijo Slovenci, od Tagliamenta do Visokih Tur, z Istro in Prekmurjem /.../ in da bo postala sovjetska republika v konfederaciji »Južno-slovanskih sovjetskih republik«. Vse stranke, razen komunistov, nadalje piše poročilo, so za Slovenijo v Jugoslaviji, želijo pa, da Slovenija dobi avtonomijo, bodisi v federaciji ali konfederaciji. Komentar FO k temu je bil med drugim: »Žal so komunistični elementi očitno močni v Sloveniji in Sovjetska zveza bo tam našla plodna tla za širjenje boljševizma pod pretvezo panslavizma.« Sir Orme-Sargent pa je samo dodal: »Brez vrednosti.«²⁸ Nato je prišlo še splošno poročilo o razmerah v Jugoslaviji, napisano v začetku novembra 1941, ki je po britanskem mnenju govorilo o moči komunistov v Sloveniji, kar je kazal odziv na poziv Osvobodilne fronte k temu, da bi ljudje 29. oktobra ostali doma in ne bi obiskali javnih ustanov.

Potem je Krek januarja 1942 Britancem poslal izjavo Združenih Slovencev (7 točk), zemljevid razporeditve okupacijskih sil v Jugoslaviji, podatke o upor

²⁷ NA UK, FO 317/37629/R 1717.

²⁸ NA UK, FO 317/33465/392. Poročilo je tudi trdilo, da so komunisti neposredno po okupaciji sodelovali z nacisti in fašisti in trdili, da so nacizem, fašizem in boljševizem tri oblike novega reda, ki bo regeneriral Evropo.

na Hrvaškem, poročilo iz okupirane Dalmacije, februarja pa poročilo o razmerah v Beogradu, poročilo o dr. Vladku Mačku in poročilo o nemški upravi na Koroškem in Kranjskem, maja poročilo o streljanju talcev itd. Podobno se je nadaljevalo tudi v prihodnjih mesecih. Junija je tako Krek Britancem izročil tri poročila o trpljenju enega od izseljencev, o razmerah v nemškem taborišču Št. Vid in o trpljenju v mariborskem koncentracijskem taborišču.²⁹

Britanci so februarja 1942 ocenjevali, kakšen odnos bodo imeli do vstaje v Jugoslaviji (ali jo bodo podprli in v kolikšni meri, da se bo lahko obdržala v hribih) in kako bodo vzpostavili stik z odporniki zaradi prekinjenih komunikacij z Mihailovičevim štabom; čakali so na stik z dvema misijama, ki so ju poslali v Jugoslavijo (Henna in Hydra).³⁰ Takrat je Krek britanski ambasadi pri begunski vladi v Londonu izročil tudi razglas, ki da ga je objavila OF v Sloveniji 1. decembra 1941.³¹ Trdil je, da je razglas dobil od enega svojih tajnih dopisovalcev, kako ga je dobil oziroma kako je prišlo v London, pa Rendelu ni zaupal.³² Razglas je jasno kazal, so ocenili v FO, da je razdor med partizani in Mihailovičem popoln,³³ medtem ko jim je jugoslovanska vlada dajala dokumente z nasprotno vsebino in govorila o »a very fair understanding between the two elements«.³⁴ Marca 1942 je SOE sporočil v FO, da so na podlagi podatkov War Officea (WO) ugotovili, da je v Jugoslaviji nameščenih 26 divizij sil osi, po čemer se da sklepati, da je večina teh dejavnih pri zatiranju upora, kar predstavlja dober temelj za to, da podprejo jugoslovanski upor.³⁵

Marca 1942 je Krek Johnu Bruceu Lockhartu prinesel pismo iz Ljubljane, ki je sicer bilo datirano 6. januarja 1942, on pa ga je prejel šele takrat. Pismo je po mnenju Britancev pisal nekdo iz klerikalne stranke. Iz njega in drugih podobnih poročil so v FO sklepali, da je vse bolj jasno, da je jugoslovanska vlada v Londonu popolnoma napačno ocenjevala utrip ljudi v svoji državi in da se prav zato komunistična propaganda širi kot požar. Ne bi bilo slabo, če bi vlada tole prebrala, so pripisali analitiki FO, čeprav politikov te vlade to verjetno ne bo zanimalo, saj so preveč zavzeti s svojimi malenkostnimi ljubosumji in spletkami. In pripisali so: nesreča je v tem, da vse kaže, da imajo komunisti monopol nad pozitivno propagando.³⁶ Aprila 1942 je sledila še ocena, da se prepad med ljudmi doma in vlado v

²⁹ NA UK, FO 317/33467/R 3821.

³⁰ Več o namenu in usodi obeh misij gl. Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE, str. 277–288.

³¹ Mišljeno je pismo Vrhovnega štaba Izvršnemu odboru OF 17. 11. 1941, kjer Vrhovni štab razlaga spor med partizani in četniki v Srbiji. – Josip Broz - Tito, Zbrana dela, knj. 7, Ljubljana 1981, str. 192. Možno je, da je to bilo del Mačkovškovega gradiva, ki ga je dr. Vinko Vrhunec prinesel v Švico in poslal naprej Kreku.

³² NA UK, FO 317/33466/R2164.

³³ NA UK, FO 317/33465/R1375. Ne morem razbrati, ali Krek s tem želi negativno vplivati na naše mnenje o komunistih ali o Mihailoviču, je komentiral Rendel.

³⁴ NA UK, FO 317/33465/R1394. Podobno je trdil Miloš Sekulić, ko je prišel iz Jugoslavije.

³⁵ NA UK, FO 317/33466/R 2132. Okupatorjeve vojaške enote naj bi bile: 17 italijanskih, 5 nemških, 4 bolgarske divizije.

³⁶ NA UK, FO 317/33466/R 2153.

Londonu samo še pogloblja. Krek je seveda obveščal Britance tudi o partizanskih grozodejstvih, potem ko se je spomladi 1942 začelo obračunavanje oziroma t. i. druga faza revolucije. Vendar so ga imeli za pristranskega, čeprav jih je tudi Mihailović obveščal o t. i. komunističnem terorju oziroma o podobnem dogajanju v Črni gori, Sandžaku in Hercegovini.

Britanci so si že sredi leta 1942 na podlagi teh poročil ustvarili približno sliko o komunistih v Jugoslaviji in njihovem delovanju. Vedeli so, recimo, za Borisa Kidriča in Lovra Kuharja. Kar pravilno so ugotovili: »V Sloveniji se je močna katoliška organizacija dolgo srečevala z opozicijo malih liberalnih strank, ki so sedaj nepomembne. Sinovi liberalnih očetov in nekateri mladi katoliki so se očitno uprli prepričanju svojih očetov in postali komunisti.«³⁷ Do julija so tudi uvideli, da je treba večino upora oziroma protiosnih vojaških operacij pripisati 'komunistom', čeprav se je BBC še vedno izogibal besedi partizani in so upornikom raje rekli patrioti. Obenem so še vedno objavljali pozive k enotnosti v Jugoslaviji. In začeli so podrobneje poizvedovati o velikosti Mihailovićeve in partizanske organizacije, o odnosih med Osvobodilno fronto in drugimi organizacijami v Sloveniji, o ustroju odpornišva na Hrvaškem, o položaju Mačka ipd.

Na podlagi vsega tega so obveščevalni analitiki FO, neodvisno od politike Sovjetske zveze, sredi avgusta 1942 začeli dvomiti, kot so zapisali, ali podpirajo pravega konja v Jugoslaviji. Sredi avgusta 1942 je Ralph Murray iz PID politično-obveščevalnega oddelka FO strnil zadnje novice iz Jugoslavije o sabotajah in pretrganih zvezah v Bosni, Dalmaciji in Sloveniji. Sklepal je, da teh bojov ni bilo mogoče pripisati Mihailoviću, temveč le partizanom. Poročila je komentiral takole: »Glavni neposredni dokaz pri tem izvira od slovenskega podpredsednika Kreka, ki sam konsistentno pripisuje *vso* rezistenco v Sloveniji komunistični Osvobodilni fronti in to obžaluje. To potrjujeta tudi Novačanovo poročilo (ki je pravilno zapisal tudi ime komunističnega voditelja) in vsa obveščevalna poročila, ustna ali pisna, od Kreka ali njegovih zvez. Da je ta odpor upoštevanja vreden, potrjuje tudi nedavna italijanska uvedba nasilne represivne politike, vključno s streljanjem talcev. Kot posredni dokaz: ljubljanski tisk je nedavno poročal o uboju horjulskega župana in poštnega načelnika v Drenovem; Gajda poroča o nemirih v Beneški Sloveniji (sklepamo lahko, da na manjši ravni); obstajajo tajni in zaupni podatki o prekinitvah zvez; na sodnih procesih so bili obsojeni Slovenci, ki pa jih klerikalci poimensko ne poznajo (možno je da gre za istrske liberalce); in končno, Mussolini je v govoru v Gorici posebej poudaril Slovenijo kot območje, ki bo deležno neizprosnega zakona Rima.«³⁸

O naraščajočem vplivu partizanov so govorila tudi Krnjevićeva poročila iz Hrvaške. Kmalu so nekateri v FO zaključili, da Moskva in partizani vodijo politiko stalnega pritiska na okupatorja in se spopadajo z njegovimi enotami, pa čeprav tvegajo uničenje. Medtem pa je politika jugoslovanske vlade v Londonu,

³⁷ NA UK, FO 317/33490/R 3034.

³⁸ NA UK, FO 317/33469/R 5474.

pa tudi Kreka in Krnjevičeva za Slovenijo in Hrvaško in Mihailovića (kar potrjujejo Hudsonovi telegrami) ta, da se ohranijo sile za poznejši vojni spopad. Zato trenutno kaže, da ima naša propaganda, ki zagovarja Mihailovića, malo zveze z dejanskimi razmerami v Jugoslaviji in da naši pozivi k enotnosti odporništva nimajo prave osnove. Dokazi kažejo, da bi britansko propagiranje zatrtja partizanske aktivnosti poleg političnih posledic lahko imelo nevarne učinke v sami državi.³⁹

Celo poletje je Krek prejemal vedno bolj zaskrbljujoča poročila o okupatorjevih grozodejstvih v Sloveniji. V začetku septembra 1942 pa je prišel k ambasadorju Rendelu z novim poročilom iz Ljubljane, ki ga je dobil od Alberta Kramerja; napisano je bilo 24. avgusta in je prišlo prek Berna (Mislija) v London.⁴⁰ Kreka je poročilo zelo pretreslo, saj je že dejstvo, da je nanj naslovil telegram njegov politični tekmeč, pomenilo, da so razmere res hude. Rendel je pripisal: »Normalno bi bilo, da bi to sporočilo poslal Natlačen, slovenski ban, ki je član Krekove stranke. Toda Natlačena Srbi sumijo kvislinših nagnjenj, po mnenju Kreka neupravičeno. Krek meni, da je Kramer poslal to sporočilo zato, da jugoslovanska vlada ne bi podcenjevala njegovega pomena.«⁴¹ Sporočilo, ki je v britanskem gradivu, se je glasilo: »Zaradi izjave generala Roatte ljubljanskemu škofu, da bodo Italijani, če bo potrebno, strli celotno provinco, so vplivni krogi, vključno z Zavezo, sklenili, da je treba sprejeti oportunistično politiko slovenske kolaboracije z italijanskimi oblastmi. To je edini način, da se narod obdrži pred uničenjem in se pridobi nekaj prostora za dihanje. Tudi Mihailović to svetuje, ker je trenutno nemogoče okrepiti slovenske vojaške sile. Težko bo izbrati prave ljudi, ki bodo to izvajali, ne da bi kompromitirali Zavezo. Negotovo je tudi, do kolikšne mere bodo Italijani pripravljeni na kompromis.«⁴² To besedilo, bodisi Kramerjevo ali Staretovo, je zakrožilo od FO, WO in SIS do SOE in iz Londona do vse do Kaira.

Vemo tudi, da je Krek dobil spremni dopis Mačkovška, ki je nekoliko drugačen in pravi: »V okolnostih, ki so popisane, se pojavlja na vseh straneh želja naj bi se s posebno ekipo inavgurirala oportunistična politika izvestnega (določenega – op. J. V. S.) sodelovanja z okupatorjem. Češ, da je to edina možnost obvarovati narod pred najhujšim in omogočiti neko dobo oddiha.«⁴³ Krek je takoj pisal bolnemu Kramerju, da je sporočilo prejel, in mu odgovoril: »Prosim, ne naredite

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ NA UK, FO 317/33470/R 5976. Komentar v FO k Krekovemu obisku je bil: »When the Slovenes are in a jam, they naturally squeel for help.« (Ko so Slovenci v zagati, po naravi kličejo na pomoč.) Toda prepričan sem, je dodal komentator, da nismo zmožni narediti več, kot da te podatke uporabimo pri propagandi.

⁴¹ Prav tam.

⁴² WO 202/158. Ko je sporočilo kot strogo tajno februarja 1943 prišlo do W. Deakina v SOE Kairo, mu je bil priložen memorandum, v katerem je pisalo, da se Zaveza očitno težko znajde med okupatorjem in OF, da sporočilo očitno izvira iz močno protipartizanskega vira in da nima velike vrednosti.

⁴³ Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 118.

ničesar, kar bi pomagalo silam osi.« Krek se je torej dobro zavedal, da kakršno koli sodelovanje z okupatorjem ne pride v poštev.

Krek je Britancem pojasnjeval razmere in težave v Sloveniji, češ da so Italijani pripeljali nove enote, ki so bile namenjene boju proti partizanom, a so namesto tega napadale slovenske vasi, dobesedno iztrebljale nedolžne prebivalce in praznile vasi ob železnici. Prosil jih je, naj ukrepajo in objavijo kaka zagotovila, ki bi Slovence odvrnila od kolaboracije. Predlagal je, naj pritisnejo na Italijane, bodisi s povračilno akcijo z bombardiranjem Italije, bodisi tako, da objavijo, da bodo krivci za hudodelstva v Sloveniji obsojeni po vojni. Obenem je prosil tudi za zagotovila o združitvi Slovencev v nacionalnih mejah, podobno kot so Čehom zagotovili neveljavnost Münchenskega sporazuma. Britanci so mu odgovorili, da ne morejo dajati zagotovil za dele držav ali ljudstev, a so oba predloga upoštevali pri nadaljnjih načrtih.⁴⁴ Krekove predloge je dobil celo zunanji minister Antony Eden, vendar z jasnim pripisom podrejenih, da so ti povračilni ukrepi posledica sabotaž na progah, po katerih potuje material iz Nemčije in iz tovarn Škode v Italijo in je namenjen v Libijo (kjer je britanska vojska s težavo branila El Alamein oziroma Egipt), kakor tudi na progah, po katerih prevažajo gorivo iz Romunije v severno Italijo. Predlagali so, naj Eden omeni Slovence poimensko v enem svojih govorov in celo razmisli o omembi meja.⁴⁵ To je bil namreč čas, ko so Britanci ugotavljali, da Mihailović z brezpredmetnimi telegrami maši njihove zveze, in so vztrajno, a zaman, nanj izvajali »najmočnejši pritisk«, naj začne z napadi na nemške komunikacije, zlasti železniške, v pomoč njihovi severnoafriški fronti.

V okviru teh splošnih okoliščin je potekala vojna politična usoda dr. Marka Natlačena in SLS v okupirani Sloveniji. Politični nastop Natlačena in SLS v prvem letu in pol po okupaciji ter njihova pogajanja in povezava z drugimi strankami v Slovensko zavezo marca 1942 so že več ali manj znane stvari. Čeprav Natlačen ni postal član ožjega vodstva Zaveze, so mu pripisovali vse pomembnejše odločitve, ki jih je v tem času sprejemala SLS. Znano je, da Mačkovšek članom vodstva Zaveze, še manj pa Natlačenu (ali recimo Kocetu), ni zaupal svojih povezav s Švico in Londonom. Znano pa je tudi, da je SLS imela lastne, skrbno varovane zveze z Vatikanom po kurirjih, ki so bili večinoma duhovniki (npr. dr. Marko Kranjc). Na drugi strani, med prejemniki poročil in v britanskih analizah, dr. Natlačena posebej niso velikokrat omenjali, so pa vedeli, kdo je. Znano je poročilo Mihailovića jugoslovanski vladi januarja leta 1942, »da general Rupnik sa Natlačenom ometa rad odreda đenerala Mihailovića služeći se okupatorima

⁴⁴ NA UK, FO 317/33470/R 5976.

⁴⁵ NA UK, FO 317/33470/R 6386.

...«,⁴⁶ in mnoga druga poročila iz Slovenije, vendar vseh niso pokazali Britancem (vključno z Natlačenovim iz leta 1942).

Britanci so, kot že rečeno, pripravljali analize razmer v okupirani Evropi tudi na podlagi okupatorskega in drugega tiska. V že omenjeni analizi iz 21. oktobra 1941 so navajali tudi Natlačena. Zapisali so, da je bil do okupacije ban dravske province oziroma Slovenije in da je 18. maja 1941 poslal poročilo papežu, ki ga je potem 29. avgusta 1941 objavil World Telegram v New Yorku. Natlačenovo poročilo naj bi opisovalo množične aretacije slovenske inteligence v Mariboru in njen izgon na Hrvaško, pa množične izgone duhovščine in konfiskacijo cerkvene imovine, izgone mnogih kmetov in trgovcev; govorilo naj bi tudi o razmerah pod italijansko aneksijo, o Grazioliju, vpeljavi fašističnih organizacij itn. Britanci so ocenili, da so podatki v Natlačenovem poročilu večinoma že znani, saj krožijo po zahodnem tisku in večinoma izvirajo iz Slovenca; dodali so še svoj sklep, da imajo Italijani očitno težave s Slovenci.⁴⁷ Podobne podatke, ki niso vsebovali povsem točnih števil, je uporabljal tudi Krek. 31. avgusta je po radiu BBC govoril o konfiskacijah imovine vseh tistih, »ki so bili zvesti Jugoslaviji«, o prepovedi uporabe slovenskega jezika, odpuščanju uradnikov, pošiljanju mladih ljudi na prisilno delo v Nemčijo na podlagi nemškega ukaza 2. maja 1941. Ali pa, ko je 1. oktobra dal Daily Telegraphu »natančne« številk o izgonu duhovščine na Štajerskem, češ da je ostalo le 7 duhovnikov od 474, v Ljubljani pa le 9 od 275, da so zasegli slovenske zadrage in da je bilo izgnanih že 280.000 Slovencev.

Iz britanskih analiz (npr. tiste, pripravljene na Univerzi Oxford) je bilo jasno, da so svoje ugotovitve utemeljevali na poročilih, ki jih je prejemal Krek. Pri ocenah SLS so, recimo, uporabljali poročilo s konca leta 1941, ki naj bi ga Kreku poslal eden od njegovih katoliških privržencev in je govorilo takole: Slovenska ljudska stranka (katoliki, so pripisali) je razdeljena na privržence dr. Rožmana (ki da so lojalni Kreku) in privržence dr. Gosarja, ki so se pripravljali pogajati s komunisti. In nato poročilo Kreku 6. januarja 1941, ki je trdilo: »...edino škof Rožman in nekaj študentov dela zagnano proti komunistom.« In še to, da so komunisti s svojo Osvobodilno fronto takoj po 22. juniju 1941 začeli z akcijami, medtem ko so bile druge stranke previdno neaktivne. Pa še Bičaničeva poročila o partizanih, ki da so povsod dobro organizirani in bolj množični od drugih, da odklanjajo Mihailovića kot izdajalca, da tudi drugod stranke sodelujejo s komunisti na podlagi skupnega programa, podobno kot v Sloveniji. Natlačena posebej niso omenjali.

Tudi SOE je bil okvirmo seznanjen stališči SLS oziroma klerikalcev, kot so jim rekli. Več ali manj je bilo njihovo razmišljanje podobno tistemu, ki so ga zapisali pozneje, ko so ocenjevali delovanje Karla Novaka: »Kaže, da je bil (Novak – op. J. V. S.) najprej aktivno povezan s slovenskimi klerikalci in njihovo politično organizacijo – Slovensko zavezo ter njihovo vojaško organizacijo – Vaško stražo

⁴⁶ Bogdan Krizman: Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Zagreb 1981, str. 356.

⁴⁷ NA UK, FO 317/33466/R 2055.

(Village or White Guard), to je milica, ki so jo mobilizirali pod italijanskim pokroviteljstvom, da se bori proti partizanom. Nato se je odcepil in ustanovil svojo frakcijo, t. i. Plavo Gardo. Verjetno je Mihailović načrtoval, da bo v Sloveniji oblikoval 'ilegalno' četniško gibanje in si zagotovil enako udobno razmerje tolerance in sodelovanja z uradno Belo Gardo, kot jo imajo on in njegovi tovariši z 'legalnimi' četniki ter Nedićevo upravo v Srbiji. Klerikalci pa so bili do tega načrta nezaupljivi, saj so ga videli kot nevarno grožnjo svojemu monopolu pri podpori Italijanov.«⁴⁸

V času političnih pogajanj med slovenskimi strankami za formiranje Zaveze je Karel Novak, ki je januarja 1942 postal Mihailovićev vojaški zastopnik v Sloveniji, začel zbirati oficirje in je imel pogovore z vodstvi slovenskih strank. Pa vendar se ni sestajal z voditelji strank, je povedal, ko so ga Britanci zasliševali leta 1944, temveč ko je šlo za t. i. klerikalno stranko z dr. Milošem Staretom, dr. Markom Kranjcem in dr. Jakobom Šolarjem. Svoj štab je, kot pravi, sestavil iz predstavnikov posameznih legij (sokolske, slovenske in Pobratima) in njihovih propagandistov in z namestnikom Josipom Lesjakom. Njegove predloge o odhodu ogroženih politikov v 'gozd' in formiranje enot naj bi Zaveza zavrnila, pri čemer je največjo odgovornost za to pripisoval klerikalcem. »Kot vse kaže so klerikalci takrat, kot tudi pozneje, izvajali pritisk na Zavezo, /.../ imeli so svojo lastno politiko in uporabljali svoje zveze tako z Vatikanom kot z Dražo Mihailovićem.«⁴⁹ Nesoglasja so se, kot vemo, nadaljevala s protesti klerikalcev proti ustanovitvi Lesjakove enote na terenu. Nato je Mihailović junija Novaka imenoval tudi za svojega političnega predstavnika v Sloveniji, toda klerikalci naj bi bili s tem nezadovoljni, saj so za svojega predstavnika imeli dr. Kreka, je trdil dalje Novak. Poleti so začele nastajati tudi vaške straže, ki so bile pod popolnim nadzorom klerikalcev in večinoma so jih vodili (mlajši) duhovniki; takrat je skrajna skupina pri klerikalcih (stražarji pod vodstvom Casarja in Žebota) začela zagovarjati popolno sodelovanje z Italijani in izvajati hudi propagando proti partizanom in Mihailoviću; konec leta 1942 so tudi ubili kapetana Lesjaka. Ta skrajna skupina naj bi bila v sporu s splošno politiko klerikalne stranke.

Znano je tudi, da so že v času prvih pogovorov o nastanku Slovenske zaveze jeseni 1941 nekatere skupine in sredinski, zlasti mlajši politiki zahtevali naj se s funkcij v prihodnjem skupnem telesu umaknejo kompromitirani politiki, kot je bil dr. Marko Natlačen. Kmalu se je izkazalo – in se nato ponavljalo skozi leto 1942 –, da zmerni politiki v Zavezi in nekateri posamezniki ostro obsojajo vsakršno sodelovanje z okupatorjem; vse to so vsebovala tudi njihova poročila v London Kreku (kot na primer poročilo dr. Jakoba Šolarja,⁵⁰ ki ga je Mačkovšek

⁴⁸ NA UK, HS 7/207, Četniki od aprila 1941 do julija 1944.

⁴⁹ NA UK, WO 204/12370.

⁵⁰ Šolar se je zavzemal za to, da bi se v Zavezi in v politiki SLS omilili ekstremni elementi desnice, in je nato leta 1943 celo poskušal združiti politike, ki so bili zaradi tega nezadovoljni s Slovensko zavezo.

odposlal 22. maja 1942). Ob ustanavljanju vaških straž je, dr. Andrej Gosar osebno pisal Natlačenu, da to, kar počne, ni v skladu s trenutkom, pa čeprav je tudi sam obsojal početje komunistov. Viden predstavnik sredine in član primorskega odbora Slovenske zaveze, ki se je pozneje leta 1944 tudi pogajal s partizani, dr. Josip Kamušič, je večkrat potoval v Rim in po tej poti pošiljal poročila zmernih politikov v SLS v London. Tako je, npr., VOS je že leta 1942 zaznal, da je v Rimu obiskal svetnika jugoslovanskega poslaništva v Vatikanu dr. Nikolo Moscatella in ga obvestil o nastanku vaških straž: »Vaške straže so sodelovanje z Italijani proti slovenskemu narodu in so delo SLS.« Moscatello, ki je redno pošiljal poročila vladi v London, je tudi to stališče posredoval naprej.

O umoru Natlačena pri zaveznikih ne najdemo veliko podatkov, čeprav so poročila o tem prišla v London. Poleg Mačkovška so razni viri o tem poročali v London. Tako je, Dominik Mandić je Kreku poročal, kako je znani komunist ubil Natlačena, s pripisom: »Mnogo treba žaliti da se Slovenci između sebe iztrebljuju.«⁵¹ Pozneje so Kreku poročali tudi odpravnik poslov v Lizboni M. Milovanović in drugi. V enem teh poročil, ki je prispelo prek Vatikana, je pisalo, da Italijani izrabljajo antagonizem med liberalci in klerikalci in te pritegujejo na svojo stran; klerikalni elementi sodelujejo z Italijani in jim pomagajo v boju proti partizanom predvsem s poznavanjem krajev in kot vodiči. Odziv partizanov na to je umor Natlačena.⁵² Tudi Milovanović je v strogo zaupnem poročilu Jovanoviću trdil, da je iz slovenskega vira izvedel, da so Slovenci začeli sodelovati z Italijani in da formirajo straže in odrede za boj proti komunistom; boj proti komunizmu je sedaj geslo klerikalcev, pa čeprav z Italijani, ki so izselili in zaprli okoli 70.000 Slovencev. Govorilo se je o 102 odredih, ki da so prisegli kralju in naj bi pravčasno stopili na zavezniško stran itn. Medtem sta izvršni odbor SLS in Zaveza iz Slovenije izražala zaupanje Kreku in njegovim sodelavcem v Londonu, To je Krek posredoval Rendelu.⁵³

Ko sta oktobra 1942 SOE Londonu in SIS razpravljala, kakšen bo britanski odnos do Jugoslavije in kam bodo pošiljali odposlance, so sklenili, da bodo ohranili dotedanjo politiko do Mihailovića in da bodo na Hrvaško infiltrirali agente, rekrutirane v Ameriki, o čemer bi se tajno dogovorili s Krnjevićem (in to obdržali v tajnosti pred Mihailovićem). Ko je šlo za spuščanje padalcev v Slovenijo, pa so zapisali: »Položaj v Sloveniji je zelo nevaren, ker elementi, s katerimi smo v preteklosti sodelovali in smo upali, da bomo z njimi sodelovali tudi v prihodnje, postajajo vedno bolj kolaborantski ob partizanski nevarnosti in pod pritiskom sil osi. Zaradi tega je *stik z njimi lahko nevaren* [poudarila J. V. S.]. Smo pa poskušali pridobiti FO, da izda neke vrste deklaracijo ali omembo Slovenije, ki bi jo lahko

⁵¹ Ljubo Boban: Hrvatska u arhivima izbegličke vlade 1941–1943. Zagreb 1985, str. 224.

⁵² Prav tam, str. 383–4. Pisec pisma Živko Antić, pravi, da je težko priti do resnice o sodelovanju Slovencev z Italijani, da le povzema kar je slišal na Reki, in da prilaga pismo za dr. Kreka, ki trdi nasprotno.

⁵³ NA UK, FO 317/37629/R 1717.

tolmačili kot obljubo o vrnitvi njihovega izgubljenega ozemlja. Tako bi lahko preprečili nevarnost njihove kolaboracije.«⁵⁴

Po tistem sporazumu s SIS je SOE London zato sklenil, da bo svoje stike s Slovenijo še naprej vzdrževal po že obstoječem kanalu. V prihodnje, kot v preteklosti, so zapisali, je za nas najbolje, da se osredotočimo na liberalne kroge, in to po skritem komunikacijskem kanalu. Skozi Slovenijo tečeta dve glavni komunikacijski arteriji. Zato je treba, so dodali, usmeriti vse napore v to, da se prodre v to območje in naredi načrt za napad na večji cilj, kot je na primer železniški viadukt pri Zidanem Mostu ali Borovnici. Ker slovensko osebje še vedno upravlja večino jugoslovanskega obalnega ladjevja, je SOE London predlagal tudi, da se pridobi oziroma podkupi člane posadk. Do vseh teh sklepov smo prišli, so zaključili, ker je postalo jasno, da Mihailović ne more predstavljati združene Jugoslavije.⁵⁵

V Kairu so se s to analizo in predlogi strinjali, češ da so že ves čas naklonjeni temu, da se brez vednosti jugoslovanske vlade v Slovenijo in na Hrvaško pošlje skupine, ki bi jih vodili britanski častniki, z namenom, da pridobijo neodvisne podatke. To v preteklosti ni bilo mogoče, ker ni bilo praktičnih možnosti. Ob tem so ocenjevali, da priljubljenost partizanov temelji na tem, da nimajo nobene zveze s starim režimom; zato bi bilo treba storiti vse, da se odstranijo stara strankarska kljuseta in se vlado reorganizira tako, da bo sprejela obvezo, da izvede reforme in poda neko izjavo o odnosih med Srbi, Hrvati in Slovenci.⁵⁶

Kmalu je postalo jasno, na kar so opozarjali nekateri slovenski politiki in intelektualci že leta 1942, da za zaveznike ne bo sprejemljiva nikakršna kolaboracija. Prvega aprila 1943 je Basil Davidson poslal v SOE Kairo oceno razmer v Jugoslaviji z uvodno pripombo, da je treba narediti konec nevzdržnim razmeram v Jugoslaviji. Zato je treba pretehtati, kateri politični krogi so zanesljivi in kateri skupni imenovalci bi zadovoljil večino Jugoslovancev. Sledila je ugotovitev, da so politične stranke v Jugoslaviji izgubile na pomenu, ostali so le še naslednji politični elementi: ekstremni srbski nacionalisti, srbska levica, ekstremni hrvaški nacionalisti, hrvaško kmečko gibanje, slovenska Osvobodilna fronta in ekstremni slovenski klerikalizem. »Del desnice v Sloveniji je pripravljen iti do skrajnosti, da obdrži monopol katoliške hierarhije in buržoazije v Sloveniji in da prepreči družbene reforme ali politično svobodo. Ti ljudje kolaborirajo z italijanskimi oblastmi proti slovenski Osvobodilni fronti.«⁵⁷ In sklenil: izguba časa je, da apeliramo na hrvaške nacionaliste in na ekstremne slovenske klerikalce, to so naši sovražniki ...

⁵⁴ NA UK, HS 7/267.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ NA UK, HS 7/267.

⁵⁷ NA UK, HS 5/938.

Boris Mlakar

***Odnos slovenskega partizanskega
gibanja do Marka Natlačena***

justifikacija voditelja bele garde

(KOMUNIKE VOSOF.)

V torek, 13. X. 1942 ob 9 uri zjutraj je organ Varnostne službe OF justificiral na njegovem domu advokata dr. Marka Natlačen, bivšega bana Dravske banovine in gosedenjega vrhovnega vodjo bele garde v Sloveniji. Obveščevalna služba OF je ugotovila naslednjo protislovensko zločinsko delavnost, ki jo je vršil dr. Marko Natlačen v zadnjem času proti osvobodilni borbi slovenskega naroda:

1./ Po tem, ko je sprejel članstvo v sosvetu Ljubljanske pokrajine in konec lanskega leta iz njega izstopil, je dr. Natlačen v letošnjem maju in juniju ponovno navezal tesne stike z vidnimi predstavniki okupatorskih oblasti vseh vrst. V tem času so Natlačena obiskovali na njegovem domu: tajnik fašistične stranke za ljubljansko pokrajino Orlando Orlandini, višja italijanska uradnika z Visokega komisarijata Teobaldo Zenaro in Tomassini, dalje zaupni (špionažni) in višji oficirji italijanske vojske. Sprejemal je tudi nemške vojaške predstavnike z Gorenjske ter štajerske in potemtakem svojega zločinskega delovanja ni omejeval samo na Ljubljansko pokrajino. Večkrat je potoval v Italijo. Udeleževal se je v hiši znamenitega ljubljanskega hitlerjevskega magnata nemške narodnosti večerij, ki so jim prisostvovali Grazioli, Robotti, polkovnik Strado, šef tajne policije Onis, nemški konzul ter drugi vojaški ter civilni predstavniki okupatorjev.

2./ Ko so se okupatorji odločili, da razplante in podžgo v Sloveniji krvavo bratomorno državljansko vojno ter pri tem uporabili belogardistične tolpe, je postal dr. Natlačen glava, duša in osrednja figura v organizaciji tega zločinskega podvzema bele garde proti osvobodilni borbi slovenskega naroda. Postal je vodja protinarodne reakcije na Slovenskem in vrhovni organizator vseh zločinskih podvzemov proti obstoju slovenskega naroda, ki jih je bela garda zakrivila v zadnjih mesecih. Po justifikaciji Avgusta Praprotnika začasno omajana slov. reakcija se je ponovno zgrnila okrog osebe dr. Natlačena.

3./ V svojstvu voditelja slovenske izdajalske reakcije je dr. Natlačen na svojem domu sprejemal vse posamezne organizatorje državljanske vojne med Slovenci in jim dajal smernice in navodila za delo na sektorjih, ki so jim bili poverjeni. Pri njem se je tedensko sestajal vrhovni štab bele garde (Bogumil Remec, Avgust Novak, Ivan Avsenek, dr. Miloš Stare, dekan Štrbec in dr.). K njemu so dnevno posamično hodili navedeni člani štaba po navodila. (Avgust Novak kot "general" "Slovenske legije", Ivan Avsenek kot intendant, dr. Miloš Stare kot šef belogardističnega tiska, Bogumil Remec kot Natlačenov poodlaščenec na sestankih izven njegovega doma). K njemu na dom so prihajali po smernice za delo in mu hodili poročati o "akcijah" na deželi številni podeželski belogardistični krvniki slovenskega ljudstva. Pri njem se je skoro tedensko sestajalo tudi vodstvo bele garde za mladino - takozvani "stražarji", dr. Ciril Žebot in Franc Casar, dr. Poštovna, Dolinar, Jereb in dr.

4./ Dr. Marko Natlačen je stal na čelu tudi vsem vojaškim pripravam za organizacijo oboroženih belogardističnih tolp po deželi in v ljubljanski okolici. Skoro dnevno se je sestajal z "generalom Slovenske legije" Avgustom Novakom, ravnateljem Vzajemne zavarovalnice ali pošiljal k njemu svojega zaupnika Bogumila Remca. Za mobilizacijsko mesto in taborišče je dal belogardističnim tolpom na razpolago svoje posestvo v Mirni peči na Dolenjskem. Pri sebi nadomu je sprejemal tudi komandanta Slovenske legije v Ljubljani, Rudolfa Smersuja in Jožeta Dobovška, ravnatoka pa tudi glavnega denuncijantskega zastopnika bele garde in njenega mihajlovičevskega priveska pri okupatorjevih policijskih in fašističnih oblasteh dne 8. X. 1943 justificiranega komisarja Kacimirja Kukoviča.

5./ Dalje je VOSOF razkrila intenzivne stike ljubljanskega belogardističnega glavnega štaba z dr. Natlačenom na čelu, s predstavniki nemške okupatorske oblasti na Gorenjskem v svrhu organiziranja belogardistične akcije na slovenskem ozemlju, ki je pod nemško okupacijo. Nemški okupatorji so se odločili, sprejeti belogardistične usluge v boju proti osvobodilni borbi slovenskega naroda julija meseca t. l. Skupna nova nemško-italijanska taktika v odnosu do bele garde je bila sprejeta in določena na konferenci med italijanskim komisarjem na okupirnem slovenskem ozemlju Graziolijem in voditeljem nemške okupatorske oblasti na slovenskem ozemlju Rainerjem, ki se je vršila v Celovcu sredi letošnjega leta. Po tem, ko so predstavniki nemške in italijanske okupatorske oblasti soglasno ugo-

Obvestilo slovenskega osvobodilnega gibanja o usmrtni Marka Natlačena (Slovenski poročevalec, 24. 10. 1941).

Odnos slovenskega partizanskega gibanja do Marka Natlačena

Dr. Marko Natlačen je kot ban Dravske banovine in hkrati kot član vodstva tedanje vodilne politične sile, tj. Slovenske ljudske stranke – Jugoslovenske radikalne zajednice, že po logiki razmer oziroma po zakonu vztrajnosti stal v ospredju tudi med burnim dogajanjem med napadom sil osi na Jugoslavijo aprila 1941 in po njem ter seveda tudi še v nadaljevanju. Koliko je bila tedanja njegova vloga za Slovenijo in Slovence v čemer koli odločilna ali celo usodna, pa je seveda stvar natančnih analiz in tem sledečih ocen njegovih konkretnih dejanj.

Iz časa tik pred začetkom aprilske vojne naj, kar zadeva podobo Natlačena v očeh političnih in idejnih subjektov ter tudi posameznih osebnosti, ki so pozneje sestavljale Protiimperialistično in Osvobodilno fronto, kot zanimivost uvodoma omenimo predvsem dva dogodka. Marca 1941 je tako več t. i. patriotičnih organizacij, npr. združenje dobrovoljcev in Društvo rezervnih oficirjev, ob pomoči ljubljanskega radia v ljubljanski Operi organiziralo veliko domoljubno prireditve – oddajo za celo državo, na kateri je govoril tudi Natlačen. Poznejši član Osvobodilne fronte dr. France Koblar je bil ob tej prireditvi in ob poudarjenem izražanju domoljubja ter pripravljenosti na žrtve prav pretresen ...¹ Na nekaj podobnega je opozarjal krščanski socialist in poznejši partizanski častnik Franc Miklavčič, ki se je spominjal političnega shoda v ljubljanskem Unionu, ki je bil namenjen dvigu morale pred morebitnim nemškim napadom. Prav Natlačen je imel na shodu ognjevit govor, ki ga je sklenil z besedami: »Fortes fortuna (ad)iuvat!«²

Po drugi strani pa je v istem času, tj. tik pred aprilsko vojno, Centralni komite Komunistične partije Slovenije, torej vodilne sile poznejše OF, izdal razglas, v katerem je ob zahtevah do nove jugoslovanske vlade omenjal »protiljudsko tolpo narodnih izdajalcev«, znotraj nje pa tudi Natlačena in njegovo domnevno pozivanje na obešanje Srbov iz leta 1914. Ob tem naj bi prav on še na predvečer padca izdajalske vlade »z najbrutalnejšim policijskim nasiljem dušil protikapitulantske demonstracije«, a je še zmeraj na položaju bana na Slovenskem, tako da tu »kapitulantska klika z Natlačenom na čelu« nadaljuje s svojim terorjem in izvaja množične aretacije komunistov ...³

Kakšne akcije je vodil Natlačen po izbruhu vojne, je znano iz mnogih virov. Ob tem se je sprožilo tudi gibanje prostovoljcev, ki so hoteli pomagati vojski pri

¹ France Koblar: Moj obračun. Ljubljana 1976 (dalje Koblar, Moj obračun), str. 161–162.

² Franc Miklavčič: Tretja »ločitev duhov«. V: Slovenec, 14. 8. 1992.

³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1. Ljubljana 1962 (dalje DLR 1), dok. 4, str. 18.

obrambi domovine, a se je tudi ta dobronamerna epizoda žalostno končala. Primorski emigranti so v Ljubljani organizirali svojo Soško legijo. Tako so bili tudi Primorci že 6. aprila pozvani v Narodni dom, da se priglasijo v prostovoljce. Dr. Lavo Čermelj in dr. Drago Marušič sta ob tej priložnost odšla k banu Natlačenu in ga prosila, da bi za prostovoljsko akcijo dal na razpolago večji znesek, ki ga je Čermelj tik pred tem deponiral pri banski upravi za namene Ciril-Methodove družbe. Natlačen se je obotavljal, češ da je denar strogo namenski, a je za naslednji dan le obljubil vsaj del omenjenega zneska.⁴

Ocene Natlačena s strani komunistične partije in njej pridruženih političnih sil se seveda tudi v prvih tednih po italijanski okupaciji Ljubljanske pokrajine niso prav nič spremenile. Sicer sokol Josip Rus je Natlačena pogajanja s poveljniki jugoslovanske vojske še med vojno v Zagradcu ocenil, zanimivo, kot razpust armade po vnaprej pripravljenem izdajalskem načrtu.⁵ Sam se je tedaj, bilo je 11. aprila, nahajal v Višnji Gori in je skušal ugotoviti, kdo ima pravzaprav oblast v deželi, a pravega odgovora ni mogel dobiti. No, naslednjega dne je v Ljubljani na sestanku sokolskega odbora zvedel za Natlačenov odhod na pogovore v Celje. Ob še drugih informacijah je sklepal, da »izdajstvo slovenskega vodstva je bilo dokončno«.⁶ Drugi vodilni sokol, France Lubej, je Natlačeno tedanje stališče oziroma ravnanje ilustriral z besedami: »Prvi italijanski vojaki so prišli v Ljubljano šele drugi dan proti večeru. Pot so jim kazali Natlačeni pandurji v strahu pred »svojo« razpuščeno vojsko, podobno kot po prvi svetovni vojni.«⁷ Konec aprila je CK KPS v svojem razglasu slovenskemu narodu in vojakom okupacijskih armad med krivci za narodno nesrečo, ki je tedaj doletela narode Jugoslavije, navedel tudi »slovensko kapitalistično gospodo«. Poleg tega naj bi »slovenska klerikalna gospoda« s strupenim sovraštvom storila vse, da bi onemogočila tesno zблиžanje med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo ter sodelovala pri nesrečnem pristopu k trojnemu paktu in končno pritisnila svoj pečat še izdajalskemu Narodnemu svetu. Ta gospoda je po tem razglasu v dneh po okupaciji v Narodnem svetu z banom Natlačenom na čelu nadaljevala svoje »kapitulantsko-izdajalsko delo« ter se za »judežve groše vdinja[la] italijanskim okupatorjem, da bi pod krinko lažni-ve fašistične »avtonomije« laže obdržala v sužnosti slovenski narod«.⁸ Podobno je pisal Slovenski poročevalec maja in junija, torej še pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo, npr. da Natlačen in družčina »ogabno ližejo pete zadnjemu eksponentu italijanskega imperializma«, a hkrati omenil, da pa se druga garnitura te iste gospode nahaja pri angleških imperialistih.⁹ Ko se je zatem po ustanovitvi

⁴ Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom. Ljubljana 1972, str. 105–106.

⁵ Josip Rus Andrej: Pričevanja in spomini. Ljubljana 1989, str. 83.

⁶ Veljko Rus: Zapiski iz življenja Josipa Rusa. Ljubljana 1992, str. 133–135.

⁷ France Lubej - Drejče: Odločitve : boj za demokratizacijo sokolstva na Slovenskem. Ljubljana 1980, str. 178.

⁸ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, knj. 1. Ljubljana 1965, str. 18–21.

⁹ Slovenski poročevalec, maj 1941.

sosveta Ljubljanske pokrajine Slovenski poročevalec spraševal, kdo so izdajalci slovenskega naroda, ki so bili imenovani v omenjeni sosvet, je ugotavljal, da je na čelu predstavnikov katoliškega kapitala v sosvetu prav Natlačen.¹⁰ Podobno je o lizanju pet imperialističnim osvajalcem isti list pisal ob priložnosti potovanja Natlačena, Puclja »in druge judeževske tovarišije« k Mussoliniju v Rim.¹¹ Ob nadaljnjem delovanju sosveta je Boris Kidrič sredi julija ocenil, da naj se izdajalci v fašistovskem sosvetu še toliko penijo v »predstaviteljskih« frazah, a po njegovem ostaja dejstvo, da razen svojega izdajstva niso predstavljali nikogar in ničesar, seveda za razliko od OF slovenskega naroda.¹² Vsemu temu pa je po njegovem mnenju dajala ton predvsem izdajalska vloga Natlačena, ob podtalni petokolonski vlogi generala Rupnika.¹³ Ob tem je poudaril, da se kljub širini slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja razredni moment v njem ni izgubil. Kam je vse to peljalo, je morda že pred tem nakazalo šesto geslo osvobodilnega boja, ki je napovedalo, da »brez boja proti izdajalski »lastni« kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi«.¹⁴

Tudi sicer zmerni dr. Makso Šnuderl, ki je v OF v Ljubljani zastopal štajerske begunce, je kljub nekaterim »uslugam«, ki jih je bil deležen od slovenskih oblastnih posrednikov, kritično presojal začetno obnašanje dotedanje slovenske politične elite v odnosu do italijanskih okupacijskih oblasti. Maja je zapisal, da sta Natlačen in Pucelj sprejela mesto v sosvetu sicer res z mislijo, da bi s tem služila narodnim koristim, a sta dejansko le služila koristim okupatorja. Še bolj kritičen pa je bil njegov zapis s konca julija, tj., da »tujec je tujec in bo svoje interese zastopal in ne naših. Ta takozvana avtonomija je samo bluff. Zato je bilo napačno od naših politikov Natlačena, Puclja in Adlešiča, da so šli na italijanske limanice. S tem so začasno dozdevno koristili nam, izdali pa narodni ponos in narodno čast«. Sledi je njegov recept za preživetje okupacije: »Nič z nikomer: potegniti se nazaj, čakati in pripravljati se!«¹⁵

V »Apelu katoliškemu duhovniku« v začetku septembra je Slovenski poročevalec v negativni povezavi spet omenil Natlačena, in sicer: »Slovenski katoliški duhovnik, mar boš dovolil, da te Natlačen ali katerikoli drugi »rezervni« krog vpreže v protinarodni voz? Mar boš dopustil, da te izkoristijo za borbo proti Osvobodilni fronti ...?«¹⁶ Čez dva tedna, po izstopu Natlačena in Ivana Puclja iz sosveta, je isti list izrazil mnenje, da sta »njena duhovna voditelja in narodna izdajalca Natlačen in Pucelj« to bila primorana storiti, in sicer »spričo vedno višjega narodnopolitičnega barometra« med Slovenci oziroma, kot se je nekaj

¹⁰ Prav tam, št. 2, 8. 6. 1941.

¹¹ Prav tam, št. 3, 15. 6. 1941.

¹² DLR 1, dok. 13, str. 49.

¹³ Prav tam, str. 76–77.

¹⁴ Slovenski poročevalec, 22. 6. 1941.

¹⁵ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941–1945, knj. I: V okupirani Ljubljani. Maribor 1993 (dalje Šnuderl, Dnevnik I), str. 91, 92, 132.

¹⁶ Slovenski poročevalec, 6. 9. 1941.

mesecev kasneje izrazil Kardelj, »iz strahu pred OF in množicami«.¹⁷ Kardelj je to dejansko omenjal v kontekstu realnega strahu ljudi pred Osvobodilno fronto in njeno Varnostno-obveščevalno službo. Italijanski visoki komisar Emilio Graziosi, ki je od obeh politikov zahteval in tudi prejel podrobno obrazložitev njenega odstopa, je to posredno potrdil, saj je v svojem zadevnem poročilu notranjemu ministrstvu napisal, da je bil dejanski motiv odstopa strah pred atentatom s strani komunistov zaradi njenega sodelovanja z italijanskimi oblastmi.¹⁸

Ob vsem tem je zanimivo, da se ravno v tistem času, tj. po izstopu iz sosveta, pojavljajo vesti o morebitnem vstopu SLS v OF oziroma vsaj dela le-te, pri čemer tudi ime Natlačen ni bilo izključeno.¹⁹ Edvard Kocbek se je namreč v poznem poletju 1941 intenzivno pogovarjal s skupino krščanskih socialistov in tudi s skupino dr. Andreja Gosarja o tem, kako naj se katoličani umestijo v tako ali drugačno odporniško gibanje in za kakšne strateške cilje naj se zavzamejo. V tem okviru je bilo eno glavnih vprašanj, kako omejiti konservativni vrh okrog Natlačen, ki se je po Kocbekovem mnenju v družbenem smislu izrazito zavzemal za status quo. Gosarja in prof. Jakoba Šolarja to ni toliko motilo, večji pomen sta pripisovala ustvaritvi enotne, tudi vojaške organizacije, iz katere nista izključevala niti t. i. »Natlačenove garde«, kar naj bi pripomoglo k preprečitvi izbruha državljanske vojne. Še konec septembra so tako v Kocbekovem krogu govorili o možnem vstopu SLS v OF, kar pa je kmalu postalo neaktualno, menda tudi zaradi izjave Prežihovega Voranca, da je OF za partijo le odskočna deska za končni prevzem oblasti.²⁰ Vse to je bil torej le kratkotrajni preblisk, toliko bolj, ker je sam Kocbek ugotavljal, da se pod Natlačenovim (in drugih) vodstvom začenja organizirati desnica kot »antikomunistični blok«. V nadaljevanju so resna občasna pogajanja tekla samo še s t. i. katoliško sredino oziroma skupino Andreja Gosarja.

Tako so vodilni partizanski subjekti v nadaljevanju Natlačen povezovali le še s t. i. protinarodno zaroto oziroma s protikomunističnim blokom. V tem smislu je bil konec novembra 1941 v Slovenskem poročevalcu zelo poveden naslov članka »Razbijmo protislovensko zaroto notranjih sovražnikov našega naroda«, v katerem sicer Natlačen ni bil naveden z imenom, a se med zarotniki navajajo pač prepoznavni »nekateri bivši voditelji bivše JRZ«.²¹ Ko je Varnostno-obveščevalna služba v začetku decembra ubila četniškega organizatorja in domnevnega gestapovskega agenta Fanouša Emmerja, ga je vodstvo gibanja povezovalo z Natlačenom, in sicer v tem smislu, da se je Emmer sestajal z njim, pri čemer

¹⁷ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, knj. 2. Ljubljana 1953, str. 70; DLR 1, dok. 151, str. 324.

¹⁸ Tone Ferenc: »Gospod Visoki komisar pravi ...« : Sosvet za Ljubljansko pokrajino: dokumenti. Ljubljana 2001, dok. 49, str. 152–153.

¹⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije (AS 1931), Nagodetov dnevnik, 18. 9. 1941.

²⁰ Edvard Kocbek: Zbrano delo, knj. 6. Ljubljana 1996 (dalje Kocbek, Zbrano delo 6), str. 653, 658, 678.

²¹ Slovenski poročevalec, 29. 11. 1941.

naj bi mu bivši ban izplačeval visoke vsote denarja, skratka financiral njegovo dejavnost.²² CK KPS je decembra 1941 izpostavil še t. i. jasne objektivne pogoje, ki na buržoazni strani netijo razredni antagonizem, npr. ruske zmage, kar naj bi povzročilo izjemno aktivnost bele garde, pač na čelu z Natlačenom.²³ Nasprotja med domačima taboroma so pozimi 1941/1942 postajala vse ostrejša, čeprav so se vsaj na protikomunistični strani omejevala le na propagandno dejavnost. V tem okviru se je npr. očitalo komunistom, da so aprila 1941 delovali v smislu razkroja kraljeve vojske oziroma pozivali k dezertiranju vojakov. CK KPS je na to odgovoril s komunikejem, v katerem je poudaril, da je tedaj od Narodnega sveta zahteval, da mu dovoli tiskanje legalnega letaka, ki je pozival k obrambi. Narodni svet in Natlačen naj bi to zahtevo odbila, nakar je CK KPS letak izdal ilegalno.²⁴ V začetku marca 1942 je v svoji izjavi Izvršni odbor Osvobodilne fronte vse večje italijansko nasilje povezal tudi z Natlačenom, češ da so rezultati tega nasilja oziroma Italijani s tem končno »do kraja razgalili Natlačeno in kazinsko peto kolono. S svojim ravnanjem so nedvoumno razkrili, kdo jim daje podatke in kje tičijo denuncianti.«²⁵ Zelo zanimivo pa je po drugi strani poročilo Dušana Kraigherja iz maja 1942 o sestanku Natlačenca s škofom dr. Gregorijem Rožmanom in dr. Lambertom Ehrlichom, na katerem naj bi Natlačen nasprotoval njuni taktiki, »češ da je zdaj treba, da se bela garda priključi partizanom (najbrž tako, da se gre v hribe). Na deželi, da je zlasti mlajša duhovščina za OF.«²⁶

Ob vsem tem se zdi, da sta vodstvi partije in OF o tedanjih Natlačenovih potezah marsikaj spregledali ali tudi zamolčali. To velja, recimo, za Natlačeno-va pogajanja ali bolje poskus pogajanj z nemškimi vojaškimi oblastmi v Celju, pri katerih naj bi šlo za Natlačeno-ve velike ambicije doseči neki status Slovenije pod nemškim protektoratom (spomine Josipa Rusa na ta dogodek smo sicer omenili). Podobno velja za vprašanje uničenja spisov oziroma dokumentacije o komunistih in sploh o političnih zapornikih pred prihodom okupacijskih oblasti v Ljubljano (omenja se tudi primer Jesenic). Tone Fajfar sicer v svojih spominih navaja, da sta Natlačen in Lovro Hacin v svojem vnetem oportunizmu te spiske izročila Italijanom, a iz drugih virov je razvidno, da je bila ta dokumentacija uničena in da jo je pozneje Hacin po svoji odločitvi in na zahtevo italijanskih oblasti skušal sam rekonstruirati. Prav iz njegovega pričevanja na povojnem procesu v Ljubljani je razvidno, da je poleg vloge podbana dr. Stanka Majcna in komisarja Vladimirja Kanteta pri uničenju omenjenega gradiva bil odločilen prav Natlačenov nalog, ki naj bi ob tem celo izjavil, da »komunisti se bodo borili za domovino«.²⁷ Na sicer manj določen način to potrjuje v svoji spominski literaturi

²² DLR 1, dok. 94, str. 211, dok. 95, 216.

²³ Prav tam, dok. 104, str. 234.

²⁴ Prav tam, dok. 137, str. 295.

²⁵ Prav tam, dok. 139, str. 302.

²⁶ ARS, AS 1931, t. e. 711, Specialna obveščevalna 1942, 20. 5. 1942.

²⁷ Tone Fajfar: Odločitev. Ljubljana 1981, str. 28–29; ARS, AS 1931, t. e. 541 Proces Rupnik, Lovro Hacin, št. 5658, 5969, 6087.

tudi pisatelj Juš Kozak.²⁸ Natlačenova pot v Rim v začetku junija 1941 je bila seveda opažena in tudi krepko obsojena, ni pa tedaj bilo širše znano, da je bivši ban s seboj odnesel poročilo o do tedaj nepredstavljivem nacističnem nasilju nad Slovenci na okupiranem Gorenjskem in Štajerskem in ga izročil Mussoliniju in papežu ter naj bi bilo namenjeno tudi Hitlerju. Prek patra Kazimirja Zakrajška pa je to poročilo že kmalu našlo pot tudi do javnosti v Severni in Južni Ameriki. Za to je sicer od Josipa Petejana izvedel dr. Makso Šnuderl in si to zapisal v svoj osebni dnevnik.²⁹ Tine Debeljak je leta pozneje sicer zatrjeval, da je Natlačen šel tedaj v Rim predvsem zato, da je lahko odnesel in predal omenjeno poročilo, a je ta trditev seveda danes nepreverljiva oziroma malo verjetna, saj so dobro poznani drugi formalni razlogi, zaradi katerih je slovenska delegacija odšla k Mussoliniju.³⁰ Podobno ni bilo znano dejstvo, da je po končanem drugem tržaškem procesu brzojavko Mussoliniju s prošnjo za pomilostitev tedaj obsojenih na smrt poleg drugih vidnih Slovencev poslal tudi Natlačen.³¹

In če omenimo še eno epizodo, podobno velja za znameniti sestanek pri škofu Rožmanu 12. septembra 1942, ki ga je škof sklical zaradi resnih groženj s še večjim nasiljem italijanskih oblasti do slovenskega prebivalstva zaradi dejavnosti partizanskega gibanja. Italijani so namreč zahtevali večje sodelovanje samih Slovencev pri nevtraliziranju partizanstva. V drugačnem primeru pa bi sledilo že omenjeno večje nasilje. Škof je sklical 18 bivših politikov in drugih vplivnih posameznikov in jih povprašal za mnenje, kaj storiti – iti v tozadevno sodelovanje ali ne. Mnenja so bila deljena, pri čemer naj bi se Natlačen zavzel za sodelovanje, čeprav ne brezpogojno. Za nas je pri tem merodajno dejstvo, da se je sestanka udeležil tudi pristaš OF, že omenjeni France Koblar. Ta je o sestanku in o takratnem stališču Natlačena do partizanstva pisal v svojih spominih, a je o tem dajal tudi ustne izjave. Iz obeh virov je razvidno, da je Natlačena motilo predvsem to, da partizani niso priznavali države (Jugoslavije) in kralja, in da zato po njegovem mnenju niso bili prava vojska, a hkrati naj bi tudi izjavil, da pa so osvobodilno gibanje!³² Na tem sestanku je bil sicer navzoč tudi dr. Vladimir Šuklje, ki je o tem

²⁸ Juš Kozak: *Lesena žlica*, knj. 1. Ljubljana 1947, str. 57; Tone Štefanec: *Kriv za mučenje in smrt upornikov*. V: *Svobodna misel*, 9. 9. 2011, str. 14. Zanimivo je, da je ob tem vprašanju še v letu 2009 prišlo do polemike med dvema katoliškima intelektualcema, in sicer med Ivom Keržetom in Alojzjem Rebulo, pri čemer je slednji Natlačenovo ravnanje zagovarjal. Gl. Ivo Kerže: *Ozdravljenje*. V: *Tretji dan*, 2009, št. 3–4, str. 2; Alojz Rebula: *Credo*. V: *Družina*, 14. 6. 2009, str. 32; Ivo Kerže: *Slovenski katoličani in komunizem*. V: *Družina*, 28. 6. 2009, str. 32.

²⁹ Šnuderl, *Dnevnik I*, str. 98; Kazimir Zakrajšek: *Ko smo šli v morje bridkosti*. Washington 1942, str. 183–203; *Yugoslavia: Political Diaries 1918–1965*. Volume 3: 1938–1948. London – Oxford 1997, str. 174–175.

³⁰ Tine Debeljak: *Spomin na 25-letnico dr. Natlačenove smrti*. V: *Svobodna Slovenija*, 18. 10. 1967.

³¹ Milica Kacin Wohinz, Marta Verginella: *Primorski upor fašizmu 1920–1941*. Ljubljana 2008, str. 342; ARS, *Zbirka dokumentov o nasprotnikih partizanstva (AS 1515)*, Milan Mravlje Ivanu Puclju 12. 12. 1941.

³² Koblar, *Moj obračun*, str. 177; Janko Pleterski: *Zapis pogovora s predsednikom Slovenske ma-*

pričal na povojnem procesu proti Rupniku, Rožmanu in drugim. Kar zadeva vlogo Natlačena je navedel le to, da se je izrekel za organiziranje odpora proti partizanskemu gibanju in da je zatem polemiziral z dr. Otmarjem Pirkmajerjem, ki je zastopal stališče, da takšnega organiziranja odpora proti partizanom ni mogoče smatrati »kot organizacijo varnosti, dopuščene v smislu Haaških konvencij«.³³ Za organizacijo konkretne akcije proti partizanstvu se je sicer že precej časa pred tem prizadeval industrialec Avgust Praprotnik, ki je to tudi plačal s svojim življenjem. Kakšen je bil odnos Natlačena do tedanje njegove pobude, pripoveduje poznejše pričevanje enega izmed urednikov liberalnega glasila »Jutro«. Po njegovem naj bi Natlačen Praprotnikove načrte za likvidacijo voditeljev OF skupaj z Albertom Kramarjem zavrnil, »češ, da ni mogoče misliti na medsebojno pobijanje«.³⁴

»Vrhunec« odnosa OF, predvsem pa vodstva KPS in VOS do bivšega bana seveda predstavlja atentat oziroma njegov uboj 13. oktobra 1942, a je ta dogodek imel tudi svojo predzgodovino. O zanimivi tozadevni epizodi z začetka septembra 1941 poroča poznejši visoki partizanski častnik Stane Semič - Daki, ki je bil tedaj član Mokrške partizanske čete pod poveljstvom Ljuba Šercerja. V četo je tedaj prišla novica, da bivši ban v družbi škofa Gregorija Rožmana pogosto zahaja na Kurešček, seveda ob spremstvu izanskih orožnikov in tudi civilnih policistov. Ob privoljenju Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet in ob sodelovanju organizacije OF v Iški vasi je Šercerjeva enota sklenila Natlačena in Rožmana ujeti. Omenjena sta se do Gorenjega Golega zmeraj pripeljala z avtomobilom ter nato peš s spremstvom nadaljevala pot do Kureščka. Po Dakijevem spominu je okrog 5. septembra Šercer izbral 15 prostovoljcev, ki so postavili zasedo med Golim in Kureščkom. Njegova navodila so bila, da je treba oba ujeti živa, na Natlačena pa streljati samo v primeru, če bi on odgovoril s strelji; seveda naj bi ob tem uničili njuno oboroženo spremstvo. A prvi dan so nanju čakali zaman. Akcijo so ponovili naslednji dan, pri čemer so bila navodila spremenjena v tem smislu, da naj bi Natlačena ujeli ali ustrelili, škofa pa pustili iti dalje. Okoli poldneva so res zapazili kolono z obema uglednima osebama. Ko so se približali že na strelno razdaljo, pa je prišel četni komisar z navodilom od »Osvobodilne fronte«, da ju je treba neovirano pustiti, da gresta na Kurešček. Šercer jim je takoj prepovedal streljati in omenjeni so prešli mimo zasede na razdalji 30 do 40 metrov. Daki je ob tem dodal, da so bili partizani v zasedi nad tako odločitvijo zelo nejevoljni, a da jih je Šercer tolažil, da bodo že kje drugje napravili akcijo tako, da jim nihče ne bo mogel spreminjati njihovih načrtov.³⁵ Prav tako septembra 1941 naj bi

tice profesorjem Francetom Koblarjem dne 28. septembra 1971. V: Glasnik Slovenske matice 1990, št. 1–2, str. 21; Tone Ferenc: Fašisti brez krinke : dokumenti 1941–1942. Maribor 1987, dok. 102, str. 432–433.

³³ ARS, AS 1931, t.e. 547, Proces proti Rupniku, Pričevanje dr. Vladimirja Šukljeta, št. 860–861.

³⁴ ARS, Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (AS 1643), fasc. 457/IV, Poročilo o delu slovenskega dela JNS v okupacijski dobi, str. 5.

³⁵ Stane Semič - Daki: Najboljši so padli, knj. 1. Ljubljana 1971, str. 48–50; Olga Krajger: Skica za portret Slavka Židanika. V: Borec, 1989, št. 10–11, str. 1105.

Natlačen dobil grozilno pismo, seveda s partizanske strani, in nato tudi v začetku novembra. Pri tem pa gre vendarle dodati, da se je vsaj uradno partijsko vodstvo izrekalo proti takemu načinu pritiska na domače nasprotnike. Toda organizacija OF je bila tedaj že toliko razčlenjena in razširjena, da je iz njenih vrst lahko prihajalo tudi do takšnih potez.³⁶

V naslednjih mesecih vsaj glede na razpoložljivo dokumentacijo ni bilo zaslediti znakov tako agresivnih namenov do Natlačena. Toda pozimi 1942 se je to spremenilo, kajti partijsko vodstvo je sklenilo radikalno zaostriti nastop proti t. i. beli gardi, tudi v perspektivi tedaj pričakovanega skorajšnjega konca vojne, pač pod vtisom vojaškega preobrata pred Moskvo. Na dnevni red je tako spet prišlo vprašanje Natlačena. Februarja in marca je bila tako njegova likvidacija, kot se je pozneje izrazila Zdenka Kidrič, »aktualna«. Kot je v začetku septembra 1942 pisala Vladimirju Krivicu, pa so bile tedaj »z našimi Kristusi velike borbe zaradi tega«.³⁷ Očitno so bili krščanski socialisti proti. Marca 1942 so sicer lažni alarm v tej zvezi sprožili v krogih emigrantske vlade. Njen poslanik v Bernu je namreč v Vatikan sporočil, da naj tamkajšnji jugoslovanski poslanik Nikola Moskatelo preveri resničnost vesti, da so v Ljubljani ubili bana Natlačena. V London je namreč podpredsednik vlade Miha Krek – in to prav iz Berna – dobil sporočilo, da so komunisti nanj izvršili napad ...³⁸ Da pa so tedaj v partijskem vrhu resno razmišljali o Natlačeni likvidaciji, pa vsak na svoj način pričata tako Edvard Kocbek kot tudi Josip Vidmar, torej člana najožjega vodstva OF.³⁹ Po pričevanju prvega je konec aprila 1942 Edvard Kardelj v svojem imenu in v imenu »tovarišev« predlagal, da se je treba »nujno lotiti belogardističnih glav«, konkretno tudi Natlačena in Ehrlicha. Kocbek je bil proti in je svetoval, da je z vidika okupatorske uredbe o streljanju talcev likvidacije treba omejiti na izrazite narodne izdajalce in pri tem izključevati »politične krivce«. »Tovariši« naj bi bili po njegovem živčni, kar naj bi bil izraz nepoznavanja in tudi precenjevanja moči »bele garde«. Podobno o tem poroča Vidmar, le da zadevo datira v začetek maja. Po njem naj bi bil predlog likvidacije Natlačena pravzaprav edini tak primer, ki sta ga VOS oziroma partijsko vodstvo sploh predložila »v razsodbo« Izvršnemu odboru OF. Vidmarju se po njegovih besedah obtožno gradivo tedaj ni zdelo dovolj tehtno in je to zavrnil, tako da je Kardelj, ki po Vidmarjevih navedbah stvari ni hotel dramatizirati, po krajši razpravi predlog umaknil. Konec julija je nato Kardelj v pismu Kidričevi spet namignil, da »bi bilo v tej situaciji izredno koristno, če bi padel eden ali drugi od vodij belogardistične vojaške (ne civilne) organizacije«, kar je bilo moč razumeti, da ni mislil na Natlačena.⁴⁰ Mesec dni pozneje je Vladimir Krivic

³⁶ ARS, AS 1931, t.e. 541, Proces Rupnik, Lovro Hacin, št. 6089; Dnevnik Lojzeta Udeta, zapis 25.–27. 8. 1941; Ivan Ahčin: Dr. Marko Natlačen. V: Svobodna Slovenija, 16. 10. 1952, str. 2.

³⁷ ARS, AS 1931, t.e. 709, Korespondenca Zdenke Kidrič, pismo Vladimirju Krivicu 7. 9. 1942.

³⁸ Arhiv Jugoslavije, fond Jugoslovanska kraljevska vlada v Londonu (AJ 103) 5–54; ARS, AS 1931, t.e. 543, Proces Rupnik, Miha Krek, št. 3909.

³⁹ Kocbek, Zbrano delo 6, str. 706; Josip Vidmar: Obrazi. Ljubljana 1985, str. 485.

⁴⁰ ARS, AS 1931, t.e. 709, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič 29. 7. 1942.

menil, da nameravani atentat na generala Rupnika ni smotrni, pač pa da bi zelo v poštev prišel Natlačen.⁴¹ Pozneje je ocenjeval, da je videti, da Natlačen iz ozadja duhovno vodi vso »klerikalno bega«, vendar da kakih konkretnih obtežilnih stvari o njem nima, da pa je zelo konspirativen in »praktično skoraj nedosegljiv«.⁴²

Poleti 1942 je VOS sicer vzpostavil zelo tesen nadzor nad Natlačenom, beležil vsak njegov obisk in druge personalne stike ter prek tega sklepal o njegovem delovanju in o vlogi, ki naj bi jo imel v okviru nasprotnega tabora. Tak nadzor je bil možen predvsem zaradi opazovalne točke, ki jo je imel VOS v stanovanju nasproti Natlačenove hiše. Kljub registriranju številnih obiskovalcev Natlačenove hiše pa vodstvo VOS-a ni moglo dokazati, da bi bil bivši ban na kakšnem formalnem položaju v taboru »bele garde« ali da bi celo imel izdajalske stike z italijanskimi oblastmi. Šele v začetku oktobra 1942 je iz posrednih izjav izvedelo, da je vodja Stražarjev Ciril Žebot na obisku pri Natlačenu le-tega imenoval kot vodjo in mu zagotavljal, da bodo neko nalogo hitro izvedli.⁴³ Vsekakor pa je še septembra Zdenka Kidrič kategorično zagotavljala, da Natlačen ne pride v poštev za likvidacijo. Mnenje je spremenila konec meseca, ko je pisala Kardelju: »Kako gledate na likvidacijo Natlačena, mi mislimo da. Prosimo odgovora.« Sočasno je Kardelju pisal tudi Krivic in ga obvestil, da se bo zdaj VOS orientiral na »glavne organizatorje državljanske vojne – zlasti Natlačena itd., ki so ga oni spočetka podcenjevali, a precenjevali prestrašenega in bolnega Rupnika«.⁴⁴ Na vse to je Kardelj 9. oktobra odgovoril: »Zadnjič si me vprašala radi Natlačena. Razume se, da se strinjamo. Bilo bi naravnost sijajno. Ali pa kdor koli podoben.«⁴⁵ 13. oktobra 1942 je bil nato na Natlačena izveden atentat, o čemer je Kardelj še istega dne z velikim veseljem obvestil Borisa Kidriča, Franca Leskoška in Ivana Mačka. Prva dva sta se odzvala s čestitkami, posebej še za neposredne izvajalce atentata.⁴⁶

⁴¹ Prav tam, Vladimir Krivic Zdenki Kidrič 28. 8. 1942.

⁴² Prav tam, Vladimir Krivic Zdenki Kidrič 4. 9. 1942.

⁴³ ARS, AS 1931, t.e. 1499, Franc Stadler-Pepe, Poročilo št. 14, 3. 10. 1942.

⁴⁴ DLR, knj. 3. Ljubljana 1966, dok. 106, str. 241, dok. 115, 272.

⁴⁵ ARS, AS 1931, t.e. 709, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič 9. 10. 1942.

⁴⁶ Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 14, str. 72.

Dr. Marko Natlačen na zboru Stražarjev 25. maja 1942; sedi levo od dr. Lamberta Ehrlicha (na sredini). Naslednjega dne je bil Ehrlich ubit s strani VOS na Streljiški ulici v Ljubljani.

Stane Okoliš

***Uboj Marka Natlačena
in streljanje talcev v Ljubljani***

V torek ob devetih je v duhovnika preoblečen komunist ubil dr. Marka Natlačena v njegovi lastni delovni sobi.

Danes izjutra ob devetih se je ko blisk naglo odprla po Ljubljani von, da je padel ob mizi, ki kroge zdel bivši bon d. Marko Natafien. Smot je le prej dobro vedela, da je dobival kajnak gorilna pisma od komunističnih milic, toda vendar samo živeti pod vtiom, da si komunisti tega koraka ne bodo upali izvesti, ker preveč občutno zadeli v javno masoje. Toda vplivno je pritrkala stiska komunistično stranko

Kaj je Nalčaja dovolil komunistična stružna v tmemoru di, Nalčaja? Natanj je čisto jana. Hoda se ga je izobilni kot pomenitanga naspričnaka. Nalčaja je bil v tmemoru di, Nalčaja? Natanj je čisto jana. Hoda se ga je izobilni kot pomenitanga naspričnaka. Nalčaja je bil v tmemoru di, Nalčaja? Natanj je čisto jana. Hoda se ga je izobilni kot pomenitanga naspričnaka.

[illegible]

Zato je za samo izražanje zaradi kaznovanja krivcev zločinov sodelovanje z zločincim ljudje, ki so nasredil komunistični propagandi, ki se pri mnogih izprevedla moralne pojme ter iz polnitenja naredila lažljivo, iz morale pa nemoralno, imajo zopet poseben, čeprav naj vse tragičen in krvav primer, da spredvidijo in zopet uredijo hierarhijo pravnih vrednot. Zaključni krivci pa, ki se morda sedaj veselijo posledicega atentata, naj vedo, da se odpor proti ali beženju zločincem ni niti za las zmanjšal s smrtjo dr. Natlačenca.

usmiljenja. Nihče pa se ne bo nabel, da bi mu
mogli učitati kdaj senco nepokornosti. Rodil se
je dne 24. aprila 1886 v Manjših v dolini Vipave.
Obiskoval je gimnazijo v Ljubljani ter je v odlični
dozri srednje šole. Poavil se je pravnemu študiju
tudi ter je na Dunaju promoviral leta 1912 za
doktorja. Po več letih pripravništva kot advokat
skoupnjen je nato leta 1919 odprl lastno advo-
katsko pisarno v Ljubljani.

Se značajni i politički delovnojima iz oblasti kulture, obrazovanja, nauke, sporta i društvenih delatnosti. U ovom slučaju predmetnik čine Slovenke, dok su predmetnice, odnosno predmetice, pojedini predmeti iz oblasti kulture, obrazovanja, nauke, sporta i društvenih delatnosti. U skladu sa ovim, predmetnik se može definisati kao skup svih predmeti iz oblasti kulture, obrazovanja, nauke, sporta i društvenih delatnosti, koji su predmeti predmetnice, odnosno predmetice. Predmetnik se može definisati i kao skup svih predmeti iz oblasti kulture, obrazovanja, nauke, sporta i društvenih delatnosti, koji su predmeti predmetnice, odnosno predmetice. Predmetnik se može definisati i kao skup svih predmeti iz oblasti kulture, obrazovanja, nauke, sporta i društvenih delatnosti, koji su predmeti predmetnice, odnosno predmetice.

Slovenski narod globoke žaluje za svojim do-
brotnikom in prav tako globoke obsoja podli de-
likt komunistov.

Uslavljeni gospe soprogi, otrokom in ostalim svojcem naj velja iskreno sodalje vsakega poštenega slovenskega ljudstva, ki mu je bil pokojni dr. Marko Salladen tako velik dobrotnik in prijatelj.

Pogreb pokojnika bo v petek ob štirih popoldne na žali na pokopališču sv. Krita. Vse dni pred pogrebom bo truplo ležalo na žalah v kapelici sv. Nikolaja. Maša zadušnica bo v soboto ob sedmih v stolnici.

Uboj Marka Natlačena in streljanje talcev v Ljubljani

Po nemškem vojaškem napadu na Jugoslavijo je bil dr. Marko Natlačen, kot dotedanji ban Dravske banovine, do svoje nasilne smrti 13. oktobra 1942 najvidnejši slovenski politik v domovini. Na najvišjem političnem mestu v Sloveniji je prevzel največjo težo odgovornosti, ki jo je med izbruhom vojnih sovražnosti nosila civilna oblast. Z ustanovitvijo Narodnega sveta je že prvi dan vojne k enotnosti in soodgovornosti za slovensko prihodnost pritegnil vse priznane politične sile in ob razpadanju starojugoslovanske vojske poskušal za Slovenijo in Slovence izposlovati čim bolj ugodno rešitev. Z agresorji se je zato hotel najprej pogajati, pod težo izvršenih dejstev pa je nato v zasedeni Ljubljani predal civilno oblast italijanski okupacijski oblasti. Ker je bila italijanska okupacijska oblast sprva veliko milejša od nemške in je v nasprotju z nemško Slovincem omogočala ohranjanje nacionalne samobitnosti, je poskušal s sodelovanjem v »konzulti« in vplivanjem na italijanske oblasti pomagati Slovincem tudi na Primorskem in pod nemško okupacijo.¹

Natlačenov položaj v SLS in okupacija

Čeprav je bil Natlačen ban Dravske banovine od leta 1935, ko je Slovenska ljudska stranka kot del vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) postala vladna stranka, pa v stranki ni dosegel vodilnih politikov, ki so zasedali ministrska mesta v jugoslovanski vladi v Beogradu in se ukvarjali z državno politiko. Nesporni vodja stranke in naroda med vojnima je bil dr. Anton Korošec. Vsi drugi so bili daleč v njegovi senci. Ko je Korošec 14. decembra 1940, manj kot štiri mesece pred beograjskim vojaškim pučem in nemškim napadom, nenadoma umrl, se je na dan njegovega pogreba sestalo vodstvo stranke in za njegovega naslednika izvolilo dr. Franca Kulovca, za generalnega tajnika pa dr. Miho Kreka.² Čeprav je Krek sprva veljal za Koroščevega naslednika, mu v vodstvu stranke nekateri člani, med drugimi tudi ban Natlačen, zaradi njegove popustljivosti niso bili najbolj naklonjeni in so raje podprli Kulovca, ki je bil znan po svoji načelnosti in odločnosti in ni bil človek, ki bi hitro klonil pred nasprotniki v Beogradu.³ Ko so po vojaškem puču, navkljub nevtralni politiki nove vlade do Nemčije, v vodstvu stranke spo-

¹ Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 117–147.

² Domoljub: vestnik Slovenske ljudske stranke, avgust 1954, št. 4, str. 9.

³ Janez A. Arnež: SLS 1941–1945. Ljubljana – Washington 2002 (dalje Arnež, SLS), str. 26.

znali, da lahko v kratkem izbruhne vojna in bo Slovenija okupirana, so na seji 29. in 30. marca 1941 v Ljubljani sklenili, da bo v tem primeru del vodstva odpotoval v tujino, v domovini pa se člani vodstva stanke ne smejo politično izpostavljati z zasedbeno oblastjo.⁴ Ker je bil med nemškim bombardiranjem Beograda 6. aprila 1941 Kulovec ubit, je stranka že prvi dan vojne ostala brez pravega vodstva, stiki med obema deloma vodilnih politikov pa so bili za dalj časa prekinjeni.

Kot generalni tajnik SLS je bil minister Krek ob ministru Francu Snoju nesporno prvi predstavnik SLS v jugoslovanski begunski vladi, v domovini pa sta bila za mesto načelnika stranke dva kandidata. Poleg dotedanjega bana Natlačena se je za ta položaj potegoval še univerzitetni profesor in nekdanji minister dr. Andrej Gosar. V pričakovanju nemškega napada in ob predvidenem odhodu jugoslovanske vlade v tujino je že Kulovca skrbelo, kaj bo z vodstvom doma. V predlogu, kako ravnati ob izbruhu vojne, ki ga je malo pred smrtjo iz Beograda poslal v Ljubljano, naj bi bolj zaupal Gosarju, saj Natlačen ni imel za politično najbolj sposobnega.⁵ Kot dotedanjemu banu je dr. Natlačenu vseeno uspelo, da je postal predsednik Narodnega sveta in si s tem utrdil tudi položaj v stranki, ki je na zadnjih parlamentarnih volitvah pred vojno dosegla absolutno večino.

Med okupacijo je vodstvo SLS o načelniku stranke prvič odločalo avgusta 1941 na razširjeni seji v Ljubljani, ki so se je udeležili tudi vsi doseljivi predvojni poslanci in senatorji. Natlačen je zagovarjal stališče, da mora biti vodstvo stranke v domovini in ne v tujini. Mesto načelnika stranke si je zato prizadeval pridobiti zase, tako kot Gosar, ki se je pri tem skliceval na Kulovca in na njegovo domnevno pismo, s katerim naj bi ga pooblastil, da prevzame vodstvo stranke. Ko sta oba pretendenta za načelnika stranke že pristala na to, da je vodstvo stranke v tujini, doma pa se izvolili le tričlanski delovni odbor, v katerega naj bi sporazumno izbrala tretjega člana, se je Gosar nazadnje premislil, ker z Natlačenom ni mogel delati.⁶ V tričlansko vodstvo stranke je bil tako izvoljen Natlačen skupaj z Milošem Staretom in Rudolfom Smersujem kot svetovalcema. Natlačen si je nato še naprej prizadeval, da bi v stranki prevzel vso oblast v svoje roke, na seje t. i. trojke pa je pošiljal svojega zaupnika Marka Kranjca.

Za člane vodstva SLS, ki so pred okupacijo odpotovali v tujino in so sodelovali v jugoslovanski begunski vladi, je bilo ravnanje bivšega bana Natlačena v prvih

⁴ Janez A. Arnež: *Gabrovškov dnevnik 1941–1945*. Ljubljana – Washington 1997 (dalje Arnež, *Gabrovškov dnevnik*), str. 14; prim. Arnež, SLS, str. 31–32.

⁵ Arnež, *Gabrovškov dnevnik*, str. 69. Gabrovšek po spominu omenja besede ministra Kreka iz poznejšega obdobja. Prav tako je dr. Gosar dve leti pozneje (28. 3. 1943) nekemu vosovskemu viru zaupal, da je »Kulovec iz Beograda poslal predlog, naj se osnuje v Ljubljani nekaj »Slovenski narodni svet«, kateremu naj bi stal na čelu sam dr. Gosar, kar pa da je onemogočil dr. Natlačen s svojo hudo kampanijo zoper njega«. Nazadnje naj bi jim bil Gosar hvaležen, da so ga izigrali, ker bi sicer moral napraviti vse to, kar je napravil Natlačen, ter si s tem nakopati strašno odgovornost. – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS (AS 1931), t.e. 1499, mapa Natlačen Marko, str. 7.

⁶ Arnež, SLS, str. 45.

mesecih po okupaciji politično povsem nesprejemljivo. Še tako opravičljivi razlogi niso odtehtali razočaranja in razburjenja ob novici, da je kot najvidneši politik v domovini stopil v posvetovalni organ okupacijske oblasti in se z njim med obiskom v Rimu poklonil Mussoliniju. Že v Palestini junija 1941 so izvedeli, da se ni držal marčevskih sklepov stranke, da nihče iz vodstva stranke ne bo sprejel nobene funkcije, ki bi lahko pomenila sodelovanje z zasedbeno oblastjo. Njihov položaj v begunski vladi je postal negotov, saj so Srbi prav zaradi Natlačena Slovence dolžili kolaboracije in zagrozili, da bodo SLS iz vlade izgnali. Ker je bil Natlačen tudi za angleško obveščevalno službo dokaz o nezanesljivosti SLS, so njegovo ravnanje javno obsodili, mu odrekli politično podporo in mu odvzeli legitimiteto, da govori v imenu stranke.⁷ Čeprav je bil oster napad na Natlačena tudi posledica strahu pred Srbi, se je razkol med Natlačenom in člani vodstva stranke pri begunski vladi očitno globoko zarezal v njihove medsebojne odnose.⁸ Za člane begunske vlade je bilo nesprejemljivo predvsem dejstvo, da je Natlačen kot najvidnejši politik v domovini, pa čeprav v dobri veri, storil politično nepremišljene in naivne poteze, s katerimi ni škodoval samo sebi, ampak celotni politiki SLS ter položaju Slovenije pri zaveznikih. Vse kritike bi si po njihovem trdnem prepričanju prihranil, če bi se umaknil in stike z Italijani prepustil manj izpostavljenim sodelavcem.

Natlačen se je z vstopom v konzulto nedvomno pustil okupacijski oblasti izkoristiti. Z izjavami, ki so jih od njega izsilili in v sklepni obliki za javnost prikrojili in potvorili, so ga ob sprejemu statuta Ljubljanske pokrajine in ob obisku konzulte v Rimu ter poklonu pri Musolliniju izrabili v propagandne namene. S posebno spomenico pri papežu je sicer uspel seznaniti svetovno javnost o preganjanju Slovencev pod nemško zasedbo, vendar pa večjih koristi slovensko prebivalstvo v Ljubljanski pokrajini in še manj v drugih pokrajinah od njegovega članstva v konzulti ni imelo. Hujše so bile negativne politične posledice, ki jih pred usodnim korakom očitno ni mogel predvideti. Ko je bilo zaradi partizanskih akcij avgusta 1941 treba reševati življenja in je pri tem spoznal svojo nemoč, je moral priznati napako in je zato 10. septembra 1941 skupaj z nekdanjim ministrom Ivanom Pucljem iz konzulte tudi izstopil. Širša javnost njegovega sodelovanja v konzulti nikakor ni odobraval. Kdor je pri okupacijski oblasti prevzel neko funkcijo, se je po svoje žrtvoval, saj se je smatralo, da se je s tem avtomatično kompromitiral. Politično nepreračunano dejanje, da se posamezniki izpostavljajo tej nevarnosti, pa je bilo za mnoge zaradi nacionalnih interesov

⁷ Arnež, Gabrovškov dnevnik, str. 14; Arnež, SLS, str. 45, navedba Kuharjevega rokopisa, London, 8. – 9. maj 1945; Tamara Griesser Pečar: Razdvojeni narod. Ljubljana 2004 (dalje Griesser Pečar, Razdvojeni narod), str. 7; avtorica s podobno vsebino navaja Kuharjevo pismo škofu Rožmanu 8. 3. 1943.

⁸ Natlačen je članom vodstva stranke pri begunski vladi želel svoje ravnanje v prvih mesecih okupacije pojasniti in spor prav s tem, da je dogodke od nemškega napada na Jugoslavijo do sredine junija 1941 zelo natančno opisal, zgladiti. Prim. Boris Mlakar, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 117–120.

tudi razumljivo, »posebno ker o njih narodnem čustvovanju ni bilo dvoma in niso bili nikaki Quislingi«. ⁹

Za izkušnega politika, kar je Natlačen nedvomno moral biti, je bilo vsekakor nekoliko nenavadno, da je v obdobju, ko je sprejel povabilo v konzulto, verjel v obnovo Jugoslavije. ¹⁰ Tudi razočaranje nad svojimi sodelavci, zlasti duhovniki, ne bi smelo tako usodno vplivati na njegovo odločitev. Zgodaj je imel tajno zvezo s tujino in stik z Dražo Mihajlovičem. ¹¹ Po izstopu iz konzulte, ki je imela vsega 5 sej povsem ekonomskega značaja, ¹² ni imel več nobenih stikov z okupatorji. Ko je v jeseni začel pogovore s strankami, ki so spomladi sodelovale v Narodnem svetu, za obnovo nekega vrhovnega političnega foruma, ni imel več nekdanje avtoritete, saj so zlasti v začetku nekateri zastopniki strank in strankarskih skupin zahtevali, da pri novih dogovorih ne sodelujejo kompromitirani politiki. Proti dogovarjanju z Natlačenom je bil v prvi vrsti Gosar, ki je v katoliškem političnem taboru začel vse bolj izrazito nastopati kot zastopnik samostojne politične skupine. ¹³ Natlačen je poslej deloval bolj v ozadju, v delovanju političnih forumov pa so ga kot glavnega predstavnika SLS zastopali njegovi pooblaščenca. ¹⁴

Po prvih neuspešnih sestankih so oktobra 1941 zastopniki političnih strank in skupin iz vseh treh tradicionalnih slovenskih političnih taborov, razen Komunistične partije in z njo povezanih skupin v OF, uskladili svoje politične programe v t. i. londonskih točkah, ki so bile podlaga za nadaljnje sodelovanje in nastanek Slovenske zaveze aprila 1942. Temeljni točki skupnega programa sta bili obnovoljena in razširjena kraljevina Jugoslavija in svobodna Slovenija kot njen samostojen in enakopraven del. ¹⁵ Pri snovanju skupnega programa sta imela odločilno vlogo Natlačen za katoliški in Kramer za liberalni tabor. K dogovoru na jugoslovanski podlagi je znatno pripomogel zlasti Natlačen, saj je SLS v domovini do uskladitve programov zagovarjala samostojno Slovenijo. Natlačen in Kramer sta z londonskimi točkami položila temelje Slovenski zavezi kot vrhovnemu političnemu forumu v okupirani Sloveniji, ¹⁶ ki je sodeloval z jugoslovansko begunsko

⁹ Jera Vodušek Starič: »Dosje« Mačkovšek. Ljubljana 1994 (dalje Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek), str. 143, Albert Kramer, Politično poročilo, 14. 3. 1942; prim. prav tam, 29. 5. 1941, str. 21.

¹⁰ Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 21; Janko Mačkovšek 29. 5. 1941 o nedavnem obisku dr. Natlačena; Natlačen je konec junija 1941 enako prepričanje izrazil tudi Celestinu Jelencu. – Arnež, SLS, str. 44.

¹¹ To je vedel Jelenc (Arnež, SLS, str. 44), samo dejstvo pa sledi iz Mačkovškovega sporočila Mislju v Švico 15. 5. 1942. – Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 103.

¹² Griesser Pečar, Razdvojeni narod, str. 76.

¹³ Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 33: »26. septembra 1941 Gosar interpelira Vrhunca zaradi pogajanj s klerikalci – Markom, mi le z uradno stranko.«

¹⁴ Poleg Marka Kranjca je bil njegov pooblaščenec navadno Franc Lukman (Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 40), ki je bil tudi njegov osebni prijatelj in zaupnik. Navzoč je bil tudi pri vseh pogovorih, ki jih je imel Natlačen z obiskovalci na domu. – Arnež, SLS, str. 44.

¹⁵ Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 140.

¹⁶ Prav tam, str. 62.

vlado in njenim vojnim ministrom Dražo Mihajlovičem. V katoliškem taboru je bil Natlačen prvi, ki se je zblížal z liberalnim taborom in njihovo mihajlovičevsko vojaško organizacijo.¹⁷

V primežu revolucije

Ko je vodstvo Komunistične partije Jugoslavije po predhodni Stalinovi napovedi in po prvih uspehih Rdeče armade pred Moskvo decembra 1941 že pričakovalo skorajšnji konec vojne, ki pa ga v naslednjih mesecih in letih ni in ni bilo, se je tudi zaradi uspehov četnikov Draže Mihajlovića odločilo, da po boljševistični metodi preide v drugo fazo komunistične revolucije in obračuna z vsemi političnimi nasprotniki po celotem ozemlju nekdanje države.¹⁸ Edvard Kardelj je Centralnemu komiteju Komunistične partije Slovenije že na začetku leta 1942 iz Bosne naročil, naj se pripravijo in naj gredo v akcijo.¹⁹ Ko je 14. marca 1942 prišel v Ljubljano, so se začeli kazati sadovi njegovih prizadevanj. Po mestnih ulicah so pod streli VOS, o katerem je Kardelj 29. marca 1942 poročal Titu, da je »ves aparat sestavljen iz članov Partije, da ga ne dajo iz rok in ne dovolijo kontrole /.../, da je direktno vezan na CK /.../ da imajo celo urejeno kartoteko o ljudeh, ki jih nadzorujejo in zasledujejo, da imajo tudi svoje »provokatorje« v belogardističnih organizacijah /.../«, ²⁰ padli številni nasprotniki revolucije in prepričani protikomunisti, obtoženi in ožigosani denunciantstva, izdajstva, kolaboracije ali hlapčevstva. Kdor je imel kakršne koli stike z okupatorji, in še posebej, če je bil izpričan idejni ali politični nasprotnik komunizma, je bil potencialno ogrožen. Uboj političnega nasprotnika na pripravljenem političnem terenu pod obsodbo kolaboracije z okupatorji je bil v danih razmerah hitro opravičljiv in prepričljiv. Najvidnejši politiki, ki so po razpadu Kraljevine Jugoslavije na najvišjih oblastnih mestih pričakali okupatorje, so bili že zato primerne tarče.

Še preden je bila sprejeta ustanovna listina Slovenske zaveze, je tudi Natlačen dobil svarilo in je zato začasno prekinil vse politične stike.²¹ Ker so uboju bivšega bana takrat nasprotovali krščanski socialisti, so v OF nastali hudi spori,²² ki so Natlačenu očitno pomagali začasno ostati pri življenju. V dolgi vrsti vosovskih

¹⁷ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen, str. 7.

¹⁸ Aleksander Bajt: Bermanov dosje. Ljubljana 1999 (dalje Bajt, Bermanov dosje), str. 386–390.

¹⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. I. Ljubljana, 1962 (dalje DLR 1), dok. 109, str. 244–252. CK KPJ (Edvard Kardelj) v pismu CK KPS, 1. 1. 1942 in zlasti v pismu 10. 1. 1942 (v: DLR I, dok. 121, str. 270), kjer pravi: »treba je pripraviti tla za novo etapo našega boja, v katero že stopamo s hitrimi koraki in na kateri je treba neposredno okoli KP združiti vse delovne mase.« DLR 1, dok. 151, str. 324–325.

²¹ Marko Kranjc je bil 19. 3. 1942 kot Natlačenov pooblaščenec pri Kramerju in ga obvestil, »da je Natlačen dobil svarilo in da se bo zadrževal nekaj časa le doma in tudi ne bo nikogar sprejemal.« – Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 39.

²² ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 176, Zdenka Kidrič - Marjeta Vladimirju Krivicu - Matevžu, 7. 9. 1942: »Svoje čase, ko je to že enkrat bilo aktualno /februarja, marca/ so bile z našimi Kristusi velike borbe zaradi tega.«

ubojev je likvidacija bivšega bana ves čas visela v zraku. Za komuniste in njihov boj je imel uboj Natlačena simbolni pomen. Za uboj, ki je imel veliko politično težo, so najprej želeli pridobiti soglasje tudi pri drugih skupinah v OF. Zaradi širših političnih okoliščin je v začetku maja 1942 o uboju Natlačena razpravljal tudi IOOF. Ker pa obtožba, ki je temeljila na poročilu VOS o zvezah obtoženca z okupatorskimi oblastmi, za nekatere člane IO ni bila dovolj tehtna, je Kardelj predlog VOS v imenu partije umaknil.²³ Obseg likvidacij političnih nasprotnikov in načrt novih likvidacij je bil spomladi 1942 tako velik, da je Franc Leskošek v pismu CK KPJ 16. maja 1942 zapisal, da »belo gardo streljamo in bomo sedaj izvedli likvidacije večjega obsega, ki stremijo že k izstreditvi«. ²⁴ Vosovski obveščevalci so si šteli v veliko zadovoljstvo, ker so pri nasprotnikih uspeli vnašati razdore in razkrinkati stare kompromitirane voditelje, ki so bili poslej prisiljeni vse politične niti komaj opazno vleči iz ozadja. ²⁵ Sestanke političnih nasprotnikov so zasledili predvsem pri Natlačenu in Kramerju.

Napoved streljanja talcev

Ker se je nasilje v Ljubljanski pokrajini po Kardeljevi strategiji revolucije izjemno povečalo, sta visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli in komandant 11. armadnega zbora general Mario Robotti 24. aprila 1942 razglasila odlok o streljanju talcev v Ljubljanski pokrajini. Za vsak partizanski uboj je bilo zagroženo, da bo ustreljen kateri koli komunist ali protidržavni element, če se v 48 urah po zločinu ne izsledi krivca. ²⁶ Pričakovati je bilo, da se bo nasilje in izizivanje okupatorja zaradi takšnih groženj le poglelo, saj je tudi Charles de Gaulle svoje Francoze prav zaradi okrutnosti okupatorja pozval, naj začasno opustijo vse napade na Nemce. ²⁷ Tudi Edvard Kocbek je na IOOF prav z vidika okupatorskega odloka o streljanju talcev nasprotoval uboju Natlačena. ²⁸

Kardelj je bil o odloku obveščen, še preden je do razglasitve prišlo. V borbenem razpoloženju, posebej glede na ugodno številčno stanje Narodne zaščite v Ljubljani in ob misli na skupino vodilnih komunistov v zaporu, je napovedal odlok OF o represalijah nad družinami okupatorskih oficirjev in uradnikov za vsakega

²³ Josip Vidmar: *Obrazi*. Ljubljana 1985 (dalje Vidmar, *Obrazi*), str. 585; podobno je o razpravi na IOOF, ki jo postavlja na konec aprila, in o predlogu Kardelja glede likvidacije Natlačena zapisal Edvard Kocbek: *Zbrano delo* 6, Ljubljana, 1996 (dalje Kocbek, *Zbrano delo* 6), str. 706.

²⁴ *Dokumenti ljudske revolucije*, knj. 2 (dalje DLR 2), dok. 33, str. 76.

²⁵ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen, str. 4.

²⁶ Tone Ferenc: »Ubija se premalo«. Obsojeni na smrt, talci, ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Ljubljana, 1999 (dalje Ferenc, »Ubija se premalo«), str. 108. Razglas ni bil objavljen v Uradnem listu, ampak na lepakih po oglasnih mestih. Prvih šest talcev so ustrelili že 28. 4. 1942 pri Radohovi vasi zaradi partizanskega napada na vojaški vlak, v katerem sta bila ubita dva vojaka.

²⁷ *Svobodna Slovenija*, 20. 5. 1942, str. 3.

²⁸ Kocbek, *Zbrano delo* 6, str. 706.

ustreljenega talca.²⁹ Četrty dan po objavi italijanskega razglasa o streljanju talcev je v imenu IOOF v Poročevalcu objavil izjavo, v kateri napoveduje »nadaljevanje uničevanja denunciantov in izdajalcev z vso doslednostjo«. ³⁰ Prav tako je napovedal streljanje protitalcev in maščevanje nad »italijanskimi zločinci in slovenskimi izvržki«, za sam odlok o streljanju talcev pa je krivil »belo gardo«. Vse zavedne Slovence je pozival, naj zaradi tega odloka zgrabijo za orožje in gredo v partizane. Njegov odgovor na »razglas totalne vojne«, ki sta jo Komunistična partija in OF sprejela, se je glasil: »Kri za kri! Glavo za glavo! K orožju!« 7. maja 1942 je podobno izjavo izdalo tudi Glavno poveljstvo slovenskih partizaskih čet.³¹

Z delovanjem VOS v Ljubljani je bil Kardelj tedaj zadovoljen, saj se je »v samem mestu število pobitih ovaduhov od začetka aprila povzpelo prek 40. Včasih jih je v enem dnevu padlo do šest.« Že avgusta 1941 je menil, da je za krepitev partizanskih odredov mogoče izrabiti okupatorjeve požige in druga maščevanja nad civilnim prebivalstvom.³² Prepričan je bil, da je nasilje za zmago revolucije nujno. Če nasilja ni, ga je treba preprosto izvati in okupatorja naravnost prisiliti v represalije. Na podlagi odlokov OF, ki so poleg denunciantstva in kolaboracije s smrtno obsodbo prepovedali ustanavljati druge oborožene formacije razen partizanskih,³³ si je Komunistična partija prisvojila vse pravice do slovenskega naroda in jih z nasiljem začela tudi uveljavljati.

Vosovci so morali vedeti, da bo zaradi njihovih akcij padlo veliko nedolžnih ljudi. Zavestno so pobijali v pričakovanju maščevanja in represalij okupatorja, saj je izzivanje represalij postal izdelan način boja z natančno določenimi političnimi cilji. Prebivalstvo Ljubljanske pokrajine je napoved streljanja talcev pretresla, saj se Italijani za razliko od Nemcev do takrat za takšna dejanja niso odločali. Grožnja italijanske civilne in vojaške oblasti s streljanjem talcev pa nasilja v pokrajini ni zaustavila. Akcij VOS v Ljubljani je bilo še več in število ustreljenih talcev se je v enem mesecu toliko povečalo, da italijanska oblast v začetku junija njihovih imen ni več niti objavljala.³⁴ Najbolj presenetljiva pa je ugotovitev, da krivci za povzročeno nasilje nikoli niso bili tisti, ki so jih Italijani aretirali.³⁵

Proti okrutnemu streljanju talcev so slovenske žene na pobudo Angele Vode začele maja 1942 zbirati podpise pod peticijo, s katero so hotele posredovati pri Mussoliniju.³⁶ Ker je bilo vodstvo Komunistične partije proti peticiji in pro-

²⁹ DLR 2, dok., str. 19.

³⁰ DLR 2, dok. 13, str. 27.

³¹ DLR 2, dok. 9, str. 20, op. 8.; Ferenc v »Ubija se premalo«, str. 19 ugotavlja, da o streljanju protitalcev »do sedaj ni znan noben primer takega ukrepa«.

³² Vladimir Dedijer: Novi prilozi za biografijo Josipa Broza Tita, II. Rijeka, 1981, str. 1009; Kardeljevo pismo Titu, 2. 8. 1941; prim. Bajt, Bermanov dosje, str. 404–405; Nora Beloff: Zapravljena dediščina Josipa Broza Tita. Maribor 1990, str. 84.

³³ DLR 2, dok. 38, str. 86, Kardeljevo pismo Titu, 18. 5. 1942.

³⁴ Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 108, v poročilu Mislju v Švico, 2. 6. 1942.

³⁵ Angela Vode: Skriti spomin. Ljubljana 2005 (dalje Vode, Skriti spomin), str. 96.

³⁶ Alenka Puhar: Izgubljeno pismo Benitu Mussoliniju : peticija slovenskih žena Duceju. V: Delo: Sobotna priloga, 26. 4. 2003, str. 28–29.

ti zbiranju podpisov, so Vodetovi zbrane podpise s prevaro odvzeli in nadaljnje zbiranje podpisov prepovedali. Komunisti so imeli namreč pri streljanju talcev drugačne načrte in so talce naravnost potrebovali. Predvsem so se lahko znebili neljubih oseb, v partizanskih vrstah pa so iz strahu pred aretacijami pričakovali dotok novih ljudi. Streljanje talcev so lahko izkoristili v svoj prid, saj je VOS imel v vrhu italijanske tajne obveščevalne policije, kjer so razpolagali s sezname talcev, svojega zaupnika.³⁷ Podobno so si za ljudi, katerih uboj bi za partijo v javnosti izval negativno razpoloženje, pomagali z denuncijacijami pri okupatorju.³⁸ V konfliktu med italijansko civilno in vojaško oblastjo, pri katerem je bila pri izbiri talcev civilna oblast potisnjena na stran, je streljanje talcev potekalo pod »zelo misterioznimi okoliščinami«.³⁹

Kardeljeve naloge VOS

Ker je italijanska vojaška oblast zaradi vse pogostejših in težko obvladljivih partizanskih akcij na podeželju in vosovskih po Ljubljani dobila večja pooblastila, je z vojaškimi posegi vsaj od razglasa odloka o streljanju talcev naprej vse ostreje in nasilneje nastopala do domačega prebivalstva. Z obsežnimi racijami in odgoni prebivalstva v taborišča ter z večjimi vojaškimi operacijami je italijanska okupatorska vojska v obdobju napredovanja sil osi na svetovnih bojiščih načrtovala zatreti partizansko gibanje v Ljubljanski pokrajini. V pričakovanju hujših represalij je zato Kardelj 14. junija 1942 vodstvu VOS predlagal reorganizacijo varnostne in obveščevalne službe, kamor naj bi zaradi izgajanja moških na prisilno delo vključili čim več žensk, ki naj jih »nauče streljati, zastrupljati in vse mogoče«.⁴⁰

Zaradi defenzive na domačem in mednarodnem vojaško-političnem prizorišču je partijsko vodstvo spremenilo taktiko boja s pozivanjem na enotnost vseh narodnih sil, da bi tako razširili svojo bazo in preprečili svojemu idejnopolitičnemu nasprotniku, ki se je začel tudi vojaško organizirati, mobilizirati razpoložljive sile zase. Ker je Kardelj razvoj dogodkov gledal v dolgoročni perspektivi in je upal, da bi se položaj v naslednjih dneh lahko hitro spremenil, pa je VOS naročal, »zato imejte vedno na muhi nekaj vodilnih tičev, da bi jih potem ob primernih prilikah lahko potolkli«.⁴¹ Likvidacije je bilo takrat po njegovih navodilih treba omejiti le na najnujnejše denunciantске primere in na vodilne osebnosti, za katere pa se je bilo treba sporazumeti za vsakega posebej. Likvidacije je predvideval v

³⁷ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 1819, 1844, / .../ Iz obveščevalnih poročil Dušana Kraigherja in Vladimirja Svetine poleti 1942 Zdenki Kidrič - Marjeti. Vosovske zveze so v dolgi verigi preko N. Kraigherja in M. Baltič vodile do šefa italijanske tajne policije majorja Onnisa; prim. Vode, Skriti spomin, str. 97–98.

³⁸ Prim. Bajt, Bermanov dosje, str. 424.

³⁹ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 1803, Dušan Kraigher Zdenki Kidrič, 19. 5. 1942, info. Kante Vladimir.

⁴⁰ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 7, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič, 14. 6. 1942.

⁴¹ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 18, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič, 28. 6. 1942.

rundah, v nizu drugo za drugo, po malo trajnejšem premoru je bilo treba počakati najugodnejšega političnega trenutka, ki ga nikakor ne bi smeli zamuditi.

Ko je Kardelj v začetku julija 1942 zapustil Ljubljano, je vodstvu VOS naročil, naj opustijo načrtovani množični pokol Italijanov, naj pa takoj streljajo politične nasprotnike, če o njih dobijo nove obremenilne podatke.⁴² Streljali naj bi tudi brez podatkov, če bi se nasprotovanje do njih v prihodnje v javnosti povečalo. Generala Leona Rupnika, ki je 2. junija 1942 postal ljubljanski župan, je ukazal streljati takoj, ko ga dobijo »na muho« in prav tako tudi denuncianti in druge izdajalce. Ker so tedaj tudi Angleži utrpeli nekaj porazov, je predvideval, da bi bilo dobro udariti tudi po mihajlovičevcih, če bi le imeli v rokah podatke o njihovem sodelovanju z okupatorji. Angležem bi morali namreč dokazati, da »jih ne streljajo zato, ker so njihovi, ampak zato, ker so okupatorski«.⁴³ Prepričan je bil, da ne bi bilo slabo likvidirati mihajlovičevega pooblaščenca v Sloveniji, majorja Karla Novaka, ali koga drugega od vodilnih. Pri tem je poudaril, da bi bilo za vsak tak uboj treba predhodno pripraviti političen teren, kar je naloga Poročevalca, takoj po izvrstitvi pa o uboju sestaviti komunike.

Med italijansko poletno ofenzivo je Kardelj 29. julija 1942 Zdenko Kidrič opozoril, naj bodo v VOS izjemno previdni »kadar gre za likvidacije ljudi, ki niso neposredno izdajalci osvobodilne stvari slovenskega naroda«.⁴⁴ Na to previdnost jih je opozarjal tudi CK KPJ, kljub temu pa bi bilo za Kardelja tedaj izredno koristno, če bi likvidirali enega od vodij »belogardistične« vojaške organizacije. Ker jim je takrat povzročila obilo težav, je ocenil, da jim »primerna kazen v Ljubljani ne bi škodovala«.

V brezobzirnem boju za oblast je Kardelj v začetku avgusta 1942 napovedal obdobje odločilnega boja s političnimi nasprotniki, ki jih v skladu z boljševiski terminologijo vseskozi imenuje »bela garda.« V demoralizaciji v lastnih vrstah, ki je bila očitna posledica italijanske ofezive, je slutil nevarnost krepitve in prevlade nasprotnikov. Boj z njimi je zato označil za »centralno vprašanje naše politike«.⁴⁵ Za VOS je bilo po njegovem prepričanju najbolj pomembno, da se vsidra v njihovih vrstah. Z vosovskimi podatki iz vrst nasprotnikov partizanskega gibanja jih je partijska propaganda lahko razkrinkavala. In če bi jih znala predstaviti kot glavnega pomočnika v okupatorjevi ofenzivi, je bilo nujno, da bi varnostni del VOS »udaril po njihovih voditeljih«. Ob politični pripravi akcije je bilo treba pozorno poslušati razpoloženje ljudstva.

Sredi septembra 1942 je bila glavna linija v partijskem boju »razbijati belo gardo tako politično kakor fizično«.⁴⁶ Kardelj je takrat vodstvu VOS v Ljubljano naročil: »Likvidirajte, kjer koli in kakor koli morete vse tiste, za katere lahko

⁴² ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 21, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič, 4. 6. 1942.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 25, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič, 29. 7. 1942.

⁴⁵ DLR 3, dok. 6, str. 14, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič, 2. 8. 1942.

⁴⁶ DLR 3, dok. 94, str. 198, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič, 17. 9. 1942.

pred javnostjo pokažete, da so izzivači državljanske vojne v korist Italijanov.« Na omenjeno formulacijo je posebej opozoril, saj obtožba posameznika z »be-logardistom« takrat ni več zadoščala. Potrebno je bilo dokazati, da »bela garda izziva državljansko vojno v korist okupatorja in kot take likvidirati posamezne pripadnike te tolpe«. Kardelj je pri tem VOS opozarjal na opreznost, da ne bi zaostrovali odnosov znotraj OF in ne bi neposredno napadali sredine, temveč jo le navtralizirali. Ker je bila partija v defenzivi, si je morala zavarovati hrbet in se na široko povezovati z vsemi pri vsakršni malenkosti proti okupatorjem in proti tistim, ki so se v odporu proti boljševitičnemu nasilju zvezali z njimi. Nastopilo je odločilno obdobje, v katerem je partija po Kardeljevi oceni lahko vse dobila ali vse izgubila. Kakor hitro so po ofenzivi med svojimi pristaši uspeli dvigniti moralo, so takoj sprožili ofenzivne akcije proti »beli gardi«.

Zasledovanje in spremljanje dr. Marka Natlačena

Nekdanjega bana, dr. Marka Natlačena, so pripadniki VOS vseskozi spremljali in zasledovali na vsakem koraku, kljub temu pa o njegovem delovanju niso mogli pridobiti podrobnejših in verodostojnih podatkov. Čeprav so slutili, da iz ozadja »duhovno vodi vso klerikalno bega«, konkretnih obtožb proti njemu niso imeli niti v začetku septembra 1942⁴⁷ niti pozneje. Prvo informacijo, ki naj bi dokazovala Natlačenovo vodilno vlogo v »beli gardi« in opravičevala njegovo likvidacijo, je vosovska agentka pridobila posredno iz druge roke.⁴⁸ Ciril Žebot naj bi se namreč Natlačenu kot vodji na srečanju s stražarji domnevno zaklel, da bodo »križarsko vojno proti komunizmu hitro in točno izpolnili«. ⁴⁹ Ker je Natlačen vedel za komunistične naklepe, da mu strežejo po življenju, je bil zelo previden in konspirativen, zato pa tudi za VOS skoraj nedosegljiv. Vojaško stražo, ki so mu jo zaradi groženj ponudili Italijani, je odklonil, svoje stanovanje na Ciril-Metodovi ulici št. 18 (danes Ulica talcev - op. ur.), nedaleč od poljanske gimnazije, pa je zelo redko zapustil. Obveščevalci VOS, med njimi so bila večinoma mlada dekleta, so mu sledili iz bližnjih stanovanj in opazovali predvsem dogajanje pred vhodom v njegovo hišo. Zanimalo jih je zlasti, kdo je prihajal na njegov dom, kdaj je prišel in koliko časa se je pri njem zadržal. Zasledovati so ga začeli že ob prvih naklepih za njegovo likvidacijo, zelo načrtno opazovanje njegove hiše pa se je po vosovski evidenci začelo v drugi polovici julija 1942.⁵⁰ Po krajšem premoru v prvi polovici avgusta je opazovanje z manjšimi prekinitvami, ker zaradi strahu lastnika stanovanja in vračanja podnajemnika ni

⁴⁷ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 166, Vladimir Krivic Zdenki Kidrič, 4. 9. 1942.

⁴⁸ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 405, Poročilo VOS, št. 14, 3. 10. 1942.

⁴⁹ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 3008–3009, poročilo, Janhuba Rudi, 29. 9. 1942, info. Lidija Kovič 26. 9. 1942.

⁵⁰ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen. Izvlečki dokumentov o dr. Marku Natlačenu iz vosovskega arhiva. Priložena mapa je v arhivski škatli v osebнем gradivu, ki ga je Arhiv Republike Slovenije pred svojo smrtjo (2000) posredoval Franc Stadler - Pepe.

bilo mogoče, potekalo nepretrgoma do izvršitve uboja 13. oktobra 1942. Tudi ko je bilo zasledovanje po cestah po uboju poveljnika Slovenske legije za Ljubljano, Fortunata Majdiča, 25. avgusta 1942 zaradi nevarnosti začasno ustavljeno, so vosovski obveščevalci v sledilski grupi dobili navodilo, naj se opazovanje Natlačena nadaljuje.⁵¹ Pri opazovanju Natlačenove vile so se ves čas menjavali. Navajali so vsakogar, ki je prihajal in odhajal iz hiše, in poročali o vsem, kar je bilo mogoče sklepati o dogodkih v hiši. Njihove zabeleške izpričujejo dosledno opazovanje in sledenje tudi takrat, ko se pred hišo ni nič zgodilo oz. ko pred hišo »ni bilo nikakršnega prometa«.

V vodstvu VOS so uboje po Kardeljevih navodilih načrtovali v skladu z razvojem vojaško-političnih razmer in po razmisleku o primernosti notranje- in zunanjepolitičnega trenutka. Z opustitvijo načrta likvidacije generala Rupnika je namero za uboj Natlačena konec avgusta 1942 ponovno sprožil poverjenik CK KPS za Ljubljano Vladimir Krivic - Matevž.⁵² Zdenka Kidrič, ki se je strogo držala Kardeljevih navodil, je bila najprej do tega predloga zelo zadržana, ker Natlačen ni bil »niti na kakem mestu, niti ne moremo kako otiplivejše dokazati njegovo sodelovanje z Italijani«.⁵³ Kidričeva se je zavedala, da je pri uboju Natlačena treba upoštevati tudi zunanjepolitične razloge in da bi bil uboj Natlačena »popolnoma političen«. Dopusčala je sicer možnost, da je zadeva z vojaškim razvojem na nasprotnikovi strani dozorela, vendar pa na uboj Natlačena brez Kardeljevega pristanka ni bila pripravljena. Na prigovarjanje Vladimirja Krivica, da je treba vosovske akcije »usmeriti na glavne organizatorje državljanske vojne zlasti Natlačena«,⁵⁴ se je proti koncu septembra premislila in v pripisu obširnega pisma Kardelja prosila za dovoljenje.⁵⁵ S pozitivnim odgovorom »bilo bi naravnost sijajno« je Kardelj 9. oktobra 1942 dokončno potrdil odločitev o uboju bivšega bana.⁵⁶

Likvidacija bivšega bana

Neposredne priprave za akcijo so se začele septembra, po nalogu CK KPS pa je Edo Brajnik - Štefan, vodja varnostnih grup, likvidacijo Natlačena poveril Francu Stadlerju - Pepetu šest dni pred dnem uboja, ki si ga je sam izbral.⁵⁷ Za akcijo je bilo treba izdelati načrt, ki ga je bilo mogoče pripraviti samo na podlagi podrobnih informacij o Natlačenovi hiši, dvorišču in okolici, o razporeditvi prostorov v hiši ter o hišnih navadah in navadah obiskovalcev. Ker dotedanja

⁵¹ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2919, poročilo, Janhuba Rudi, 27. 8. 1942.

⁵² ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 164, Vladimir Krivic Zdenki Kidrič, 28. 8. 1942,

⁵³ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 176, Zdenka Kidrič Vladimirju Krivicu, 7. 9. 1942.

⁵⁴ DLR 3, dok. 115, str. 272, Vladimir Krivic Edvardu Kardelju, 27. 9. 1942.

⁵⁵ DLR 3, št. 106, str. 241.

⁵⁶ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 35, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič, 9. 10. 1942.

⁵⁷ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen; Slavko Žižek: Kdo je uprizoril 13. 10. 1942. V: Zaveza, 2007, št. 3 (dalje Žižek, Kdo je uprizoril), str. 95–102.

opazovanja za samo akcijo niso bila dovolj, je VOS ob odločitvi za likvidacijo Natlačena določil še posebno sledilno grupo, ki je pod vodstvom Lidije Kovič iz primerne oddaljenosti z več strani neprekinjeno do same akcije opazovala dogajanje pri Natlačenovih.

Obveščevalka VOS in agentka v katoliških vrstah, Lidija Kovič, poročena Dermastija, je Natlačenovo hišo in družino med vsemi najbolj poznala. Do podrobnosti je vedela vse, kar se je v hiši dogajalo, saj je njena družina stanovala v bližini in je bila z družino Natlačen v dobrem znanstvu. Zaradi dobrega poznavanja dogajanja pri Natlačenovih je lažje iskala tudi način, kako atentatorju omogočiti, da bo vstopil v hišo. Ker je bilo med obiskovalci bivšega bana veliko duhovnikov, so vosovci vstop v hišo povezali z obiskom duhovnika, ki z Dolenjske bivšemu banu prinese pismo z važnim sporočilom, na katerega je bil potreben takojšen odgovor.⁵⁸ Za uspešno izvršitev akcije in za kritje umika likvidatorja po izvršenem uboju je ena od vosovskih obveščevalk, Brezar Stana - Mija, za akcijo poleg hiše izrisala tudi načrt dvorišča, vrta, ograje in bližnje okolice.

Iz opazovanja je bilo ugotovljeno, da Natlačen ni sprejemal obiskov do 8.45 ure, da ni imel posebnega italijanskega spremstva, da se ni vozil z avtomobilom in da je imel za osebno varovanje samo enega agenta. Med akcijo se je sicer razkrilo, da je imel še enega v stanovanju, vendar pa se je ta moral ravno ob akciji zadržati na nekem drugem mestu. Na podlagi teh podatkov so prišli do sklepa, da se akcija izvede v Natlačenovem stanovanju pred 8.45, na podlagi razporeditve prostorov v hiši pa so določili tudi pot, po kateri bi se likvidator po opravljeni nalogi umikal.⁵⁹

Franc Stadler - Pepe je dobil za izvršitev uboja Natlačena izčrpne podatke in natančno sliko prostorov in druge podrobnosti v hiši in zunaj nje. Z Lidijo Kovič je bil od dneva, ko je sprejel izvedbo akcije, v vsakodnevnem stiku. Skupaj sta se učila izrazov, ki jih je bilo treba izreči v pozdravu z Natlačenom. Privaditi se je moral na še tako majhno gesto, ki je bila značilna nekaterim duhovnikom, posebno takrat, ko so bili pred človekom na visokem položaju.⁶⁰ Psihološko in organizacijsko se je pripravil do najmanjše podrobnosti. Ob poznavanju vseh podrobnosti je moral biti pripravljen tudi na kaj nepredvidljivega. Tako je Natlačen prav v zadnjih dneh dobil psa, imel pa je tudi dodatnega agenta za osebno varovanje. Za pomoč pri zaščiti akcije si je izbral Jožeta Šiško - Luko, v neposrednih stikih med pripravo pa je bil tudi z Edom Brajnikom in Franjo Kroupo - Ackom. Stadler se je dobro zavedal velike teže naloge in odgovornosti za uspešno izvršitev, ki je bila tesno povezana »z razvojem ljudske revolucije«.⁶¹

⁵⁸ ARS, AS 1931, t.e. 1499, Stadler Franc - Pepe, Kronološki pregled akcij in delovanja, prepis s traku, str. 20.

⁵⁹ Žižek, Kdo je uprizoril, str. 95.

⁶⁰ ARS, AS 1931, t.e. 1499, Stadler Franc - Pepe, Kronološki pregled akcij in delovanja, prepis s traku, str. 20.

⁶¹ ARS, AS 1931, t.e.1499, mapa Marko Natlačen.

Za načrtovan podvig si je priskrbel potrebno duhovniško opravo: črn klobuk, očala, kolar in črn duhovniški plašč, ki si ga je dal napraviti pri zaupnem krojaču.⁶² Iz vosovskega skladišča si je izbral najljubše orožje. Lidija mu je v noči pred akcijo napisala pismo, naslovljeno »gospodu eminenci Marku Natlačenu«, ki ga je sestavljala več dni. Dobro je poznala duhovniško okolje, da se mu je lahko prilagodila. Pod sporočilom je bil podpisan trebanjski dekan Tomažič, za katerega so vosovci vedeli, da se je obračal na Natlačena za pomoč v boju proti partizanom. Natlačen je prav tiste dni od dekana pričakoval pošto in je najbrž tudi zato s takim zaupanjem spustil likvidatorja v hišo.

Pri uboju Natlačena je Stadlerju 13. oktobra 1942 po skrbno izdelanem načrtu pomagalo pet sodelavcev.⁶³ Zjutraj po 8.00 uri so se zbrali na Strmem potu pod Ljubljanskim gradom, kjer so ga preoblekli v duhovnika, ga oborožili in mu dali zadnjo moralno podporo. Na primerni razdalji so ga spremljali na njegovi poti proti Natlačenovi hiši v Ciril-Metodovo ulico. Zaščitnik Jože Šiška je v neposredni bližini Natlačenove hiše pazil na stražo pred gimnazijo na Poljanah, v kateri je bila italijanska vojska. Ko so iz Natlačenove hiše odjeknili strelji in se je slišalo vpitje, je z orožjem izpod plašča onеспособil prestrašena stražarja, ki se med begom likvidatorja iz Natlačenove hiše nista niti ganila. Potem ju je pustil in zbežal proti Gruberjevemu kanalu.⁶⁴

Stadler je pred tem v duhovniški obleki pozvonil pri vrtnih vratih Natlačenove hiše. Pred vhodom ga je ustavil Natlačenov agent, nato ga je sprejela služkinja. Ko se je predstavil in pojasnil, da ga pošilja trebanjski dekan s pismom, ki ga mora osebno izročiti gospodu Natlačenu, je smel stopiti naprej. Služkinja ga je peljala v dnevni prostor, kjer ga je najprej sprejela Natlačenova žena. Predstavil se ji je kot kaplan trebanjskaga dekana in ji postregel z najnovejšimi novicami z Dolenjske. Ko je iz gornjega dela hiše prišel nekdanji ban, se je poslovila. Po uvodni predstavitvi je Marku Natlačenu pojasnil, da je pismo zelo pomembno in da se mora z njegovim odgovorom takoj vrniti. Ko je Natlačen pismo v zaskrbljenosti odprl, se usedel in začel brati, je prišlek pristopil bliže in ga ustrelil v glavo in nato še v vrat.⁶⁵ Bilo je točno 2 minuti do pol devete ure, ko je nekdanji ban omahnil na mizo in bil na mestu mrtev.

Natlačenova žena je takoj po prvem strelu začela vpiti in klicati na pomoč. Stadler pa je po izvršenem uboju začel iz hiše panično bežati. Namesto na dvorišče je po stopnicah zašel v klet in se nato med vračanjem v pritličje prerival z Natlačenovo ženo, sinom Markom in služkinjo, ki so ga hoteli zadržati. Med

⁶² Prav tam.

⁶³ ARS, AS 1931, t.e. 1499, Stadler Franc - Pepe, Rekapitulacija mojega dela v borbeni grupi VS, str. 10. Lidija Kovič - Liza, p. Dermastia, Jože Šiška - Luka, Stana Brezar - Mija, Franjo Kroupa - Acko, Sabina Mavsar - Breda, p. Stadler.

⁶⁴ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen.

⁶⁵ ARS, AS 1931, t.e. 1499, Stadler Franc - Pepe, Rekapitulacija mojega dela v borbeni grupi VS, str. 10. Stadler za razliko od drugih zapisov piše, da je Natlačena prvič ustrelil v glavo in nato še dvakrat v vrat.

ruvanjem je s pištolo, ki se mu je medtem zataknila, po glavi dvakrat udaril sina Marka in ga onesposobil. Po kratkem boju je s silo odrinil tudi ženo in služkinjo, se ju osvobodil, stekel skozi kuhinjo in kabinet ter skočil skozi okno na dvorišče. S preskokom čez vrtni zid je v zadnjem trenutku ušel tudi psu. Za vogalom ga je na triciklu čakal Kroupa, ki ga je za gradom ob Gruberjevem kanalu odpeljal čez Dolenjsko cesto na Opekarsko cesto in naprej v Gradišče, kjer ga je čakala sodelavka Sabina.⁶⁶ Pri njej se je uredil in se nato vrnil na službeno mesto v Poštno hranilnico, ki ga je zjutraj zaradi akcije z izgovorom zapustil.⁶⁷

Prvi odzivi

Vest o vosovskem uboju bivšega bana dr. Marka Natlačena se je kot blisk razširila po vsej Ljubljani in okolici.⁶⁸ Povsod je pustila globok vtis in nihče ni ob njej ostal neprizadet. Vedelo se je, da je Natlačen prejemal grozilna pisma, vendar je večina živela pod vtisom, da si komunisti tega koraka ne bodo upali tvegati, ker bi preveč občutno zadeli v javno mnenje. V katoliških krogih so bili ob vsej prizadetosti prepričani, da je »stiska očividno pritirala komunistično stranko že tako daleč, da sega po skrajno obupnih sredstvih in da sedaj gotovo čakajo na uspeh tega dejanja«. ⁶⁹ Trdno so bili odločeni, da se s tem »niti v najmanjši meri ni zmanjšal odpor proti komunizmu, nasprotno komunisti bodo čutili, da so s tem zločinom prilili samo olja na ogenj in povečali požar, ki bo vso hudobijo neizprošno požgal in počistil«. ⁷⁰

Zelo odločno so uboj dr. Natlačena obsodili tudi v liberalnem taboru. Bolj kot kadar koli do takrat so se »zgrozili ob novem ostudnem in zahrbtnem zločinu«, ki je izval »najostrejši odpor proti morilskemu komunizmu in njegovim privržencem«. V skladu z liberalnim prepričanjem in tradicijo pa so ugotavljali, da je »zahrbtni umor kot politično sredstvo že sam po sebi dejanje, ki ga je treba odklanjati in obsojati. Kar pa počnejo komunisti med nami, ni niti več politična borba, marveč je le še izživljanje najnižjih zločinskih nagonov.« ⁷¹ V uboju bivšega bana so zaznali dogodek, ki je v delovanju slovenskih komunistov presegel vse meje neprizadetosti in potrpežljivosti. V odklanjanju komunističnih metod so bili enotni, da »za iskrenega Slovenca ne more biti več izbire in omahovanja. Vsi se moramo strniti v en tabor ter z vsemi sredstvi izločiti iz sebe komunistične zločince, ki s svojimi divjaštvii upropaščajo ves narod. /.../ Z umorom dr. Natlačna je mera polna. Za nikogar ne more biti več izgovora in ne opravičila, da ni spregledal zločinske komunistične igre. Minil je čas neinteresiranosti. Vsak

⁶⁶ Mavsar Sabina - Breda, por. Stadler. – ARS, AS 1931, t.e. 1499, Stadler Franc - Pepe.

⁶⁷ ARS, AS 1931, t.e. 1499, Stadler Franc - Pepe, Kronološki pregled akcij in delovanja, str. 20–22.

⁶⁸ O uboju sta naslednje dni obširno poročala Slovenec in Jutro.

⁶⁹ Slovenec, 14. 10. 1942, str. 2.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Jutro, 14. 10. 1942, str. 2.

kdor hoče dobro sebi in svojemu narodu, se mora pridružiti neizprosni borbi proti komunizmu.«⁷²

Partijsko vodstvo je bilo nad ubojem Natlačena navdušeno. Kardelj se je, preoblečen v železničarja, po prestani roški ofenzivi iz Podlipoglava vrnil v Ljubljano »točno tisti dan, ko je bil likvidiran Natlačen«.⁷³ Ko je še istega dne pisal Kidriču in Leskošku o svojem prihodu v Ljubljano in položaju v mestu, je že na začetku izrazil splošno partijsko zadovoljstvo nad dogodkom z besedami: »Kakor ste že gotovo na svoje veliko veselje izvedeli, je danes naša VOS likvidirala Natlačena« in temu takoj dodal še svoje osebno doživljanje ob prejeti novici o uboju: »Lahko si mislite, da sem prav pošteno razveseljen. / .../ Ljubljana je popolnoma pod vtisom tega dogodka.«⁷⁴ Boris Kidrič je čez dva dni v odzivu Kardelju čestital »celotnemu VOSU! Tistim, ki imajo pri tem neposredne zasluge, pa najbolj. Krasno!«⁷⁵

Navdušenje partijskega vodstva nad ubojem Natlačena je bilo toliko bolj razumljivo, ker si je v tej nameri že dalj časa prizadevalo in v tej smeri dajalo partijskim funkcionarjem in posebej VOS zadevna navodila. CK KPS je pred ubojem Natlačena, 5. oktobra 1942, v tem smislu Alešu Beblerju med drugim naročil, da »moramo belo gardo fizično trebiti z vsemi sredstvi«, kajti »le tako se začetek državljanske vojne razvija v našo korist«, in k zadnji ugotovitvi dodal: »tudi individualne likvidacije kolovodij, podpihovalcev in organizatorjev so izredno važne. Ne odlašajte niti trenutka!«⁷⁶ Komunisti so tudi in predvsem z nasiljem, uboji in atentati na pomembne politične osebnosti postali upoštevanja vreden politični dejavnik. Boris Kidrič se je zavedel realne moči in teže komunistov ter stiske okupatorjev prav po uboju Natlačena, ko je visok predstavnik italijanske okupacijske oblasti apeliral na ugledne Ljubljančane, naj vplivajo na komuniste, da bodo omejili svojo teroristično dejavnost. V pismu Beblerju, 20. oktobra 1942, se je posledično vprašal: »Vidiš, kaj pomeni naša perspektiva!« in si v trdnem prepričanju odgovoril: »V kratkem se bo izkazalo, kako pravočasna in nujna je bila Natlačenova likvidacija.«⁷⁷

⁷² Prav tam.

⁷³ DLR 3, dok. 172, str. 425, Edvard Kardelj (in B. Kidrič) izvršilnemu odboru OF v Dolomite, 28. 10. 1942.

⁷⁴ DLR 3, dok. 145, str. 363–364, Edvard Kardelj Borisu Kidriču in Francu Leskošku, 13. 10. 1942; Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana, 1963 (dalje Jesen 1942), str. 31, dok. 3.

⁷⁵ DLR 3, dok. 151, str. 387, Boris Kidrič in Franc Leskošek Edvardu Kardelju, 15. 10. 1942.

⁷⁶ DLR 3, dok. 135, str. 329, CK KPS (B. Kidrič in E. Kardelj) Alešu Beblerju, 5. 10. 1942.

⁷⁷ DLR 3, dok. 157, str. 395, Boris Kidrič Alešu Beblerju.

Streljanje talcev

Uboj dr. Marka Natlačena ni bil le zahrbtnen, saj so ga izvedli pod pretvezo, ampak tudi zelo drzen in predvsem dramatičen. To je bil največji podvig med vosovskimi likvidacijami v Ljubljani. Kakor po predhodnih ubojih VOS je bilo po uboju Natlačena še z večjo gotovostjo pričakovati, da bodo zaradi tega dejanja padli nedolžni ljudje. Stadlerju in njegovim sodelavcem je bilo po akciji takoj jasno, da bodo Italijani zaradi njihovega dejanja streljali talce.⁷⁸ Italijani so bili po uboju Natlačena istega dne ob štirih popoldne trdno odločeni, da so nujne najstrožje represalije in da bodo zato zvečer ustrelili 25 ljudi, za katere so imeli zanesljive dokaze, da so komunisti.⁷⁹ Pri visokem komisarju Grazioliju je bilo določeno, da del talcev imenuje kvestura, del komanda fašističnega oddelka generala Renza Montagne, del pa komanda 11. armadnega zbora.⁸⁰ Pripeljali so jih iz policijskih, sodnih in vojaških zaporov ter iz obrtne šole. Pred hišo v Ciril-Metodovi ulici, v kateri je bil ubit dr. Natlačen, je italijanski strelski vod še isti dan ob 8. uri zvečer, to je 11 ur po uboju, ustrelil 24 talcev. Streljanje talcev pred iztekom 48-urnega roka, v katerem je bilo od izvršenega nasilnega dejanja po določilu odloka o streljanju talcev še mogoče izslediti krivce, je izsilil fašistični general Montagna.⁸¹ Med ljudmi je, tako kot v mnogih drugih primerih, prevladalo splošno mnenje, da bi okupator lahko izsledil neposredne krivce.⁸² Po streljanju so mrtve talce peljali na dveh tovornjakih in triciklu na pokopališče na Žale, kjer so jih položili v skupni grob.⁸³ Kvestor Ravelli je bil prepričan, da so bili ustreljeni talci zares komunisti, saj sta dva iz policijskih zaporov pred smrtjo zaklicala: »Živel Lenin in živela Rusija!«⁸⁴

Streljanje talcev na kraju zločina je pretreslo tudi Natlačenovo družino, ki je bila zaradi vosovskega umora najbolj prizadeta. Ko je žena ubitega dr. Marka Natlačena videla streljati talce pred hišo, je zakričala in padla v nezavest, da so jo morali odpeljati v Leonišče. Sin Marko je stopil k italijanskemu oficirju in ga prosil, naj ne streljajo talcev. Ker je ta imel tak ukaz generala Robottija, ni mogel ničesar spremeniti.⁸⁵ Proti streljanju talcev naj bi posredoval tudi škof Rožman, vendar prav tako brez uspeha.⁸⁶ Od predvidenih 25 je bilo ustreljenih 24 talcev.

⁷⁸ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Natlačen Marko.

⁷⁹ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2093, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič 15. 10. 1942, info. Kante Vladimir.

⁸⁰ Prim. Arhiv Temeljnega sodišča Ljubljana, Ko 483/45 Grafenauer Franc, 13.12. 1945.

⁸¹ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2100, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič 20. 10. 1942, info. Kante Vladimir.

⁸² ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2110, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič 31. 10. 1942.

⁸³ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2093, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič 15. 10. 1942, info. Kante Vladimir.

⁸⁴ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2094, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič 15. 10. 1942, info. Kante Vladimir.

⁸⁵ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2381, poročilo, Janhuba Rudi, 17. 10. 1942.

⁸⁶ Tabor, 1968, št. 3, str. 52.

Lastnik gostilne Daj–Dam, Zupan Julij, ki je bil prav tako določen za ustrelitev, se je v zadnjem trenutku rešil z zvijačo. Preden so italijanski vojaki začeli streljati, je zaigral slabost in padel v nezavest. Ker ga v takem stanju niso hoteli streljati, so ga odvedli nazaj.⁸⁷

Italijani so po streljanju talcev za Natlačena razširili govorice, da pridejo v prihodnje za talce v poštev tudi Kidričevi sorodniki, samo za poskus atentata na škofa Rožmana pa so zagrozili z ustrelitvijo 50 talcev.⁸⁸ Komunisti so namreč škofa predhodno obsodili na smrt in grozili, da bodo obsodbo izvršili ne glede na število ustreljenih talcev. Čeprav škof zaščite ni prosil, je italijanska okupacijska oblast takoj po uboju Natlačena zastražila tudi škofijski dvorec.⁸⁹

Visoki komisar Grazioli je po uboju Natlačena in streljanju talcev pričakoval, da bo poslej mogoče tesnejše politično sodelovanje s slovensko stranjo. Želel je, da bi prišlo na pobudo več uglednih Ljubljančanov do konkretnih pogovorov. Ker je padel dr. Natlačen, je mislil, da jih bo nekaj prišlo vsaj iz katoliških vrst. To pričakovanje pa se mu ni izpolnilo, ker so na protikomunistični strani odklanjali »vsako sodelovanje, ki bi imelo kakršen koli političen značaj«.⁹⁰

Ustreljeni talci

Uboj Natlačena je z demonstracijo okupatorske oblasti s streljanjem talcev na kraju zločina globoko zarezal v razpoloženje med prebivalstvom. Če je bilo takoj po uboju Natlačena še precej tistih, ki so tako dejanje odobraval, so se po nekaj urah zaradi ustreljenih talcev zgrozili. Med ustreljenimi je bilo veliko vplivnih Ljubljančanov, ki so veljali za nekakšne liberalne stebre,⁹¹ čeprav so aktivno podpirali OF. Na protikomunistični strani so bili trdno prepričani, da so bili ustreljeni talci pred hišo dr. Natlačena podporniki in pripadniki OF ter komunisti, ki so med drugim opravljali tudi razne zaupne naloge.⁹² Aretirani so bili večji del v obdobju neposredno pred ubojem Natlačena. Inž. Kresnik Peter, podravnatelj ljubljanske Električne cestne železnice, je bil aretiran dan pred ubojem dr. Natlačena.⁹³ S partizanskim nasiljem na podeželju, vosovskimi uboji v Ljubljani, vse hujšim pritiskom italijanske okupacijske oblasti in njenimi grožnjami z represalijami nad prebivalstvom ter z odkritim nastopom protikomunistične akcije se je že pred ubojem dr. Natlačena zelo zaostriло razmerje med podporniki in nasprotniki OF, med tistimi, ki so podpirali komunistično delovanje, in tistimi, ki so se mu postavili po robu. Pet dni pred ubojem dr. Natlačena, 8. oktobra 1942, so pripa-

⁸⁷ Vesti, 24. 10. 1942.

⁸⁸ Vesti, 13. 11. 1942.

⁸⁹ Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 159sl.; Miloš Stare: Politično in situacijsko poročilo Slovenske Zaveze, 12. 11. 1942 (dalje Stare, Politično in situacijsko poročilo).

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ Vesti, 20. 10. 1942.

⁹² Vesti, 22. 10. 1942; Stare, Politično in situacijsko poročilo, str. 159.

⁹³ ARS, AS 1931, t.e. 699, str. 3303, poročilo, Gerk Stana, 31. 8. 1943.

dniki VOS ubili višjega policijskega uradnika Kazimirja Kukoviča, ki je pripravil seznam komunistov.⁹⁴ Italijani so zaradi tega uboja v dneh pred Natlačenovim ubojem izvedli vrsto racij v Šiški, kjer je bil atentat izvršen, in od zajetih so odbrali tiste, ki so jih označili za komuniste.⁹⁵ Ker storilca niso izsledili, so po istem postopku kot za dr. Natlačena odbrali še osem talcev in jih v ustrelili v Gramozni jami pri Tomačevem dan po Natlačeni smrti.⁹⁶ Ustreljeni talci pred hišo ubitega dr. Marka Natlačena, 13. oktobra 1942, ob 20.00 uri so bili:⁹⁷

Peter Kresnik (1904),⁹⁸ Štepic Marko (1904),⁹⁹ Magdič Pavle (1909),¹⁰⁰ Krpan Ivan (1910), Rebuša Stanko (1919), Prožalec Stane (1895), Bezek Anton (1921), Vadnjal Stane (1903),¹⁰¹ Prosen Josip (1906), Maver Josip (1919), Pezdir Josip (1895), Bricelj Franc (1910), Kogovšek Ivan (1909),¹⁰² Kogovšek Valentin (1915), Kogovšek Josip (1911), Možina Venčeslav (1922), Miklavčič Matej (1884), Podgornik Dominik (1915), Romavh Peter (1898),¹⁰³ Smrekar Bernard (1901), Škerl Josip (1902), Vodnik Viktor (1902), Hanžič Ferdo (1910) in Arbelj Anton (1914).

Izbor talcev

Čeprav so Italijani za vosovske uboje po Ljubljani in po pokrajini streljali talce že več mesecev, je VOS po uboju Natlačena »belo gardo«¹⁰⁴ obtožil, da je bila njena prva reakcija, da je pri okupatorjih predlagala streljanje talcev.¹⁰⁴ Ko se je razvedelo, da so bili ustreljeni talci zares organizatorji in podporniki partije in OF, je bilo med nasprotniki komunizma slišati, da je »roka pravice začela padati

⁹⁴ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2004, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič, 3. 9. 1942, info. Kante Vladimir.

⁹⁵ Vesti, 19.10. 1942.

⁹⁶ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2380, poročilo št. 83, Janhuba Rudi, 18. 10. 1942; Ferenc, »Ubija se premalo«, str. 240. Arnšek Janko (1916), prof. Košak Vinko (1913), Turk Janez (1903), Nagode Ciril (1911), Babnik Rudolf (1909), Hribar Josip (1921), Tomažič Lojze (1912), Božič Branko (1922).

⁹⁷ Prav tam, str. 2380 in prav tam, str. 239–240.

⁹⁸ Podravnatelj ECŽ, od 1941 obveščevalec. – Ljubljana Gradišče 1941–1945. Ljubljana, 1987, str. 69.

⁹⁹ Trgovec iz Šiške. – Vesti, 20.10. 1942.

¹⁰⁰ Lastnik modne trgovine na Aleksandrovi cesti, kjer je poštna OF zbiral orožje. – Ljubljana v ilegali 1: v odločilnih dneh. Ljubljana 1959, str. 435.

¹⁰¹ Vodja OF na Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev. – ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2105, Kante Vladimir.

¹⁰² Brate Ivana, Josipa in Valentina Kogovšek ter Vinka Možina so 28. 9. 1942 v Podlipi aretirali Italijani in vaški stražarji. – Janko Maček: Šentjošt brani svoje izročilo. Ljubljana 2005, str. 64.

¹⁰³ Železničarski višji uradnik, član KP od 1930, sekretar železniškega komiteja, vodil mrežo odborov OF in NZ. Aretirala ga je italijanska patrolja v Šiški 6. 10. 1942, ko je prenašal ilegalni tisk. – Ljubljana v ilegali 1, str. 476.

¹⁰⁴ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen, Poročilo VOS Ljubljana, št. 15, 17. 12. 1942.

po pravih«. ¹⁰⁵ Prvič od objave razglasa o streljanju talcev se je zgodilo, da je med talci padlo toliko zavzetih partijskih aktivistov in prepoznavnih privržencev OF. Čeprav je bilo streljanje tako velikega števila talcev grozljivo, naj bi se po obveščevalnih podatkih iz nasprotnega tabora »to vendar moralo zgoditi, ker naj bi se Ljubljanci samo tako odvrnili od OF«. ¹⁰⁶ Žrtve naj bi bile opravičene, ker so bile sokrive smrti dr. Natlačena, toda kljub temu so bile žrtve. Z ubojem dr. Natlačena je »komunistična OF ustrelila tudi 24 svojih deloma odličnih funkcionarjev oz pristašev. In tudi to je zločinstvo.« ¹⁰⁷

Iz vosovskih obveščevalnih poročil je mogoče potrditi, da so v protikomunistični akciji pred ubojem Natlačena pripravljali seznam komunistov in sodelavcev OF, ki naj bi jih predali Italijanom. Vendar pa ni nobenih dokumentov, ki bi potrjevali, da bi ga zares predali. Kakor je bilo že ugotovljeno, so na Visokem komisariatu določili, da del talcev za Natlačena imenuje kvestura, del komanda fašističnega oddelka generala Montagne, del pa komanda 11. armadnega zbora. Pomembno vlogo pri izbiri talcev je tudi tokrat, podobno kot v prejšnjih primerih, nedvomno imela italijanska tajna policija Ovla. Z njenimi visokimi predstavniki so imeli zveze tudi v VOS. Poskusi posameznih intervencij, ki so bile do tedaj po navadi uspešne, tokrat niso uspeli. ¹⁰⁸ Tudi čas zanje je bil izjemoma zelo kratek. Imena talcev za Natlačena je po podatkih VOS določil kapetan Tornari, pripadnik tajne policije pri 11. armadnem zboru, ki je zbiral imena oseb, osumljenih komunizma in sodelovanja z OF. ¹⁰⁹ Izviral je iz Gorice in je znal tudi slovensko. Nekdanjega vodje tajne policije Onnisa in poveljnika karabinjerjev v Ljubljanski pokrajini D'Amata, pri katerih so sodelavci VOS do tedaj posredovali, med ubojem dr. Natlačena ni bilo več v Ljubljani. Kardelj je 28. oktobra 1942 v Dolomite sporočil, da sta bila pod obtožbo sodelovanja s komunisti in dela v njihovo korist v Ljubljanski pokrajini »po nekih – baje precej zanesljivih vesteh« v Italiji ustreljena po sodbi vojnega sodišča. ¹¹⁰ Zanesljivost vesti o njuni smrti se mu je potrjevala tudi v tem, ker so v Ljubljani zelo intenzivno iskali osebe, zlasti ženske, ki so bile v stiku z njima.

Boj proti preplahu v partijskih vrstah

Po uboju Natlačena in začetnem navdušenju je zaradi obsežnega streljanja talcev in represalij med pripadniki in podporniki partije in OF nastal preplah,

¹⁰⁵ Vesti, 20. 10. 1942.

¹⁰⁶ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2105, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič 22. 10. 1942; ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2390, poročilo, Janhuba Rudi, 20. 10. 1942.

¹⁰⁷ Svobodna Slovenija, 20. 10. 1942, str. 3.

¹⁰⁸ Za trgovca Magdiča in Štepica je tako interveniral Marijan Zajec, vendar brez upeha. – ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen, str. 29.

¹⁰⁹ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa M. Natlačen, str. 29.

¹¹⁰ DLR 3, dok. 172, str. 430, v op. 27 je brez obrazložitve navedeno, da vest ni točna. V arhivu italijanske vojske v Rimu gradivo s procesa za raziskavo ni bilo dosegljivo. Infor. Peter Urbanc.

ki je mejil že na pravo paniko. Ker so bile represalije tako krute in so se tudi v VOS zbali občutne oslavitve med aktivisti OF, je Zdenka Kidrič 26. oktobra 1942 Kardelju predlagala, »da bi bilo začasno umestno spremeniti akcije prvenstveno v pravcu propagande«.¹¹¹ Kardelj je bil nad preplahom presenečen, kajti njemu je bilo naravno, da vojna prinaša uničenje in nasilje, za represalije pa je bil prepričan, da krepijo odpor. Uboji in represalije so bili zanj le dve sestavini v taktiki političnega boja. V takih okoliščinah se je moral »pošteno potiti«, da je prepričal svoje najožje sodelavce, da je »v resnici Natlačenova likvidacija dogodek, ki je dokončno nagnil tehtnico v našo korist«.¹¹² V poročilu IOOF 28. oktobra 1942 se je zato zavzel za odločen boj proti negativnemu razpoloženju, ki naj bi bilo posledica strahu, utrujenosti in kapitulantskih nagnenj tudi pri dobrih in iskrenih pristaših OF. Napovedal je večjo pozornost političnemu delu, vzgoji kadrov in pojasnjevanju politične linije IOOF med članstvom. Pri tem je ugotavljal, da »našim aktivistom ni dovolj jasna perspektiva našega boja in tudi ne, čemu smo se lotili prav takih in takih sredstev borbe, a ne drugačnih«.¹¹³ In šele ko se je panika čez nekaj dni začela polegati, je opazil, da »so ne samo naši aktivisti, ampak tudi široki krog OF videli, da je bil dogodek z Natlačenom izredno pozitiven«. Optimistične napovedi za razvoj OF je ob navedbah pozitivnih notranje- in zunanjepolitičnih dogodkov oprl tudi na pravilnost izvajanja likvidacij in posebej na ugodne posledice Natlačenove likvidacije.¹¹⁴ Kardelj je bil trdno prepričan, da je »bela garda« z likvidacijo bivšega bana popolnoma na tleh. Ni videl več nikogar, ki bi ga »s tako avtoriteto postavila na čelo, kakor je lahko postavila Natlačena«.¹¹⁵ Po podatkih obveščevalcev VOS pa se je tudi začetni preplah med pristaši OF, ki je nastal zaradi represalij po likvidaciji Natlačena, kmalu začel umirjati. Zaradi očitkov o uporabi metod, s katerimi se je protikomunistična akcija hotela znebiti svojih nasprotnikov, naj bi se strah »v določeni meri začel polagoma obračati v očitke proti beli gardi«.¹¹⁶ Iz tega razloga so nekateri v spremenjenih okoliščinah začeli ponovno zagovarjati uboj Natlačena kot potrebno kazen.

Enoten odziv v Slovincu in v Jutru

Podroben opis uboja in obsodbo nasilnega dejanja sta dan po Natlačenovi smrti, 14. oktobra 1942, prinesla oba ljubljanska dnevnik, tako klerikalni Slovenec kot tudi liberalno Jutro. Pri obeh so zapisali, da so podrobnosti nenavadne, da se je komunistični zločinec, preoblečen v duhovnika, pri vstopu v Natlačenovo hišo poslužil pretveze, da je prinesel lažno pismo, in da je bivšega bana v njegovi

¹¹¹ Jesen 1942, dok. 32, str. 111, Zdenka Kidrič Edvardu Kardelju, 26. 10. 1942.

¹¹² DLR 3, str. 425, dok. 172, Edvard Kardelj izvršilnemu odboru OF v Dolomite, 28. 10. 1942.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ Prav tam, str. 426.

¹¹⁵ Prav tam, str. 428.

¹¹⁶ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2396, poročilo, Janhuba Rudi, 25. 10. 1942.

delovni sobi ustrelil, medtem ko ga je odpiral. Eni in drugi so se zgražali nad podlostjo uboja in omenjali dejstvo, da je atentator po boju z Natlačenovo družino in s pomočjo sodelavca ušel.¹¹⁷ Pri Slovencu so zaradi komunističnih pobojev, zlasti na podeželju, že pred tem objavljali podobne članke, pri liberalnem Jutru pa se je zgodilo prvič, da so tako jasno in nedvoumno obsodili tako uboj dr. Natlačena kakor tudi vse druge komunistične zločine. Ob smrti dr. Natlačena, ki je s svojo zmerno politiko med tradicionalno nasprotujočimi si klerikalci in liberalci deloval povezovalno, so spoznali, da bo vrsta prišli tudi na njih.

Pri Jutru niso skoparili s pohvalami na račun Natlačena. Priznali so mu zlasti njegove organizacijske sposobnosti in doslednost v njegovem političnem delovanju. Posebno priznanje so mu izrekli, ko so zapisali, da mu tudi najhujši nasprotniki »niso nikdar mogli odrekati izredne sposobnosti in globoke preudarnosti, ne gorečega domoljubja in najboljše volje delati dobro za narod in zlasti ne njegove osebne poštenosti in ne madeževanosti. Zato je segal njegov ugled tudi daleč preko vrst političnih somišljenikov in njegova beseda je mnogo veljala povsod.«¹¹⁸ Povsem razumljivo jim je bilo, da je bil Natlačen nasprotnik komunizma, saj je kot bivši ban lahko še globje spoznal naravo komunizma, delovanje komunistov in njihove načrte. Prepričani so bili, da so se komunistični voditelji bali prav »njegovih izkušenj in njegovega vpliva na vso trezno in pošteno slovensko javnost in ga zato strupeno sovražili«, ter priznali, da »ga bo danes nemogoče nadomestiti«.¹¹⁹ Druge vzroke za uboj so videli tudi v njegovem slovenskem prepričanju, njihovi sadistični pokvarjenosti in obupnem besu pred koncem njihove strahovlade ter predvsem zaradi ustrahovanja ljudi, ki je, po mnenju Jutra, poleg lažne propagande glavno sredstvo komunističnega vplivanja na ljudi.¹²⁰

Prelomnost dogodka so drugi dan po Natlačenovi smrti naznanili s podnaslovom k članku »Mera je polna!« in z ugotovitvijo »Kdor kakor koli podpira komuniste, je sokriv njihovih zahrbtnih umorov in drugih podlih zločinov«.¹²¹ Prepričani so bili, da je »odvratni zahrbtni umor« dr. Natlačena med Slovenci povečal odpor proti komunistom in njihovim posrednim in neposrednim podpornikom. Ta odpor se je, po pisanju Jutra, začel na podeželju dvigati že pred meseci, ko so začela prihajati na dan poročila o »partizanskih zverinstvih«, in je naraščal bolj in bolj ter zajel tudi Ljubljano. Komunistični zločini, zlasti zahrbtni umori, naj bi odpirali oči tudi tistim, ki so bili pod vplivom komunistične propagande. Vedno več naj bi bilo takih, ki so spoznavali, da komunisti »zavestno kopljejo grob svojemu narodu in da jih je treba zato iztrebiti«.¹²²

V Jutru so odločno zapisali, da je »podli umor dr. Natlačena izbil sodu dno in da mora biti komunističnega divjanja med Slovenci enkrat za vselej konec!

¹¹⁷ Jutro, 14. 10. 1942, str. 2; Slovenec, 14. 10. 1942, str. 2.

¹¹⁸ Jutro, 14. 10. 1942, str. 2.

¹¹⁹ Prav tam.

¹²⁰ Jutro, 16. 10. 1942, str. 2 in 15. 10. 1942, str. 2.

¹²¹ Jutro, 15. 10. 1942, str. 2.

¹²² Prav tam.

Nobenega opravičila in nobenega licemerstva ne more več biti za nikogar, da se ne bi pridružil borbi proti njemu in za njegovo iztrebljanje med nami.«¹²³ Kakor storjeni zločini obtožujejo komunistične voditelje, ki izdajajo povelja, tako obremenjujejo tudi vse tiste, ki jih tako ali drugače podpirajo ali opravičujejo njihova dejanja. Pri Jutru so postali trdno odločeni, da je »treba strup komunističnega terorja radikalno izločiti iz narodovega telesa. Pasivnost do njega ni več mogoča in ne več dopustna, vsako simpatiziranje z njim, čeprav še tako zavito, pa pomenja istovetenje z zločinstvom.«¹²⁴

Pri Slovencu ni bilo dvoma, da je dr. Natlačen padel »kot nasprotnik komunističnega svetovnega naziranja ter komunističnega političnega in socialnega reda«. Hkrati so pričakovali, da bo »komunistična propaganda skušala ta svoj zločin zopet zakriti pod kakšno krinko ter proglasiti njegov umor kot nekak osebni obračun ali pa kot maščevanje še iz prejšnjih časov Natlačenovega političnega udejstvovanja«, vendar pa so bili pri tem prepričani, da »ni nihče več tako naiven, da bi takšni razlagi verjel. Zločin nad dr. Natlačenom je zločin uradnega komunizma nad nekdanjim predstavnikom slovenskega ljudstva in nad nasprotnikom zločinstva.«¹²⁵

Nedvomno je bila, po mnenju Slovence, glavni motiv komunistov za uboj Natlačena bojazen, da »bi jim utegnil zmešati njihove prevratne načrte«, toda, podobno kot pri Jutru, ugotavlja, da ni bil »nič manjši razlog za to krvavo in človeškega dostojanstva nevredno dejanje nenasitna žeja komunistov po krvi. Hoče se jim čim več krvi, v krvi hočejo potopiti poštenost, v krvi udušiti vsakogar, ki jih s svojo navzočnostjo še spominja na zakone pravičnosti in poštenja.«¹²⁶ Avtor zapisa v Slovencu je zato sklepal, da je bil »ta umor tudi nekak krvav odpor proti strašnim očitkom prelite krvi, očitkom, ki komuniste zasledujejo noč in dan ter jim grizejo pokvarjene duše«. Tako uboj Natlačena ni bil samo »politično preračunana gesta komunistične stranke, marveč tudi ogabno dejanje poblaznele in podivjane narave komunistične družbe«. In še bolj izrazita je ugotovitev avtorja zapisa v Slovencu, ko nadaljuje svojo misel in pravi, da »komunist ne sme poznati nobene morale, nobene hvaležnosti, komunist mora plavati v krvi svojega dobrotnika, v krvi svojih lastnih staršev, bratov, komunist mora klati, klati, klati ... Zato je popolnoma pravilen zaključek, ki se že izvaja in se bo še bolj izvajal. Zločin se ne sme več zakrivati z dobroto ali s plaščem krščanske ljubezni, temveč se mora s pravično silo zatirati, tudi če pri tem padajo glave in teče kri.« Zgražanje zaradi kaznovanja krivcev naj bi bilo zato že »zločinsko sodelovanje z zločinom«. In ko pri Slovencu ugotavljajo, da so mnogi nasedli komunistični propagandi, ki je spremenila moralne pojme, saj je iz poštenosti naredila izdajstvo

¹²³ Prav tam.

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Slovenec, 14. 10. 1942, str. 2.

¹²⁶ Prav tam.

in iz morale nemoralo, odločno napovedujejo, da se odpor proti komunističnemu zločinstvu s smrtjo dr. Natlačena »ni niti za las zmanjšal«. ¹²⁷

V zapisih, ki so v Slovincu sledili še več kot teden po dr. Natlačenovi smrti, so njihovi avtorji na več mestih poudarjali, da je umrl sin iz ljudstva, ki je živel za ljudstvo. Človek, ki »se ni nikdar vdinjal drugačnim težnjam, kakor tistim, ki so v zvezi s slovenstvom v najširšem smislu, ki je bil samorasten in samoroden in poln živih vrednot, ki jih dedujemo od svojih očetov in jih moramo nedotaknjene predati svojim sinovom kot večno luč na našem domačem ognjišču. Podrli pa so ga oni, ki niso vredni biti imenovani sinovi našega ljudstva.« ¹²⁸

Odziv Jutra in Slovenca na uboj dr. Natlačena je bil enoznačen in v mnogih pogledih zelo podoben. Ni bilo večjih razlik. Razlike so bile predvsem v poudarkih. Nedvoumno so pri enih in drugih obsodili tako uboj kakor tudi komunizem in njegovo zločinsko delovanje. Iz zapisov v obeh časnikih je izvirala trdna odločenost, da se komunističnemu revolucionarnemu nasilju uprejo enotno in z vsemi razpoložljivimi sredstvi. V Slovincu so novo smer pisanja o komunističnem nasilju v Jutru toplo pozdravili in iz njega celo ponatisnili nekatere udarne misli. ¹²⁹ Iz Jutra je prišlo tudi liberalno priznanje katoliškemu taboru za žrtve, ki jih je povzročil komunizem, v obeh krogih pa so pozvali k strnitvi vseh v boju proti komunizmu.

Članki o uboju dr. Natlačena v Jutru in Slovincu so močno vplivali na oblikovanje javnega mnenja v Ljubljani. Ker niso bili podpisani, je VOS kmalu začel poizvedovati o njihovih avtorjih, zlasti v Slovincu. Po prvih poizvedovanjih sta članke pisala Ruda Jurčec in Narte Velikonja, ¹³⁰ pozneje pa so ugotovili, da je bil pisec nekaterih člankov tudi dr. Tine Debeljak. ¹³¹

V Slovincu so med časopisnimi članki, ki so ob uboju bivšega bana Natlačena izveneli v obsodbo gnusnega zločina, od prvega dne objavljali tudi pozive Ljubljancem, naj pomagajo pri odkrivanju komunističnih zločincev. Med posameznimi odstavki so z mastnim tiskom ljudi nagovarjali: »Naša narodna dolžnost je, da pomagamo razkrinkavati komunistične zločince, ki se skrivajo po Ljubljani!« ali »Pomagajte pri zasledovanju in razkrinkavanju komunističnih atentatorjev!« oziroma »Kdor ve za zločince, pa jih ne javi oblasti, je sokriv komunističnih umorov!« in podobno. Zaradi razkritih partizanskih zločinov na podeželju in nazadnje še globoke pretresenosti ob vosovskem uboju Natlačena sredi Ljubljane je bila akcija uspešna, saj je celo Kardelj priznal, da »nam belogardistična denuncijantska kampanja, ki zajema ulico za ulico, hišo za hišo, zadaja težke udarce, težje od vseh prejšnjih masovnih racij. Teh racij sedaj ni več. Love samo ljudi po spisku, toda te precej temeljito.« ¹³²

¹²⁷ Prav tam.

¹²⁸ Slovenec, 15. 10. 1942, str. 3.

¹²⁹ Slovenec, 25. 10. 1942, str. 2.

¹³⁰ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2381, poročilo Janhuba Rudi, 18. 10. 1942.

¹³¹ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2385, poročilo Janhuba Rudi, 20. 10. 1942.

¹³² DLR 3, dok. 172, str. 426.

Na glavni pošti v Ljubljani je bila partija dobro utrjena, OF pa je imela dobro razporedeno organizacijo in močno podporo. Protikomunistična akcija je po uboju Natlačena ugotovila, da se partijska »propaganda prav z glavne pošte širi na vse strani Ljubljane« in da je bilo tam »pokradenih in izročenih vodstvu OF na tisoče ovadb, s pomočjo katerih bi bilo razkritih že mnogo ljubljanskih komunistov«. ¹³³ Sodelavci OF in komunisti so bili, po prepričanju protikomunistov, »v najbolj tesnih zvezah z Italijani, zlasti tistimi, ki so na pošti«, da bi »se vodilnim komunistom ne moglo kaj zgoditi«. Zaradi tega so, kakor ugotavljajo Vesti, »zastonj pozivi po časopisih, da naj ljudje javijo zločince oblastem, dokler so ti na pošti«. ¹³⁴

Drugi odzivi

Uboj dr. Natlačena je marsikoga streznil, toda še vedno so se našli ljudje, ki so ga odobraval in trdili, da se je zgodil 3 mesece prepozno. ¹³⁵ Poleg partijskega vodstva so uboj Natlačena bez zadržkov podpirali tudi drugi partijci, njihovi sopotniki v OF in drugi pristaši. Uboj so zato glasno pozdravili v tistih okoljih, kjer je imela partijska organizacija svoje člane in privrženice ter prek njih tudi večji vpliv. Tako je bilo na električni cestni železnici, kjer so bili vodilni člani OF večinoma stari levičarji. ¹³⁶ Prav tako so uboj Natlačena zagovarjali nekateri uradniki na Visokem komisariatu, ki so bili v dobrih stikih s predstavniki okupacijske oblasti in so poskušali reševati zaprte člane OF. ¹³⁷ Nekateri so se ob novici o uboju Natlačena od veselja celo napili, ¹³⁸ drugi pa so bili trdno prepričani, da je prav, da je bil Natlačen ubit. ¹³⁹

Večina tistih, ki so zagovarjali in opravičevali uboj dr. Natlačena, pa je bila prizadeta zaradi streljanja talcev. Dr. Natlačena so zato še bolj črnili, talci pa so zanje postali še bolj čisti. ¹⁴⁰ Po drugi strani so po streljanju talcev mnogi spremenili prvotno mnenje. V protikomunistični akciji so zato pričakovali, da se bo v Ljubljani, kjer je imela OF veliko zaslombo, začelo »miselno preobračanje«. ¹⁴¹ Med mnogimi, ki sicer niso bili privrženeci dr. Marka Natlačena, je OF prav z njegovim ubojem izgubila zadnje simpatije. ¹⁴² Natlačen je najprej res vstopil v konzulto, toda skoraj vsi Ljubljančani so vedeli, da je že po štirih mesecih iz protesta iz nje izstopil in odklonil italijansko vojaško stražo pred svojo hišo. Za mnoge

¹³³ Vesti, 25. 10. 1942.

¹³⁴ Prav tam.

¹³⁵ Vesti, 20. 10. 1942.

¹³⁶ Prav tam.

¹³⁷ Vesti, 26. 10. 1942.

¹³⁸ Vesti, 17. 11. 1942.

¹³⁹ Vesti, 20. 11. 1942.

¹⁴⁰ Prav tam: »... škandal je, da je zaradi enega psa padlo toliko nedolžnih žrtev.«; Vesti, 30. 10. 1942: »... da so bili po Natlačenovi smrti pobiti talci edini poštene ljudje v Ljubljani.«

¹⁴¹ Prav tam.

¹⁴² Kajetan Gantar: Utrinki ugaslih sanj: utrinki na mladost. Ljubljana 2005, str. 66–67.

Ljubljancane je bilo nerazumljivo, da morilec za svoje dejanje ni odgovarjal, ampak je moralo zaradi njega umreti tako veliko nedolžnih ljudi.

Mnogi sopotniki in sodelavci OF so prav zaradi likvidacij VOS že pred ubojem Natlačena začeli dvomiti o pravilnosti svoje poti.¹⁴³ Za Kocbeka likvidacije pri nas niso ustvarjale »političnega zadržanja, ampak moralen nemir«. ¹⁴⁴ In kakor so v IOOF kmalu po objavi italijanskega razglasa o talcih na Kardeljev predlog razpravljali o predlagani likvidaciji Natlačena in jo zavrnili, so jo komunisti čez slabega pol leta izvedli, novica o njej pa je IOOF »iznenadila in prizadela«. Kocbeka ne toliko kot »moralna nepravilnost, temveč kot politična nejasnost«, saj so mu manjkali podatki »za zadosten pregled nad ljubljansko resničnostjo«, toda prepričan je bil, da je »naše ljubljansko predstavništvo vsestransko premislilo svojo odločitev in pravilno izbralo trenutek za to kazen«. ¹⁴⁵

Tako Kocbek kakor tudi Vidmar, ki najprej likvidacije Natlačena na IOOF ni sta podprla, sta se po njeni izvršitvi z njo strinjala. Zaradi velikega števila talcev se je Vidmar začel naknadno spraševati, ali je v začetku maja ravnal pravilno, ker ni takoj podprl Natlačenove likvidacije, in ali bi takrat tudi padlo tako veliko ljudi? ¹⁴⁶ Čeprav formalnega sklepa IOOF o likvidaciji dr. Natlačena ni sprejel, je Zdenka Kidrič v poročilu višjemu jugoslovanskemu partijskemu funkcionarju 21. decembra 1942 zatrjevala, da je odločitev za »justifikacijo vodje bega dr. Natlačena« sprejel prav IOOF. ¹⁴⁷

V IOOF je novica o likvidaciji dr. Natlačena najprej sprožila vprašanje, ali »politični razvoj vodimo v skladu s tehničnimi okoliščinami ali ga, nasprotno, prehitavamo«? ¹⁴⁸ Mnenja so bila različna, prevladala pa je ocena Borisa Kidriča, da »razvoja ne prehitavamo, temveč, da ga zvesto tolmačimo.« Pri tem je Kidrič ugotovil, da OF svoj boj ob temeljni programski točki o takojšnjem oboroženem odporu vodi »v stalnem skladju s politično, materialno in moralno zmogljivostjo ljudstva«.

Za Kocbeka je bila Natlačenova likvidacija konec prve faze boja proti domačim nasprotnikom. V njej je videl prelom. Medtem ko je prej spoznaval neogibnost revolucionarnega preloma, je ta prelom po likvidaciji Natlačena doživljal dejansko. Bistvo preloma je smatral v tem, da »likvidacija ne pomeni le pravično kazen za izdajalsko sodelovanje, temveč pomeni tudi silovito javljanje novega prava in nove pravice«. ¹⁴⁹ Relativiziranje občutka za pravico in pravo je z Natlačenovo likvidacijo povezal z ugotovitvijo, da »dosedanje revolucije kažejo, da se ta prelomni trenutek veže s smrtjo tirana. /.../ Revolucionarna volja s kaznova-

¹⁴³ Vode, Skriti spomin, str. 82.

¹⁴⁴ Kocbek, Zbrano delo, str. 706.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 263; isti, Tovarišija : dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. Mari-bor 1967 (dalje Kocbek, Tovarišija), str. 208–209.

¹⁴⁶ Vidmar, Obrazi, str. 585.

¹⁴⁷ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 242, Zdenka Kidrič Ivanu Krajačiču.

¹⁴⁸ Kocbek, Tovarišija, str. 209.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 210.

njem tirana odpravlja staro pravo in postavlja novo.«¹⁵⁰ Z Natlačenovo smrtjo se je po Kocbekovem mnenju OF znebila človeka, okrog katerega so se združevali vsi »pravoverni klerikalni pristaši«.¹⁵¹ Za njim tudi on v klerikalni stranki ni videl človeka, ki bi mogel nasprotnike OF tako poenotiti, pač pa so bili nastavljeni dobri pogoji, da v njenem vodstvu pride do trenj med njenimi manjšimi voditelji.

Posledice uboja v protikomunistični akciji

V protikomunistični akciji je zahrbtni uboj dr. Natlačena poleg ogorčenja nad podlostjo dejanja in napovedi odločnega odpora proti komunizmu povzročil tudi precej negotovosti in strahu, ker zanj ni bilo enakovrednega naslednika. Vosovci so iz svojih obveščevalnih sporočil ugotavljali, da je »bega prizadeta predvsem zato, ker nima osebe, ki bi lahko tako v pogledu politične sposobnosti, kakor tudi kot figura zasedla Natlačenovo mesto«.¹⁵² Takoj po uboju je prevladalo mnenje, da bo Natlačenovo zapuščino prevzel škof Rožman, saj naj bi Natlačenov sekretar, kaplan Malovrh, po vosovskih virih izjavil, da »niso v stanju postaviti naslednika in da je škof edini, ki pride v poštev«. Podobne izjave so po istih virih dajali tudi drugi funkcionarji in podporniki protikomunistične akcije, pri tem pa za škofa ni bilo mišljeno, da bi postal »centralna politična oseba«, ampak kot »zadnja avtoriteta«.¹⁵³ Te izjave imajo še večjo težo ob podatku, da so se septembra 1942 med najhujšimi italijanskimi grožnjami pred iztrebljanjem Slovencev pri škofu zbrali slovenski razumniki in »sklenili, da ne bodo nič sklenili«, naj bi pa takrat prav dr. Marko Natlačen predlagal, da »škof v teh časih prevzame politično vodstvo«.¹⁵⁴

Med vidnejšimi predstavniki in aktivisti protikomunistične akcije je bilo zaradi uboja Natlačena veliko potrnosti in prizadetosti.¹⁵⁵ Slovenska ljudska stranka, iz katere je nastalo jedro protikomunistične akcije, je v kratkem času izgubila tri pomembne voditelje. Med okupacijo, ko je stranka delovala v ilegali, se je izguba Natlačena v vodstvu stranke, ki ni bila več tako enotna kot pred vojno, še bolj poznala. V pogajanjih z naprednim blokom za sporazum o izvajanju političnega sodelovanja v Slovenski zavezi je Natlačenov zastopnik Miloš Stare na predlog Janka Mačkovška 24. oktobra 1942 precej resignirano odgovoril, da preostali člani vodstva stranke dokončnih obvez v imenu stranke ne morejo sprejeti, ker so po odhodu dela vodstva v tujino in po izgubi Korošca, Kulovca in Natlačena »le upravitelji stranke«.¹⁵⁶ Po uboju dr. Natlačena so tudi v italijanskih

¹⁵⁰ Prav tam.

¹⁵¹ Prav tam, 209

¹⁵² ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen, Poročilo VOS Ljubljana, št. 15, 17. 12. 1942.

¹⁵³ Prim. ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2381, poročilo, Janhuba Rudi, 17. 10. 1942.

¹⁵⁴ Jakob Kolarič: Škof Rožman, knj. III. Celovec 1977, str. 360.

¹⁵⁵ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2100, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič, 20. 10. 1942, info. Kante Vladimir.

¹⁵⁶ Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 47–48.

okupatorskih krogih poizvedovali, kdo vodi katoliško stranko, in si za Natlačeno-vega naslednika predstavljali dr. Lukmana.¹⁵⁷

Za posledice in vpliv uboja Natlačena na nasprotni tabor so se v prvi vrsti zanimali vosovci, ki so v svojih poročilih iskali predvsem novice o potrnosti in preplahu v »beli gardi« ter pri tem pretiravali. V protikomunistični akciji je po uboju dr. Natlačena nastala predvsem neomajna odločenost, da uniči partizane in zatre komunizem. Proti komunistom so napovedali ostre ukrepe, kajti »z Natlačenovim umorom je bilo sodu izbito dno«. ¹⁵⁸ Po vzoru ustanovitve vaških straž so v Ljubljani pripravljali ustanovitev mestne straže. Še bolj kot pred ubojem Natlačena se je med podporniki protikomunistične akcije poudarjala ideja odpora proti komunizmu, za katero se je bilo treba boriti.¹⁵⁹

Čeprav zastopniki SLS v jugoslovanski begunski vladi dr. Natlačenu niso priznavašali z očitki, da naj bi prekršil dogovor v SLS pred okupacijo, da nikomur od vodilnih politikov v odnosih do okupatorjev ne bo mogoče pripisati nikakršnega sodelovanja, je jugoslovanska vlada v Londonu z njegovo smrtjo izgubila glavnega predstavnika v okupirani Sloveniji. Zanj ni bilo enakovrednega naslednika v celotnem protikomunističnem taboru. Natlačen je bil prvi, ki je v katoliškem taboru ponudil roko nacionalistom.¹⁶⁰ Njegovo delovanje pa je bilo v popolnem soglasju z direktivami Draže Mihajlovića.¹⁶¹

Pogreb

Pogreb dr. Marka Natlačena je bil po pogrebu dr. Antona Korošca največja slovenska žalna manifestacija.¹⁶² Na sončno jesensko popoldne, v petek 16. oktobra 1942, se je nad pričakovanji na zadnji poti dr. Natlačena pri sv. Križu (pokopališču na Žalah - op. ur.) zbralo najmanj 5000 ljudi, ki so se prišli pokloniti zadnjemu slovenskemu banu.¹⁶³ Po oceni poročevalcev Slovenca in Jutra ter po prepričanju celotne protikomunistične strani je bila tako velika množica ljudi zgovorno znamenje, da se je Ljubljana z ubojem dr. Natlačena le zbudila in da se je mnenje Ljubljančanov do komunističnih zločinov začelo postopoma spreminjati. Na mnogih mestih so poudarjali, da je pri zadnjem slovesu od dr. Natlačena, ki je bil dolgoletni upravni predstojnik osrednjih slovenskih območij in je tudi za Ljubljano večkrat zastavil svojo besedo, sodelovala vsa Ljubljana. Že dopoldne se je več tisoč ljudi poklonilo njegovemu spominu pred krsto v ljubljanski stolnici. Pogreba so se udeležile tudi dolge vrste dijakov ljubljanskih

¹⁵⁷ Vesti, 20. 11. 1942.

¹⁵⁸ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2380, poročilo, Janhuba Rudi, 18. 10. 1942.

¹⁵⁹ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2389, poročilo, Janhuba Rudi, 16. 10. 1942, info. Kobal Miloš.

¹⁶⁰ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen, str. 7.

¹⁶¹ Stare, Politično in situacijsko poročilo, str. 159.

¹⁶² Svobodna Slovenija, 20. 10. 1942, str. 3.

¹⁶³ Vesti, 20. 10. 1942; Slovenec (18. 10. 1942, str. 3) število udeležencev ocenjuje nad 10.000.

srednjih šol, uslužbenci mestnega poglavarstva, visoki predstavniki okupacijske in druge oblasti, predstavniki univerze in akademije znanosti in umetnosti, predstavniki raznih ustanov in zavodov, raznih zvez in združenj iz vseh slojev in vseh nazorskih prepričanj.¹⁶⁴ S posebno okrožnico mestnega poglavarstva so bili na pogreb Natlačena 14. oktobra 1942 povabljeni uradniki vseh oddelkov, zavodov in podjetij ljubljanske mestne občine, saj si je Natlačen ob izredni podpori razvoja na podeželju »mного prizadeval tudi za koristi mesta Ljubljana«. ¹⁶⁵ Na zbrano množico je pozitivno delovala navzočnost liberalnih veljakov dr. Otmarja Pirkmayerja in dr. Dinka Puca, ki je bil Natlačenov predhodnik na mestu bana Dravske banovine. Ljudje so bili presenečeni, ker so bili liberalci in klerikalci skupaj. Na pogrebu je bil tudi pisatelj Franc S. Finžgar, medtem ko je bil dr. Gosar zadržan in je pozneje svoj izostanek opravičil, ker je bil »ravno na dan pogreba povabljen na karabinjersko postajo«. ¹⁶⁶ Za nemoten potek slovesnosti je skrbela rediteljska služba, delovati pa je začela tudi mestna straža, ki »je izvedla 5 legitimiranj brez drugih posledic«. ¹⁶⁷ Protikomunistična akcija so se prav v dneh pred ubojem Natlačena pogajala z italijanskimi okupacijskimi oblastmi o namestitvi 400 mož »ljudske zaščite« v Ljubljani, zaradi uboja agenta Jožeta Habjana pa so samo nekaj dni pred tem vsi slovenski agenti dobili orožje, ki so ga lahko nosili tudi zunaj službe. ¹⁶⁸

Tako Jutro kot tudi Slovenec sta večkrat poudarila pomen velike množice ljudi na pogrebu Natlačena. Zbrana množica je bila dokaz, da ljudje obsojajo uboj Natlačena, da obsojajo njegove povzročitelje in da so odločeni storiti konec komunističnemu divjanju. ¹⁶⁹ Z udeležbo na pogrebu sta se v obsodbi zločinov komunizma združila tudi Ljubljana in podeželje. Slovo od Natlačena pa sploh »ni bila toliko pogrebna pot, ampak predvsem zmagoslavni pohod mučenika«. ¹⁷⁰ Tak odziv je lahko nastal le iz globoke notranje potrebe, ki je v enotno vrsto strnila vse tiste, ki so poštene, ki odklanjajo zločinski komunizem, njegove krvave metode in njegovo morilsko strast. Ni bilo razlike med različnimi sloji in stanovi prebivalstva, ko gre za obsodbo zločina in zločincev.

Jutro je bilo po pogrebu prepričano, da je »strnjena Ljubljana vstala in pokazala na prepričujoč način, da med poštenimi Slovenci in med morilsko družbo komunističnih zarotnikov zija nepremostljiv prepad, prepad, ki so ga bili izkopali zločini in ki se ne da več zadelati«. Zgražanje in obsojanje komunističnih zločinov pa konča s sklepno mislijo, da »kdor noče biti sam sokriv komunističnih

¹⁶⁴ Jutro, 18. 10. 1942, str. 2.

¹⁶⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestno poglavarstvo, 15. 10. 1942, št. 737.

¹⁶⁶ Vesti, 20.10. 1942.

¹⁶⁷ Prav tam.

¹⁶⁸ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 2071–2072, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič, 1. 10. 1942, info. Kante Vladimir.

¹⁶⁹ Jutro, 18. 10. 1942, str. 2.

¹⁷⁰ Slovenec, 18.10. 1942, str. 3.

zločinov, se mora proti njim in njihovim povzročiteljem boriti z največjo odločnostjo vedno in povsod». ¹⁷¹

Škof Rožman, ki je vodil pogrebni obred, je imel pomenljiv govor, v katerem je pod vtisom pretresljivega dogodka zbrani množici prenesel dohovno sporočilo, ki ga je dr. Natlačen zapustil slovenskemu narodu. ¹⁷² V njem je narod pozval, naj zavrne pogubno brezboštvo, ker »z brezboštvom in tistimi, ki jim je brezboštvo vodilni nazor, ne more biti nobenega sodelovanja«. Narod lahko svojo prihodnost gradi le na božjih zapovedih, ki so edini trdni temelj zdravega razvoja. Slovenci naj nikar ne ubijajo sami sebe in ne izzivajo ukrepov, ki jih prizadenejo v njihovi življenjski moči. K združitvi je povabil »vse, ki verujejo v Boga ter sebi in potomcem želijo lepše in boljše življenje, kakor ga ponuja brezbožni komunizem«. Vsi Slovenci naj se združijo in preprečijo, da »tisti, ki so z vami sicer iste krvi, a s tujo blodno miselnostjo zaslepljeni, ne bodo mogli več pokončevati najboljših in najplemenitejših bratov in sestra, ki bi bili najbolj sposobni graditi pravičnejšo bodočnost«.

Veliko ljudi, ki je prišlo na pogreb Marka Natlačena, je obiskalo tudi grob ustreljenih talcev. To dejanje pa so mnogi razumeli kot čisto politično gesto. Medtem ko aktivistom protikomunistične akcije ni bilo prav, da so se ljudje hodili poklonit sokrivcem Natlačenove smrti, ¹⁷³ so aktivisti OF in partijski pristaši v tem videli tiho, a vendar opazno demonstracijo. ¹⁷⁴ Iz politične preračunljivosti naj bi se zato nekateri spraševali, za kom so ljudje na pogrebu sploh žalovali. Ali za Natlačenom ali za talci? Jutro in Slovenec talcev nista omenjala. Natlačenov pogreb je kljub temu poleg globoke pretresenosti ob njegovem uboju nedvomno veliko prispeval k ugotovitvi, da se javno mnenje v Ljubljani začelo spreminjati v škodo OF. ¹⁷⁵

Drugi dan po uboju je Slovenec ljudi pozval, naj »v znak žalosti nad okrutnim in zahrbtnim umorom Marka Natlačena, bivšega slovenskega bana, do končanega pogreba izobesijo črne zastave«. ¹⁷⁶ Ljubljana naj bi s tem pokazala, da »enodušno obsoja vse strahotne pokolje, ki so z umorom dr. Natlačena dosegle svoj višek«, pri tem pa »nihče ne more in ne sme poslej stati ob strani strašnih dogodkov«. Ljubljana se je med žalovanjem za Natlačenom zares zavila v črnino, saj so žalne zastave visele z bolj ali manj vseh hiš v mestu in tudi v okolici. Jutro je ob tem ugotavljalo, da je »Ljubljana strnjena v spoznanju in obsodbi obupnih strahot, ki jih je komunizem prizadejal slovenskemu narodu«. ¹⁷⁷ Slovo od Natlačena zato ni bilo samo v znamenju splošnega žalovanja za »najnovejšo žrtvijo

¹⁷¹ Jutro, 20. 10. 1942, str. 2.

¹⁷² Jutro, 18. 10. 1942, str. 2; Slovenec, 18. 10. 1942, str. 3.

¹⁷³ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2390, poročilo, Janhuba Rudi, info. Lidija Kovič, 20. 10. 1942.

¹⁷⁴ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2385, poročilo, Janhuba Rudi, info. Anžur, 20. 10. 1942.

¹⁷⁵ ARS, AS 1931, t.e. 699, str. 3919, poročilo, Švent Bogdan-Ambrož, info. Marjan Strniša, oktober 1942.

¹⁷⁶ Slovenec, 15. 10. 1942, str. 3.

¹⁷⁷ Jutro, 20. 10. 1942, str. 2.

komunističnega režima,« ampak tudi v znamenju obsojanja »blaznega dejanja« in v odločenosti, da se naredi »temeljit konec komunističnemu divjanju in mu v bodoče onemogoči vsak nov izbruh«. ¹⁷⁸ Ljubljana naj bi po Slovincu in po Jutru v žalnih zastavah na viden način pokazala, kako globoko žaluje, kako se zgraža nad strašnim zločinom, kako je konec neodločenosti in kako je mestno prebivalstvo solidarno v doslednem, neizprosнем boju proti komunizmu, njegovim nosilcem in njegovim podpornikom. ¹⁷⁹

Tiste hiše, na katerih ni bilo izobešenih žalnih zastav, so vzbudila precejšnjo pozornost. Ker je ni bilo na sosednji hiši dr. Natlačena, ki je bila v lasti svaka visokega partijskega funkcionarja dr. Aleša Beblerja, so nekateri sklepali, da so vosovski obveščevalci najbrž prav od tu poizvedovali o Natlačenu in opazovali njegovo hišo. ¹⁸⁰ V partiji in v OF so v znak nasprotovanja izobešanju žalnih zastav za pokojnim Natlačenom poskušali spodbuditi čim več žensk, da so v znak žalovanja za talci nosile črne obleke. ¹⁸¹

Dokazovanje krivde

Obtožno gradivo proti Natlačenu, ki ga je VOS zmogel pridobiti na podlagi dolgotrajnega in načrtnega opazovanja ter sledenja Natlačenu in z uporabo drugih obveščevalnih podatkov, je vosovsko vodstvo po Kardeljevih navodilih zbralo in objavilo po Natlačenovi smrti v posebnem komunikeju pod naslovom »Justifikacija voditelja bele garde«. ¹⁸² Njegova objava v Slovenskem poročevalcu je bila datirana na dan uboja, natisnjena pa 11. dan po njem. Po vsebini je obtožnica in sodba hkrati, poleg tega pa je še zagovor in opravičenje uboja na precej propagandističen način z značilnim partijskim besediščem. Besedilo komunikeja zato izveni v zelo posplošeni oceni Natlačenovega političnega udejstvovanja vse od njegovih prvih javnih nastopov tik pred prvo svetovno vojno do njegove smrti. Brez jasnih dokazov ali prepričljive argumentacije je njegovo politično delovanje predstavljeno kot protislovensko, protidemokratsko in protiljudsko. V skladu s Kardeljevo opredelitvijo pa tedaj za obsodbo ni bilo več dovolj človeka samo razglasiti za »belogardista«, temveč je bilo treba dokazati, da je »eden glavnih organizatorjev državljanske vojne med Slovenci v korist okupatorjev«. ¹⁸³

Podlaga za sestavo komunikeja so bile vosovske informacije, ki večinoma izvirajo iz »specialnih in masovnih« vosovskih virov, bodisi sodelavcev ali agentov bodisi vrinjencev v vrstah nasprotnikov in v vrstah uradnikov, ki so delali v uradih okupacijske oblasti. Podatki so bili v glavnem iz druge, pa tudi iz tretje

¹⁷⁸ Jutro, 18. 10. 1942, str. 2.

¹⁷⁹ Jutro, 20. 10. 1942, str. 2; Slovenec, 17. 10. 1942, str. 2.

¹⁸⁰ Vesti, 20. 10. 1942.

¹⁸¹ Vesti, 25. 10. 1942.

¹⁸² Slovenski poročevalec, 24. 10. 1942, str. 5–7; tudi v DLR 3, dok. 147, str. 369–374.

¹⁸³ Prav tam, str. 7; prim. DLR 3, dok. 94, str. 198, Edvard Kardelj Zdenki Kidrič, 17. 9. 1942.

roke. Za osnovo je bilo tisto, kar je nekdo slišal in potem sporočil naprej. Dr. Vladimir Kante, najvidnejši vosovski obveščevalec na kvesturi, je tako po svojem obveščevalnem kanalu v začetku septembra 1942 sporočil Natlačenovo izjavo, ki je bila »samo za interno uporabo, ne za objavo«, zaupal pa mu jo je neki Natlačenov prijatelj, da »predno bo minil 1 mesec, bo partizanska svojat pometena iz slovenskega ozemlja in to ne samo s pomočjo italijanske vojske, predvsem s sodelovanjem Slovencev samih«. ¹⁸⁴ Tako posredovani podatki so bili v posameznih primerih bolj ali manj natančni in resnični, v drugih pa tudi povsem napačni. Pri opazovanju Natlačenove hiše so vosovski obveščevalci tako sprva ugotovili, da se »Natlačen dr. Marko sestaja z nemškimi oficirji, ki zakamuflirani prihajajo k njemu na dom«. ¹⁸⁵ Z nadaljnjim poizvedovanjem pa se je izkazalo, da »nemški oficirji ne hodijo k Natlačenemu, temveč k Vauhniku, ki jim postreže s finimi salamami itd., znanstvo pa ima z njimi še iz Berlina«. ¹⁸⁶

VOS je razpoložljive podatke pri sestavljanju komunikeja prevzel v prvotni obliki, jih deloma dopolnil in podkrepil ter predvsem iz njih izpeljal potrebne sklepe, ki so mu narekovali, da je »izvršil svojo dolžnost, ki mu jo je naložil slovenski narod«. ¹⁸⁷ Čeprav je iz Kardeljevih navodil Zdenki Kidrič razvidno, da so pri uboju Natlačenega prevladovali politični razlogi, je VOS v komunikeju poskušal uboj utemeljiti z dokazovanjem Natlačenove »protislovenske« politike in »podžiganjem državljanske vojne med Slovenci v korist okupatorja«, ki se v komunikeju v taki formulaciji ponovi kar trikrat v sicer različnih miselnih zvezah. Glavni vosovski dokazi proti Natlačenemu so bili:

- »— članstvo v sosvetu in ponovna navezava tesnih stikov, maja in junija 1942, z vidnimi predstavniki okupatorskih oblasti vseh vrst, ki so ga obiskovali na njegovem domu,
- organiziranje in vodenje bele garde proti osvobodilni borbi slovenskega naroda ter pomoč okupatorju pri njegovi odločitvi, da razplamti in podžge krvavo bratomorno državljansko vojno in sploh da je postal vodja protinarodne reakcije in vrhovni organizator vseh njenih zločinskih podvzemov proti obstoju slovenskega naroda,
- ker je v svojstvu voditelja slovenske izdajalske reakcije na svojem domu sprejemal vse posamezne organizatorje državljanske vojne med Slovenci in jim dajal smernice in navodila za delo na sektorjih, ki so jim bili poverjeni,
- ker je stal na čelu tudi vsem vojaškim pripravam za organizacijo oboroženih belogardističnih tolpo po deželi in v ljubljanski okolici ter se v ta namen skoro dnevno sestajal z njihovimi organizatorji,

¹⁸⁴ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 203, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič, 3. 9. 1942.

¹⁸⁵ ARS, AS 1931, t.e. 1499, mapa Marko Natlačen, str. 4.

¹⁸⁶ ARS, AS 1931, t.e. 711, str. 1962–1964, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič, 14. 8. 1942, info. Kante Vladimir.

¹⁸⁷ Slovenski poročevalec, 24. 10. 1942, str. 7.

- ker je imel intenzivne stike s predstavniki nemške okupatorske oblasti na Gorenjskem za organiziranje belogardistične akcije na slovenskem ozemlju pod nemško okupacijo». ¹⁸⁸

Natlačen je bil iz navedenih razlogov spoznan, da je »kot vodja bele garde vodeči sokrivec za vse gorje, ki se je v letošnjem letu zgnilo nad slovenski narod«. Obširna razlaga Natlačenove krivde v gornjih obtožbah je zgrajena na dveh temeljnih opredelitvah. Natlačen je bil kriv, ker je bil »vodja bele garde« in ker je »podžigal državljansko vojno med Slovenci v korist okupatorja«. Slovenski narod, ki ga je tedaj lahko predstavljala samo Osvobodilna fronta, ga je zato obsodil za »narodnega izdajalca, njegova smrt pa je rešila nešteto slovenskih življenj«. Z ubojem Natlačena je »slovenski narod v interesu uspešne borbe proti okupatorju branil svojo v težkih bojih in trpljenju skovano enotnost« in VOS je v imenu slovenskega naroda obenem napovedal, da bo »tudi v bodoče neusmiljeno kaznoval vse tiste izvrške slovenskega imena, ki bi nadaljevali s podžiganjem in razplamtevanjem državljanske vojne med Slovenci v korist okupatorja«. ¹⁸⁹

Čeprav za večino že prvi dan po uboju Natlačena ni bilo dvoma, da je morilca, tako kot skoraj pri vseh prejšnjih ubojih, nad žrtev poslalo partijsko vodstvo, pa so se do objave »komunikeja VOS OF o justifikaciji voditelja bele garde« v Slovenskem poročevalcu 24. oktobra 1942 pojavljale tudi drugačne razlage in govorice. Zlasti nekateri zagovorniki OF so trdili, da dr. Natlačena niso ubili komunisti, ampak Italijani. Z ubojem najvidnejšega slovenskega politika naj bi dobili razlog, da so se lahko znesli nad narodom in streljali talce. Za uboj Natlačena naj bi bili zato odgovorni Italijani in »bela garda«. ¹⁹⁰ Vzrok za nastanek različnih govoric o povzročitelju uboja je bilo do objave komunikeja predvsem streljanje talcev. Z govoricami se je vsaj v manjši meri poskušalo nevtralizirati prizadetost in ogorčenje ljudi nad storilci. Ko se je iskalo krivce za zločin nad Slovenci, je bilo do neke mere mogoče kazati tudi na nasprotnika. Tako so nekateri trdili, da so Natlačena ubili fašisti, drugi so omenjali gestapo, tretji pa »belo gardo«. Nekoliko nenavadno pri teh trditvah je bilo, da o upravičenosti uboja Natlačena ni nihče dvomil, pač pa je nekatere »zelo deprimiralo veliko število talcev in hitrost, s katero so bili ustreljeni«. ¹⁹¹ Ko je prvi preplah zaradi streljanja talcev minil, je celo v opozicijskih katoliških krogih okrog Gosarja, Fabjana in »Časa« prevladalo mnenje, da so Natlačena ubili Italijani, da bi lahko izvajali nasilje nad Slovenci. ¹⁹²

Na obtožbe proti Natlačenu so v katoliškem političnem taboru po objavi »komunikeja VOS OF o justifikaciji voditelja bele garde« v Slovenskem poročevalcu sredi novembra v Slovincu odgovorili s člankom »Prostaško blatenje spomina dr.

¹⁸⁸ Prav tam, str. 5–7.

¹⁸⁹ Prav tam, str. 7.

¹⁹⁰ Vesti, 13. in 24. 11. 1942.

¹⁹¹ ARS, AS 1931, t.e. 699, str. 3925, poročilo, Švent Bogdan - Ambrož, 10. 1942.

¹⁹² ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 2390, dodatek k poročilu, Janhuba Rudi, 21. 10. 1942.

Marka Natlačena¹⁹³. V članku najprej ugotavljajo, da je komunistična stran s tem vendarle priznala, da je bil »bivši ban dr. Marko Natlačen ubit po nalogu komunistične stranke«, saj je do takrat »komunistična propaganda razširjala govorice, češ da so ga ubili drugi in da so potem umor podtaknili komunistom«. Umor dr. Natlačena so komunisti po njihovem mnenju priznali kot »justifikacijo« in z njo poskušali na dolgo in široko opravičiti zločin. Tri strani svojega »zakotnega lista« so uporabili samo za to, da so »blatili spomin bivšega bana« in ga skušali prikazati kot nekega »izdajalca«.¹⁹⁴

Imeti stike z okupacijsko oblastjo, naj bi bil zločin samo po komunističnem pojmovanju in izdajalec naj bi bil po tem pojmovanju vsak, »kdor odkritosrčno izpolnjuje vse tiste dolžnosti, ki mu jih ne samo dovoljuje, marveč celo nalaga mednarodno pravo in krščanska morala«! Komunistična propaganda je po prepričanju avtorja članka poskušala »prevreči pravne in moralne pojme in jih izključno podrediti ciljem komunistične revolucije«. Komunisti se z zanikanjem mednarodno priznanih norm in krščanske moralne izločajo iz človeške družbe, ki gradi svoje sožitje na pravu in morali.¹⁹⁵

Največji in glavni očitke, ki so ga v Slovincu zaznali v komunikeju proti Marku Natlačenu, je v navedbi, da je organiziral oborožen odpor proti partizanstvu. Čeprav se avtor članka ni hotel spustiti v vprašanje, kakšno vlogo je dr. Natlačen imel pri zatiranju partizanstva, pa je želel pri tem poudariti predvsem to, da je kot »pošten Slovenec in zaveden katoličan gotovo pri tej akciji sodeloval. Osnovna dolžnost vsakega katoličana namreč je, da mora ne samo komunizem odklanjati in ga obsojati, temveč se mora proti njemu celo aktivno boriti.«¹⁹⁶ Ker je postalo stališče katoličanov do Osvobodilne fronte in do partizanstva po njunem razkrinkanju isto kakor do komunizma, naj bi dr. Natlačen »z organiziranjem protikomunistične akcije storil le svojo splošno človečansko in zlasti versko dolžnost, kar mu je štet le v dobro«. Dr. Marko Natlačen je po zapisu v Slovincu velik prav v svojem boju proti komunizmu, v tistem dejanju torej, ki ga Slovenski poročevalec imenuje zločinsko. Kar je krščanstvu krepost, je komunizmu zločin. Prav tu je najbolj razvidno, da gre pravzaprav za boj med dvema svetovnjima prepričanjima, med krščanstvom in boljševizmom. Kakor ugotavlja avtor članka, pa slovenski komunisti »skušajo to dejstvo skrbno prikriti, kajti dobro vedo, da je narod krščanski in da se proč od krščanstva odtrgat ne da«.

Na druge očitke dr. Natlačenu se v Slovincu ne ozirajo veliko, saj se »le posledično nanašajo nanj in so deloma popolnoma izmišljeni, deloma pa napačno prikazani«. Smešnost, neumnost in zloba očitkov o grozodejstvih protikomunistične akcije je bila razvidna vsakomur, ki bi »le en dan preživel na deželi«. Strinjajo se, da je »nasproti puški treba postaviti vsaj puško, da je zločin treba kaznovati, da je

¹⁹³ Slovenec, 19. 11. 1942, str. 2.

¹⁹⁴ Prav tam.

¹⁹⁵ Prav tam.

¹⁹⁶ Prav tam.

treba pristaše oborožene komunistične revolucije, če se nočejo vdati, brezobzirno postreliti, kajti vse to je v skladu s pravičnostjo in s pozitivnimi zakoni. Niso pa kmetje tako neumni, da bi si sami požigali domove, kot so jim to delali do zdaj komunisti, tudi ne, da bi morili lastne ljudi in sami sebi plenili in ropali.»¹⁹⁷

Ker komunisti dr. Natlačenu drugih očitkov niso mogli navesti, so po zapisu v Slovincu v Slovenskem poročevalcu njegov umor opravičili le s sodelovanjem z okupacijsko oblastjo in z organiziranjem odpora proti komunistični revoluciji. Pred javnostjo so Natlačena brez drugih dokazov razglasili za »narodnega izdajalca«, ker je izdal narodne cilje »Osvobodilne fronte«. V Slovincu pa so bili pri tem že dolgo trdno prepričani, da so bili »cilji »Osvobodilne fronte« pred ljudstvom že davno razkrinkani in nameni komunizma v Ljubljanski pokrajini že več kot javno očitni«. Tako je avtor zapisa v Slovincu svojo analizo vosovskega komunikeja lahko sklenil z mislijo, da »zato tudi danes vsak pošten Slovenec ve, da se je nad bivšim banom izvršil ostuden zločin komunistične stranke in da je dr. Natlačen padel kot velik Slovenec in velik katoličan za sveto in narodno stvar«.¹⁹⁸

Navedene obtožbe in očitki proti Natlačenu so zelo splošni. VOS jih je pravzaprav lahko uporabil ob vsakem uboju oz. justifikaciji kogar koli. Iz komunikeja nikjer ne izhajajo konkretni dokazi. Tudi sestajanje z določenimi osebami samo po sebi ni moglo biti kaznivo dejanje. Zelo nedorečene so navedbe, katere ljudi je sprejemal in zakaj. Zagotovo pa same navedbe dajejo komunikeju videz večje prepričljivosti. Tipično boljševistično besedišče, ki ne omogoča prave identifikacije pojmov in njihovega razumavanja, se kaže v izrazih, kot sta »vodja protinardodne reakcije« ali »vrhovni organizator vseh zločinskih podvzemov proti obsotju slovenskega naroda« itd.¹⁹⁹ Mnoge navedbe, denimo, da so na neki domnevni konferenci v Celovcu »Italijani in Nemci ugotovili, da je nemogoče zlomiti odpor enotnega slovenskega naroda«, so neverjetne, imajo pa pozitiven propagandni učinek. Celoten komunike nima nobenega pravega dokaza, le splošne obtožbe, ki pa so zasnovane tako, da bi seveda lahko bile možne. Če ne drugega, so pri ljudeh lahko porodile sum, da je pa mogoče vendarle nekaj na stvari. Značilno za propagandistične izdelke.

Navajanje obtožb proti dr. Natlačenu in dokazovanje njegove krivde je bilo že od prvih načrtov za njegovo likvidacijo zelo problematično. Kardelj je že zgodaj leta 1942 zahteval Natlačenovo glavo in je v začetku zaradi velike politične razsežnosti dogodka poskušal doseči soglasje s člani IOOF, za katere pa so bili predloženi dokazi tedaj premalo prepričljivi. Dober mesec pred ubojem je celo Zdenka Kidrič, kakor smo že ugotovili, izrecno priznala, da v vodstvu VOS nimajo otipljivih dokazov za dejanja, ki so mu jih očitale, in opozorila, da bi bila likvidacija Natlačena popolnoma politična.²⁰⁰ Čeprav se je konec sep-

¹⁹⁷ Prav tam.

¹⁹⁸ Prav tam.

¹⁹⁹ Slovenski poročevalec, 24. 10. 1942.

²⁰⁰ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 176, Zdenka Kidrič Vladimirju Krivicu, 7. 9. 1942.

tembra VOS prvič posrečilo dobiti podatek, ki »otipljivo dokazuje Natlačenovo vodilno vlogo v beli gardi« in posledično njegovo odgovornost in krivdo za vsa njena dejanja, je bil že navedeni podatek vosovske agentke Lidije Kovič, ki ga je pridobila na Prosvetni zvezi o srečanju Stražarjev z Natlačenom, zelo neprepričljiv.²⁰¹ VOS Natlačenove vodilne vloge pri organiziranju protikomunistične akcije do konca ni uspel konkretno dokazati. Ta precej »navidezen dokaz« tudi ni bistveno vplival na odločitev partijskega vodstva in VOS za likvidacijo Natlačena, ker so bili razlogi politično precej globlji in širši in bi do likvidacije prišlo tudi brez tega dokaza. Ker je Natlačen po svojih pooblaščenjih sodeloval v Slovenski zavezi, ki je bila kot vrhovni politični forum v Sloveniji na zvezi z jugoslovansko vlado v Londonu, in jo je v ozadju s Kramerjem tudi usmerjal, je bilo jasno, da ni mogel in ne smel ne prej, kakor so ugotavljali tudi v VOS,²⁰² in tudi ne pozneje niti odkrito niti prikrito sodelovati z okupatorji. Nedvoumno je, da so se za likvidacijo Natlačena odločili v najožjem partijskem vodstvu in da so jo v VOS pod vodstvom Zdenke Kidrič izvedli v soglasju s Kardeljem in po njegovem pristanku.

Sklep

Z likvidacijo Natlačena je pripadnikom VOS v Ljubljani uspel največji podvig, toda posledice so bile predvsem zaradi števila ustreljenih talcev in njihove pripadnosti za organizacijo OF in samo partijo tako hude, da je bilo partijsko vodstvo prisiljeno vse nadaljnje likvidatorske akcije ustaviti.²⁰³ V CK KPS, ki je vodil VOS, si niso več drznili, da bi tvegali nove talce in nove izgube, ki bi njihovim aktivistom jemale vsako pobudo. Med talci za ustrelitev je bilo od uboja Natlačena naprej mogoče pričakovati še več zvestih partijskih aktivistov in pristašev. Zlasti fašistična milica v Ljubljani, ki je talce streljala, je grozila sorodnikom vidnejših partizanov, mnogim levo usmerjenim izobražencem in uglednim meščanom, da bo v primeru novih ubojev ustreljenih še več talcev.²⁰⁴ Ker se prejšnje napovedi VOS o likvidacijah vidnejših političnih nasprotnikov po Natlačenovi smrti niso uresničile, je njegova likvidacija tudi glede streljanja talcev velik prelom. Z likvidacijo najbolj pomembnega političnega nasprotnika je partijsko vodstvo opustilo likvidacije v Ljubljani kot način političnega boja,

²⁰¹ ARS, AS 1931, t.e. 698, str. 3008, poročilo Janhuba Rudi, 26. 9. 1942, info. Lidija Kovič. Ciril Žebot naj bi na srečanju Stražarjev pri Natlačenu izjavil: »Zavedajte se, da ste predstavniki narodne katoliške vojske, ki gre pogumno v boj proti komunizmu. To je križarska vojska, katera mora zmagati. Mi, ki smo direktno na fronti, imamo nalogo to bando tukaj razkrinkati in uničiti. Vodja (se obrne k Natlačenu) mi se vam zaklinjamo, da bomo to nalogo hitro in točno izpolnili.«

²⁰² ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 241, Zdenka Kidrič Ivanu Krajačiču, 21. 12. 1942.

²⁰³ ARS, AS 1931, t.e. 1499, Stadler Franc - Pepe, Rekapitulacija mojega dela v borbeni grupi VS, str. 10.

²⁰⁴ Ferenc, »Ubija se premalo«, str. 18 – 20.

saj jim tak boj ni več prinašal večjih koristi, temveč jim je prej škodoval. Partija je bila poslej v Ljubljani prisiljena spremeniti taktiko svojega boja, predvsem pa zanj izbrati drugačna sredstva.

Protikomunistična akcija je po uboju Natlačena od italijanskih okupacijskih oblasti dokončno izsilila vzpostavitev oborožene mestne straže. Eden njenih prvih nastopov v Ljubljani je bil prav na pogrebu za dr. Natlačenom, še prej pa je Kardelj v pismu Zdenki Kidrič naročil, da »si morate svoje ljudi dati v b.g. straže«, in ji čisto na koncu tudi priporočil: »Poskusite v začetku likvidirati vsaj 2–3 b.g. zaščitnike, da bodo ostali dobili strah.«²⁰⁵ Posamične likvidacije političnih nasprotnikov na podeželju so partizanske enote v manjšem obsegu izvajale še naprej, čeprav okupacijska oblast zaradi njih ni dala streljati talcev, v Ljubljani pa jih VOS zaradi zagroženih posledic in oborožene mestne straže ni več upal izvrševati.

Do zadnjega streljanja talcev in večjega preplaha med partijci in aktivisti OF v Ljubljani je prišlo še ob uboju višjega uradnika, inž. Antona Martinjaka iz Kozarij.²⁰⁶ Likvidacijo je 24. januarja 1943 na lastno pobudo okrožne obveščevalke Olge Mohar - Katje izvršila varnostna služba VOS zunanjega ljubljanskega okrožja. Na poti od maše sta ga počakala dva partizana Dolomitskega odreda in ga ubila z dvema streloma v glavo.²⁰⁷ Neomejeno pooblastilo za likvidacije naj bi imela od Ivana Mačka - Matije. V načrtu jih je imela še več in je zaradi »nesposobnih varnostnikov« prosila dovoljenje za preureditev varnostne službe v zunanjem okrožju. Zdenka Kidrič je 1. februarja 1943 Kardelju sporočila, da »smo mi trenutno proti takim likvidacijam na robu Ljubljane in v sami Ljubljani, ker se skoro polovica Ljubljančanov trese za zaprte svoje. S tem bi lahko zapravili krasno štimungo, ki sedaj vlada tu za OF. Zaenkrat ljudje še niso zapadli v paniko, opaža pa se nerazumevanje in potrnost. Koga so streljali za talce nikakor ne moremo izvedeti.«²⁰⁸ Italijani so za ubitega Martinjaka v Gramozni jami pri Tomačevem 28. januarja 1943 ustrelili šest talcev.²⁰⁹ Med njimi pa ni bilo nikogar od tistih, o katerih so se po Ljubljani širile govorice. Vodstvo VOS po instrukcijah pri Kardelju glede likvidacij ni bilo več tako nedvoumno, saj je svoji okrožni izpostavi čez žico sporočilo: »Z nadaljnjimi likvidacijami počakajte, dokler vam glavni štab ali mi ne sporočimo, da nadaljujte ali pa prenehajte. Gre za likvidacije v bližini Ljubljane, zaradi katerih okupator strelja talce.«²¹⁰

Streljanje talcev pod italjansko okupacijsko oblastjo se je s tem končalo, nasilje in druge vrste represalij nad Slovenci pa so se predvsem na podeželju v nekoliko manjšem obsegu nadaljevale vse do italijanske kapituacije. V dolgi vrsti od prvih šestih talcev, ustreljenih pri Radohovi vasi 28. aprila 1942, do zadnjih

²⁰⁵ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 35–36, 9. 10. 1942.

²⁰⁶ Ferenc, »Ubija se premalo«, str. 18, 240.

²⁰⁷ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 69, Olga Mohar Stani Gerk, 24. 1. 1943.

²⁰⁸ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 68–69.

²⁰⁹ Ferenc, »Ubija se premalo«, str. 18, 240.

²¹⁰ ARS, AS 1931, t.e. 709, str. 491, Olgi Mohar - Katji, 5. 2. 1943.

šestih talcev, ustreljenih v Gramozni jami pri Tomačevem 28. januarja 1943, je v Ljubljanski pokrajini skupaj padlo 146 talcev.²¹¹ Za uboj Natlačena je padlo 24 talcev, kar predstavlja največjo skupino ustreljenih talcev, za njim pa je 15 talcev padlo za fašistično funkcionarko Arielo Rea, ki je bila ubita ob vosovskem bombnem napadu na italijansko restavracijo Italia sredi Ljubljane junija 1942. Najbolj pogosto so streljali po 6 do 8 talcev.

Italijanska okupacijska oblast je talce začela streljati zaradi partizanskih in vosovskih akcij na italijanske vojake in funcionarje, v nadaljevanju in v zadnji fazi pa predvsem zaradi vosovskih ubojev vidnejših idejnih in političnih nasprotnikov komunizma med Slovenci. Italijansko streljanje talcev v Ljubljanski pokrajini zaznamuje obdobje, ki je, kot večkrat priznava sam Kardelj, Slovence v pogojih okupacije privedlo do prave državljanske vojne. Bivši ban Dravske banovine, dr. Marko Natlačen, je bil med ubitimi vosovskimi žrtvami nedvomno daleč najpomembnejša politična osebnost. V razgretih okupacijskih razmerah se je po eni strani še bolj zaostril odnos do revolucionarnega nasilja, po drugi pa sta se začela tradicionalno nasprotni liberalni in katoliški tabor v obtožbi komunizma zbliževati.

S streljanjem talcev za Natlačena se je prvič zgodilo, da je organizacija OF zaradi vosovske akcije utrpela večji udarec v Ljubljani. Streljanje talcev so v Ljubljani prvič izvršili na kraju uboja in prvič so talce streljali pred 48-urnim rokom, ki je bil v razglasu o streljanju talcev določen za izsleditev storilcev. Prav tako prvič so v časopisju objavili pozive prebivalstvu, naj krivce zločinov javijo oblastem. Z ubojem Natlačena se je zgodil dokončen prelom med podporniki komunistične OF in protikomunistične akcije. Pod italijansko okupacijo je prva ne glede na žrtve izvajala revolucijo, druga pa je komunizmu napovedala odločen in nepopustljiv boj. Državlјanska vojna v Ljubljanski pokrajini je z Natlačenovo smrtjo, ki je bila v prvi vrsti preračunano politično dejanje, dobila svojo utemeljitev.

²¹¹ Ferenc, »Ubija se premalo«, str. 18, 236–240.

Izobesite črne zastave!

V znak žalosti nad okrutnim in zahrbtnim umorom dr. Marka Natlačena, bivšega slovenskega bana, izobesite črne zastave. S tem bo Ljubljana pokazala, da enodušno obsoja vse strahotne pokolje, ki so z umorom dr. Natlačena dosegle svoj višek. Mera je polna! Nihče ne more in ne sme poslej stati ob strani strašnih dogodkov.

Zastave izobesite takoj, in naj vise do končanega pogreba.

Eksc. Visoki Komisar se poklonil spomину dr. Natlačena

Komaj je zvedel novico o krutem zločinu nad bivšim banom dr. Markom Natlačenom, ki je tragično padel pod streli komunističnega zavratnega morilca, je načelnik kabineta pri Eksc. Visokem komisarju odšel na pokojnikov dom in izrekel vdovi globoko sožalje Eksc. Graziolija.

Truplo bivšega bana, ki leži v mrliški dvo-

rani na pokopališču, je včeraj popoldne obiskal Eksc. Visoki komisar, ki se je zbrano pomudil pred krsto, v kateri so pozemski ostanki obžalovane žrtve besnega atentata, ki je v vseh slojih prebivalstva vzbudil tako ogorčeno nejevoljo.

Pogreb pokojnika bo z vsemi svečanostmi v petek ob 16.

Slovenec, 15. 10 1941

Savin Jogan

***Pravni vidiki delovanja in ravnanja
Marka Natlačena med okupacijo***

74.	577	Letnik XI.
Co unire oseba, upravišena za predlog ali za- snebo tožbo (§§ 85. in 86.), med navedenim rokom ali med postopanjem, preide ta njena pravica na zakonskega druga, na njene otroke ali roditelje, glede katerih znače leli nov trimesečni rok od smrti navedene osebe.	4. da bi se kraljevina Srbov, Hrvatov in Slo- vencev ali njen del spojil s tujo državo ali da bi se njen del izločil iz celote in postal samostalna država.	Ce se stori to dejanje iz malomarnosti, se ka- zuje storilec z zaporom.
§ 88. Postopanje se začne zoper vasa udeleženca tudi takrat, kadar sta bila podana predlog (§ 85.) in tožba (§ 86.) zoper enega izmed njih.	§ 95. Kdor zaveja ali naslavlja javno ali z razšir- janjem spisov, slik ali objav na izvršitve kakšnega izmed dejanj iz §§ 91. do 94. ali kdor sprejme tak poziv, se kaznuje, če niso nastopile nikakršne po- sledice, z robijo ali zatočenjem do desetih let.	§ 104. Kdor stopi v stik z vlado tuje države ali z nje- nimi zaupniki, da bi provzročil vojno zoper kralje- vino Srbov, Hrvatov in Slovencev ali pobuno v državi sami v korist tuje države, se kaznuje z ro- bijo do desetih let.
§ 89. Predlog se more preklicati samo do začetka glavne razprave; od zasebne tožbe pa je moči od- stopiti, dokler se glavna razprava ne dokonča. Z odstopom od predloga ali od zasebne tožbe zoper enega izmed udeležencev se ustavi postop- janje tudi zoper ostale.	§ 96. Ce se je dogovorilo več oseb, izvršiti kakšno dejanje iz §§ 91. do 94., pa ostane dejanje neiz- vršeno, se kaznujejo dogovorniki z robijo ali za- točenjem do petih let.	§ 105. Državljan kraljevine Srbov, Hrvatov in Sloven- cev, ki sprejme med vojno zoper kraljevino ali njene zavezniške službo v sovražniški vojski ali ostane v njej še nadalje, dolo do tega ni prišlejen, se kaznuje z robijo do petnajstih let.
§ 90. Povratilo pravice in izbris obsedbe (rehabilitacija).	§ 97. Kdor stopi zaradi izvršitve dejanj iz §§ 91. do 94. v stik z vlado tuje države ali njenimi zaup- niki ali zlorabi službeno oblast ali zbira ali vešča ljudi, prikrbuje, pripravljajo ali razdeljuje orožje, municijsko ali denar, se kaznuje z robijo ali za- točenjem do desetih let.	§ 106. Kdor da med vojno zoper kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev ali njene zavezniške sovražni- ški pomoč s tem, da mu osebo kaj stori ali ka z tim prekršit, se kaznuje z robijo do desetih let, polov tega pa se sme kaznovati v denarju.
Po preteku treh let, odkar je bila kazna pre- stana, zastarana ali odpuščena, sme proglasi so- dišče na prošnjo obsodjenca, zoper katerega je bila izrečena po § 46., prvem odstavku, izguba častnih pravice, za vrednega, vrstiti izgubljenosti pravice, na- vedene v § 47., št. 3., kakor tudi pridobiti ostale izgubljene pravice, navedene v § 47., št. 1. in 2., če se je v teh treh letih in v času, ko je prestopal kazno, dobro vedel in če je odkodovanu po mož- nosti povrniti škodo, povzročeno s svojimi dejanjem.	§ 98. Kdor ustanovi društvo zaradi prepričevanja ali naslavljanja drugih, da bi se na nasilen način uničil red v državi ali uničila omnoze vsakega državnega reda, kakor tudi kdor ve za svrsto ta- kega domačega ali inozemskega društva, pa mu vendarle pristopi kot član ali mu s čimerkoli po- maga ali sprejme od njega pomoč, se kaznuje z robijo do desetih let ali s stroгим zaporom in z izgubo častnih pravice.	§ 107. Z robijo do petnajstih let se kaznuje, kdor da med vojno zoper kraljevino Srbov, Hrvatov in Slo- vencev ali njene zavezniške sovražniški pomoč s tem:
Obsodjenec, zoper katere je bila izrečena za- obsojba po § 46., drugem odstavku do četrtga od- stavka, izguba častnih pravice na določeno dobo, se vrnejo pravice, navedene v § 46., št. 3., kakor tudi možnost, pridobiti ostale pravice, navedene v § 47., št. 1. in 2., s samim preteklem tega časa. Po preteku petih let, odkar je bila kazna pre- stana, zastarana ali odpuščena, sme izbristi so- dišče na prošnjo osebe, ki je bila prvič obsodjena, s svojo revitvijo za bododnost tudi obsodbo, izre- čeno zoper njo, z vsemi njenimi zakonitimi po- sledicami, če se je v tem času dobro vedel in če je odkodovanu po možnosti povrniti škodo, pro- vzročeno s svojimi dejanjem. Toda z izbriscem ob- sojbe se ne smejo žaliti pravice tretjih oseb do povratila škodo.	§ 99. Kdor uporabi brez dovolitve znak državne ali vladarske oblasti ali ga odpravi, uniči, poškodeja, omeži ali izvrši proti njemu ljudo nesposobnosti, se kaznuje z zaporom ali v denarju. Kdor stori to proti znakom tuje države, ki jih je izobesilo priznano zastopništvo v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, kakršni so: zastave in napisi, se kaznuje na predlog vlade tuje države s isto kaznijo, če volja vzajemnem pregledu.	1. da pridobiva sovražniški vojske ali poskuša zavešiti vojake kraljevine Srbov, Hrvatov in Slo- vencev ali njenih zaveznikov, naj preidejo na so- vržno stran; 2. da sprejema ali skrivava sovražne volune ali jim daje kakršnokoli pomoč, da jim je mogoče vohunili; 3. da naslavlja na pobune, izvršitve usmrtitve ali nepokornost vojakov kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ali njenih zaveznikov.
II. oddelek: Posebni del.	§ 100. Kdor javno izpostavlja posmehu ali preziranju vladarja, njegove pravice, zakoniti red nasledstva ali obstoječo obliko vladavine, se kaznuje z za- porom do treh let.	§ 108. Z robijo se kaznuje, kdor prisadene med vojno zoper kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev ali njene zavezniške njih vojski škodo s tem:
XII. poglavje.	Z isto kaznijo se kaznuje tudi, kdor javno iz- postavlja posmehu ali preziranju pravne naprave, priznane z zakonom: rodbino, zakon (brak) in lastnino.	1. da stori, da pridejo trdnjave, ceste, zadržani kraji in druge utrjene ali obrambne točke, vojne ladje, blagajne, orožarnice, založišča orožja, mu- nicijske, telegrafi in telefoni, prevozna sred- stva in rakoplovi, življenjske potrebščine in druga sredstva, potrebna za vojno, v sovražne roke, ali jih uniči ali jih napravi za neuporabe ali jih spravi posredno ali neposredno v nered glede njih na- menbe;
Kazniva dejanja zoper obstoj države in njene ureditve.	Ce se je storilo to izpostavljanje na tak način, da se s tem kdorkoli namyuje na nasilne inpra- membe teh pravic in pravnih naprav, se kaznuje storilec z zaporom.	2. da stori posredno ali neposredno, da pride vojska kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ali njenih zaveznikov ali pridejo njeni poedin oddelki ali poedin vojski sovražniški v roke ali da se pre- prejeto ali spravijo v nevarnost vojska podjetja ali vojske odredbe;
§ 91. Kdor usmrti ali poskuša usmrtiti kralja ali prestolonaslednika ali kraljevskega namestnika, se kaznuje s smrtjo.	Ce se je storilo to izpostavljanje na tak način, da se s tem kdorkoli namyuje na nasilne inpra- membe teh pravic in pravnih naprav, se kaznuje storilec z zaporom.	3. da یدا ali pridobi sovražniški načrte vojnih operacij, trdnjav, utrjenih krajev ali drugih krajev, odrejenih za obrambo, ali uniči in napravi take na- črte za neuporabe.
§ 92. Kdor započne dejanje, ki meri na to, da bi bil kralj ali prestolonaslednik ali kraljevi namest- nik usmrten, zaprt, prenesen iz države ali izročen sovražniški, se kaznuje z do smrtne robijo.	§ 101. Kdor vedoma javno izreka ali raznaša lažne trditve v namero, da bi izpostavil posmehu ali pre- ziranju državne naprave, zakone, uredbe ali na- redbe oblastev, se kaznuje z zaporom do dveh let ali v denarju do 20.000 dinarjev.	Ce se stori to iz malomarnosti, se kaznuje sto- rilec s stroгим zaporom in pa v denarju.
Kdor stori to zoper člana kraljevskega doma, se kaznuje z robijo najmanj desetih let.	§ 102. Z robijo se kaznuje:	§ 109. Kdor vohuni trdnjave, utrjene kraje ali kraje, odrejene za obrambo, in prikrbuje spise, na- riske ali poročila o takih krajih in o načrtih vojnih operacij ali vohuje o činjenih, predmetih in odredbah, ki se nanašajo na vojno ali na vo- jaško obrambo države ali glede katerih je volje kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev do tega, da se ohranijo v tajnosti, se kaznuje z robijo do de- setih let.
§ 93. Kdor dejanski stori nasilje kralju ali prestolo- nasledniku ali kraljevoškemu namestniku, se ka- zuje z robijo najmanj desetih let.	1. kdor izda ali priobli inozemskemu oblastvu ali njegovim zaupnikom državne tajnosti ali li- stine ali poročila, o katerih ve, da se hranijo v krogi države kot tajne, ali jih objavi;	2. da bi se s silo odstavil ali da bi se mu s pretento silo prepredilo, vrstiti svoje pravi- ce in dolžnosti v odrejenem pravcu;
Kdor stori to drugemu članu kraljevskega doma, se kaznuje z robijo do desetih let.	2. kdor uniči, podgruša ali utaji na škodo kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev listine ali dokaze o pravem razmerju kraljevine proti tuji državi ali kdor napravi lažne listine, sprave, s tem v nevarnost storiti kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.	3. da bi se pridobila taka znananja ali poročila za- to, da bi se pridobila posredno ali neposredno tuji državi ali njenim zaupnikom, se kaznuje storilec z robijo do petnajstih let.
§ 94. Z robijo ali zatočenjem se kaznuje, kdor za- počne dejanje, ki meri na to:	Ce se stori kakšno teh dejanj iz malomarnosti, se kaznuje storilec z zaporom.	§ 103. Kdor izvrši državni posel, ki mu je poverjen, s tujo tava ali njenim neoblaščenim, škodo kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, se kaznuje z robijo.
1. da bi se s silo ali s pretento, da se uporabi sila zoper osebo ali stvari, izpremenila državna ureditev ali izpremenil prestolonasledstvo;	3. da bi se nezakonito pridobila vrhovna držav- na oblast zaradi neposrednega izvrševanja ali nje- nega prenosa na druge osebe;	Ce se stori to iz malomarnosti, se kaznuje sto- rilec s stroгим zaporom in pa v denarju.
2. da bi se vladar s silo odstavil ali da bi se mu s pretento silo prepredilo, vrstiti svoje pravi- ce in dolžnosti v odrejenem pravcu;	4. da bi se nezakonito pridobila vrhovna držav- na oblast zaradi neposrednega izvrševanja ali nje- nega prenosa na druge osebe;	Op. ur.

Stran iz Uradnega lista ljubljanske in mariborske oblasti, 18. julija 1929,
kjer je bil objavljen Kazenski zakonik Kraljevine SHS oz. Jugoslavije; v
veljavo je stopil 1. januarja 1930. Členi se tičejo kaznivih dejanj zoper
obstoja države in njene ureditve.

Pravni vidiki delovanja in ravnanja Marka Natlačena med okupacijo

Osebnost in delovanje dr. Marka Natlačena poskušam v tem prispevku osvetliti v zoženem časovnem okviru – od napada Nemčije in Italije na Kraljevino Jugoslavijo (6. aprila 1941) do njegove smrti 13. oktobra 1942. Samo njegovo delovanje in vlogo v tem obdobju poskušam osvetliti najprej z vidika takrat veljavnih načel in določb mednarodnega prava, vzporedno pa tudi z vidika ustreznih določb prava takratne države. Pri izbiri in obdelavi se osredinjam na tista načela in pozitivnopravne določbe, ki so relevantni tako za njegovo delovanje in vlogo kot za tisto delovanje okupacijskih oblasti, do katerega se je opredeljeval sam ali organi (organizacije), ki jim je načeloval ali imel bistven vpliv na njihovo delovanje.

Mednarodno pravo

V relativno zoženem okviru takratnega mednarodnega prava, veljavnega za obdobje oboroženih spopadov, torej mednarodnega vojnega (danes humanitarne-ga) prava, nas v tem okviru zanimajo najprej načela in določbe, ki urejajo značaj vojne in njen začetek, določbe o vojaškem vdoru (invaziji), pravno obravnavo vojaške zasedbe (okupacije) v primerjavi s priključitvijo zasedenega ozemlja, od določb o sami okupaciji pa nekatere, ki se nanašajo na položaj civilistov, veljavno zakonodajo in upravni sistem ter na odnos do kulturne dediščine in spomenikov.

1. Že v obdobju, ko se je vodenje vojne sicer štelo kot nesporna pravica vsake suverene države, je vendarle začelo postopoma prevladovati spoznanje, da vojskovanje zahteva nekatere omejitve, predvsem v prizadevanjih za zmanjšanje nepotrebnih žrtev in škode. Tako je bilo v eni od prvih mednarodnih pogodb vojnega prava, tretji haški konvenciji *o začenjanju sovražnosti* (1907) določeno, da se sovražnosti med državami ne smejo začeti brez predhodnega in nedvoumnega naznanila. Vojna se lahko začne šele, ko je druga stran v spopadu na ta način obveščena o nameravanem napadu. Konvencijo je podpisalo 42 držav, v določenem zamiku pa so jo po večini tudi ratificirale in s tem vključile v svoj pravni sistem: Nemčija 1912, Avstro-Ogrska 1909, Srbija 1907; Italija tega akta ni ratificirala,¹ vendar so omenjene določbe medtem postale del običajnega prava in obvezujoče tako za države kot za mednarodne organizacije.² Pozneje, leta 1945, je medna-

¹ The Laws of Armed Conflicts. Geneva 1988 (dalje The Laws), str. 57–61.

² The Nuremberg trial and international law. Dordrecht 1990, str. 47

rodno vojaško sodišče v Nürnbergu omenjeno kršitev s strani Nemčije izrecno uvrstilo med grobe kršitve tedaj veljavnega mednarodnega prava.³

2. Najpomembnejši takrat veljavni dokument o razmerjih med stranmi v obo-roženem spopadu predstavlja četrta haaška konvencija (1907) o kopenski vojni s pravilnikom, ki ureja razmerja med vojskami širše in bolj podrobno.

a) Določbe o *vojaškem vdoru (invaziji)*, ki predstavlja prvo fazo napada na državo, ko operacije še niso končane in še ni vzpostavljena vojaška oblast nasprotnikove vojske, nas v okviru naše obravnave zanimajo predvsem z vidika statusa civilistov, ki se postavijo z orožjem v bran prodirajočemu sovražniku. V omenjeni konvenciji je določeno, da se prebivalstvo ozemlja, na katero prodira nasprotnikova vojska, ko se to spontano dvigne k orožju zoper napadalca in se nima časa organizirati kot redne ali rezervne vojaške enote, šteje kot udeleženec v vojni, če odkrito nosi orožje in spoštuje zakone in običaje vojne (2. čl. pravilnika). Tako se prebivalcem priznajo podobne pravice kot vojakom redne vojske ali rezervistom. Med državami, ki so ratificirale eno ali drugo od obeh konvencij, so bile tudi Italija in Nemčija (1900) ter Srbija (1901).⁴

b) V neposredni povezavi z gornjo določbo je opredelitev *statusa pripadnikov ljudske vojske (milice) in prostovoljskih odredov*, ki so izenačeni z redno vojsko, če izpolnjujejo naslednje pogoje: da jim poveljuje oseba, ki je odgovorna za svoje podrejene; da imajo pritrjen razpoznavni znak, viden od daleč; da odkrito nosijo orožje ter da vodijo svoje operacije v skladu z zakoni in običaji vojne (1. čl. pravilnika).

3. Med takrat veljavnimi določbami mednarodnega prava omenjamo še nekatere, ki se nanašajo na status in položaj *vojnih ujetnikov*. Podobno kot v omenjenih načelih in določbah, vključenih v že omenjeni haaški konvenciji o zakonih in običajih kopenske vojne (1907), vendar nekoliko bolj podrobno in sistematično, ureja ta vprašanja poznejša posebna ženevska *Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki* (1929).⁵ Na tem mestu omenjamo temeljno načelo modernega vojnega ujetništva, po katerem to ne sme biti niti maščevanje niti kazen, temveč samo pridržanje, s katerim se preprečuje, da bi se ujetniki še naprej udeleževali boja in krepili bojno moč sovražnika.⁶ Pomembna pa je obveznost oblasti, ki zadržuje vojne ujetnike, da zagotovi humano ravnanje z njimi in njihovo vzdrževanje; ta vključuje tudi zagotavljanje plače častnikom, primerljive s plačo v njihovi vojski (2.–4. in 23. čl.). Ujetniki se lahko namestijo (internirajo) v naselju, trdnjavi, ograjenem taborišču in lahko se jim prepove oddaljevanje od teh krajev. Ne smejo pa biti zaprti; če se to zgodi iz nujnega varnostnega razloga, lahko tako stanje traja le do izteka okoliščin, zaradi katerih so bili taki ukrepi izdani (9. čl.).

4. Med takrat veljavnimi določbami, ki se nanašajo na *vojaško zasedbo (okupa-*

³ The Laws, str. 293.

⁴ Prav tam, str. 94–95.

⁵ Prav tam, str. 339–366.

⁶ Ivan Tomšič: Vojno in nevtralnostno pravo. Ljubljana 1942 (dalje Tomšič, Vojno pravo), str. 49.

cijo), je treba najprej poudariti načelo, da gre pri tem za začasno stanje, kar pomeni, da suverenost nad določenim ozemljem ni prenehala obstajati ali prešla v druge roke.⁷ Od relevantnih določb konvencije oz. pravilnika pa navajamo naslednje:

- *okupacijska sila mora zagotoviti vse potrebne ukrepe za javni red in varnost in mora pri tem upoštevati veljavne zakone države, ki ji pripada to ozemlje* (43. čl. pravilnika);
- ohraniti je treba *veljavnost vseh zakonov* okupirane države; teh ni dovoljeno niti nadomeščati niti spreminjati, razen izjemoma, če gre za nujne ukrepe za zagotovitev varnosti (44. čl.)
- prepovedano je *siliti prebivalstvo*, da daje informacije o svoji vojski ali njenih sredstvih za obrambo, prav tako pa ga siliti k *priseganju zvestobe sovražni sili* (44., 45. čl.).
- zaradi delovanja posameznikov, za katera se ne more šteti kot solidarno odgovorno, ni dovoljeno zoper prebivalstvo izvajati nobenih *kolektivnih kazni*, denarnih ali drugačnih (50. čl.).

Z vidika takratnih, že uveljavljenih običajev, ki so se še razvili in razčlenjevali v nadaljnjem razvoju mednarodnega prava, je mogoče v splošnem govoriti o tem, da imajo prebivalci vojaško zasedenega ozemlja tak status in pravice, ki jim omogočajo normalno življenje in delo, s strani vojaških oblasti pa jih je treba pri tem zaščititi, razen v primeru, če in dokler neposredno sodelujejo v sovražnostih (prot okupatorju).

5. Z *občinskim premoženjem*, premoženjem Cerkev in šolskih, *kulturnih in znanstvenih* ter *dobrodelnih ustanov* se ravna kot z zasebno lastnino. Vsaka *zaplomba, uničenje ali namerno poškodovanje* takih ustanov ter *zgodovinskih spomenikov*, umetniških in znanstvenih del so prepovedani (55., 56. čl.).⁸

6. Na tem mestu nas posebej zanima tudi primerjava *vojaške zasedbe (okupacije)* ozemlja nasprotnikove države s *priključitvijo (pripojitvijo)* takega ozemlja drugi državi.

Omenjeno je že bilo, da gre pri vojaški zasedbi (okupaciji) za dejansko in ne pravno stanje; ker je začasna, to pomeni, da je ni mogoče povezovati z vprašanjem morebitne priključitve (pripojitve) takega ozemlja drugi državi. Do kakršne koli spremembe statusa takega ozemlja v določeni smeri lahko pride le s podpisom mirovne pogodbe med državo, ki ji je doslej pripadalo tako ozemlje, in državo, ki ozemlje zaseda. Do druge, čeprav bolj redko uporabljene možnosti za ozemeljske spremembe, pa lahko pride v primeru *debelacije*, torej popolnega razpada in razsula vojaško zasedene države, ko ni več nobenega organa, institucije, ki bi v imenu te države sklenila sporazum o prenosu suverenosti.

Kar zadeva prvi vidik morebitne spremembe statusa ozemlja, je treba omeniti, da je na podlagi 10. člena Pakta Društva narodov že v tridesetih letih 20. stoletja prišlo do številnih izrecnih izjav in sporazumov o nepriznavanju ozemeljskih

⁷ Prav tam, str. 73.

⁸ The Laws, str. 42–44.

sprememb, doseženih z uporabo sile. Tako je v paktu Saavedra Lamas (1933), ki sicer izvirno velja za ameriške države, določeno, da podpisnice ne bodo priznale nikakršne ozemeljske ureditve, niti veljavnosti okupacije ali pridobitve ozemelj, ki nista bila dosežena na miren način oziroma s pristankom prizadete države. Poleg številnih drugih, neameriških, držav ki so podpisale ta pakt, sta bili tudi Jugoslavija in Italija.⁹

Zakonodaja, ki je veljala ob napadu na Slovenijo in okupaciji njenega ozemlja

V povezavi z obravnavo mednarodnopravne ureditve okupacije, statusa vojaško zasedenega ozemlja in prebivalcev na njem smo že govorili o razmerju do veljavne zakonodaje na vseh področjih, od kazenskega do davčnega. Za našo obravnavo se bomo zaustavili pri določbah in nekaterih načelih kazenskega prava Kraljevine Jugoslavije.

1. *Kazenski zakonik Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev* (od oktobra 1929 Jugoslavije) iz februarja 1929 z začetkom veljavnosti 1. januarja 1930 obravnava nekaj kaznivih dejanj in situacij, ki so relevantne za obdobje napada na državo in okupacijo, ki mu je sledila.

Za obdobje vdora oboroženih sil tuje države na njeno ozemlje oz. vojne ali okupacije oz. in tudi – vsaj posredno – za dejavnost in ravnanje slovenskih javnih dejavnikov in prebivalcev ozemlja tuje države zakonik določa naslednja kazniva dejanja:

1) *izdajstvo države*: z robijo (dosmrtno ječo) ali zatočenjem (pregnanstvom) se kaznuje, kdor započne dejanje, ki meri na to, da bi se kraljevina ali njen del protipravno spojila s tujo državo ali da bi se njen del izločil iz celote in postal samostojna država (94/4. čl.).

2) *pripravljanje veleizdaje* ali *izdajstva države*: kdor stopi zaradi storitve kaznivih dejanj iz predhodnih členov (vključen je tudi omenjeni 94. čl.), v stik z vlado tuje države ali njenimi zaupniki ali zlorabi službeno oblast ali zbira ali uri ljudi, preskrbuje, pripravlja ali razdeljuje orožje, strelivo ali denar, se kaznuje z robijo ali zatočenjem do 10 let (97/1. čl.). Sredstva za tako dejanje po tolmaču.¹⁰ (str. 193) vključujejo iskanje stikov s katero koli tujo državo ali neposredno ali posredno po njenih zaupnikih oziroma zlorabo službene oblasti;

3) *vojno izdajstvo z oškodovanjem vojske*: z robijo se kaznuje, kdor prizadene med vojno kraljevini ali njenim zaveznikom in njih vojski škodo s tem, da stori, da pridejo trdnjave, ceste, zastraženi kraji in druge oborožene točke, vojne ladje, orožarne, skladišča oziroma strelivo, /.../ mostovi, življenjske potrebščine in druga za vojno potrebna sredstva v sovražnikove roke, jih uniči oziroma napravi za neuporabna ali jih spravi posredno ali neposredno v nered glede njihove na-

⁹ Juraj Andrassy: Medjunarodno pravo. Zagreb 1990, str. 215.

¹⁰ Metod Dolenc: Tolmač h kazenskemu zakoniku. Ljubljana 1929.

membnosti, in kdor pripravlja ali spravlja v nevarnost vojaška podjetja ali izvrševanje vojaških odredb (108/1, 2. čl.).

4) *oviranje vojaške službe*: kdor med vojno moti ali ovira vojaško osebo pri izvrševanju njene službe, se kaznuje z zaporom ali v denarju (113. čl.).

Da gre v teh primerih praviloma za hujša kazniva dejanja, je razvidno iz določbe 15. člena zakonika, po kateri se ta delijo na zločinstva in prestopke. Za prva je predpisana smrtna kazen, robija ali zatočenje, za prestopke pa strogi zapor, zapor oziroma denarne kazni. Kot vidimo, gre pri vseh naštetih primerih, razen v zadnjem (113. člen), za zločinstva (zločine).

2. Glede razmerja med različno zakonodajo na določenem ozemlju bo bolj podrobno govor pozneje, pri obravnavi razlik med statusom vojaško zasedenega ozemlja in priključenim ozemljem. Na tem mestu le navajam, da nekaterih specifičnih predpisov, kot so določbe o kaznivih dejanjih in prestopkih ter prekrških, ki so jih italijanske oblasti uvajale kot dopolnilo k veljavni obstoječi zakonodaji, nisem upošteval, ker gre pogosto samo za zaostritve kazni za nekatera kazniva dejanja (npr. za napade na vojaške osebe in objekte, povzročanje nemirov ipd.), ki so sicer že inkriminirana po jugoslovanskih predpisih.

V tem okviru tudi nisem posebej upošteval številnih operativnih zapovedi in prepovedi vojaških poveljstev, ki so se glede na konkretno vojaško stanje pogosto zelo hitro spreminjale, med seboj pogosto niso bile usklajene ali so si celo nasprotovale. Za vso to raznoliko strukturo prepovedanih dejanj je tudi značilno, da sodijo v pristojnost vojnih vojaških sodišč in tudi sicer veljajo pogosto le za vojaške osebe.

Primerjava aktualnega stanja, praktičnih ukrepov in delovanja posameznih organov ter organizacij z vsebino mednarodnih aktov

1. Oboroženi napad brez vojne napovedi

Glede obveznosti držav, da svoj napad na drugo državo pravočasno in na ustrezen način napovejo ali sporočijo (v obliki vojne napovedi ali ultimata), in uvrstitve odstopanj od teh pravil med grobe kršitve mednarodnega prava smo govorili v uvodnem delu. Ne glede na to, da praksa v tem okviru ni niti približno usklajena ali urejena in da je vsaj v zadnjih desetletjih postalo kršenje teh zapovedi ne le množično, temveč skoraj pravilo, ostaja ugotovitev, da sta dve glavni takratni agresorski državi na našem ozemlju, Nemčija in Italija, bili daleč vodilni v tej smeri. Nemčija je sploh vse napade na druge države začejala praviloma brez napovedi in v času, ki je pomenil popolno presenečenje (nemški napad na Jugoslavijo na cvetno nedeljo 1941 ob 6.00, napad Italije, tudi brez napovedi, 7. aprila; podobno že napad na Nemčije Poljsko 1. septembra 1939).¹¹ V našem primeru je torej nedvomno šlo za grobo kršitev mednarodnega prava.

¹¹ Jan Piekalkiewicz: Druga svetovna vojna. Ljubljana 1996, str. 77 isl.

2. Upiranje prebivalcev prodirajočemu sovražniku

Konkreten položaj v zvezi s tem je bil na obravnavanem delu slovenskega ozemlja zelo specifičen. Tudi zaradi posledic slabe organiziranosti oboroženih sil in zamud ter neučinkovite organizacije pri mobilizaciji pa se je ob napadu na Jugoslavijo in že prej, ob grožnjah z napadom, začelo na obravnavanem območju široko prostovoljsko gibanje, ki je zajelo predvsem dijaško in študentsko mladino. Prvi prostovoljci so se začeli zbirati na dan napada na poziv Slovenskega kluba, iniciativnega odbora primorskih Slovencev, KPS, različnih akademskih društev ter samoiniciativno. Ustanovljeni sta bili Akademska legija in Soška legija, v treh dneh pa se je na različne pobude zbralo več kot 3000 prostovoljcev v številnih slovenskih krajih; napotili so jih v Novo mesto in pozneje v Zagreb. Številni posamezniki so se prijavljali vojaškim enotam tudi v domačih krajih.¹²

Edini znani primer, ko so bili prostovoljci neposredno vključeni v bojevanje, se nanaša na jeseniške prostovoljce, ki so se 9. aprila na črti Martuljek–Srednji Vrh uspešno spopadali z italijansko vojsko celo dopoldne, dokler jim ni zmanjkalo streliva. Italijanski alpski bataljon Val Toce je imel štiri padle in sedem ranjenih, kar je bila ena od največjih izgub med italijanskimi enotami v napadu.¹³

Postavlja se vprašanje, v kakšni meri bi bila ta prizadevanja in pripravljenost učinkoviti, če bi civilna oblast (takratni Narodni svet) podprla taka prizadevanja in pripravljenost prostovoljcev in če bi vojaška poveljstva pravočasno sprejela, organizirala, oborožila in vsaj za silo usposobila številne prostovoljce, katerih število bi se ob takem ravnanju nedvomno še bistveno povečalo. Vendar si, po mnenju Godeše, svet v takratni negotovih razmerah ni zadal nobenih obrambnih nalog.¹⁴

3. Status civilistov na vojaško zasedenem ozemlju

V zvezi s statusom in pravicami civilistov na vojaško zasedenem ozemlju se zaustavljamo le ob enem vidiku, ki po svoje pomeni poglobljeno značilnost glede ravnanja vojaških oblasti v razmerju do civilnega prebivalstva: kolektivnih kaznih zaradi delovanja posameznikov, zaradi katerega se prebivalstvo ne more šteti kot solidarno odgovorno. Te so bile – kot smo že navedli – že od prvih večstranskih mednarodnih pogodb izrecno prepovedane.

Italijanski okupator je na obravnavanem območju celoten sistem izrekanja in izvajanja kolektivnih kazni tako razvil in izpopolnil, da ni to nasilje, kot je ugotovil Tone Ferenc,¹⁵ zlasti od leta 1942 naprej po krutosti in obsegu nič zaostajalo za nasiljem nemškega okupatorja v severnem delu Slovenije. Najbolj pogosto upo-

¹² Ivan Križnar: Prostovoljci. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 9. Ljubljana 1995, str. 382; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1977 (dalje NOV), str. 31, isl.

¹³ NOV, str. 41; Tone Ferenc: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. Izbrana dela. I: Ljubljana 2006 (dalje Ferenc, Izbrana dela I), str. 269.

¹⁴ Bojan Godeša: Čas odločitev : katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana 2011 (dalje Godeša, Čas odločitev), str. 196.

¹⁵ Ferenc, Izbrana dela I, str. 330.

rabljane oblike so bile konfinacije, racije, koncentracijska taborišča in streljanje talcev.

- Konfinacije so v fašistični Italiji predstavljale že dolgo, od leta 1926, preizkušeno metodo nasilja nad prebivalstvom. Šlo je za pošiljanje protifašistov ali sicer sumljivih v osamljena kraje na jugu Italije, predvsem na otoke, ki so jim jih določili za prisilna bivališča za obdobje od enega do petih let. Na ozemlju Ljubljanske pokrajine je take ukrepe uvedel s svojo uredbo visoki komisar,¹⁶ uporabljali pa so jih od julija 1942, pa tudi že prej (leta 1941 je bilo okoli 400 prijav policijskih in karabinjerskih uradov, leta 1942 pa okoli 250). Za mnoge prijavljene niso imeli nobenih podatkov o njihovi protiokupatorski dejavnosti, večinoma je šlo le za sum, da bi posamezniki glede na svoj poklic in ugled utegnili škodovati fašistični Italiji.¹⁷
- Racije kot množična oblika kolektivnega zastraševanja in kaznovanja se v večji meri pojavijo po Mussolinijevih odlokih o tem, da obrambo in nato tudi varstvo javnega reda v pokrajini (19. januarja 1942) prevzame od civilne oblasti vojska. S pomočjo partizanskih ubežnikov, ki so začeli izdajati, je oblast začela na ulicah izbirati ljudi za zapore, nekatere pa so odpeljali v koncentracijska taborišča.¹⁸ Racije so sistematično izvajali predvsem v Ljubljani, od 23. februarja ograjeni z bodečo žico, pa tudi na podeželju, na območjih večjih vojaških enot. Prva (»velika«) racija v Ljubljani je trajala 19 dni (od 24. februarja 1942), v njej pa so zajeli več kot 20 tisoč oseb in jih 936 zaprli ter 3 ubili.¹⁹
- Interniranje se je praviloma omejevalo na vnaprej določene skupine prebivalcev (antifašiste, tujce, take, ki bi »utegnili motiti javni red ali izvajati sabotaže« idr.) Internirani so bili v posebnih, koncentracijskih taboriščih ali v oddaljenih občinah. Posebno skupino internirancev so tvorili sorodniki partizanov.²⁰
- Streljanje talcev in usmrtitve civilistov v povezavi s potekajočimi oboroženimi spopadi, zlasti z veliko poletno-jesensko ofenzivo 1942, predstavljajo najbolj tragično obliko kolektivnih kaznovanj prebivalcev pokrajine. Prvo omembo izraza talci v okupatorjevih dokumentih zasledimo že 4. septembra 1941, po partizanskem napadu na vojaško patruljo v Št. Vidu pri Stični. Razen obsojenih pred vojaškim sodiščem so potekale številne usmrtitve tudi mimo sodišča; pobudo za tak ukrep je dal poveljnik 2. armade general Roatta februarja 1942. Množično streljanje talcev je potekalo od 28. aprila 1942 do kapitulacije.²¹ V

¹⁶ Bolletino Ufficiale per la provincia di Lubiana/Službeni list za Ljubljansko pokrajino, št. 76–107, 20. 9. 1941, str. 531, Določbe o varnostnih odredbah proti nevarnim osebam.

¹⁷ Tone Ferenc: Rab – Arbe – Arbissima : konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini : 1941–1943 : dokumenti. Ljubljana 2000 (dal

vsem obdobju okupacije so italijanske oborožene sile ustrelile najmanj 416 posameznikov in 238 skupin s 1153 osebami.²²

- Veliko škode prebivalstvu in tudi žrtev so povzročili požigi posameznih vasi, največkrat povezani tudi z izgoni, interniranjem ali zapiranjem prebivalcev. Poveljnik II. armade Ambrosio je oktobra 1941 izdal naredbo o požigu naselij in izselitvi prebivalcev v primerih, ko imajo v njih oporišča uporniki. Že prej, marca 1942, so bile požgane vse vasi pod Mokrcem južno od Ljubljane.²³

Bili pa so še nekateri ukrepi in omejitve, ki so zadevale prebivalstvo na zasedenem ozemlju:

- aktivnosti glede krajevnih poimenovanj, imen ulic in trgov, delov mesta (»Sisca« za Šiškoj dr.), trgovin in drugih lokalov. O prvi taki zahtevi okupatorskih oblasti (za »ustrezno« spremembo imen nekaterih ulic v središču mesta) se govori hkrati z zahtevo za odstranitev kraljevih spomenikov, Mačkovšek²⁴ pa v svojem dnevniškem zapisu 31. maja omenja, da zahtevajo Italijani preimenovanje 34 ulic in trgov; prevajanje oziroma dvojezična imena vseh ulic, trgovin in lokalov so tako ali tako prekrila celotna mesta in druge kraje.

Tiskovni urad visokega komisarja je poleti 1941 pregledal sezname vseh knjižnic, društev založb in drugih ustanov ter iz njih izločil vse knjige, ki niso bile po volji fašistom.²⁵

Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino govori v več svojih poročilih o svojih učinkovitih ukrepih v smeri italijanizacije in fašizacije celotnega življenja v pokrajini (prvo poročilo je datirano z 22. 4. 1941):

- o cenzuri časnikov ter italijanskih in fašističnih navodilih uredništvom,
- o nadzoru nad telefoni in telegrafski cenzuri,
- o pripravi in izdajanju dvojezičnih časnikov (prim. Jutro, 27. aprila 1941),
- o razpustitvi protiitalijanskih iredentističnih ter nacionalističnih organizacij (torej vseh slovenskih strank in organizacij in njihovo nadomeščanje z edino dovoljeno fašistično stranko,
- o ukinjanju strokovnih združenj in sindikatov ter njihovem nadomeščanju s korporativnimi združenji fašističnega tipa,
- o uvedbi dvojezičnosti v vse akte, dopise in delovanje v javnih uradih in prostorih,
- o zaprtju univerze zaradi njenega protiitalijanskega vedenja.²⁶

Ob tem je treba omeniti še sistematične napore za fašistično preobrazbo vzgoje in izobraževanja ter s tem celotnega življenja najmlajših generacij (z organizi-

²² Tone Ferenc: »Ubija se premalo«. Ljubljana 1999 (dalje Ferenc, »Ubija se premalo«), str. 16–27.

²³ Prav tam, str. 139; Ljubljana v ilegali, knj. 2: Država v državi. Ljubljana 1961, str. 475, 477; Ljubljana v ilegali, knj. 3: Mesto v žici. Ljubljana 1967, str. 482.

ranjem mladih fašistov in fašistk, volkuljinih sinov in hčera, malih Italijank idr.), prav tako pa tudi prostega časa in kulturnega življenja prebivalcev (dopolavori, sabato fašista).²⁷

Posebej je treba omeniti tri ukrepe:

- obveznost vseh funkcionarjev v vseh javnih uradih, da pozdravljajo po rimsko,
- preučevanje želje, da bi se na vseh področjih usmerjali v našo (tj. italijansko) kulturo,
- v osnovni šoli, je bila določena šestletna namesto sedemletne šolske obveznosti.²⁸

Čeprav niso prišli do realizacije, je treba med zamišljenimi oblikami kolektivnih kazni omeniti tudi načrte za preureditev pokrajine oziroma rešitev vprašanja prebivalstva: preselitve, uničenje ali asimilacija, na izpraznjena območja pa naj bi naselili Italijane. Načrt, poslan notranjemu ministrstvu, govori tudi o omejitvah in osiromašenju kulturnega življenja in univerze, izenačenju srednjih šol z italijanskimi in zamenjavi slovenskih učiteljev v osnovnih šolah z italijanskimi.²⁹ Koreniti posegi so bili izvedeni tudi na področju lokalne samouprave. Visoki komisar je takoj odpravil občinsko samoupravo: razpustil je izvoljene občinske odbore, občinsko upravo so poslej vodili dotedanji župani ali na novo imenovani občinski komisarji. Januarja 1942 je z dekretom določil, da vse župane imenuje sam; ti morajo priseči italijanskemu kralju, za pomoč pa imajo od zgoraj imenovani svet. Za komisarje je ponekod imenoval vodje fašističnih centrov in italijanske učitelje, od decembra 1941 pa so posamezne predloge z obrazložitvami pripravila kar policijska ravnateljstva – kvesture.³⁰

Nekateri od omenjenih ukrepov in dejavnosti so služili zagotavljanju varnosti oboroženih sil in kot taki niso sporni. Nekaj pa je bilo takih, ki so v mednarodnih aktih izrecno ali po vsebini prepovedani, ker prejudicirajo prihodnjo ureditev države (razpustitev strank, strokovnih združenj, sistem in usmeritev vzgoje, zahtevanje prisege novi državi in njeni ureditvi, ki se da razbrati iz obveznega fašističnega pozdrava), drugi pa so v izrecnem nasprotju z vsebino akta (ukaza) o ustanovitvi pokrajine, ki govori o slovenskem pouku v osnovni šoli ter o fakultativnem pouku italijanščine na srednjih in višjih šolah, o dvojezičnosti pa le za uradne odredbe (akte), ne pa za dopise in delovanje uprave. Posebej je treba omeniti določbo o skrajšanju šolske obveznosti za eno leto; vsi ukrepi v celoti so v nasprotju z 2. členom ukaza, ki zagotavlja avtonomni razvoj pokrajine, »upoštevajoč etnične značilnosti prebivalstva, zemljepisno lego ozemlja in posebne krajevne potrebe«. Zadnji omenjeni ukrep pa v primerjavi s prejšnjo ureditvijo

²⁷ Tone Ferenc: Italijanski okupacijski sistem v Ljubljanski pokrajini. V: Ferenc, Fašisti brez krinke (dal

pomeni pravo kulturno kontrarevolucijo, saj je bila že od Marije Terezije predpisana osemletna šolska obveznost, prav tako tudi po jugoslovanskem zakonu iz leta 1929.

4. Status vojnih ujetnikov

V uvodni opredelitvi veljavnih določb o vojnih ujetnikih se govori tako o namenu ujetništva, o statusu ujetnikov in ravnanju z njimi (varnost, prepoved povračilnih ukrepov, vzdrževanje), kar je predvideno za čas okupacije. Če pa pride do končanja oboroženega spopada in trajne ureditve statusa določenega ozemlja, je treba zagotoviti varno vrnitev oziroma namestitev zajetih ujetnikov na ozemlju po njihovi izbiri in, seveda, prenehanje statusa vojnega ujetnika. V pravni ureditvi Ljubljanske pokrajine, ki se je po nekaj tednih preobrazila v priključeni del Italije, pa je prihajalo do nerazumljivih in celo nesmiselnih obratov, ki so se glede ujetnikov pokazali tako, da se zagotovila glede jasno določenega statusa in pravic, veljavnih za vojaško zasedena ozemlja, v glavnem niso uresničevala, hkrati pa jim tudi ni bilo omogočeno, da zaživijo normalno življenje v stabilni mirnodobni ureditvi.

Na kratko:

- v razglasu poveljstva XI. armadnega zbora (Službeni list Dravske banovine, 33, 23. aprila 1941) je določeno, da se morajo vsi moški, ki so kakor koli zapustili jugoslovansko vojsko in se vrnil domov, staviti na razpolago najbližji okupacijski vojaški oblasti;
- večino jugoslovanskih vojnih ujetnikov slovenske narodnosti so nemške in italijanske vojaške oblasti izpustile do spomladi 1942.³¹ Izpuščanje oziroma prostost teh ujetnikov, ki so bili v ujetniškem taborišču na Reki (tam so bili tudi tisti, ki so jih Nemci vrnil Italiji), pa ni trajalo dolgo: 16. marca 1942 je poveljstvo XI. armadnega zbora poslalo svojim večjim enotam seznane za aretacijo ujetnikov, predvideno za 20. marec. Zajeli so veliko večino tistih s seznamov in jih začeli odvažati v koncentracijsko taborišče Gonars, skupaj 1120 častnikov in podčastnikov. Vendar jih tam niso obravnavali kot vojne ujetnike, temveč kot civilne internirance, ustrežneje bi bilo reči taboriščnike, v bednih razmerah in brez slehernih zagotovljenih pravic.³² Položaj z ujetniki na ozemlju pod italijansko okupacijo se je torej komaj v kakšni točki ujema z mednarodnimi pravili, v glavnem pa je ostal njihov status nedorečen (posebne izkaznice in občasno javljanje na policiji idr.).
- Posebna obravnava je veljala glede ujetih pripadnikov partizanskih enot (in tudi neoboroženih pripadnikov odporniškega gibanja), ki jim okupator ni priznaval statusa vojnih ujetnikov, čeprav so ustrezali pogojem iz ženevske konvencije; navadno so jih usmrtili, druge pa poslali v koncentracijska ta-

³¹ Ferenc, Izbrana dela I, str. 77.

³² Ferenc, Rab, str. 11.

borišča.³³ Kazenske določbe, ki se nanašajo na ujete partizane, so v vseh odlokih in ukazih praviloma veljale tudi za njihove podpornike oziroma druge udeležene v spopadih ali prebivalce na lokacijah, kjer so se taki spopadi dogodili.

V splošnem je mogoče ugotoviti, da so bile vojnim ujetnikom kršene vse njihove temeljne pravice in dostojanstvo, tako z zornega kota predpisov, ki so veljali za obdobje vojaške zasedbe, kot glede na obdobje vrnitve v normalno življenje po formalni priključitvi dela ozemlja drugi državi.

5. Status pripadnikov milic (rezervistov) in prostovoljskih enot (partizanov)

Ta status je bil, kot smo omenili, načelno urejen s Haaškim pravilnikom (1899, 1907), vendar je po mnenju nekaterih teoretikov in tudi šol (zlasti pruske pravne šole, ki je s svojim vplivom segala tudi v obdobje tretjega rajha) kljub zadoščanju omenjenim štirim pogojem (odgovorno poveljstvo, znak, odkrito nošenje orožja, vodenje operacij v skladu z zakoni vojne) bilo vprašljivo njihovo delovanje na okupiranem ozemlju, čeprav se v pravilniku o tem ne govori izrecno. Nemci so v vojni v glavnem zanikali tak status partizanov (gverilcev) in so z zajetimi izredno kruto ravnali in jih praviloma pobijali,³⁴ italijanska vojska pa jih je pri tem pretežno posnemala. Tako je v Mussolinijevem odloku z dne 7. oktobra 1941, ki se nanaša na priključena ozemlja, določena smrtna kazen za napade na enotnost, neodvisnost in celovitost države, napade na njeno varnost ter prevratniške združbe, brez opredelitve storilcev in podrobne razčlenbe vsebine teh kaznivih dejanj.³⁵ Na tej podlagi je začelo novembra z delom vojaško vojno sodišče v Ljubljani; 6. decembra je bila pred njim izrečena prva obsodba partizanskega poveljnika. Med vsemi na smrt obsojenimi pred tem sodiščem je bila polovica borcev NOB, samo v obdobju, ki ga obravnavamo, jih je bilo osemdeset.³⁶

6. Kulturna dediščina

Italijanski okupatorji so kaj kmalu po zasedbi Ljubljane zahtevali odstranitev spomenika kralju Petru I. Karađorđeviću pred magistratom in kralju Aleksandru I. Karađorđeviću v parku Zvezda ter spominskega obeležja na njegov atentat, postavljenega pred meščansko šolo na Viču. Od župana Ljubljane Adlešiča so zahtevali, da občinski svet sprejme odloke o tem brez izrecnega sklicevanja na omenjeni diktat. Pozneje je visoki komisar Grazioli, ki je nenapovedano prišel na sejo občinskega sveta v začetku julija 1941, postavil rok enega meseca za odstranitev spomenikov, lahko tudi s premostitvijo v muzej. Ko je čas potekel, je komisariat naročil italijanskemu podjetju, da opravi to delo s pomočjo vojske. Spo-

³³ Damijan Guštin: Vojni ujetnik. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 14. Ljubljana 2000, str. 329.

³⁴ Savin Jogan: Mednarodno vojno/humanitarno pravo. Ljubljana 1997, str. 50.

³⁵ Ferenc, »Ubija se premalo«, str. 37–39.

³⁶ Tone Ferenc: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, knj. III. Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav. Ljubljana 2009, str. 194–197.

menik kralju Aleksandru so najprej ogradili in za ograjo prežagali bronasti kip ter ga prekucnili, da se je razbil. Nato so ga razbili na kose, v treh naslednjih nočeh pa minirali podstavek. Spomenik kralju Petru iz podpeškega marmorja so razbili in pozneje preganjali ljudi, ki so želeli vzeti kak kamen za spomin.³⁷ Grazioli je sicer na tretji seji konzulte (3. 7. 1941) omenil, da nima prebivalstvo Ljubljane ničesar skupnega s spomeniki kraljema Petru in Aleksandru, niti s srbsko kulturo in da bodo zato odstranjeni – tudi zato, ker se je Jugoslavija izneverila trojnemu paktu ter izzvala vojno proti silam osi. Visoki komisar je na seji še poudaril, da kipa ne bosta uničena, temveč se bosta shranila v Narodnem muzeju kot umetniški deli.³⁸ Makso Šnuderl v svojem dnevniku omenja tako široko zgražanje, številne napise zoper Italijane in poškodovanje javne infrastrukture kot proteste zoper ravnanje okupatorja.³⁹

7. Okupacija: aneksija

Ne glede na konkretni položaj v zvezi z zasedbo slovenskega (in drugega ozemlja takratne jugoslovanske države), je treba najprej upoštevati dejstvo, da pristojnost (jugoslovanske) vlade nad tem ozemljem ni prenehala, saj se je ta le umaknila na ozemlje zavezniških držav in ohranila ter vzdrževala odnose z večjim številom držav, ki so si vzajemno priznavale suverenost; na ozemlje zavezniških držav (na Bližnji vzhod in v Kanado) se je premestilo tudi več enot in poveljstev jugoslovanskega vojaškega letalstva, mornarice in pehote (primerjaj izjavo 4. kraljeve vlade maja 1941 in zapisnik jugoslovansko britanskega sestanka 30. 6. 1941).⁴⁰ V nobenem primeru torej ni mogoče govoriti niti o debelaciji, prav tako pa ni prišlo do končanja sovražnosti z mirovno pogodbo.

Lojze Ude je že leta 1943 na zborovanju slovenskih pravnikov poudarjal, da enostranski akt aneksije ni le v nasprotju z mednarodnim pravom, temveč tudi zoper temeljne norme spoštovanja svobode in pravice do samoodločbe.⁴¹ Poznejši ukaz italijanskega kralja o veljavnosti odredb v Ljubljanski pokrajini (Službeni list za ljubljansko pokajino, 10. junija 1941, 47) določa, da ostanejo v veljavi tiste odredbe, ki so jih dotlej izdale zasedbene oblasti, v veljavnost drugih zakonov na tem ozemlju pa se ne spušča. Aprila 1942 pa so bili objavljeni še nekateri temeljni akti italijanske kraljevine (Ustava iz leta 1848, zakon o razglašanju in objavljanju zakonov, sicer pa še snop zakonov, ki se nanašajo na statut fašistične stranke, idr. (Službeni list za ljubljansko pokrajino, 34, 29. april 1942). V vmesnem obdobju je bilo izdanih še nekaj zakonov, ki uvajajo posamezna kazniva dejanja, dodatno

³⁷ Arhiv Republike Slovenije, Osebna zbirka Izidorja Cankarja (AS 1660), fasc. VI, str. 726–736.

³⁸ Ferenc, Gospod visoki komisar, str. 104–107.

³⁹ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941–1945, knj. 1: V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 131–132.

⁴⁰ Bogdan Krizman: Jugoslovanske vlade v izbeglištvu 1941–1943. Zagreb 1981, str. 117, 118, 158, 159.

⁴¹ Lojze Ude: Moje mnenje o položaju : članki in pisma 1941–1944. Ljubljana 1994, str. 117.

k veljavnim domačim na področju kazenske zakonodaje (v razmerju do oboroženih sil ipd.).

Gre skratka za kombinacijo med režimom zakonodaje, ki se uporablja na zasedenih območjih, in stabilno zakonodajno ureditvijo mirnodobne države. Razlike torej niso velike, razen ene same: trajne spremembe statusa dela države in nje-gove priključitve drugi, tuji, v tistem trenutku tudi sovražni državi ter agresorski.

Primerjava dejavnosti in posameznih ravnanj ter aktov bana, Narodnega sveta oziroma njegovega predsednika in članov konzulte z vsebino mednarodnih pogodb oziroma z dejanskim stanom nekaterih določb veljavnih zakonov

1. Omenjena je že bila groba kršitev mednarodnega prava pri napadu Nemčije in Italije na jugoslovansko državo in slovensko ozemlje brez vojne napovedi. Seveda je hkrati tudi popolnoma razumljivo, da takratno začasno vodstvo (Narodni svet) na to prakso ni moglo vplivati.

Vendar se postavlja vprašanje, ali ne bi bilo z vidika temeljne nacionalne samozavesti in ponosa modro, da bi se ob raznih priložnostih stikov z obema okupatorjema (zlasti pa s predstavniki italijanske države, ker so bili ti pogostejši in bolj intenzivni) to vodstvo vsaj vzdržalo pretiranih izrazov hvaležnosti, kot je npr. prošnja Marka Natlačenega ob obisku tajnika fašistične organizacije Graziolija pri njem (14. aprila), da sporoči dučeju vdan pozdrav v njegovem imenu in imenu prebivalstva pokrajine, ali zahvala vsega prebivalstva zasedenih krajev Italijan-om »za blagohotnost ob njihovi zasedbi pokrajine«, ki jo preberemo v vdanostni izjavi štirih uglednih slovenskih predstavnikov dučeju v imenu slovenskega nardo-da 18. aprila 1941 (Slovenec, 16. in 19. aprila 1941).

2. Oboroženi odpor civilistov (zbiranje prostovoljcev)

V okviru naše teme nas zanima predvsem, kako se je na opisano široko pripravljenost predvsem mladih in na samo prostovoljsko gibanje, deloma organizirano, deloma povsem spontano, odzvalo takratno slovensko vodstvo.

Prvo dejanje na tem, takrat razgretem polju aktivnost številnih organizacij in združenj, se je zgodilo že pri oblikovanju Narodnega sveta, 6. aprila, ko so navzoči na seji zavrnili zahtevo KPS za vključitev v ta organ. Utemeljitev je bila, da naj bi »Narodni svet sestavljali samo zastopniki organiziranih in priznanih političnih strank«. ⁴² Dejansko pa je bila izmed vseh sodelujočih strank formalnopravno v skladu z oktroirano ustavo iz leta 1931 le Jugoslovanska nacionalna stranka. Pravi razlog zavrnitve je bil povezan z obrambno usmerjenostjo komunistov, ki so si pri-zadevali, da bi o obrambni aktivnosti ob agresiji zavzeli v svetu enotno stališče. ⁴³

⁴² Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1 (dalje Natlačen o svojem delovanju), str. 123.

⁴³ Godeša, Čas odločitev, str. 193–194.

V poznejšem razglasu bana in Narodnega sveta za Slovenijo z dne 10. aprila (še isto dopoldne objavljenega v letakih in po radiu, pozneje pa v tisku) je govor o tem, da bi bil v tistem trenutku največji greh nad narodom, če bi civilni ljudje uporabljali orožje proti tuji vojaški sili ali če bi kakor koli drugače sovražno nastopili v tej smeri (Slovenec, 12. aprila 1941). Če bi morda ob domačih enotah, ki so se po svojih močeh upirale prodirajočemu sovražniku oziroma se ponekod že umikale, ljudje v tej negotovosti nemočno čakali, kaj se bo zgodilo, bi verjetno bil tak poziv k ohranjanju reda in miru ter na tradicionalno disciplino, ki se tudi omenjajo v razglasu, na mestu. Ker pa se je ob razpadajoči vojski že začelo in razvilo široko prostovoljsko gibanje, bi to dejstvo svet moral zaznati in ga po svoje celo opogumiti. Upora zaskrbljenih prebivalcev, ki jim gre v takih odločilnih trenutkih za usodo domovine in so pripravljeni za to tudi tvegati, seveda ni mogoče umestiti v »motenje reda in miru«.

Že dan prej pa je Natlačen v funkciji bana zavrnil zahtevo za izpustitev zaprtih protifašističnih borcev, ki so se prostovoljno javili v vojsko. Podobne zahteve so postavljali zbrani prostovoljci v Novem mestu, vendar so jih iz zapore izpustili šele v soboto, 12. aprila popoldan, ko so v mestu že pred prihodom nemških izvičnic prevzeli oblast kulturbundovci.⁴⁴

3. Kolektivne kazni nad civilisti in status ter pogoji za življenje prebivalcev sploh

Tudi v tem primeru nas zanima odnos naših predstavnikov v konzultu do opisanih, nedvomno grobih in izjemno množičnih kazni oziroma povračilnih ukrepov. Ob prvih, posamičnih ukrepih te vrste na sejah sosveta v glavnem ni bilo razprave, se je pa odnos članov spremenil pozneje, ko sta se povečala tako obseg kot ostrina delovanja italijanskih oblasti. To kaže pismo, ki so ga člani sosveta poslali Grazioliju 25. avgusta 1941; v njem opozarjajo na povečano število aretacij in zapiranja nedolžnih zaradi suma komunizma, kar je tudi v nasprotju z zakonom in celo kaznivo. Ostrejši ton je ta kritičnost dobila v odstopu Marka Natlačena in Ivana Puclja, 10. septembra 1941, potrebne poudarke pa v obrazložitvi njune ostavke. Pucelj govori o tem, da se nedolžni vlačijo po zaporih, o nesmiselnih aretacijah uglednih kulturnih delavcev, držanju ljudi po zaporih brez sodbe itd. V javnosti želi izbrisati vsako sled čeprav samo videza odgovornosti. Natlačen opozarja na navedbe v skupnem pismu, posebej pa na incident na železniški progi pri Radohovi vasi, kjer je bilo aretiranih več kot 100 oseb, na 250 aretiranih iz okolice Črnomlja brez utemeljenega suma ter na podobne policijske metode tudi drugod na območju pokrajine. Žal iz dosegljivih virov ni mogoče dobiti vpogleda v prejšnja vprašanja, predloge in opozorila (ustna in pisna), o katerih govori zlasti Pucelj v obrazložitvi svoje ostavke.⁴⁵

Ta ugotovitev velja, enako kot za kolektivne kazni, tudi v primerih drugih

⁴⁴ Franček Saje: Belogardizem. Mengeš 2008 (dalje Saje, Belogardizem), str. 34.

⁴⁵ Ferenc, Gospod visoki komisar, str. 144–154.

ukrepov, omenjenih v prejšnjem poglavju (razpustitev strank, strokovnih združenj, sistem in usmeritev vzgoje, zahtevanje prisege novi državi in njeni ureditvi, dvojezičnost v javni upravi, skrajšanje šolske obveznosti, ukinjanje lokalne samouprave).

4. Vojni ujetniki

Ker je šlo za ljudi, ki so ob napovedih in pričakovanjih o neskončno dolgi prihodnosti fašističnega in nacističnega sistema vsaj s poklicne strani ne le padli v trenutne nemogoče razmere, temveč izgubili tudi vsakršno poklicno perspektivo in možnost osebnega preživetja in razvoja, je vsaj čudno, če niti v pokrajinskem sosvetu niti v številnih izjavah in načrtih takratnega slovenskega strankarskega vodstva tega problema niso zaznali niti ovrednotili ali poskušali vplivati na njegovo učinkovito razrešitev.

Člani konzulte niso storili ničesar za normalizacijo njih življenjskih razmer, predvsem zaposlitve, čeprav je očitno, da je šlo za posebej ranljivo skupino, ki vsaj glede poklicnega dela in perspektive ni imela niti približno ustreznih in z drugimi skupinami primerljivih pogojev.

5. Status dobrovoljcev (partizanov)

Čeprav je bil odnos Natlačenovega kroga (njega kot bana, Narodnega sveta in članov konzulte) do vseh oblik odpora zoper okupatorja in posebej do partizanov kot pripadnikov oboroženih enot in nosilcev tega odpora ves čas od prodora italijanske vojske na slovensko ozemlje (prostovoljci!) dokaj jasen in dosledno nasproten, se znotraj tega kroga vendar niso izrecno opredeljevali do statusa teh pripadnikov. Pravzaprav je do takega opredeljevanja prišlo le v enem primeru, na že omenjenem posvetovanju pri ljubljanskem škofu, 12. septembra 1942, ki so mu v naslednjih dneh sledili še številni sestanki operativne narave.⁴⁶ Na posvetu je na pripombo Pirkmajerja, da lahko Italijani po mednarodnem pravu od prebivalcev pokrajine terjajo lojalnost, nikakor pa ta ne zahteva vključevanja v boj proti gverili, Natlačen menil, da to, kar je v gozdovih, ni gverila in ni vojska, ker ne priznava niti jugoslovanske države niti kralja.⁴⁷ Kot edini pravnik v tej združbi je s to pravno kvalifikacijo gotovo želel do konca odpraviti kakršne koli nejasnosti; vendar ta kvalifikacija v bistveni meri odstopa od določb Haaške konvencije, saj ta ne govori o tem, da morajo take enote priznavati določeno vlado ali suverena. Ni odveč dodati, da je prav v tistem času prišla v javnost knjiga Ivana Tomšiča o vojnem in nevtralnostnem pravu, v kateri avtor ugotavlja, da so dobrovoljske enote lahko organizirane neodvisno od redne vojske, vendar jih mora voditi odgovorna oseba; zanje sicer veljajo še trije pogoji, ki smo jih omenjali v uvodnem delu.⁴⁸

⁴⁶ Saje, Belogardizem, str. 465–66.

⁴⁷ France Koblar: Moj obračun. Ljubljana 1976, str. 174.

⁴⁸ Tomšič, Vojno pravo, str. 44, 45.

6. Kulturna dediščina

Med 3. in 4. sejo konzulte je konec julija 1941 prišlo v Ljubljani v nasprotju z napovedano premestitvijo v muzej do porušitve in razbitja spomenikov obeh jugoslovanskih/srbskih kraljev, kar je izzvalo številne proteste prebivalcev. Vendar pa ni podatkov o tem, da bi člani konzulte na naslednji, 4. seji dne 9. avgusta 1941 (do porušitve spomenikov je prišlo konec julija) bodisi posebej protestirali zoper to barbarsko uničenje zgodovinskih spomenikov in hkrati umetniških del, ki za odstranitev/premestitev spomenikov nikakor ni bila nujna, bodisi vsaj postavili vprašanje o tem.

Na že omenjeni 3. seji konzulte (3. julija), na kateri so bili člani informirani o predvideni odstranitvi spomenikov kralju Petru in Aleksandru, pa je Natlačen opozoril na kršitev predpisov v zvezi z drugim delom kulturne dediščine, zaplenbo številnih knjig v knjižnici Delavske zbornice, ki jih je izločila posebna delovna skupina komisariata. Vendar ga pri tem ni zanimala usoda zaplenjenih knjig (v tej in drugih omenjenih knjižnicah) kot pogoja za izobraževalno in kulturno življenje, temveč le tisti fond, ki se je nanašal na »pobijanje komunizma« in je bil zato po njegovem posebej pomemben za odločno politiko v tej smeri.⁴⁹

7. Okupacija: aneksija

O bistveni razliki med obema institutoma mednarodnega prava je bil govor v prejšnjem poglavju. Na tem mestu je treba poudariti ne le to, da člani konzulte niso izrazili nikakršne kritike protipravne priključitve Ljubljanske pokrajine Italiji, temveč so bili nosilci vseh aktivnosti in ravnanj na slovenski strani in so ne le sprejeli ta akt (kraljevi ukaz) o priključitvi na znanje, temveč so se (skupaj z župani 105 slovenskih občin, na čelu z ljubljanskim županom in z ljubljanskim škofom) v imenu vseh prebivalcev pokrajine večkrat neskončno prijazno zahvaljevali, izražajoč »svoje veselje in ponos, ker so bili Slovenci priključeni Kraljevini Italiji«; zahvala je bila izrečena tudi za »plemenite in posebne ukrepe«, uvedene za ozemlje pokrajine, kar vse naj bi pričalo, s »kako vzvišenim pojmovanjem rimske pravičnosti ume Fašistična Italija vladati narode, ki so pod njenim varstvom«.⁵⁰

8. V razmerju do takrat veljavne zakonodaje pogledjmo najprej elemente dejanj, ki se nanašajo na to, da bi se država ali njen del protipravno spojila s tujo državo ali da bi se njen del izločil iz celote in postal samostojna država (čl. 94/4 KZ). Pogledjmo si najprej načrtno prizadevanje za to, da bi slovensko ozemlje vojaško zasedel v celoti najprej eden od agresorjev; ko se to ni posrečilo, pa drugi.

a) Gre najprej za opisane poskuse pogajanj z nemškim poveljstvom in poskuse povezave z nemško vlado za pogovor o usodi slovenskega ozemlja in o civil-

⁴⁹ Ferenc, Gospod visoki komisar, str. 107.

⁵⁰ Božo Repe: Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem, Ljubljana 1988, str. 26.

ni upravi na tem ozemlju. Oglejmo si najprej razmerje med Narodnim svetom in nemškimi predstavniki na ozemlju zasedene Štajerske. Nedvomno je pri teh prizadevanjih šlo za pričakovanja in zavzemanje Narodnega sveta za to, da bi celotno slovensko ozemlje v Jugoslaviji zasedel nemški okupator, ga postavil pod svoje varstvo in na njem zagotovil kolikor toliko avtonomno slovensko oblast; morda je bila zgled za to takratna Slovaška.⁵¹

Neposredno pred poskusom vzpostavljanja stikov s kompetentnimi pogajalci na nemški strani je treba omeniti pogovore Natlačena in drugih predstavnikov Narodnega sveta z generaloma kraljeve vojske Jugoslavije (Pandurovićem in Lavadinovičem) v Zagradcu 10. aprila 1941. Natlačen je na teh pogovorih vztrajal, da se vojaške enote na ozemlju Slovenije podredijo Narodnemu svetu, general, ki bi prevzel vodstvo nad njimi, pa bi se moral po najkrajši poti povezati z nemško vojsko in skleniti premirje. Slovensko ozemlje naj bi ostalo celota, uprava pa čim bolj v slovenskih rokah. Dr. Marjan Zajec, štabni kurir v diviziji generala Pandurovića, je o pogovoru z delegacijo Narodnega sveta zapisal v svoj dnevnik, da so mu povedali, da so prišli generaloma sporočit predlog, da se Slovenija razglasi za samostojno državo, ki naj pristopi k trojnemu paktu.⁵²

Poskus vzpostavitve stikov z nemško vojsko je sledil naslednji dan (11. aprila): znano je, da se je Natlačen po neuspešnih poskusih vzpostavljanja stikov z nemškimi oblastmi prek zagrebškega poveljstva ter prek Velenja končno s posredovanjem funkcionarjev ljubljanskega Kulturbunda povezal z nemškim vojaškim poveljstvom v Celju in potem v spremstvu treh dveh članov Narodnega sveta odpotoval tja in se srečal z nemškim oficirjem za zvezo in generalom Lanzem. Deputacija naj bi – kot izhaja iz Natlačenovega poročila Kreku v London – Nemcem predlagala, da ustavijo sovražnosti na Slovenskem ter da slovenski častniki in vojaki ne gredo v nemško ujetništvo, hkrati pa prosila, da jih poveljstvo zveže z nemško vlado za pogovore o usodi slovenskega ozemlja in civilne uprave. Te zveze pa niso dobili, ker nemški general ni imel vladnega pooblastila za take pogovore. Očitno je bila v tej prošnji skrita tudi želja (ki pa Kreku ni bila omenjena), da bi v stiku z nemško vlado tej predlagali, da kot glavna sila osi sprejme »samostojno« Slovenijo kot podpisnico trojne pogodbe.⁵³

b) Z vidika dolgoročno opredeljene usode slovenskega naroda kažejo podobno naivnost tudi poznejši stiki in pogovori Natlačena ter predstavnikov Narodnega sveta s predstavniki italijanske države.

Z vsebino določbe obravnavanega kaznivega dejanja so na eni strani primerljive že omenjane izjave in dejanja, ki so vzela na znanje ali celo izrecno odobraval ali izražala hvaležnost naroda za priključitev dela našega ozemlja k tuji

⁵¹ Ferenc, Izbrana dela, I, str. 274.

⁵² Saje, Belogardizem, str. 35.

⁵³ Dušan Biber: Nacizem in nemška manjšina v Sloveniji. V: Odpor 1941 : zbornik s posveta ob 60. letnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Ljubljana 2001, str. 47; Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. 1. Ljubljana 1960, str. 50–51.

državi, ki si je to ozemlje najprej prisvojila kot agresor (prim. zlasti navedeno spomenico dučanju ob priključitvi 3. maja 1941).

Na drugi strani je treba opozoriti na zavestno zakrivanje oči pred dejstvi o realnih stikih med Slovenci in Italijani v nedavni in starejši preteklosti, ki takrat niso bila presežena. Nasprotno, z zaostrovanjem represivnih in drugih ukrepov italijanskih oblasti so z vsakim dnem postajala bolj očitna. S pogostim klečeplaznim izražanjem trajne hvaležnosti okupatorju kot da politični akterji na slovenski strani niso poznali italijanskih načrtov in prakse, ki so vodili do umiranja Slovencev in slovenske kulture na Primorskem. Razlika je bila seveda v tem, da po propadu poskusov pogajanj z Nemci ni bilo mogoče vplivati na izbiro Italijanov kot okupatorja, preveliko dvorjenje in hvaležnost ter obljube lojalnosti in pričakovanje blagohotnosti v tistih trenutkih pa so bili po vsej verjetnosti pretirani.

Velika neučakanost, priklanjanje in podložnost so se pokazali že takoj v začetku, ob prodoru italijanske vojske do Ljubljane in že pred podpisom kapitulacije jugoslovanske kraljeve vojske (18. aprila 1941), ko je župan simbolno izročil mestne ključe generalu Romeru in je bila na gradu izobešena bela zastava Natlačen je skupaj z županom Adlešičem 13. aprila obiskal na italijanskem takrat vojaškem poveljstvu Emilia Graziolija, takrat še tajnika fašistične stranke (za civilnega komisarja je bil imenovan šele 17. aprila). Naslednji dan je Grazioli vrnil obisk Natlačenu; ta je znova zagotovil lojalnost prebivalstva okupatorju (Slovenec, 16. aprila). Po primopredaji oblasti med banom in Graziolijem (18. aprila) so predstavniki vseh meščanskih strank pripravili deklaracijo za Mussolinija, v kateri se ponovno zahvaljujejo za okupacijo slovenskega ozemlja ter za obzirno in korektno ravnanje vojske in oblasti do prebivalstva, hkrati s prošnjo za to, da bi bila Slovenija ohranjena kot celota in bi kot taka prešla pod novi režim in se »politično ter gospodarsko uspešno naslonila na italijansko kraljevino«.⁵⁴ Za celovito okupacijo slovenskega ozemlja s strani Italijanov se je Natlačen zavzel tudi ob obisku zunanjega ministra Ciana 25. aprila, posebej pa je taka želja Slovencev poudarjena tudi v že omenjeni deklaraciji Natlačena, Gosarja, Adlešiča in Puclja, naslovljeni na Mussolinija 18. aprila: Slovenija naj bi ostala nerazdeljena in bi naj kot celota prišla pod novi režim.⁵⁵

V obeh smereh prizadevanj gre za stik s sovražnima državama in za poskuse oblikovanja novega, bistveno drugačnega statusa našega ozemlja. Razmislek na strani slovenskih politikov, češ saj gre za začasno ureditev, pozneje nas bodo že zavezniki rešili, je prazen, saj druga stran gradi vsaj stoletni imperij. V pogovoru Ciana in Ribbentropa je tako slednji govoril o tem, da bo Hitlerjev novi red v Evropi zagotavljal mir za tisoč let, in sta se šele na pripombo Ciana zedinila, da bo tako vsaj sto let.⁵⁶

⁵⁴ Dokumentacija o nasprotnikih NOB. – Osebni arhiv Borisa Mlakarja, mapa I; Saje, Belogardizem, str. 42.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Dnevnik grofa Ciana. Zagreb 1948, str. 274.

Če pogledamo ta prizadevanja in ravnanja v luči takrat veljavne kazenske zakonodaje, je mogoče brez težav v njih zaznati prvine kaznivega dejanja, določenega v četrtem odst. 94. čl. KZ Kraljevine Jugoslavije, ki govori o tem, da se kaznuje, kdor započne dejanje, ki meri na to, da bi se država ali njen del spojil s tujo državo oz. da bi se njen del izločil iz celote in postal samostalna [samostojna] država. V KZ se dodatno opredeljuje, da za omenjeno kaznivo dejanje tudi ni potrebno, da bi tuja vlada oziroma njeni zaupniki takšno iskanje sprejeli.⁵⁷ Seveda se na omenjeni poti Natlačena in še nekaj članov Narodnega sveta v Celje niso povsem iznenada domislili take celovite rešitve za slovenski narod v takratni hudi nesreči in stiski. Tako npr. iz poročila odpravnika poslov nemškega veleposlaništva v Beogradu dne 5. aprila 1941 izhaja, da sta se tega dne voditelja SLS Kulovec in Krek oglasila pri slovaškem poslaniku in ga prosila, da sporoči nemški strani njun predlog o tem, da bi z nemško pomočjo dosegli bodisi ustanovitev samostojne Slovenije, bodisi oblikovanje skupne države s Hrvati.⁵⁸ V primeru poznejše Natlačenove nameravane ponudbe o ustanovitvi nove države in njeni pridružitvi trojnemu paktu pa v primeru Nemčije nedvomno ni šlo le za tujo, temveč za sovražno državo, ki je le nekaj dni pred tem nenapovedano in grobo napadla Jugoslavijo skupaj z drugimi članicami sil osi.

9. Drugo od omenjenih kaznivih dejanj se nanaša na pripravljanje *veleizdaje* ali izdajstva države, osredinja pa se na vzpostavljanje stikov z vlado tuje države ali njenimi zaupniki ali zlorabo službene oblasti zaradi storitve kaznivih dejanj iz predhodnih členov (vključen je tudi omenjeni 94. čl.). V tem dejanju se posebej inkriminira tudi zbiranje ali urjenje ljudi, preskrbovanje, pripravljanje ali razdeljevanje orožja, streliva ali denarja, seveda povezano z vzpostavljanjem stikov z vlado tuje države ali njenimi zaupniki oziroma prizadevanji, da bi se država ali njen del protipravno spojila s tujo državo (oziroma v tem obdobju, po protipravni priključitvi Ljubljanske pokrajine – utrjevanje te spojitve in njena legitimacija) ali da bi se njen del izločil iz celote in postal samostojna država, kar je posebej poudarjeno med prvinami prvega omenjenega kaznivega dejanja.

Sredstva za tako dejanje po že omenjem tolmaču h KZ⁵⁹ vključujejo iskanje stikov s katero koli tujo državo ali neposredno ali posredno po njenih zaupnikih (97/1. čl. KZ).

V prejšnji točki so obravnavani pomembnejši stiki z vojaškimi oblastmi in civilnimi predstavniki obeh okupacijskih držav, Nemčije in Italije.

a) Poleg naštetih stikov in poskusov vzpostavljanja stikov s posredovanjem drugih posameznikov in funkcionarjev na tem mestu omenjamo odgovor Natlačenu in Narodnemu svetu, da predstavnik nemškega ministrstva za zunanje

⁵⁷ Metod Dolenc: Sistem celokupnega kazenskega prava Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1934, str. 350.

⁵⁸ Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu : slovenski zbornik 2007. Ljubljana 2007, str. 348–349.

⁵⁹ Metod Dolenc: Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1929, str. 193.

zadeve ne vidi možnosti, da bi se mogel sestati (in pogajati) s predsednikom slovenskega Narodnega sveta. Kljub temu odklonilnemu stališču je Natlačen še nekajkrat s pomočjo različnih zvez poskušal vzpostaviti stik z Nemci, vendar brez uspeha; deputacija je ugotovila, »da smo odbiti in da Nemci nasploh odklanjajo kakršne koli razgovore z nami«.⁶⁰

Za območje in obdobje, ki ju obravnavamo, je razmerje med Narodnim svetom in vodilnimi strankarskimi politiki na eni ter italijanskimi oblastmi na drugi strani seveda mnogo bolj razčlenjeno in – razen morda v samem začetnem obdobju okupacije – tudi z bistveno pomembnejšim vplivom na status in razmere prebivalstva. Zaradi pogostnosti teh stikov obravnavamo smo pomembnejše in značilnejše.

Podobno kot v razmerju do nemške strani so bili tudi prvi stiki slovenskih strankarskih prvakov z italijanskimi oblastmi vzpostavljeni že v času prodiranja vojaških enot na slovensko ozemlje: srečanje generala Romera z ljubljanskim županom dr. Adlešičem na Viču s simbolno izročitvijo mestnih ključev (11. aprila); primopredaja poslov med Natlačenom in Graziolijem 18. aprila; obisk predstavnikov vseh meščanskih strank pri Grazioliju in izročitev posebnega pisma (deklaracije) za Mussolinija istega dne (podpisali so ga Natlačen, Gosar, Adlešič in Pucelj); odgovor Mussolinija 21. aprila; svetovana in pripravljena posebna адреса politične elite za dučerja ob razglasitvi ukaza, s katerim je bilo slovensko ozemlje priključeno Italiji; Natlačenov nagovor Mussoliniju ob sprejemu visokega komisarja Ljubljanske pokrajine in članov konzulte pri njem 8. junija 1941 idr. Omeniti velja še številne obiske italijanskih ministrov in funkcionarjev fašistične stranke, kulturnih delavcev idr. v novi italijanski pokrajini.

b) Poglavitna dejavnost Natlačena in njegovega kroga tudi po njegovem izstopu iz konzulte, ko se je začasno umaknil očem javnosti, ni prenehala: kot voditelj SLS v ilegali je skupaj s predstavniki drugih strank sodeloval pri oblikovanju slovenskega nacionalnega programa, od februarja 1942 pri ustanavljanju Slovenske zaveze in pozneje tudi pri nastajanju oboroženih vaških straž oz. MVAC; v tem smislu je maja 1942 predložil italijanskim oblastem posebno spomenico. Kot neformalnega voditelja slovenskega protirevolucionarnega tabora ga je oktobra 1942 likvidiral VOS OF.⁶¹ V tem delu nas zanimajo predvsem njegove aktivnosti pri nastajanju oboroženih enot in njihovo povezovanje z italijansko vojsko, kar je mogoče povezati s »preskrbovanjem, pripravljanjem ali razdeljevanjem orožja, streliva ali denarja«; v tem okviru so to elementi obravnavanega kaznivega dejanja (97./1 čl.).

V Ljubljani se je že septembra 1941 začela snovati združena slovenska protirevolucija,⁶² do pomladi 1942 pa se je do konca izoblikoval t. i. protikomunistični tabor. Mikuž navaja,⁶³ da so se kmalu po novem letu 1942 začeli v ljubljan-

⁶⁰ Natlačen o svojem delovanju, str. 134.

⁶¹ Boris Mlakar: Marko Natlačen. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 7. Ljubljana 1993, str. 344.

⁶² Mikuž, Pregled NOB I, str. 304.

⁶³ Metod Mikuž: Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta. V: Novi svet, 1946, str. 405.

skem škofijskem dvorcu sestanki, ki se jih je poleg škofa, Ehrlicha in Natlačena udeleževal tudi krog italijanskih oficirjev. Svoje organizacijsko jedro je tabor dobil maja 1942 v Slovenski zavezi za narodno osvoboditev, ki je še istega meseca ustanovila prve ilegalne oborožene oddelke. Poleti istega leta se je odločila podpreti organizacijo protirevolucionarnih vaških straž. Zaradi svoje šibkosti so se ti oddelki sčasoma podredili italijanskemu okupatorju in postali del njegovega okupacijskega sistema kot MVAC. Kmalu je prišlo do podobnih prizadevanj na obeh straneh: prve dni junija 1942 sta Robotti in Rupnik predstavila poveljstvu XI. armadnega korpusa načrt za uničenje partizanskih aktivnosti. Dvanajstega junija je bila na vrhovnem poveljstvu Supersloda sprejeta odločitev o neposredni povezavi italijanskih poveljstev in prizadevanj na slovenski strani. Pot je bila odprta.⁶⁴

Celovita podoba pomena, vloge in delovanja prostovoljnih protikomunističnih enot je razvidna iz določbe 142 okrožnice višjega poveljstva oboroženih sil Slovenija-Dalmacija (prej druga armada) 3/C z dne 1. marca 1942: Enote MVAC so rekrutirane, ustanovljene, oblikovane, oborožene, opremljene po posebnih pravilih. So v celoti in stalno odvisne od italijanskega poveljstva.⁶⁵ Do septembra 1942 je bilo v teh enotah približno 4 tisoč pripadnikov. V diviziji Isonzo sta bila npr. dva bataljona in tri samostojne čete MVAC s skupno 1308 vojakov, v diviziji Cacciatore delle Alpi 1658 vojakov v 9 četah, v enoti Črnih srajc XXI. Aprile 796 pripadnikov v osmih četah itd.⁶⁶ Značilna je ocena obveščevalnega oddelka II. armade, da se te enote, ki jih »dobro vodijo naši častniki in zanesljivi ljudje iz bivše jugoslovanske vojske /.../ hrabro bojujejo proti partizanom z ramo ob rami z našimi četami«. ⁶⁷ Vojaške enote, ki jih okupator oborožuje in oskrbuje, ki jim poveljuje, so del okupatorjeve države in njegove (nezakonite) suverenosti.⁶⁸

Kakšna je bila v teh dogajanjih neposredna vloga Natlačena?

Dr. Marko Natlačen in dr. Albert Kramer sta imela glavno besedo v Slovenski zavezi.⁶⁹

V tem času je imel Natlačen številne stike z vodjo slovenskega četniškega gibanja, majorjem Karlom Novakom, ohranil je stike z visokim komisarjem in fašistično stranko, z generalom Robottijem, tudi s predstavniki nemške vojske na Gorenjskem.⁷⁰ V komunikeju VOS ob njegovi smrti⁷¹ se poleg omenjenih obiskov omenja, da se je v njegovi hiši redno tedensko sestajalo vodstvo bele garde (Novak, Stare, Remc, Avsenek idr.), precej pogosto pa tudi vodstvo »Bele garde«

⁶⁴ Marco Cuzzi: *L'occupazione italiana della Slovenia : (1941–1943)*. Roma 1998 (dalje Cuzzi, *L'Occupazione*), str. 80–85.

⁶⁵ Prav tam, str. 92.

⁶⁶ Prav tam, str. 95–98.

⁶⁷ Navedeno po Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem : 1941–1945*, knj. 1: *Država v državi*. Ljubljana 1987, str. 530.

⁶⁸ Janko Pleterski: *Senca Ajdovskega gradca*. Ljubljana 1993, str. 26.

⁶⁹ Saje, *Belogardizem*, str. 197.

⁷⁰ Cuzzi, *L'Occupazione*, str. 80–85.

⁷¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 3. Ljubljana 1966, dok. 147, str. 369.

za mladino (Časar, Hribar, Jereb, Kuk, Žebot in Natlačenov sin Marko); omenjajo se obiski poveljnika Slovenske legije Smersuja, obveščevalnih in drugih visokih italijanskih oficirjev. Tako naj bi stal na čelu tudi vsem vojaškim pripravam za organizacijo oboroženih enot BG v pokrajini, čeprav se seveda postavlja vprašanje, ali niso bile morda te ocene o obsegu in strukturi obiskov zaradi večje odmevnosti nekoliko pretirane. Po Cuzziju se je praktični rezultat teh stikov kazal v ilegalnem srečanju predstavnikov Slovenske zaveze, stražarjev, poveljstva Slovenske legije in odposlanca slovenskega četniškega gibanja 17. maja 1942, na katerem so se dogovorili za ustanovitev »Štajerskega bataljona«.⁷²

V že omenjeni spomenici, ki jo je škof Rožman, skupaj s podobno usmerjeno poslanico Ehrlicha, odnesel v Rim, je Natlačen kritiziral neustrezne metode italijanskih oblasti v boju proti partizanom, ker ne poznajo niti razmer niti jezika. Rotil je Italijane, naj vendarle že dovolijo in podprejo zamisel o beli gardi. Predlagal je ustanovitev oborožene organizacije za samoobrambo prebivalcev.⁷³ Na posvetu, ki ga je škof Rožman sklical v zvezi s predhodnim obiskom generalov Roatte in Robottija »v nujni narodni zadevi« v škofijskem dvorcu 12. septembra 1942, se jih je med 18 navzočimi politiki in kulturnimi ter znanstvenimi delavci za organizacijo odpora proti slovenski partizanski vojski izjavilo šest (Natlačen, Avsenek, Kranjc, Stare, Šmajd in Zajec).⁷⁴

Natlačen – idejni organizator oboroženega odpora proti komunizmu, kot ga je označil Slovenec 16. decembra 1943, pa se je tudi sam neposredno vključil v te aktivnosti tako, da je za potrebe urjenja novomeške enote namenil svoje posestvo v Mirni Peči.⁷⁵

Predvsem zaradi njegovega umika iz javnega strankarskega življenja je bistveno težje spremljati njegove aktivnosti in stike do smrti 13. oktobra leto pozneje. Nedvomno ni na razpolago dovolj elementov za pritrnitev posameznim ocenam o učinkovitosti in rezultatih tako opisane dejavnosti Natlačena, manj vprašljiva pa je verjetno ocena glede njene razčlenjenosti in tudi usmerjenosti. Ker pa so bili številni omenjeni stiki tudi posredni, največ prek njegovega osebnega pooblaščenca za stike zunaj doma B. Remca, ostaja na podobi njegovega delovanja in snovanja še veliko nejasnosti.

Za ilustracijo gostote in raznovrstnosti teh stikov sem upošteval dogajanje v zadnjem mesecu: od 1. do 12. oktobra 1942 je bil pri njem sestanek vodstva mladino, po enkrat ali na več obiskih pa so bili v tem času B. Remec, kaplan Malovrh, dr. C. Žebot, dr. M. Stare, A. Novak, T. Debeljak, dva duhovnika v civilu in dva kurirja s pošto.⁷⁶

⁷² Cuzzi, *L'Occupazione*, 80–85.

⁷³ Saje, *Belogardizem*, str. 232–233.

⁷⁴ Prav tam, str. 465, 466.

⁷⁵ Cuzzi, *L'Occupazione*, str. 80–85.

⁷⁶ ARS, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), šk. 1499, mapa M. Natlačen, str. 11.

O ozadjih, motivih, spodbudah aktivnostih Natlačena v tem obdobju, ki bi se kazali npr. v zapisih pogovorov na domu, skicah za napovedane stike, zapisih telefonskih klicev ipd., ni uporabnih podatkov. Iz dokumentacije RSNZ izhaja, da sta se v Jugoslovanski tiskarni februarja 1943 v zlatem tisku tiskala dva izvoda Natlačenovega življenjepisa, eden za soprogo, drugi pa naj bi bil skupno z njegovimi osebnimi predmeti najdenimi na mestu atentata (aktovko, spisi) spravljen v muzeju fašistične stranke,⁷⁷ vendar so se eksponati izgubili. V osebni zbirki Marko Natlačen, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije (AS 954), je le en sam dokument, namreč njegova plačilna knjižica. Ta pa je vendarle zelo povedna, saj iz nje izvemo, da je Natlačen svojo bansko plačo v višini 11.000 dinarjev (pozneje okoli 3600 lir) z ustreznimi dodatki prejemal tudi pozneje, v času njegovega članstva v konzultu in v mesecih po njegovem izstopu, od oktobra do decembra 1941; poznejših podatkov v knjižici ni) Žig banovine zamenja maja 1941 žig civilnega komisariata Ljubljanske pokrajine, v zadnjih treh mesecih pa ob pedantni navedbi zneska plače ni več žiga, decembra tudi ne podpisa, a pisava računovodje (izplačevalca) je ista.

10. Oglejmo si delovanje Natlačena in Narodnega sveta še z vidika kaznivega dejanja, ki se nanaša na to, da med vojno pridejo trdnjave, ceste, zastraženi kraji in druge oborožene točke, orožarne, skladišča oziroma strelivo, ... mostovi, in druga za vojno potrebna sredstva v sovražnikove roke, ali kdor stori, da se spravlja v nevarnost vojaška podjetja ali vojaške odredbe oziroma se na to pripravlja (108/1, 2. čl.).

Nekaj aktivnosti Narodnega sveta ter ukrepov in dejanj Natlačena kot njegovega predsednika nedvomno sodi v ta okvir: v svojem poročilu v London omenja pooblastilo za intervencije, ki mu ga je dal Narodni svet. Med pomembnejšimi posegi omenja preprečevanje rušitev tovarn, rudnikov in mostov, »kjer to ni res potrebno iz nujnih vojaških ozirov«. Podobno velja za uničevanje skladišč, tako tistih z razstrelivi kot z zalogami hrane in drugih potrebščin. Pri prvih je očitno, da so zaloge pozneje povečale bojno moč sovražnika, pri prehranskih skladiščih pa bi verjetno veljalo namesto prepovedi uničevanja in praznjenja zagotoviti premeščanje njihovih zalog v občinska in druga skladišča za potrebe prebivalstva, ne pa, podobno kot pri tistih za razstrelivo, tudi te prepustiti okupatorju. Natlačen posebej govori o tem, da je osebno preprečil razstrelitev mostu v Črnučah z grožnjo odgovornemu poveljniku z aretacijo, če bi se hotel samo približati mostu.⁷⁸ S temi ukrepi in prizadevanji pa je bilo seveda v znatnem obsegu onemogočeno onesposabljanje naprav, namenjenih oviranju prodora sovražnih enot na naše ozemlje.

11. Oviranje vojaške službe: kdor med vojno moti ali zavre vojaško osebo pri izvrševanju njene službe; kdor s silo ali grožnjo, da bo uporabil silo, državnega uslužbenca ali koga, ki mu je dodeljen v pomoč, ovre pri izvrševanju njegove

⁷⁷ ARS, AS 1931, šk. 1499, mapa M. Natlačen, str. 6, str. magnetogr. 577.

⁷⁸ Natlačen o svojem delovanju, str. 123–124.

službe, se kaznuje ... V kratki, nekajdnevni vojni (na tem delu Slovenije od prvega prodora med 6. in 8. aprilom ter 11. aprila) je šlo pogosto za »spravljanje vojaških podjetij ali vojaških odredb« v nevarnost (omenjali smo jih pri prejšnjem kaznivem dejanju), ki pa se hkrati prekrivajo z dejanskim stanom motenja ali oviranja pri izvrševanju vojaške službe oziroma delovanja javnih uslužbencev (113. in 127. čl.). Enako velja tudi glede razmerja takratne začasne oblasti (Narodnega sveta pod vodstvom dr. Marka Natlačena oziroma v funkciji bana) do opisanega položaja.

Nekaj sklepov

1. Dr. Marko Natlačen je v vseh obravnavanih vlogah (kot ban, predsednik Narodnega sveta, član pokrajinskega sosveta/konzulte), skupaj s člani omenjenih teles, moralno odgovoren za neprimerno ravnanje v stikih z italijanskimi vojaškimi in civilnimi oblastmi v primeru grobe kršitve mednarodnega prava, ko sta nemška in italijanska vojska v času od 6. do 17. aprila 1941 brez vojne napovedi ali drugačnega obvestila oboroženo prodrli na slovensko ozemlje takratne jugoslovanske države in ga vojaško zasedli. Ker ni bilo realne možnosti, da bi takratna redna in poznejša začasna oblast na Slovenskem vplivala na to dogajanje, bi bilo z vidika narodnega ponosa in dostojanstva potrebno, z vidika občutka nemoči in zgroženosti prebivalcev ob nenadnem napadu in razsulu obrambnega sistema domače obrambe pa naravnost nujno, da takratno vodstvo na ustrezno odmerjen in hkrati dovolj odločen način sporoči predstavnikom agresorskih držav, da nas je ta kršitev mednarodnega prava prizadela, namesto da se jim zahvaljuje za »blagohotnost« ob njuni zasedbi ozemlja Slovenije.

2. Dr. Marko Natlačen je v obravnavanih vlogah bana in predsednika Narodnega sveta moralno odgovoren za neprimerno ravnanje in ukrepanje v primeru zbiranja prostovoljcev za obrambo pred agresorskimi silami. Namesto da bi s svoje strani spodbujal in pomagal organizirati odpor goloroke množice prostovoljcev ter se v ta namen povezal s poveljstvi jugoslovanske vojske, je pozival k redu in miru in opozarjal, da bi bil v tistem trenutku največji greh nad narodom, če bi civilni ljudje uporabili orožje zoper tujo vojaško silo, kar je bilo sicer že od leta 1899 priznано kot legitimna pravica svobodoljubnih narodov.

3. Dr. Marko Natlačen in drugi člani pokrajinskega sosveta/konzulte so moralno in v določeni meri tudi pravno odgovorni za neustrezno ravnanje v primerih kolektivnega kaznovanja, povračilnih ukrepov in drugih aktivnosti italijanskih oblasti do prebivalcev pokrajine, ki so pomenile kršitev pravic prebivalcev zasedenega ozemlja, in tudi pozneje, po protipravni priključitvi slovenskega ozemlja Italiji, ko so bile kršene njihove pravice iz ukaza o priključitvi (konfinacije, racije, internacije, streljanje talcev, dvojezičnost časopisov in v celotnem javnem življenju, ukinjanje društev, fašizacija javnega življenja, krajsanje šolske obveznosti idr.). Ker so prebivalci nedvomno razumeli vlogo sosveta tudi v tem, da opozarja na take omejitve in kršitve, je očitno bilo tega vse do protestne izjave članov sosveta bistveno premalo in opozorila, če so že bila, so bila premalo odločna.

4. Podobno velja glede opozarjanja na status vojnih ujetnikov, ki so ostali tako rekoč brez zaščite in možnosti zaposlitve in dostojnega preživetja, ob rušenju in uničevanju javnih spomenikov pa ni bilo v konzultih nikakršnega opozorila ali vprašanja.

5. Glede razmerja med zasedbo pokrajine in njeno priključitvijo Italiji velja podobno kot v zvezi z nenapovedano agresijo, le da ima ta sprememba neprimeren dolgotrajnejše in resnejše posledice, zato pa gre tudi za tako odgovornost vseh vpletenih.

6. Odnos do dobrovoljcev, v našem primeru partizanskih borcev, je s strani okupatorskih oblasti pomenil eno samo grobo kršitev ne le načel in določb mednarodnega prava, temveč tudi temeljnega človeškega dostojanstva. Žal tudi pri naših političnih predstavnikih ni bilo zaznati nobenih odstopanj iz take usmeritve, prej obratno: s strani članov konzulte in krogov ljudi, ki so se ji približevali, je namesto trezne presoje prevladalo hujskaško navijanje za poostritev take usmeritve, ki je zmogla samo razplamteti bratomorno vojno. Pred zgodovino jim ostaja ne le moralna pega, temveč tudi jasno zaznavne prvine pravne odgovornosti za tako ravnanje.

Razmerje do takrat veljavne kazenske zakonodaje je nekoliko preglednejše.

7. Vrsta obravnavanih ukrepov, izjav in prošenj Narodnega sveta (za celotno nemško okupacijo slovenskega ozemlja in priključitev trojnemu paktu, podobno zavzemanje za italijansko okupacijo) je v nekaterih bistvenih elementih primerljiva s prizadevanji za protipravno spojitev države ali njenega dela s tujo državo, opredeljeno v 94/4 členu kazenskega zakonika kot izdaja (izdajstvo).

8. Drugo od kaznivih dejanj, pripravljane veleizdaje (čl. 97/1), ki se kaže v vzpostavljanju stikov z vlado tuje države ali njenimi zaupniki, se prav tako po vsebini pokriva z vztrajnimi in sistematičnimi poskusi (v nemškem primeru) in že redno razvitimi stiki na italijanski strani. Ta člen vključuje tudi rekrutiranje – zbiranje ljudi, njihovo urjenje, oskrbo, oboroževanje. Omenjena dejanja so podpirala odcepitev oziroma pridružitve dela ozemlja države drugi državi oziroma k utrjevanju takega njegovega fokusa.

9. Naslednji dve kaznivi dejanji (oškodovanje vojske: aktivnosti, da pridejo vojaški objekti, strelivo, vojni cilji, kot so mostovi, prometnice, skladišča v sovražnikove roke ali ogrožanje vojaških podjetij oziroma odredb; oviranje vojaške službe – 108/1,2 in 113. čl.) imata vzporednice v delovanju Narodnega sveta, v še večji meri pa njegovega predsednika Natlačena, ki je vodil o rušenju predvidenih objektov pogajanja z vojaškimi poveljstvi in pri tem, razen prepričevanja, občasno uporabil tudi grožnje.

V vseh štirih primerih gre torej za jasno izražene prvine ne le moralne, temveč tudi pravne oziroma kazenskopravne odgovornosti. Ker nismo v stanju, da v obravnavanih primerih in povezavah pridemo do celovitega dejanskega stanja o okoliščinah, obsegu in pojavnih oblikah teh dejanj, o njihovih posledicah, posebej pa o oblikah krivde, ni možno v nobenem primeru te odgovornosti konkretizirati; povezanost, prepletenost in primerljivost pa nedvomno ostajajo.

*Dr. Marko Natlačen
in the Historical Context*

Summary

Dr. Marko Natlačen in the Historical Context

Summary

In the time between both world wars Dr. Marko Natlačen was one of the leading Slovenian politicians. He was born in village Manče in the Zgornja Vipavska dolina valley (near Vipava) on the Easter Saturday, 24 April 1886, in a poor peasant family as the sixth child of father Peter (1834 – 1911) and mother Jožefa (1833 – 1907). Between 1875 and 1894 Peter and Jožefa had nine children, three of whom died in their early childhood. The eldest son Janez remained at the farm (1875 – 1964). There is no detailed information about the schooling of Marko Natlačen until the third year of the classical state general upper secondary school (gymnasium) in 1901/02. He was a good student. During his schooling in Ljubljana he lived at *Alojzijevišče* at the Poljanska cesta street, an institution named after saint Alojzij Gonzaga, patron of youth (1568 – 1591), which made it possible for children from poor families to study at the gymnasium. During his schooling he frequently published contributions, mostly personal narratives and descriptions of the village and peasant life in his birthplace as well as distinctively religious texts, in the *Domače vaje* gazette. Changes become apparent in the seventh year of the gymnasium (1905/06), when most of his contributions started focusing on social topics and differences between the rich and the poor.

Already as a pupil and student Natlačen was a member and functionary of the Catholic organisations *Slovenska dijaška zveza* (League of Slovenian Pupils) and *Danica* academic society. He soon established contacts with the Slovenian People's Party leadership at the time. Between 1907 and 1912 he studied law at the University of Vienna. As a good student he received the Knafelj scholarship as of the academic year 1909/10. Among the social and political issues he had addressed until World War I, Natlačen paid most attention to the organisation of the Catholic educational work. In the time until World War I or during its initial stages he also expressed his opinion about the issue of the Austrian patriotism of Slovenians. He welcomed the Austro-Hungarian declaration of war to the Kingdom of Serbia on 28 July 1914.

After he had completed his studies he started his professional career as a lawyer's clerk for Dr. Ivan Šušteršič, attorney and leader of the Slovenian People's Party. Later he was an apprentice of Dr. Vladislav Pegan, also one of the leading men in the Slovenian People's Party. In 1919 he opened his own law firm. In 1912 he married Vida Kos, who died soon after the birth of their second child in 1914. His second marriage was to Antonija Vilfan from a wealthy family from Črnuče pri Ljubljani. Natlačen's son Stanko from his first marriage and Marija (1919–1983), Marko (1921–2005), Anton (1930) and Milena Neža (1931) from

his second marriage lived to adulthood. Natlačen led his family life as an attorney and Ban in accordance with his Catholic principles.

After World War I Natlačen started affirming himself in the Slovenian People's Party. In the 1920s his political career took off. Before World War I he voiced his disagreement with the ideas of the Marxist political camp or its representative the Social Democratic Party. He also demonstrated his adherence to the Austrian state and its ruler, just as after 1918 he firmly supported the Yugoslav state and its king. Among the pre-war Catholic politicians, Natlačen was not known for any radical viewpoints. In the period until 1929 he had proved himself in the Slovenian public life as a devout Catholic and as a notably anti-liberally oriented public and political worker. In accordance with the political doctrine of his party he was a resolute opponent of liberalism as well as communism. This became very apparent in the second half of the 1930s, when political Catholicism struggled especially against communism as a world view. Between 1925 and 1927 he was the president of *Orel*, a Catholic gymnastic society established before World War I as a counterpoise to the liberal Sokoli organisation. Since 1926 Natlačen was a vice-president of the Slovenian People's Party, which in fact made him the head of the party in Slovenia, as its president Dr. Anton Korošec mostly stayed in Belgrade. He also became one of the top representatives of the civilian authorities in Slovenia. In the Logatec district, after taking over as the vice-president of the Slovenian People's Party, Natlačen was elected into the Ljubljana Administrative Unit Assembly. In January 1927 Natlačen was elected into the Assembly of the Ljubljana Administrative Unit (one of the two administrative-territorial units which Slovenia was divided into at the time), which he led, together with its regulatory body the Ljubljana Administrative Unit Committee, until the introduction of King Alexander's Dictatorship on 6 January 1929. After the self-government bodies had been abolished with the King's Dictatorship, he was a commissioner of the Ljubljana Administrative Unit Self-government until the autumn of 1929. By carrying out these functions Natlačen played an important role for three years, not only in the operations of the Ljubljana Administrative Unit Self-government, but also in the Maribor Administrative Unit. Thanks to his efforts the financial situation of all economic, social, educational and cultural activities and institutions in the Ljubljana Administrative Unit Self-government, taken over from the state to a larger extent than in other administrative unit self-governments, improved. The tasks of the Ljubljana Administrative Unit Self-government were carried out most successfully in the country, and his contributions were also relevant for the Maribor Administrative Unit Self-government.

In the years between 1927 and 1929 Natlačen, obviously a man of considerable talent for detailed political and administrative work, asserted himself notably in the Slovenian social and political life as one of the most prominent representatives of the Slovenian People's Party and president of the Ljubljana Administrative Unit Assembly and its executive body, the Administrative Unit Committee. This was also the basis for his visible role in resolving the important issues of the

further political and socio-economic development in Slovenia. Throughout his career Natlačen consistently expressed his support of the national emancipation in light of the key questions of the Slovenian national policies of the 1920s.

In the 1930s, in Yugoslavia, Dr. Marko Natlačen was a high-ranking and visible politician of the Slovenian People's Party, officially forbidden but still active and still the strongest Slovenian political party. His otherwise forbidden party initially cooperated with the King's regime pragmatically, but then gradually distanced itself from him and became a strong and resolute opposition. During these difficult times in opposition Natlačen carried out two kinds of political tasks. As a member of the inner-circle leadership he was a kind of an operative, while as an attorney he tried to provide legal protection for the politically accused sympathisers of the former Slovenian People's Party. Natlačen cannot be linked to the outlining of the important tactical moves of the Slovenian Political Party, giving meaning to political reforms, or seeking insightful political solutions in the first half of the 1930s. He was mostly active at the executive level. In the beginning of 1933 he was confined to Bileća, Gacka and Sarajevo for 21 months. After his return to Slovenia he became the Ban of the Drava Banate in 1935 when his party, which became a part of the regime of the state-wide Yugoslav Radical Association (Serbian radicals, Slovenian Catholics, Bosnian Muslims), reclaimed the power. In September 1935 Natlačen became the Ban of the Drava Banate, and this function also involved the leadership of the Ban's Council, which was simply a consultative body for the outlining of the Banate budget for economic, social, health, educational and cultural activities. At Natlačen's proposal Korošec, the new Minister of the Interior, appointed 44 Ban's Councillors, belonging to the Catholic or the regime political camp exclusively. Natlačen took over the nominally important role of the Drava Banate Ban. Thus he was certainly the first and foremost politician of the Drava Banate with formally restricted but informally considerable powers. In the second half of the 1930s Natlačen managed to increase the Banate budget by more than a half, which was now realistically the highest in the state. He was also able to secure considerable loans and resources from the state funds for the improvement of the financial situation of the Banate's activities and institutions or for the successful development of Slovenia. He focused diligently on the Banate and its everyday problems, preserving the power monopoly of the Slovenian People's Party in all fields. His most radical demand was the demand for the establishment of an autonomous Slovenian Banate in 1940, which was not realised, though. During Natlačen's authority in the end of the 1920s and in the second half of the next decade certain aspects of Slovenian autonomy were introduced. Politically he followed the declared line of his party. In public he emphasised that everyone had to serve three ideals: faith in God, love of the nation and love of the state. Natlačen may have belonged to the innermost circle of the Slovenian People's Party leadership, but he did not seem to be the shaper of its policies – he was not a man to draw up the political concepts. Thus he was not the originator and shaper of concepts, he was simply an executor, a

party member who carried out his duties diligently, efficiently and with dedication. Natlačen was primarily a capable executive body. However, after the attack against Yugoslavia and the occupation in April 1941 he was the only notable politician from the ranks of the Slovenian People's Party in Ljubljana. At the same time he certainly symbolised the former regime due to his important function as a Ban.

In the period since the mid-1930s, while Dr. Marko Natlačen was the Ban of the Drava Banate, the ruling Yugoslav Radical Association (with the former Slovenian People's Party as its integral part) and the Communist Party of Yugoslavia (Slovenia) confronted each other in the political field. The Communist Party consolidated its ranks after the severe blows sustained due to the introduction of the January 6th Dictatorship. The Ban and his administration had to face new challenges in their efforts to restrict the communist activities, as the communists changed their methods of operations and their ideological and political orientations. Legal methods of work, based partly on the wider layers of the population or the policy of the people's front, were characteristic for them. The regime kept monitoring the communist operations and tried to restrict them by arresting communists, limiting or preventing their activities in the workers' and other organisations, preventing them from publishing their texts, and so on. The resolve to prevent the communist activities was enhanced by the Yugoslav regime, especially after World War II started in Europe, which was evident from the establishment of concentration camps. In the beginning of 1940 and 1941 the question of the communist activities was also addressed at the Drava Banate Ban's Council meetings. While the regime restricted the communist activities largely from the viewpoint of their potential danger, the communists based their efforts on the real social, political and national problems of the Slovenian society or nation. The demands for the improved social position of the workers, warnings against the fascist danger and the demands for the implementation of the basic standards of democracy paved the communists' path into the public realm. Propaganda was an important means of their operations, often characterised by extremely severe and class-oriented anti-regime rhetoric, also critical of Ban Dr. Marko Natlačen.

Marko Natlačen became a Ban in the time after the economic crisis, which was a part of the global Great Depression. During his authority Slovenian economy gradually gained momentum. The economic crisis had a strong negative impact on the middle classes (merchants and tradesmen, while industrialists were not affected so severely) due to their dependence on the purchasing power. Purchasing power decreased severely: the peasants (with 60 % in the 1930s they still represented the majority of the population) were adversely affected by the decreasing prices of their products as well as by the dwindling prices of wood, while during and even after the crisis the workers suffered due to unemployment and reduction in wages. Not even in the end of the 1930s did the wages reach the pre-crisis level, while the prices kept increasing since the end of the crisis due to the recovering economy. The consequences of the economic crisis were mostly

evident from the steep decline in the number of registered companies. The number of dissolved companies exceeded the number of new ones. The consequences of diminished consumption were obvious from the living standard with poorer nutrition, reduced consumption of certain foodstuffs (sugar, fruit, etc.) which became a luxury, increasing number of cheap establishments, and malnutrition of children and youth.

During Natlačen's administration and the successful implementation of the Slovenian autonomy the social and health issues were one of the most evident fields of his efforts. He pursued these issues resolutely, because he was aware that these two areas were very important and that he had to do everything in his power to improve the situation. In his negotiations about taking over the jurisdiction in the aforementioned two fields with the central authorities Natlačen proved to be a persistent and pragmatic politician, aware of the significance of getting the health and social institutions under the jurisdiction of Slovenian bodies. The Ban and the Ban's Administration paid much attention to youth care (care for the impoverished children in the institutions, in the country – foster care, vacation colonies, rest homes, apprentice care, school kitchen support, purchase of clothes and footwear for Christmas, and so on). He also focused on the situation of the workers and proposed the initiative to establish an institution of social assistants.

In the field of education three issues were vital at the time of Ban Marko Natlačen's administration: schools, efforts to establish the Academy of Science and Arts in Ljubljana in August 1938, and the establishment of the Academy of Music (1937-1940). The educational system lied at the core of education policy, addressing the issues of the general situation in the national, bourgeois and secondary schools, appointment of teachers with regard to their world view orientation, disciplinary transfers, the attitude of the Ban's Administration to minority schooling and the *Sokoli* society, and the intensifying ideological standpoints of the Ban's Administration with regard to disciplinary measures after 1939. The situation involved the strengthening of the party interests of the Yugoslav Radical Association or the Slovenian People's Party in Slovenia as well as the manifestation of the successful Slovenian part of the Yugoslav Radical Association in Belgrade.

During World War II – since the Axis launched an attack against Yugoslavia and until his death in October 1942 – Dr. Marko Natlačen played a special role. His actions at this time shed a mostly negative light on him, casting him in a special historical role of a Slovenian collaborator.

At the beginning of World War II in Slovenia, immediately after the occupation, Marko Natlačen played a special role. He wanted to assert himself in the role of a quisling, a collaborator, by seeking to cooperate with the German and then the Italian occupiers, which he established genuine relations with. Despite conscious collaboration he did not succeed in becoming a quisling. From September 1941 to his death in October 1942 he was seemingly not as active politically. However, he shaped the Slovenian People's Party politics with regard to its

attitude to the Yugoslav state. He proceeded from the idea of independence under the occupiers' patronage to acknowledging the restoration of the Yugoslav state.

In April 1941, when Yugoslavia was pulled into the maelstrom of World War II after the Axis had launched an attack on it, Natlačen strived for the establishment of the Slovenian state under the protection of the Axis powers in the context of the strategic deliberation of the Slovenian People's Party leadership about how to proceed in case of the (expected) occupation. This was related to the decision of the Slovenian People's Party leaders and members of the Yugoslav government at the time (president general Dušan Simović), Fran Kulovec and Miha Krek. On 5 April 1941 – a day before the attack against Yugoslavia – Kulovec and Krek tried to achieve the formation of a joint Slovenian-Croatian state or an independent Slovenian state under the German protection by contacting the German authorities through the Slovak intermediary in Belgrade. The main burden of the wrongful political orientation of the Slovenian People's Party in the critical days of April, whose initiator was Kulovec, fell on Natlačen, who was actually quite lost in his political role of the highest representative of the Slovenian People's Party in Slovenia. Natlačen's initiative involving an independent Slovenian state under the German protection was unsuccessful due to Hitler's objections. Therefore Natlačen tried to discuss this with the Italians and arrange for a similar resolution of the Slovenian question as in the case of Slovakia and Independent State of Croatia (a Slovenian state led by him), and was unsuccessful yet again. At first he was even disappointed because he was not able to acquire a position of a quisling. As a Ban who had formed the National Council at the beginning of the war by appointing representatives of all legal political parties in Slovenia, on 18 April he turned the civilian authority over to the Italian civilian commissioner, while he himself remained politically active, cooperating with the Italian occupation authorities. After the establishment of the Ljubljana Province, where the cultural autonomy of Slovenians was formally ensured and which was annexed to the fascist Italy in the beginning of May 1941, Natlačen was appointed for the consultative body of the new Italian province, the so-called Consulta. Natlačen welcomed and acknowledged the annexation of the Ljubljana Province, although the act constituted a breach of the international law. When in the beginning of the autumn 1941 Natlačen gradually realised that his policy was wrong, he tried to distance himself from it. He resigned from Consulta and formally retreated from the political life. He wrote a lengthy report on his political actions during the first months of the occupation, trying to justify his actions as a Ban and his collaboration with the occupiers, and sent it to the Yugoslav government-in-exile through secret channels. Despite his resignation from Consulta and the fact that he was severely compromised and completely discredited in the moral and political sense with the British as well as with the Yugoslav government (as a politician he was a disputable and illegitimate person, as far as they were concerned), he managed to retain the leading position in his party thanks to the situation in Slovenia.

The British, who protected the Yugoslav government, including two ministers

from the ranks of the Slovenian People's Party which was reluctant to accept the political reorientation from the Axis powers towards the British, followed the developments in Yugoslavia. They paid considerable attention to the situation in Serbia, where under the conditions of the occupation a civil war broke out between the supporters of the King (Mihailović) and the resistance led by the communists (Tito), and had their mission in Serbia and in Croatia. The British may have been unable to evaluate the situation in Slovenia and Croatia properly, as they lacked direct information. However, they were nevertheless familiar with the actions or attitude of Marko Natlačen to the Italian occupiers. In these circumstances Miha Krek, a Slovenian politician, vice-president of the Yugoslav government in London and an informal leader of the Slovenian People's Party, tried to pass the materials he regularly received from the occupied Slovenia through various channels on to the British as diligently as he could. He could only regret to inform them that in Slovenia the Axis powers were mostly opposed by the Liberation Front. After the Slovenian Covenant, a coalition of bourgeois parties opposing the resistance against the occupiers, established in the spring of 1942, informed him that in the conflict between the Axis powers and the partisans they were more favourably inclined towards collaborating with the Italians (a course of action also supported by Natlačen), Krek dissuaded them from such actions resolutely. Nevertheless, the situation in Slovenia proceeded on its own and the number of reports of collaboration was increasing. Already in the end of 1942 the British deemed the Slovenian People's Party policies, co-shaped by Natlačen even after his formal retreat from political activities, as hostile.

The British, however, were not the only ones with a reserved attitude towards Dr. Marko Natlačen and his relations with the Italians. It was obvious that he as a leading member of the pre-war bourgeois party elite, especially as the last Ban of the Drava Banate, would be under the scrutiny of his political opponents at the time, especially the communists. The communists were very critical of him even before the war. During the dissolution of Yugoslavia due to the war of April 1941 and his dubious activities at the time this criticism became increasingly severe, counting Natlačen without any reservations among the so-called national traitors or among the ranks of the »Slovenian capitalist classes«, supposedly responsible for the horrible national disaster, that is, the occupation. This criticism became even louder when he showed a lot of opportunism in his attitude towards the Italian commissioner as well as Benito Mussolini during the annexation of the Ljubljana Province, a part of Slovenia occupied by Italy. In the eyes of the Italian occupation authorities Natlačen, as a former Ban, certainly represented their primary and logical Slovenian contact. He agreed with it and tried to persuade the Italian authorities to establish a special quisling entity with him at the helm. He was not able to achieve that: the Italians integrated the Ljubljana Province into the context of their own state, appointing Natlačen for the Consulta consultative body as one of its fourteen members. In the autumn of 1941 the former Ban may have resigned from the Consulta due to his disagreement with the Italian way

of stifling the nascent resistance. However, this move of Natlačen's was seen as a necessity due to the »increasing national political barometer« among the Slovenians. Apart from the aforementioned opportunistic moves, such relations only strengthened the opinion that Natlačen was a traitor, especially in the eyes of the communist leadership of the resistance movement. In accordance with the communist tactics employed with regard to their Slovenian opponents, an idea of eliminating Natlačen emerged quite early on, as soon as in September 1941, but it was not carried out at the time. The plan was revisited in the spring of 1942, but was opposed at the time by certain important members of the Liberation Front leadership, for example Josip Vidmar and Edvard Kocbek. In the summer of 1942 Natlačen was subject to careful surveillance by the partisan Security Intelligence Service, which failed to establish Natlačen's involvement in organising any active or even military activities against the partisans. However, the opinion of the Communist Party leadership and the Security Intelligence Service with regard to Natlačen's execution changed in the end of September 1942, when a fatal decision was reached. Thus Dr. Marko Natlačen was shot in his house in Ljubljana on 13 October 1942.

The killing of Dr. Marko Natlačen, carried out by the Security Intelligence Service of the liberation movement, was the most ambitious elimination operation in the wartime Ljubljana. It was achieved through deception and the assassin managed to escape. In order to retaliate, on the next day the Italian occupiers shot the largest group of hostages in the Ljubljana Province during the Italian occupation in front of Natlačen's house. 24 hostages were killed. Due to the increasing number of assassinations carried out by the liberation movement in the Ljubljana Province, in a public proclamation on 24 April 1942 the highest representatives of the military and civilian occupation authorities in Ljubljana, the commander of the 11th Army Corps general Mario Robotti and senior commissioner Emilio Grazioli, threatened to shoot hostages. The Italian threats failed to put an end to partisan attacks in the rural areas or to the Security Intelligence Service assassinations of the Slovenian occupier's collaborators (ideological and political opponents of the liberation movement) in Ljubljana, and the assassins were usually untraceable. Therefore the Italian occupation authorities – after each new threat to kill one of them or any other Slovenian civilians – gathered people they had in custody (their number depended on the importance of the assassination) and started shooting them as hostages. Due to the threat of the Italian occupation authorities to execute hostages from the ranks of the Slovenian cultural and scientific life (this was the type of people they had in custody to this end), should the killings of important politicians, opponents of the liberation movement and occupier's collaborators continue, the leadership of the liberation movement suspended all further eliminations of their political opponents despite their considerable political success.

The Security Intelligence Service gathered a lot of information about Natlačen, who had supported and called for armed collaboration, even if it was mostly

useless and without any real evidence which could result in an »indictment«. Natlačen's direct cooperation with the occupation authorities after September 1941 was not proved. However, his assassination represented an important political action for the opponents of the liberation movement, since the gap between the Liberation Front and the anti-communist action even increased, bringing the clericalists and liberals even closer in their opposition of the liberation movement violence in Ljubljana (the killing of collaborators).

In his political actions at the onset of war, when the Yugoslav state was attacked, and in the beginning of the occupation as well as after it, Dr. Marko Natlačen as a Ban, president of the National Council and member of the Consulta, made a number of legal mistakes with regard to the international military and neutral law as well as to the provisions of the Yugoslav criminal laws. As far as the international military and neutral law as well as the Criminal Code of the Yugoslav state were concerned (which Natlačen represented in front of the occupiers as its high-ranking official), Natlačen was at least morally responsible for his inappropriate actions during his contacts with the Italian military and civilian authorities. Furthermore, he was responsible for inappropriate behaviour and actions during the gathering of the volunteers for the defence from the attackers. Instead of encouraging his side and providing assistance in the organisation of the volunteer resistance, he called for peace and order, claiming that at that moment the greatest sin against the nation would be if civilians engaged in armed conflicts with a foreign military force. He started collaborating openly with the occupation authorities. His membership in the Consulta had the same implications. In his actions and relationship with the occupiers Natlačen committed a few acts defined as crimes against the existence of the state and its regime by the Criminal Code of the Kingdom of Yugoslavia. By turning to the Germans with the idea of them occupying the whole of the Slovenian territory and annexing it to the Tripartite Pact, where this territory would enjoy a kind of an autonomy under his own leadership, Natlačen committed treason as defined by the Criminal Code of the Kingdom of Yugoslavia. Furthermore, his opposition to the demolition of infrastructure (bridges, roads) in order to hinder the attackers' advance also constituted a crime according to the Yugoslav legislation. Natlačen's actions during the attack against Yugoslavia and in the first days of the war until the occupation involved numerous breaches of the criminal law. His party colleagues, who had sought the protection of the British, were aware of it, which is why they were forced to distance themselves from Natlačen and his policies.

Prevod Borut Praper

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek, 19. st. – 1941

AS 77, Banski svet Dravske banovine, 1930-1941

AS 92, Oblastni odbor ljubljanske oblasti, 1881-1929

AS 93, Oblastni odbor ljubljanske oblasti, 1927-1929

AS 136, Okrajno glavarstvo Postojna, 1771-1918

AS 954, Natlačen Marko

AS 1515, Zbirka dokumentov o nasprotnikih partizanstva, 1941–1947

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918-2004

AS 1546, Zbirka biografij vidnejših komunistov in drugih javnih osebnosti, 1937-1990

AS 1547, Zbirka revij, brošur in časopisov, 1872-1988

AS 1548, Zbirka letakov Zgodovinskega arhiva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, 1919-1945

AS 1643, Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, 1944-1946

AS 1660, Cankar Izidor, 1899-1958

AS 2032, Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, 1900-1970

Arhiv Jugoslavije, Beograd

AJ 37 Zbirka Milana Stojadinovića

AJ 66 Ministrstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb

Arhiv dr. Anteja Trumbića

The National Archives (United Kingdom), London

Archiv Ministerstva zahraničnych věcí, Politické zprávy, Praga

Nadžkofjski arhiv Ljubljana

Objavljeni viri

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1. Ljubljana 1962
Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 3. Ljubljana 1966
Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana. 1963
Proleter : organ Centralnog komiteja Komunistične partije Jugoslavije : 1929 – 1942. Beograd 1968
Slovenski poročevalec : 1938-1941. Ljubljana 1951
Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, knj. 1. Ljubljana 1965
Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, knj. 2. Ljubljana 1953

Uradni listi

Uradni list Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti
Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo
Bolletino Ufficiale per la provincia di Lubiana/Službeni list za Ljubljansko pokrajino

Časniki in časopisi

Slovenec
Domoljub
Jutro
Tagespost
Slovenski narod
Slovenski poročevalec
Trgovski list
Ljudska pravica, 1935, 1936, 1938

Literatura

Andrassy, Juraj. Medjunarodno pravo. Zagreb 1990
Apih, Milan. Sredi pušk in bajonetov. Ljubljana 1979
Arnež, Janez A. Gabrovškov dnevnik 1941–1945. Ljubljana – Washington 1997
Arnež, Janez A. Slovenska ljudska stranka : 1941–1945. Ljubljana – Washington, D.C. 2002
Bajt, Aleksander. Bermanov dosje. Ljubljana 1999

- Biber, Dušan. Nacizem in nemška manjšina v Sloveniji. V: Odpor 1941 : zbornik s posveta ob 60. letnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Ljubljana 2001
- Boban, Ljubo. Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Zagreb 1985
- Brecelj, Anton. Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva. V: Slovenci v desetletju 1918–1928. Ljubljana 1928
- Broz, Josip–Tito. Zbrana dela, knj. 7, Ljubljana 1981
- Cindrič, Alojz. Študenti s Kranjske na Dunajski univerzi. Ljubljana 2009
- Cuzzi, Marco. L'occupazione italiana della Slovenia : (1941–1943). Roma 1998
- Čermelj, Lavo. Med prvim in drugim tržaškim procesom. Ljubljana 1972
- Čulinović, Ferdo. Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd 1970
- Tine Debeljak. Spomin na 25-letnico dr. Natlačenove smrti. V: Svobodna Slovenija, 18. 10. 1967
- Dedijer, Vladimir. Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, II. Rijeka 1981
- Deželak Barič, Vida. Vprašanja idejnega, političnega, narodnega in kulturnega sobivanja v misli in praksi slovenskih marksistov od konca 19. stoletja do začetka druge svetovne vojne. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2011, št. 1
- Dnevnik grofa Ciana. Zagreb 1948
- Dobaja, Dunja. Obravnavanje zdravstvene in socialne problematike na sejah ljubljanske oblasne skupščine v letih 1927–1929. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2008, št. 1
- Dolenc, Ervin. Kulturni boj : kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana 1996
- Dolenc, Ervin. Med kulturo in prosveto : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama. Ljubljana 2010
- Dolenc, Metod. Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1929
- Dolenc, Metod. Sistem celokupnega kazenskega prava Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1934
- Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1
- Erjavec Fran, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928
- Fajdiga, Benamina. Dr. Marko Natlačen, ban dravske banovine. Diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani 1994
- Fajfar, Tone. Odločitev. Ljubljana 1981
- Ferenc, Tone. Fašisti brez krinke : dokumenti 1941–1942. Maribor 1987
- Ferenc, Tone. »Gospod Visoki komisar pravi ...« : Sosvet za Ljubljansko pokrajino: dokumenti. Ljubljana 2001
- Ferenc, Tone. Ljudska oblast na Slovenskem : 1941–1945, knj. 1: Država v državi. Ljubljana 1987
- Ferenc, Tone. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, knj. 1: Razkosanje in aneksionizem. Ljubljana 2006
- Ferenc, Tone. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, knj. 3: Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav. Ljubljana 2009

- Ferenc, Tone. Rab – Arbe – Arbissima : konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini : 1941–1943 : dokumenti. Ljubljana 2000
- Ferenc, Tone. »Ubija se premalo«: obsojeni na smrt-talci-ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941–1943, dokumenti. Ljubljana 1999
- Filipič, France. Dr. Anton Korošec in marksisti. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1991, št. 1
- Filipič, France. Ob 50-letnici stavkovnega gibanja v Mariboru, Maribor 1986
- Filipič, France. Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, knj. 2. Ljubljana. 1981
- Gabrič, Aleš. Cenzura gledališkega repertoarja v prvi in drugi Jugoslaviji. V: Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana 2010
- Gantar, Kajetan. Utrinki ugaslih sanj : utrinki na mladost. Ljubljana 2005
- Gašparič, Jure. SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007
- Godeša, Bojan. Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana 2011
- Godeša, Bojan. Priprave na revolucijo ali NOB? V: Sodobnost, 1991, št. 8-9
- Godeša, Bojan. Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Ljubljana 2006
- Godeša, Bojan. Ustanovitev SNOO in pomen njegovih odlokov za nadaljnji razvoj v Sloveniji. V: zbornik Žrtve vojne in revolucije. Ljubljana 2005
- Gospodarske krize in Slovenci. Ljubljana 1999
- Griesser Pečar, Tamara. Razdvojeni narod. Ljubljana 2004
- Hoptner, Jacob B. Yugoslavia in Crisis: 1934–1941. New York-London 1962
- Izročilo Čebin : posvet ob 50. obletnici ustanovnega kongresa KPS in prihoda Josipa Broza Tita na čelo KPJ. Ljubljana 1987
- Jelenc, Celestin. Moja srečanja z dr. Natlačenom. V: Svobodna Slovenija, št. 48, 1. 12. 1966
- Jerman, Lučka. Janko Kralj, utišani in pozabljeni slovenski politik (1894–1944). Ljubljana 2008
- Kacin Wohinz, Milica, Verginella, Marta. Primorski upor fašizmu 1920–1841. Ljubljana 2008
- Kacin Wohinz, Milica. Pripombe k življenjepisu Jožeta Srebrnič. V: Jože Srebrnič : narodni heroj (1884–1944), Koper 1986
- Kardelj, Edvard. Zbrana dela, knj. 1. Ljubljana. 1989
- Kocbek Edvard. Tovarišija : dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. Maribor 1967
- Kocbek, Edvard. Zbrano delo, knj. 6. Ljubljana 1996
- Koblar, France. Moj obračun. Ljubljana 1976
- Koblar, France. Moj obračun – iz zapuščine Franceta Koblarja. V: Nova revija, 1999, št. 209

- Koblar - Horetzky, Ana. Iz zapuščine Franceta Koblarja. V: Nova revija, 1999, št. 209
- Kolarič, Jakob. Škof Rožman, knj. III. Celovec 1977
- Kološa, Vladimir. Banski svet Dravske banovine 1931-1941. Ljubljana 1980
- Kozak, Juš. Lesena žlica, knj. 1. Ljubljana 1947
- Kremenšek, Slavko. Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941. Ljubljana 1972
- Krizman, Bogdan. Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943. Zagreb 1981
- Križnar, Ivka. Delo Staneta Žagarja med kmečkimi ljudmi. V: Pot kmečkega ljudstva v OF. Ljubljana 1986
- Lazarevič, Žarko, Prinčič, Jože. Bančniki v ogledalu časa. Ljubljana 2005
- Lazarevič, Žarko. Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana 1994
- Lazarevič, Žarko. Plasti prostora in časa. Ljubljana 2009
- Ljubljana v ilegali, knj. 1: V odločilnih dneh. Ljubljana 1959
- Ljubljana v ilegali, knj. 2: Država v državi. Ljubljana 1961
- Ljubljana v ilegali, knj. 3: Mesto v žici. Ljubljana 1967
- Lubej, France - Drejče. Odločitve : boj za demokratizacijo sokolstva na Slovenskem. Ljubljana 1980
- Maček, Janko. Šentjošt brani svoje izročilo. Ljubljana 2005
- Marolt, Marijan. Dr. Marko Natlačen : dvajset let po smrti ljudskega bana. V: Zbornik Svobodne Slovenije 1962
- Miklavčič, Franc. Tretja »ločitev duhov«. V: Slovenec, 14. 8. 1992
- Mikuž, Metod. Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965
- Mikuž, Metod. Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. 1. Ljubljana 1960
- Mikuž, Metod. Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. 2, Ljubljana, 1961
- Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimira Ravniharja. Ljubljana 1997
- Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1977
- Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu : slovenski zbornik 2007. Ljubljana 2007
- Natlačen, Marko. Oblastne samouprave v Sloveniji. V: Slovenci v desetletju 1918-1928 : zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928
- Nedog, Alenka. Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978
- Oset, Željko. Acceptance of modern scientific achievements in Slovene communication network: Example of evolution theory and the formation process of the slovene technical terminology. V: The role of education and universities in modernization processes in Central and South-Eastern European countries in 19th and 20th century. Ljubljana 2011

- Pavčič, Marjan. Ob jedilniku trboveljske rudarske dece. V: Tehnika in gospodarstvo, 1940, št. 11-12
- Pavlin, Tomaž. Razvoj Sokolstva v Sloveniji med leti 1929–1941: doktorska disertacija. Ljubljana 2000
- Perovšek, Jurij. Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918–1941). V: Zgodovinski časopis, 1997, št. 4
- Perovšek, Jurij. Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922–1923). V: Zgodovinski časopis, 1984, št. 1-2
- Perovšek, Jurij. Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana 1998
- Perovšek, Jurij »V zaželeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918-1941. Ljubljana 2009
- Peti katoliški shod v Ljubljani 1923. Ljubljana 1924
- Pleterski, Janko. Senca Ajdovskega gradca. Ljubljana 1993
- Pleterski, Janko. Zapis pogovora s predsednikom Slovenske matice profesorjem Francetom Koblarjem dne 28. septembra 1971. V: Glasnik Slovenske matice, 1990, št. 1-2
- Politični katekizem ali kaj mora vsak državljan vedeti o politiki. Ljubljana 1920
- Postojinsko okrajno glavarstvo : zemljepisni in zgodovinski opis. V Postojni 1889
- Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije. Beograd – Ljubljana 1963
- Prunk, Janko: Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanj v Kraljevini Jugoslaviji. V: Slovenci in država, zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995
- Repe Božo. Mimo odprtih vrat : izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem. Ljubljana 1988
- Rus, Josip-Andrej. Pričevanja in spomini. Ljubljana 1989
- Rus, Veljko. Zapiski iz življenja Josipa Rusa. Ljubljana 1992
- Saje, Franček. Belogardizem. Mengeš 2008
- Semič, Stane-Daki. Najboljši so padli, knj. 1. Ljubljana 1971
- Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Replike Slovenije: 1848-1992. Ljubljana 2005
- Slovensko-hrvatski katoliški shod v Ljubljani 1913. Ljubljana 1913
- Slovenski biografski leksikon, 6. Ljubljana 1935
- Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939
- Stare, Miloš. Leto 1945 – usoden mejnik. V: Zbornik svobodne Slovenije 1965
- Stiplovšek, Miroslav. Anton Korošec in prizadevanja Slovenske ljudske stranke za uresničenje narodne avtonomije. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2006, št. 2-3

- Stiplovšek, Miroslav. Banski svet Dravske banovine 1930–1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine. Ljubljana 2006
- Stiplovšek, Miroslav. Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem. Maribor 1989
- Stiplovšek, Miroslav. Prizadevanja samouprav ljubljanske in mariborske oblasti za gospodarski in socialni napredek Slovenije jeseni 1927. V: Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999
- Stiplovšek, Miroslav. Problemi demokracije v delovanju slovenskih oblastnih skupščin 1927–1929 in banskega sveta Dravske banovine 1931–1941. V: Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik prispevkov s simpozija 7. in 8. decembra 2006. Ljubljana 2007
- Stiplovšek, Miroslav. Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjanje parlamentarizma. Ljubljana 2000
- Šmid, Gašper. Uprava Dravske banovine 1929–1941. Ljubljana 2003
- Šnuderl, Makso. Dnevnik 1941–1945, knj. I: V okupirani Ljubljani. Maribor 1993
- Štampohar, Anton. Društva kmetских fantov in deklet v Beli krajini. V: Pot kmečkega ljudstva v OF. Ljubljana 1986
- Tavčar, Marko, Pelikan, Egon, Troha, Nevenka. Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947. Ljubljana 1997
- The Laifs of Armed Conlicts. Geneva 1988
- The Nurenberg trial and international law / ed. by George Ginsburgs and V. N. Kudriavtsev. Dordrecht 1990
- Tomšič, Ivan. Vojno in nevtralnostno pravo. Ljubljana 1942
- Traven, Janko. Dvajset let razvoja slovenskega obrtništva. V: Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939
- Traven, Janko, Gospodarska kriza v luči statistike pridobitnih podjetij. V: Tehnika in gospodarstvo, 1939, št. 11–12
- Ude, Lojze. Moje mnenje o položaju : članki in pisma 1941–1944. Ljubljana 1994
- Vidmar, Josip. Obrazi. Ljubljana 1985
- Vodopivec Peter. Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove. Ljubljana 1971
- Vidovič Miklavčič, Anka. Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994
- Vode, Angela. Skriti spomin. Ljubljana 2005
- Vodušek Starič, Jera. »Dosje« Mačkovšek. Ljubljana 1994
- Vodušek Starič, Jerca. Slovenski špijoni in SOE 1938–1942. Ljubljana 2002

Zakrajšek, Kazimir. Ko smo šli v morje bridkosti. Washington 1942

Zečević, Momčilo. Prošlost i vreme : iz istorije Jugoslavije. Beograd 2003

Žižek, Slavko. Kdo je uprizoril 13. 10. 1942. V: Zaveza, 2007, št. 66 (3)

Imensko kazalo

A

Adlešič, Juro 58, 115, 211, 271, 278, 280
Ahčin, Ivan 30, 58, 104
Albright, Madeleine 64
Aleksander I., glej Karađorđević, Aleksandar
Alexander, Harold G. 194
Ambrosio, Vittorio 268
Amery, Julian 191, 192
Andrassy, Juraj 264
Antić, Živko 205
Apih, Milan 101, 108
Arbelj, Anton 238
Arnež, Janez A. 184, 222-224
Arnšek, Janko 238
Attlee, Clement 109
Avsenek, Ivan 281, 282

B

Babnik, Rudolf 238
Bajc, Fran 60
Bailey, William 194
Bajt, Aleksander 225, 227, 228
Baltič, M. 228
Bebler, Aleš 235, 250
Beloff, Nora 227
Besednjak, Engelbert 182
Bezek, Anton 238
Biber, Dušan 277
Bitnar, Pavlin 107
Blum, Leon 109
Boban, Ljubo 205
Borko, Franc 168
Božič, Branko 238
Brajnik, Edo-Štefan 30, 231, 232
Brecelj, Anton 85, 140, 143-145, 147
Brezar, Stana 232, 233
Brezigar, Milko 44

Bricelj, Franc 238
Broz, Josip 91, 192, 193, 195, 199, 225, 295
Butala, Jakob 96

C

Cankar, Izidor 100
Capuder, Karel 166
Casar, Franc 60, 204
Cestnik, Anton 58
Chamberlain, Neville 109
Churchill, Winston 109, 189, 192
Ciano, Galeazzo 278
Cindrič Alojz 20, 23
Cuzzi, Marco 281, 282
Cvetković, Dragiša 102, 107, 114, 148, 189

Č

Časar 282
Čermelj, Lavo 210
Česnik, Ivan 58
Čok, Ivan Marija 190
Čulinović, Ferdo 175

D

D'Amato, Angelo 239
Davidson, Basil 206
Deakin, William 201
Debeljak, Tine 214, 243, 282
Dedijer Vladimir 227
de Feo, Luciano 180
de Gaulle, Charles 226
Dermastija, Lidija 30
Dermastja, Karol 166
Deželak, Ivan 107
Deželak Barič, Vida 91
Diehl, Branko 101
Dittrich, Marija 168

Djugašvili Josif, Vasarionovič 104
Dobaja, Dunja 142
Dolenc, Ervin 58, 159, 160, 163
Dolenc, Metod 162, 264, 279

E

Eden, Anthony 202
Erjavec, Fran 43
Ehrlich, Lambert 166, 213, 216, 218,
281, 282
Emmer, Fanouš 212

F

Fabjan 252
Fajdiga, Benjamina 26, 31, 33
Fajfar, Tone 213
Fellacher, Julij 101
Ferenc, Tone 177, 212, 215, 226, 227,
238, 255–257, 266–272, 274, 276,
277, 283
Filipič, France 92, 95, 98
Finžgar, Fran Saleški 248
Furlan, Boris 190

G

Gabrič, Aleš 159
Gabrovšek, Franc 58, 222
Gantar, Kajetan 244
Gašparič, Jure 57–61, 92, 95
Gerk, Stana 237, 256
Gnidovec, Janez 21
Godešan, Bojan 27, 58, 176, 178, 184,
266, 273
Golia, Adolf 122
Gonzaga, Alojzij 22, 289
Gorišek, Milan 167
Gosar, Andrej 47, 62, 70, 75, 140, 178,
181, 182, 196, 203, 205, 212, 222,
224, 248, 252, 278, 280
Guštin, Damijan 43, 271
Grabrijan, Jurij 21
Grafenauer, Franc 236
Grazioli, Emilio 29, 180, 203, 212,

226, 236, 237, 271, 272, 274, 278,
280, 296

Griesser Pečar, Tamara 223, 224
Grohar, Ivan 33

H

Habjan, Jože 248
Hacin, Lovro 213
Hanžič, Ferdo 238
Hitler, Adolf 102, 104, 176, 177, 183,
214
Hladnik, Janez 20
Hoptner, Jacob B. 120
Hribar, Ivan 181
Hribar, Josip 238
Hribar 282
Hruban 23
Hudson, Duane T.-Bill (Marko) 191,
193, 195

J

Jakopič, Rihard 33
Jamšek, Vida 20, 21, 23
Janhuba, Rudi 230, 231, 236, 239, 240,
243, 246, 247, 249, 252, 255
Jeglič, Anton Bonaventura 28, 38, 50
Jelačin, Ivan 119, 129, 131
Jelenc, Celestin 180, 224
Jereb 282
Jerman, Lučka 181
Jevtič, Bogoljub 62, 102, 109
Jogan, Savin 271
Jovanović, Dragoljub 193
Jovanović, Slobodan 194, 195, 205
Jurčec, Ruda 243

K

Kacin Wohinz, Milica 112, 214
Kamušič, Josip 205
Kante, Vladimir 213, 228, 236, 238,
246, 248, 251
Karađorđević, Aleksandar 48, 54, 57,
84, 92

- Karađorđević, Pavle 189
 Kardelj, Edvard 30, 31, 92, 101, 108,
 212, 216, 217, 225-231, 235, 239,
 240, 243, 250, 255- 257
 Kerže, Ivo 214
 Kidrič, Boris 30, 200, 211, 217, 235,
 245
 Kidrič, Zdenka 216, 217, 225, 228,
 229, 231, 238, 239, 240, 245, 249,
 250, 251, 254-256
 Klekl, Jožef 165

 Knafelj, Luka 23
 Knežević, Radoje 194
 Kobal, Miloš 247
 Koblar, France 22, 24, 27, 42, 209,
 214, 275
 Koblar-Horetzky, Ana 42
 Koce, Jure 202
 Kocbek, Edvard 17, 32, 212, 216, 226,
 245
 Kocbek, Jože 32
 Kogovšek, Ivan 238
 Kogovšek, Josip 238
 Kogovšek, Valentin 238
 Kolar-Dimitrijević, Mira 76
 Kolarič, Jakob 246
 Kološa, Vladimir 87, 103
 Kopatin 30
 Korošec, Anton 9, 10, 14, 23, 25, 33,
 46, 47, 50, 53, 54, 56, 57, 58-66,
 69, 70, 73, 74, 77-79, 81, 83-86, 88,
 91, 93-95, 98-103, 109-111, 113,
 181, 182, 189, 221, 246, 247, 290
 Kos (Natlačen), Vida 24, 33, 289
 Koseski, glej Vesel, Jovan
 Kosi, Anton 150, 151
 Kosmač, Ciril 65
 Košak, Vinko 238
 Košiček, Jože 58
 Košir, Mirko 98
 Kovač, Mirko 8, 20, 25, 27
 Kovič, Lidija 232, 233, 249, 255

 Kozak, Juš 214
 Körbel, Josef 64
 Kraigher, Dušan 213, 228
 Kraigher, N. 228
 Krajačić, Ivan 245, 255
 Krajger, Olga 215
 Kralj, Janko 181
 Kramer, Albert 64, 65, 72, 74, 109,
 196, 201, 215, 224, 225, 226, 255,
 281
 Kranjc, Marko 58, 202, 204, 222, 224,
 225, 282
 Kranjec, Miško 102
 Krek, Janez Evangelist 23, 26, 50
 Krek, Miha 25, 58, 65, 66, 102, 115,
 166, 178, 188-190, 196-205, 216,
 221, 222, 277, 279, 294, 295
 Kremenšek, Slavko 159
 Kremžar, Franc 58
 Kresal, France 122
 Kresnik, Peter 237, 238
 Krpan, Ivan 238
 Krivic, Vladimir 216, 225, 231
 Krizman, Bogdan 203, 272
 Križnar, Ivan 266
 Križnar, Ivka 97
 Križnik, Filip 85, 105
 Krnjević, Juraj 201, 205
 Kroupa Franjo 232-234
 Kuhar, Alojzij 64, 184, 189, 190
 Kuhar, Lovro 200, 212
 Kuk 282
 Kukovič, Kazimir 238
 Kulovec, Franc 25, 58, 61-66, 70, 114,
 115, 181, 189, 221, 222, 246, 279,
 294

L
 Lampe, Evgen 43
 Lampret, Jože 102
 Lavadinović, Živko 277
 Lazarević, Žarko 119, 122, 127, 128,
 130, 136

- Lesjak, Josip 204
Leskošek, Franc-Luka 30, 102, 217, 226, 235
Leskovar, Josip 48, 58, 72, 77, 82, 84, 86
Lockhart, John Bruce 197, 199
Lončar, Karel 159, 160, 163
Lubej, France 210
Lukman, Franc 26, 30, 196, 224, 247
- M**
Maček, Ivan-Matija 217, 256
Maček, Janko 238
Maček, Pepca 101
Maček, Vladko 62, 93, 102, 107, 108, 114, 184, 189, 199
Mačkovšek, Janko 196, 197, 201, 202, 204, 205, 224, 246, 268
Magdič, Pavle 238, 239
Mahnič, Anton 23
Majcen, Stanko 63, 213
Majdič, Fortunat 231
Majeršič, Ivan 107
Maister, Rudolf 185
Majeršič, Ivan 107
Majski, Ivan 194
Maksimović, Božidar 164
Mal, Josip 159, 160, 163
Malovrh 246, 282
Mandić, Dominik 205
Marija Terezija 270
Marolt, Marijan 42, 47, 61, 65
Martijak, Anton 256
Marušič, Drago 60, 85, 159, 161, 163, 165, 169, 210
Maver, Josip 238
Mavsar, Sabina 233, 234
Mihailović, Dragoljub (Draž) 191-196, 200-202, 204-206, 224, 225, 247, 295
Mihelčič, Alojzij 172
Mihelčič, Lojze 102
Miklavčič, Franc 209
Miklavčič, Matej 238
Mikuž, Metod 27-29, 75, 277, 280
Milavec, Anton 58
Milovanović M. 205
Miselj, Vladimir 197, 201
Moskatello, Nikola 205, 216
Mlakar, Boris 8, 223, 280
Mohar, Olga 256
Mohorič, Ivan 128
Montagna, Renzo 236, 239
Moškerc, Mihael 44
Možina, Venčeslav 238
Mrcina, Franjo 21
Murray, Ralph 200
Mussolini, Benito 17, 30, 31, 101, 103, 174, 176, 177, 179, 180, 183, 200, 211, 214, 223, 278, 280, 295
- N**
Nagode, Ciril 238
Nagode, Črtomir 196
Natlačen, Anton (Tone) 25, 30, 289
Natlačen, Bogumil Peter 25, 33
Natlačen, Edvard 20
Natlačen, Janez 20, 21, 23
Natlačen, Jožefa 20, 289
Natlačen, Marija (sestra) 20
Natlačen, Marija (hči) 25, 289
Natlačen, Marko 6-14, 15-17, 20-33, 36-54, 56-66, 68-89, 91-93, 97-114, 117-119, 138-145, 147, 148, 153-163, 168, 172, 174, 176-185, 187, 189, 196, 201-205, 207-226, 230-257, 259, 261, 273-278, 280-285, 289-297
Natlačen, Marko ml. 25, 158, 233, 234, 236, 282, 289
Natlačen, Milena Neža 25, 289
Natlačen, Peter 20, 21
Natlačen, Peter ml. 20
Natlačen, Stanko-Malec 24, 289
Natlačen, Vladimir Marko 25, 33
Navišek, Emil 158

Nedog, Alenka 95, 98, 102, 109
Nemanič, Josip 146
Neubauer, Franjo 42, 60
Ninčič, Momčilo 194, 196
Novak, A. 282
Novak, Karel 196, 203, 204, 229, 281
Novak, Marko 107, 113

O

Ogrizek, Anton 61, 62
Onnis, Annacieto 228, 239
Oset, Željko 166

P

Pandurović, Dragiša 277
Pavelić, Ante 177
Pavlin, Tomaž 166, 167
Pavčič, Marjan 128
Pearson, J. S. A. 195
Pegan, Vladislav 26, 289
Pelikan, Egon 182
Pelikan, Josip 172
Perovšek, Jurij 47, 48, 65, 75, 88, 91
Petejan, Josip 214
Pezdir, Josip 238
Piekalkiewicz, Jan 265
Pijade, Moša 107
Pirc, Jožica 168
Pirjevec, Avgust 46
Pirjevec, Nuša 30
Pirkmajer, Otmar 215, 248, 275
Pleterski, Janko 42, 42, 59, 214, 281
Podgornik, Dominik 238
Potočnik, Drago 127
Praprotnik, Avgust 215
Praprotnik, Tekla Marija 168
Prešeren, France 50
Prežihov Voranc, glej Kuhar, Lovro
Pribičević, Stojan 193
Prinčič, Jože 130
Prosen, Josip 238
Prožalec, Stane 238
Prunk, Janko 63, 88

Puc, Dinko 92, 248
Pucelj, Ivan 65, 166, 211, 223, 274, 278, 280
Puhar, Alenka 227
Pukšič, Anton 60

R

Račić, Puniša 53, 80
Radić, Stjepan 53, 78, 80
Rapotec, Stanko 191, 196
Ravelli 236
Ravnihar, Ivan 130, 131
Ravnihar, Vladimir 43
Rea, Ariela 257
Rebek, Josip 131
Rebula, Alojz 214
Rebuša, Stanko 238
Rehar, Ivanka 20, 21, 23
Remc 281
Remec, Bara 282
Rendel, George William 197-199, 201, 205
Repe, Božo 276
Ribbentrop, Joachim von 278
Roatta, Mario 201, 267, 282
Robotti, Mario 226, 281, 282, 296
Rojc, Jože-Lado 30
Romavh, Peter 238
Romero, Federico 278, 280
Rožman, Gregorij 30, 166, 203, 213-215, 236, 237, 246, 249, 282
Rupnik, Leon 202, 211, 215, 217, 229, 231, 281
Rus, Josip 210, 213
Rus, Veljko 210

S

Saje, Franček 274, 275, 277, 278, 282
Sargent, Orme 198
Schaubach, Fran 72
Sekulić, Miloš 199
Semič, Stane-Daki 215
Serbec, Dušan 46, 59, 60, 70, 82

Simović, Dušan 194, 197, 294
Slavič, Matija 26
Slokar, Ivan 120, 121
Smersu, Rudolf 222, 282
Smodej, Franc 100
Smrekar, Bernard 238
Snoj, Franc 165, 188, 222
Spaho, Mehmed 94
Srebrnič, Jože 111
Srebrnič, Josip 166
Stadler, Franc-Pepe 17, 30, 31, 230-
234, 236, 255
Stalin, glej Djugašvili, Josif Visariono-
vič
Stanovnik, Ivan 47
Stare, Miloš 178, 196, 204, 222, 237,
247, 281, 282
Stariha 24
Stepišnik, Drago 46
Stiplovšek, Miroslav 46, 48, 49, 58,
59, 69-72, 74, 75, 77, 78, 80-83,
85-87, 95, 139-142, 149
Stojan 23
Stojadinović, Milan 64, 85, 94, 99, 109
Strošović, Dubrivoj 166
Strniša, Marjna 249
Sušnik, Lovro 165
Sušnik, Tone 58
Svetina, Vladimir 228, 236, 238, 239,
246, 248, 251

Š

Šercer, Ljubo 215
Šiška, Jože 232, 233
Škerl, Josip 238
Šlander, Slavko 101
Šmajd, Albin 282
Šmid, Gašper 93
Šnuderl, Makso 211, 214, 272
Šolar, Jakob 204, 212
Štampohar, Anton 96
Štepic, Marko 238, 239
Štefanec, Tone 214

Šuklje, Vladimir 214, 215
Šušteršič, Gustav 130
Šušteršič, Ivan 26, 42, 289
Šutej, Juraj 62
Švent, Bogdan 249, 252

T

Tavčar, Ivan 42
Tavčar, Marko 182
Tiso, Jozef 177
Tito, glej Broz, Josip
Tomazin, Matej 146
Tomažič, Lojze 238
Tomažič 233
Tomec, Ernest 23
Tomšič, Ivan 175, 262, 275
Tornari 239
Traven, Janko 125, 126
Tršar, Drago 8, 16
Troha, Nevenka 182
Turk, Janez 238

U

Ude, Lojze 272
Ulaga, Drago 28
Urbanc, Peter 239

V

Vadnjal, Stane 238
Vauhnik, Vladimir 251
Veble, Demeter 114
Velikonja, Narte 243
Verginella, Marta 214
Vesel, Jovan 42
Vesenjak, Ivan 58, 62
Vidmar, Josip 109, 216, 226, 245
Vidovič-Miklavčič, Anka 45, 159
Vilfan (Natlačen), Antonija 24, 289
Vilfan, Neža 24
Vode, Angela 227, 228, 245
Vodopivec, Fran 72
Vodopivec, Peter 23
Vodnik, Valentin 50

Vodnik, Viktor 238
Vodušek Starič, Jerca 190, 197, 199,
201, 224, 227, 237, 246, 268
Vokač, Lev 59
Vrhunec, Vinko 199, 224
Vukičević, Veljko 73

W

Wolf, Alojzij 22

Z

Zajec, Marjan 239, 277, 282
Zakrajšek, Kazimir 214

Zečević, Momčilo 42
Zidanšek, Miloš 101
Zoreč, Alojzij 166
Zorn, Alojzij 22
Zupan, Julij 237

Ž

Žagar, Stanko 96
Žebot, Ciril 204, 217, 230, 255, 282
Živković, Petar 93, 102, 109
Žižek, Slavko 231, 232
Žumer, Marija 98
Žumer 122

Avtorji

Dr. Zdenko Čepič (1952, Ljubljana) je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani študiral zgodovino in sociologijo. Po končanem študiju se je leta 1977 zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer je kot znanstveni svetnik zaposlen še danes. Sprva se je v svojem raziskovalnem delu posvetil raziskovanju gospodarskega razvoja Slovenije (Jugoslavije) po drugi svetovni vojni s poudarkom na gospodarski politiki obdobja do leta 1953. Leta 1983 je magistriral (*Oblikovanje elementov socialističnega gospodarstva v obdobju graditve slovenske državnosti (1944–1945)*), leta 1993 pa doktoriral (*Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*) na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani; pod istim naslovom je disertacija izšla leta 1995. Iz tematike druge svetovne vojne je objavil zbirko virov *Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju* (1998). Za tisk je pripravil dnevniške zapiske dr. Maksa Šnuderla iz časa druge svetovne vojne (1993, 1994). Raziskovalno se ukvarja tudi z zgodovino političnega razvoja Slovenije (Jugoslavije) po drugi svetovni vojni, predvsem s procesom demokratizacije in osamosvajanja. Je odgovorni urednik znanstvene revije *Prispevki za novejšo zgodovino*.

Dr. Vida Deželak Barič (1954, Celje) je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani študirala zgodovino in umetnostno zgodovino; leta 1978 je diplomirala in se kot raziskovalka zaposlila na Inštitutu za novejšo zgodovino. Njene raziskave obsegajo predvsem dogajanje v času druge svetovne vojne v Sloveniji s poudarkom na politiki in delovanju Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte. Leta 1985 je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani magistrirala (*Organizacijski razvoj Komunistične partije Slovenije v letih 1941–1943*) in leta 1999 doktorirala (*Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945*). Iz raziskovalne problematike je napisala in objavila vrsto razprav in člankov ter knjigo *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943* (Ljubljana 2007).

Dunja Dobaja (1971, Ljubljana) je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani študirala zgodovino in diplomirala s temo *Podoba ženske skozi medvojno katoliško časopisje v Sloveniji*. Kot pripravnica je pri Mestnem odboru ZZB zbirala gradivo za potrebe razstave *Vsakdanje življenje v medvojni Ljubljani 1941–1945*. Na Inštitutu za novejšo zgodovino od leta 2002 sodeluje pri raziskovalnem projektu *Nacionalna zbirka Žrtve druge svetovne vojne na Slovenskem in zaradi nje*, predvsem pri preverjanju žrtev druge svetovne vojne in poveljnih pobojev po matičnih knjigah. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani pripravlja doktorat o socialni in zdravstveni zaščiti mater in otrok na območju Dravske banovine 1919–1945.

Dr. Jure Gašparič (1977, Maribor) je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani študiral zgodovino in leta 2001 diplomiral. Po diplomi se je kot mladi raziskovalec zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino in se raziskovalno posvetil preučevanju slovenske in jugoslovanske politične zgodovine od razpada avstro-ogrske monarhije do začetka druge svetovne vojne. Poudarek njegovih raziskav je na delovanju Slovenske ljudske stranke kot najvplivnejše politične stranke tega obdobja na Slovenskem. Doktoriral je (2006) z disertacijo o Slovenski ljudski stranki v času diktature kralja Aleksandra 1929–1935; v knjižni obliki je dopolnjena izšla z naslovom *SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935* (2007). Raziskovalno se ukvarja tudi z vprašanji zgodovine srednjeevropskega prostora v 19. in 20. stoletju ter razvojem parlamentarizma s poudarkom na obdobju po letu 1991.

Dr. Bojan Godeša (1962, Ljubljana) se je po končanem študiju zgodovine in sociologije na ljubljanski Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani leta 1987 zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer je kot znanstveni svetnik zaposlen še danes. Raziskovalno se pogloblja v zgodovino druge svetovne vojne na Slovenskem. Leta 1989 je na ljubljanski Filozofski fakulteti magistriral (*Delavska enotnost v narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem*) in leta 1993 doktoriral (*Slovenski intelektualci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*); dopolnjena doktorska disertacija je izšla v knjigi *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom* (Ljubljana 1995). Godeša je tudi avtor monografij *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno* (Ljubljana 2006) in *Čas odločitev: Katoliški tabor in začetek okupacije* (Ljubljana 2011). Z Ervinom Dolencem sta izdala *Izgubljeni spomin na Anto na Korošca* (Ljubljana 1999). Predava na Univerzi v Novi Gorici.

Dr. Savin Jogan, (1937, Branik) se je po diplomi na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani (1962) zaposlil kot svetovalec v republiški in zvezni skupščini; od 1982 do 1986 je bil delegat v Zveznem zboru Skupščine SFRJ, od 1986 do 1990 predsednik Raziskovalne skupnosti Slovenije in od 1990 raziskovalec na Inštitutu za narodnostna vprašanja. Leta 1983 je doktoriral na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani. V letih 1992 do 1994 je v Šoli za častnike na Ministrstvu za obrambo RS predaval mednarodno humanitarno pravo, od 1994 pa je bil na Ministrstvu za kulturo zaposlen kot vodja pravne službe in nato do upokojitve (2003) kot višji inšpektor na Inšpektoratu RS za področje kulturne dediščine. Od začetka devetdesetih let 20. stoletja je doma in v tujini objavil več člankov in razprav s področja varstva kulturne dediščine in iz širšega sklopa mednarodnega humanitarnega prava. Od leta 2006 predava na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem.

Miroslav Kovač (1931, Lokavec pri Ajdovščini) je osnovno šolo obiskoval v rojstni vasi, a so ga zaradi pomanjkljivega znanja italijanskega jezika starši dali v peti razred v Gorico. Po opravljenem sprejemnem izpitu se je leta 1943 vpisal v prvi razred italijanskega semenišča v Castelleriju pri Vidmu. Drugi razred je obiskoval pod nemško upravo na slovenski gimnaziji v Gorici leta 1944/45, tretji in četrti pa v slovenskem razredu na malem semenišču v Gorici. Po priključitvi Primorske k Jugoslaviji je šolanje nadaljeval v Šempetru pri Gorici, kjer je maturiral. Leta 1951 se je vpisal na študij meteorologije na Prirodoslovni matematični fakulteti v Ljubljani. Jeseni 1952 se je zaposlil na Hidrometeorološkem zavodu Slovenije in leta 1959 ob delu diplomiral. Na letališču Brnik, kjer se je usposobil za vodenje letalske meteorologije, je bil zaposlen do upokojitve leta 1992.

Dr. Boris Mlakar (1947, Cerklje) je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani študiral zgodovino in sociologijo ter leta 1972 diplomiral. Po služenju vojaškega roka se je zaposlil na takratnem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, sedaj Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer kot znanstveni svetnik dela še danes. V svojem raziskovalnem delu se je posvečal predvsem tematici kolaboracije in protirevolucije, najprej na Primorskem (magisterij 1977 *Domobranstvo na Primorskem 1943-1945*) in zatem tudi v osrednji Sloveniji (doktorat 1999 *Slovensko domobranstvo od ustanovitve do umika iz domovine*). Disertacija je v knjižni obliki *Slovensko domobranstvo 1943-1945* izšla leta 2003. Iz problematike o kolaboraciji je napisal oziroma objavil mnogo razprav in člankov ter nekaj knjig. V zadnjih letih se posveča predvsem raziskovanju fašizma na Slovenskem.

Stane Okoliš (1966, Postojna) je študiral zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani; za diplomsko delo *Koščki iz zgodovine Loža in okolice* je prejel študentsko Prešernovo nagrado Filozofske fakultete. Na isti fakulteti je leta 2000 magistriral s temo *Elementarno šolstvo na Slovenskem med srednjim in novim vekom na primeru šole v Mengšu*. Od prihoda v Slovenski šolski muzej 1996 se mdr. ukvarja s preteklostjo šolstva in pedagogike na Slovenskem; je direktor Slovenskega šolskega muzeja. Področje njegovega raziskovalnega udejstvovanja je mnogovrstno, saj sega od srednjeveške zgodovine pa vse do najnovejšega časa, pripravil je tudi študijo o žrtvah druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem.

Željko Oset (1984, Celje) je na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru študiral zgodovino in leta 2007 diplomiral s temo *Teharsko koseško sodišče v obdobju 1715-1718*. Istega leta se je kot mladi raziskovalec zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino. Raziskovalno se ukvarja z vprašanji kulturne zgodovine v širokem časovnem loku: od marčne revolucije 1848 do osamosvojitve Slovenije 1991, in vprašanjem nostrifikacije/»nacionalizacije« premoženja »tuj-

cev« (Nemcev in Madžarov) po prvi svetovni vojni. Leta 2012 je na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani oddal doktorsko disertacijo *Pomen in vloga Slovenska akademije znanosti in umetnosti v procesu oblikovanja slovenske znanosti*.

Dr. Jurij Perovšek (1954, Ljubljana) je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani študiral zgodovino in sociologijo. Leta 1978 je diplomiral in se zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer je kot znanstveni svetnik zaposlen še danes. Raziskuje slovensko politično zgodovino od oblikovanja modernih političnih strank konec 19. stoletja do druge svetovne vojne. Leta 1993 je doktoriral s temo *Slovenski liberalni tabor in nacionalno vprašanje v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Je avtor monografij *Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929* (1996), *Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (1998), *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja* (2005), »*V zaželeni deželi*« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941 (2009) ter zbornika virov *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS 1918–1929* (1998). Leta 2000 je prejel Zoisovo priznanje za pomembne znanstvene dosežke na področju zgodovino-pisja.

Dr. Miroslav Stiplovšek (1935, Ljubljana) je bil od leta 1961 do upokojitve leta 2002 zaposlen na Filozofski fakulteti, zadnji dve desetletji kot redni profesor. Senat Univerze v Ljubljani mu je leta 2003 podelil naziv zaslužni profesor. Njegov znanstveno-strokovni opus obsega okoli 470 različnih del, največ iz obdobja med prvo in drugo svetovno vojno, tematsko pa iz politične in socialne zgodovine. Zadnji dve desetletji leži težišče njegovih raziskav na ustavnopravnem položaju Slovenije v prvi Jugoslaviji in vprašanju slovenskih prizadevanj za avtonomijo. V monografijah *Slovenski parlamentarizem 1927–1929* (2000) in *Banski svet Dravske banovine 1930–1935* (2006) ter v številnih razpravah je prikazal prizadevanja slovenskih predstavniških teles, tudi z nekaterimi parlamentarnimi funkcijami, za avtonomijo Slovenije ter za njen napredek na gospodarsko-socialnem in prosvetno-kulturnem področju. Leta 1997 je objavil obsežno razpravo *Die verfassungsrechtliche Lage und die Autonomiebestrebungen Sloweniens im jugoslawischen Staat 1918–1941* v reviji *Österreichische Osthefte*. V zadnjih letih je objavil tudi tri knjige iz upravne, gospodarske in kulturne zgodovine domžalskega območja 19. in 20. stoletja, zadnjo leta 2012 *Nastanek Mestne občine Domžale leta 1952*.

Mitja Sunčič (1980, Ljubljana) je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani študiral zgodovino in študij zaključil leta 2006 z diplomsko nalogo *Začetki industrije v slovenskih deželah*. Jeseni istega leta se je kot mladi raziskovalec

zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino; raziskoval je gospodarsko zgodovino in oktobra 2011 doktoriral (*Zgodovina podjetništva na Slovenskem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne*). Danes je na inštitutu zaposlen kot sodelavec pri raziskovalnem projektu z naslovom Strategije in prakse energetske oskrbe Slovenije.

Jerca Vodušek Starič (1950, Beograd) je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani diplomirala 1975 iz zgodovine in umetnostne zgodovine. Od diplome do leta 1996 je bila zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer je raziskovala zgodovino druge svetovne vojne in povojno slovensko ter jugoslovansko problematiko s poudarkom na uvajanju samoupravljanja. Magistrirala je leta 1979 s temo *Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949–1953*, ki je 1983 izšla v knjižni obliki. Nato se je ukvarjala s problematiko prevzemanja oblasti s strani komunistične partije v letih 1944–1946, iz katere je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani leta 1991 doktorirala; v knjižni obliki je njena disertacija izšla pod naslovom *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana 1992). Leta 1993 je za to delo prejela kot najvišjo znanstveno nagrado Republike Slovenije za znanstvenoraziskovalno delo. Preučuje delovanje slovenskih politikov v času druge svetovne vojne (*»Dosje« Mačkovšek*, 1994) in sodelovanje slovenskih liberalcev z britanskimi obveščevalnimi službami (*Slovenski špijoni in SOE, 1938–1942*, 2002). Od leta 1996 na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru predava zgodovino 20. stoletja. Od oktobra 2005 do oktobra 2008 je bila direktorica Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani.

